

LB-NED: L ME A 1555² ex(A)

Frits van Oostrom

Aanvaard dit werk

Over Middelnederlandse auteurs en hun publiek

1992 PROMETHEUS AMSTERDAM

© 1992 Frits van Oostrom

Omslagontwerp Dingeman Kuilman, Studio Anthon Beeke

Foto achterplat Klaas Koppe

Illustratie voorplat Dirc van Delfts *Tafel van den kersten ghelove*, gehistorieerde initiaal, met in het bovenste gedeelte van de 'A' de opdrachtgever (Albrecht of Jan van Beieren? vgl. in dit boek [9]), met boek in de hand; in het onderste gedeelte van de initiaal de schrijver (Dirc van Delft), zittend in een stoel waaraan een plank of lessenaar is bevestigd (Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 21.974, f.1r) (1445).

ISBN 90 5333 137 9

INHOUDSOPGAVE

Vooraf	7
[1] Onderzoek van opdrachtgevers	9
<i>Schrijverschap en mecenaat</i>	
[2] Hoofse cultuur en literatuur	31
[3] Mecenaat en Middelnederlandse letterkunde	48
[4] Hoe snel dichtten middeleeuwse dichters? Over de dynamiek van het literaire leven in de middel- eeuwen	65
[5] De vrijheid van de Middelnederlandse dichter	81
<i>Het Hollands-Beierse hof</i>	
[6] Achtergronden van een nieuwe vorm: de kleinschalige epiek van Willem van Hildegars- berch	99
[7] Schetskaart of geschiedverhaal? Over methode en praktijk van (een) geschiedschrijving van de Middelnederlandse letterkunde	117
[8] De oude orde in verval? Hollandse hofliteratuur en Huizinga's 'Herfsttij'	136
[9] Dirc van Delft en zijn lezers	152
<i>Jacob van Maerlant</i>	
[10] Jacob van Maerlant, een herwaardering	173

[11]	Maerlant tussen Noord en Zuid Contouren van een biografie	185
[12]	Maerlant voor stad en burgerij	217
	<i>Het vak</i>	
[13]	Heeroma, 'Gruuthuse' en de grenzen van het vak	237
[14]	Voortgang of vooruitgang in de studie van de Middel- nederlandse letterkunde?	252
[15]	Gemangeld en gekoesterd: middeleeuwen tussen literatuur en wetenschap	274
	Noten en literatuur	288
	Literatuurlijst	311
	Verantwoording	330
	Register	332

VOORAF

Dit boek bevat een keuze uit de artikelen die ik in de afgelopen tien jaar schreef over Middelnederlandse auteurs en hun publiek. Een tweetal stukken verschijnt hier voor het eerst: een groot stuk over leven, werk en wereld van Jacob van Maerlant [11], en een inleidende beschouwing [1] over het onderzoek van literaire opdrachtgevers, die in dit boek vaak sleutelfiguren zijn. Herdrukte stukken zijn waar dat functioneel leek van een naschrift voorzien, dat vaak iets toe- of afdoet aan de eerder ingenomen standpunten en wijst op relevante literatuur die sinds de eerste publikatie, soms in overvloed, verscheen. Ook zijn, stilzwijgend, enkele onjuistheden gecorrigeerd en hier en daar stilistische verbeteringen aangebracht.

Het geheel is, na de inleiding, geleed in een viertal thematische afdelingen; elk daarvan bevat naast vakmatig werk ook een of meer stukken die een breder publiek beogen. In het algemeen heb ik trouwens gepoogd hetgeen voor mij het vak medioneerlandistiek zo boeiend maakt: de dynamiek van nieuwe en zich steeds vernieuwende inzichten, te laten doorklinken op een wijze die het boek hopelijk ook buiten de kring van vakgenoten van waarde maakt.

Rest mij tenslotte een woord van dank aan het Instituut voor Nederlandse Lexicologie te Leiden, dat vitale technische steun bood bij de voorbereiding van het boek, en aan – om in de stijl te blijven van de vaak even hoofse als vage opdrachtsfrases van de Middelnederlandse schrijvers zelf – degene die mij om dit boek verzocht.

Leiden, 1 juli 1992

Frits van Oostrom

ONDERZOEK VAN OPDRACHTGEVERS

Sinds enkele jaren kent de Leidse faculteit der letteren een heel bijzonder type personeelsleden: de gastschrijvers. Elk jaar mag voor de duur van een semester een creatieve letterkundige worden aangesteld, om hoor- en werkcolleges te verzorgen over wat zo iemand maar aan literatuur belangrijk vindt: beroemde meesterwerken, vergeten grootheden, de kritiek, zichzelf – de gastschrijver is volkomen vrij. Voor de auteurs is het een mooie gelegenheid om over hun professie te bespiegelen, en daar komt bij dat de honorering voor dat halfjaar bepaald aantrekkelijk te noemen is. Toch wordt voor het gastschrijverschap, als enige van alle vacatures, niet geadverteerd. Vermoedelijk terecht veronderstelt men dat geen enkele belangrijke auteur zou solliciteren. Dus heeft een in diep geheim opererende commissie tot taak om jaarlijks te beraadslagen over wie men nu het liefst zou willen aantrekken. Is men het eenmaal eens over de voorkeur, volgt de kritieke fase: wie gaat, en hoe, de kandidaat benaderen? Dit luistert uiterst nauw, want als men dit zou doen vanuit de houding betrokkene met een fraai aanbod te verblijden, slaat men beslist te hoge toon aan. De schrijver moet worden gevraagd, en niet zo'n beetje ook. Voor iedereen spreekt dit trouwens vanzelf, getuige ook hoe onlangs onze universiteitskrant kopte: 'Hella S. Haasse stemt toe in gastschrijverschap'. Ook klonk er geen protest toen een der vorige gastschrijvers, Maarten 't Hart, in het instituutsblad *Meta* (1990, 66) over zijn opvolging meende te moeten oordelen:

Wat mijn opvolger betreft: nu Rudy Kousbroek in Leiden is komen wonen, is zijn kandidatuur onontkoombaar. Misschien wil hij niet. Laat de Vakgroep Nederlands dan alle roodharige studentes afvaardigen naar de Lange Mare. Of als er geen roodharige meisjes zijn, vraag dan vrijwilligers onder de meisjesstudenten die hun haar rood willen verven. Aan roodharige meisjes kan Kousbroek niets weigeren en als een koortje roodharigen op de Lange Mare Kousbroek, Kousbroek scandeert, garandeer ik dat hij volgend jaar de traditie schitterend zal voortzetten.

Dit alles is karakteristiek voor hoe wij tegenwoordig belangrijke (literaire) kunstenaars in ere houden. Zij hoeven zich geen werknemer in enige gewone zin des woords te voelen: misschien is het nog eerder andersom: het is de maatschappij die op hún stoep staat. Hun middeleeuwse vakbroeders zouden dit eens moeten weten. Ik denk niet eens

dat het hun jaloezie zou opwekken, al even weinig als in onze tijd een Balinese dorpsschoolmeester naijver zal voelen als hij een documentaire over Harvard ziet. Maar feit is wel dat middeleeuwse schrijvers, ook als hun werk in aanzien stond, een veel bescheidener en afhankelijker positie innamen dan hun moderne collega's.

De verklaring hiervan is meerledig. Omdat er nog geen echte markt voor letterkundig werk was – en dat heeft weer te maken met factoren als de kostbaarheid van boeken in de middeleeuwen, de meer beperkte verspreidingsmiddelen en het magerder ontwikkelingspeil van toentertijd – waren de schrijvers voor hun ondersteuning en beloning aangewezen op een tamelijk kleine kring van belangstellenden, die dan bij voorkeur ook nog rijk en machtig moesten zijn. Maar naast deze vrij materialistische verklaring is zeker ook een artistieke van belang, in die zin dat de middeleeuwen in het algemeen ten aanzien van kunst en kunstenaarschap een meer toegepaste, dienende opvatting huldigden; zo hoeft, pakweg, meesterschilder Jan van Eyck het niet als knellend keurslijf te hebben ervaren dat hij zijn genie bij de elite aan de man moest zien te brengen. De kunstenaar had in de middeleeuwen stellig vrijheid, en kon aanzienlijke waardering oogsten – maar dat alles binnen duidelijke hiërarchie. Men maakte meestal kunst voor hogerop. Het plaatje op het omslag van dit boek geeft de situatie van de middeleeuwse schrijver zo bezien scherp weer: met gekromde rug boven zijn werkblad, en boven hem, breeduit, zijn majesteitelijke opdrachtgever. Dat in dit geval de eerste bijna platgedrukt wordt door de laatste, is natuurlijk in de eerste plaats een grafisch onvolkomenheidje, maar inhoudelijk niet zonder betekenis.

Het is nog niet zo lang, en zeker niet als het de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen geldt, dat men geïnteresseerd is in de rol van opdrachtgevers voor de middeleeuwse literatuur.¹ Voor menigeen stond mecenaat zozeer op gespannen voet met artisticeit, dat men bij voorkeur aan het fenomeen voorbijging; want kunst-in-opdracht was iets minderwaardigs. Daartegenover liepen ook zij die er wel oog voor hadden, op hún manier gevaar voor oogkleppen: die van vulgair marxisme namelijk, met kunstenaars als werktuig van de feodale macht. (Het is geen toeval dat vroegere studies op dit terrein nogal eens afkomstig zijn uit wat tot voor kort Oost-Duitsland heette.) Tussen deze beide uitersten, van blind estheticisme en banaal materialisme, moet men de middeleeuwse opdrachtliteratuur zien te waarderen. Als het de dertiende- en veertiende-eeuwse Middelnederlandse variant betreft, belanden wij daarbij in hoofdzaak bij de adel en zijn hoven, grotere en kleinere. Niet dat er geen andere belangrijke literatuurmilieus bestonden, uiter-

aard. In de middeleeuwse kloosters bestond van oudsher intensieve schriftcultuur, met monniken (en soms nonnen) die de pen voerden: meestal in het Latijn, een enkele maal ook in de volkstaal. Maar ofschoon zij soms hun teksten opdroegen aan bevriende geestelijken of aan superieuren, de positie van deze auteurs was toch van dien aard dat er niet of nauwelijks van opdracht-literatuur kan worden gesproken: gemeenlijk verschaft de kloosterlijke staat hun alles wat zij nodig hadden om hun werk te kunnen schrijven, en de band met hun primaire publiek was van navenant andere aard.

Anders ligt dit bij het tweede milieu dat, na de religieuze gemeenschappen, in aanmerking komt om naast de hoven als een centrum van literatuur te worden gezien: de wereld van de stad en van de burgerij. Daar konden wel betrekkingen ontstaan van patronage tussen auteurs en opdrachtgevers; en zeker in de Lage Landen, met hun vroege en voorname stadscultuur (de Hollandse graaf Floris V leende geld bij Brugse burgers! vgl. [12]), is er alle reden om burgerlijk mecenaat op literair gebied voor mogelijk te houden. In vroegere studies (zie [3]; Van Oostrom 1983a) is schrijver dezes daarover beslist te negatief geweest; maar het feit blijft dat concrete gegevens voor de burgerij als literaire opdrachtgever, zowel internationaal als voor het Middelnederlands, pas vanaf de veertiende eeuw beginnen door te breken. Nu kan dit zeker voor een deel gevolg zijn van de bronnensituatie: veel gehavende dertiende-eeuwse teksten enerzijds (zie ook hierna), en anderzijds veel minder administratieve bronnen die ons inzicht zouden kunnen geven in het burgerlijke cultuurleven. Maar ook als we zouden willen aannemen dat een deel van de dertiende-eeuwse Middelnederlandse literatuur haar ontstaansbodem zou hebben gehad in burgerlijke kring, dan nog zou blijven gelden dat (a) die literatuur, gezien haar ridderlijk karakter, zou duiden op de culturele dominantie van de aristocratie, en (b) de teksten met aanwijsbare adellijke opdrachtgevers in de eerste bloeiperiode van de Middelnederlandse letterkunde ruimschoots domineren. Het verhaal van de opdrachtgevers van de Middelnederlandse letterkunde dient dus te beginnen bij de adel. Veel van de stukken in dit boek getuigen, met vallen en opstaan, van de speurtocht naar diverse vormen en facetten van die Middelnederlandse hofliteratuur. Ter inleiding lijkt een algemene beschouwing over literaire opdrachtgevers op haar plaats; dit mede als tussenbalans van tien jaar onderzoek naar dit verschijnsel waar het de Middelnederlandse letterkunde aangaat.

Daaraan vooraf een enkel woord over de terminologie. Als hier de term 'opdrachtgever' wordt gebruikt, is dit in algemene zin bedoeld voor al diegenen die als begunstigers, beschermers of mecenas voor

de schrijvers functioneren; dus niet alleen voor de opdrachtgevers in de pregnante zin des woords, die metterdaad opdrachten hebben gegeven tot de creatie van letterkundig werk. Als overkoepelende term beschikt het Duits over 'Gönner', en het Engels over 'patrons'; maar zowel 'begunstigers' als 'patrons' zijn ongemakkelijke Nederlandse equivalenten. 'Mecenas' zou een mogelijkheid zijn, ware het niet dat het zo'n onappetijtelijk meervoud heeft. Vandaar dus toch maar: literaire opdrachtgevers, ook waar zij niet letterlijk opdracht tot literatuur hebben gegeven, maar 'slechts' in ruimere zin beschermers waren.

Identificatie

Het belangrijkste zijn de opdrachtgevers voor de literatuurgeschiedenis wanneer zij zich manifesteren als drijvende kracht achter nieuw geschreven teksten. In die gevallen mag immers met directe invloed van de opdrachtgevers op de literatuur worden gerekend, en dus met hun daadwerkelijk belang voor onze interpretatie van de letterkunde in haar context van ontstaan. Natuurlijk valt hun aandeel evenmin te veronachtzamen waar zij optreden als bestellers van kopieën van bestaande teksten: zo is het handschrift van de dertiende-eeuwse *Saksenspiegel* dat omstreeks 1400 voor Albrecht van Beieren gemaakt moet zijn – om een toegift bij *Het woord van eer* te melden – zeker van belang voor ons inzicht in de boekcultuur aan het Hollands-Beierse hof.² Maar ook waar het de middeleeuwen geldt, is literatuurgeschiedenis nog altijd in de eerste plaats geschiedenis van nieuw-ontstane teksten; en vanuit die optiek zijn de vorstelijke opdrachtgevers dus bij uitstek relevant als zij betrokken zijn bij nieuwe letterkundige creaties.

Maar met het vaststellen hiervan beginnen meestal ook direct onze problemen. De primaire betrokkenheid van opdrachtgevers moet immers vrijwel altijd worden afgeleid uit secundaire bronnen. Slechts zelden hebben wij immers de beschikking (en dit geldt zowel internationaal als voor de Middelnederlandse situatie) over authentieke dedicatie-exemplaren, zoals die uitzonderingsgewijs zijn overgeleverd van Dirc van Delfts *Tafel van den kersten ghelove*, heraut Beierens *Hollandse kroniek* (tweede versie) en misschien het *Nuttelijc boec*.³ Dit zijn dan ook stuk voor stuk vorstelijke boeken waar het mecenaat van afstraalt, en die een welhaast volmaakt zicht bieden op de teksten binnen hun ontstaansmilieu. Maar het zijn slechts zeldzame gevallen; want doorgaans is de staat van overlevering van onze Middelnederlandse letterkunde, zoals bekend, juist deerlijk gehavend – en dat geldt bij uitstek voor het genre dat in zekere zin het zwaartepunt van de hof-

en opdrachtliteratuur uitmaakt: de dertiende-eeuwse ridderepiek. Juist de passages waar men per traditie de meeste informatie over opdrachtgevers kan verwachten, de prologen en epilogen, ontbreken daar vaak geheel; maar liefst driekwart van de teksten in Kienhorsts repertorium van Middelnederlandse ridderepiek (1988) moet het stellen zonder kop en staart.

Bovendien is deze literaire overlevering behalve fragmentarisch ook nog vrijwel altijd secundair; we moeten ons zien te redden met behulp van bronnen die in tijd, ruimte en/of milieu soms ver buiten de oorspronkelijke ontstaanskring zijn geboekstaafd. De ervaring leert nu – en ook dit is internationaal een feit⁴ – dat in die secundaire overleveringstraditie vaak de primaire tekstelementen, zoals vermeldingen van opdrachtgevers, wegvallen of zelfs worden weggeschreven: omdat men ze niet meer begrijpt, omdat ze niet meer functioneel zijn of zelfs strijdig met de functie van de tekst in nieuwe context. Overbekend zijn natuurlijk de gevallen waarin latere boekeigenaren de sporen van eerdere bezitters uitwissen, bijvoorbeeld door de wapenschilden weg te krassen; en al mag op tekstueel niveau iets dergelijks soms minder simpel zijn, het komt wel degelijk voor. Hieronder worden de openingsverzen geciteerd van de *Heimelijkheid der heimelikheden*; eerst zoals zij in twee handschriften staan, en daarna met variante lezingen uit de derde bron:

Die gheven can, gheve alle weghe.
 Elken radic dat hijs pleghe:
 Want datmen gheeft, dats datmen vint,
 Ende datmen hout, wert niet een twint.
 Noyt mi gheven en vernoyde,
 Want het ute minen sinne vloeyde,
 Ende noch helpet mi alsic gheve.
 Nu ontfaet dit, lieve neve,
 Van mi, Jacoppe van Merlant
 Van dat ic in Latine vant
 Hoe Aristotiles ende geen ander
 Sinen jongre Alexander
 Leerde die werelt berechten.

[...] helpet elken dat hi ghevet
 Daer hi bi met eren levet.
 Verstaet dese word hier tehant.

Als we de bovenste tekst mogen geloven, is de *Heimelijkheid* door niemand minder dan Jacob van Maerlant geschreven, en opgedragen aan iemand die hij, opmerkelijk persoonlijk, als *lieve neve* aanduidt. In de onderste tekst is noch van deze beroemde auteur, noch van enige geadresseerde sprake. Anders dan men wellicht zou verwachten, wijst nader onderzoek van deze passage uit dat Maerlant en zijn *lieve neve* hier niet secundair zijn bijgerijmd (bijvoorbeeld om de tekst aan status te doen winnen), maar integendeel juist werden weggewerkt.⁵ Klaarblijkelijk kwam de vermelding van de grote auteur en diens patroon een latere tekstbezorger niet goed uit. Hadden we alleen dit derde handschrift overgeleverd gekregen, dan was de *Heimelijkheid* misschien wel nooit met Maerlant en een opdrachtgever in verband gebracht.

Het bovenstaand citaat toont ons ook een ander aspect dat de identificatie van de opdrachtgevers hindert: het feit dat zelfs de directe wenken van de schrijvers aan hun adres dikwijls zo vaag geformuleerd zijn. Vaak moeten wij het zien te doen met zeer verholde toespelingen; blijkbaar werd de relatie tussen dichters en hun opdrachtgevers binnen de tekst liever subtiel beleden dan dat men het van de daken riep. Een beproefd procédé is bijvoorbeeld om een van de helden in het verhaal het schildteken van de mecenas te geven. Zo paradeert dan Alexander de Grote bij Jacob van Maerlant met het wapen van het Hollandse gravenhuis, zoals ook ridder Fierabras in de Middelnederlandse versie van *Doon de Mayence* met het schild van Holland optrekt; bekender (en problematischer) is het wapenteken van de grote Hector in de *Trojeroman* van Segher, waarvan de kleuren op die van het Brabantse wapen schijnen te zijn geïnspireerd.⁶

Dat de uitingen van dichters in de richting van hun opdrachtgevers vaak voor ons zo hinderlijk verscholen blijven, lijkt vooral verklaring te vinden in het feit dat hun relatie voor de primair betrokkenen evident genoeg was om het zonder expliciete 'aftiteling' te kunnen stellen. Zo kan het voor het eerste publiek van Maerlants *Heimelijkheid der heimelikheden* toch geen enkele vraag geweest zijn wie de *lieve neve* was tot wie de dichter en de tekst zich richtten, zoals het ook, mutatis mutandis, ooit zonneklaar geweest moet zijn wie toch de *goede vriend* was achter Maerlants *Wrake van Jerusalem*, alsook naar wie – om maar bij Maerlant en diens opdrachtgevers te blijven – het acrostichon verwees waarmee de dichter de opdrachtgeefster van zijn *Alexanders geesten* eerde. De relatie tussen schrijver en primair publiek bestond meestal ook buiten het boek; vandaar ook dat werken als *Rijmbijbel* en *Spiegel historiael* niet eens hoefden te expliciteren dat de auteur

die zich in de proloog als ik-figuur manifesteerde Jacob van Maerlant was.⁷

Het middeleeuwse literaire werk komt doorgaans tot stand binnen een kring waarin men elkaar kent; lastig voor ons, die zoveel minder goed geïnformeerd zijn en nu moeten woekeren met vaak veel te duistere toespelingen – maar wel allerminst een reden om het onderzoek erbij te laten zitten, omdat de sfeer van ons-kent-ons juist eens te meer laat zien hoezeer de teksten met hun primaire publiek verweven zijn, en hoe nauw de betrekkingen waren tussen de schrijvers en hun opdrachtgevers. Waarmee we komen op de feitelijke rol van deze laatsten.

Rol

In onze formeel-zakelijke tijd hebben wij onze relaties, en zeker die tussen kunstenaars en opdrachtgevers, graag zo helder mogelijk. Dat betekent dat er liefst een duidelijke afbakening van rechten en plichten is, met strikte afspraken vooraf, geen tussentijds gemarchandeer, en boter bij de vis. Ook op dit punt zijn de middeleeuwse verhoudingen onvergelyklijk veel minder transparant, en veel diffuser; en ook ditmaal kan men dit om onderzoeksmatige redenen betreuren, maar zal men ermee moeten leren leven. Zo zijn er vrijwel nooit concrete opdrachten van de vorsten aan de schrijvers geadministreerd; een hof kan nog zo bureaucratisch zijn, het is geen faculteitsbureau.⁸ Ook is het uiterst zelden dat wij weet hebben van enig honorarium dat door een opdrachtgever aan een schrijver zou zijn uitbetaald. Voor heel de Middelnederlandse letterkunde is mij welgeteld één geval bekend: de uitkering, in 1459, van zes Rijnse guldens door heer Frank van Borselen aan meester Jan Keyl, schoolmeester te Sint-Maartensdijk om een *tweedeel boek te translateren uuten Latine in Duytsche*.⁹

Gezien de zeldzaamheid van dergelijke voorbeelden zou men geneigd zijn te veronderstellen dat slechts zeer zelden schrijvers voor hun werk direct en contant door hun opdrachtgevers werden gehonoreerd. Maar wellicht was dit toch vaker het geval, doch wordt dit aan ons oog onttrokken door, in de eerste plaats, de incompleetheid van de administratieve bronnen, en in de tweede plaats – alweer – het vage, impliciete taalgebruik der literaire werken zelf. Als men daar de opdrachtsfrases leest, lijkt het soms wel louter om een hoofse vrienden dienst te gaan. De teneur is dat de schrijver niet kon afslaan wat bevriende heren, vrouwen of relaties zo beminnelijk vroegen. De opdrachtgevers schijnen eigenlijk ook nooit iets te hebben opgedra-

gen, laat staan bevolen, maar hooguit te hebben verzocht: *Soe bat mi dat ic soude maken, / Dese avonture van Reynaerde*, zegt de dichter van de *Reinaert* in de proloog over zijn mysterieuze dame; *dies hem harde vriendelike baden*, voegt Maerlant in *Sinte Franciscus leven* de Utrechtse Franciscanen toe; *Van Reyneburgh die abdisse / Was deghe- ne, sijts gewisse, / Die Willem aldus te dichten bat / Van den tien gheboden wat*, meldt Hildegasberch. Vergelijkenderwijs gaat Jan van Boendale in de proloog van zijn *Brabantsche yeesten* al vrij ver: *alsoe mi bat ende beval / Van Antwerpen her Willem Bornecolve*. Wat wij vaak zo gemakkelijk een literaire opdracht noemen, lijkt zich gemeenlijk af te spelen in de sfeer van het relatiegeschenk.

Zo zal het inderdaad vaak zijn gegaan; maar laten wij ons niet compleet verkijken op zulke galante frases. De hoofse taal wordt nu eenmaal gekenmerkt door haar indirectheid, die het understatement en het eufemisme cultiveert; dit uiteraard vooral in het verkeer tussen de seksen, maar wellicht ook op het hier besproken terrein. Men hoeft geen banale materialist te zijn om achter de beleefdheidsformules tenminste met andere leesmogelijkheden rekening te houden. Onafhankelijke steun voor zo'n vermoeden komt van geschiedkundige zijde: volgens de Gentse historica Mieke Leroy, die een dissertatie voorbereidt over de Vlaamse dertiende-eeuwse oorkonden in het Middelnederlands, geldt dat in de meeste (niet alle) van deze oorkonden de rechtshandeling wordt voorgesteld als gift, maar dat het in werkelijkheid vaak om een koop of verkoop blijkt te gaan.¹⁰

Ook is het opvallend hoe vaak in de prologen van, alweer bijvoorbeeld, Jacob van Maerlant in de richting van beoogde begunstigers termen worden gebezigd die ontleend zijn aan de materiële sfeer: de opening van *Heimelijkheid* (hierboven geciteerd) met zijn accent op *gheven*; de *gifte* die *Der naturen bloeme* zegt te zijn van een auteur aan wie *ghebreect scats* en die nu maar wil hopen dat dit *juweelkijn* bij zijn opdrachtgever, aan wie hij dit *heeft beloofd ende wilt ghelden*, een goed onthaal zal vinden; de *swaren cyns* die Maerlant *sculdich* zegt te zijn (en ook al weer *moet ghelden*) en in verband waarmee hij zijn *Historie van Troyen* heeft geschreven; de dankbare ontvangst waarop hij hoopt dat *Spiegel historiael* bij Floris V kan rekenen, en waarmee hij zich in dat geval *gepayt* zou voelen (woordspeling met *paier?*), et cetera – zijn het niet wat veel materieel geconnoteerde formuleringen om ze zonder meer als toeval af te doen? Misschien is er toch wel vaker een directe beloning in het spel dan men op het eerste gezicht zou denken.

Maar directe betaling in harde valuta (die trouwens in de middeleeuwen heel zo hard niet waren) is zeker niet de hoofdvorm waarin

het middeleeuwse literaire mecenaat gestalte krijgt. De rol van de opdrachtgever is vooral belangrijk omdat hij, in moderne termen, de produktiekosten voor zijn rekening neemt: de verwerving van de boeken die als bronnen nodig zijn en van het perkament waarop het nieuwe werk moet worden neergepend, de schrijfbenodigdheden voor auteur en voor de kopiist(en) van de netversie en eventueel de miniaturist(en), en dergelijke meer. In bepaalde vroegere studies (zoals [2] en [3] hierna) heb ik van deze kwestie een aanmerkelijk punt gemaakt, en ik geloof nog altijd dat het hier een niet te onderschatten factor geldt, zeker als het een omvangrijk werk betreft (en de klassieke hofliteratuur was meestal lang; vgl. hierna [6]). Toch zou de kostbaarheid qua materiaal van Middelnederlandse literatuurproduktie nog eens goed moeten worden doordacht. Het lijkt mij inmiddels op zijn minst gewenst enige chronologische nuances aan te brengen: in vijftiende en zelfs veertiende eeuw moet het verwerven en ook maken van boeken beslist minder duur zijn geweest dan in de dertiende eeuw, voor welke laatste periode ik onlangs ook tot mijn eigen verbazing las dat de waarde van een boekerij van elf handschriften het tweevoudige bedroeg van een herenhuis te Doornik.¹¹

De hoofdmoot van de produktiekosten wordt echter niet gevormd door het werkmateriaal, maar door de arbeidstijd. Op dit terrein is mecenaat, als ik goed zie, van het allergrootste belang voor de middeleeuwse schrijver, en kan het diens werk maken of breken. Hij moet nu eenmaal in de omstandigheden zijn om literatuur te kunnen schrijven. En wederom: vooral als het langademig werk betreft; en in dit verband is het geval van de kroniekschrijver Hennen van Merchtenen karakteristiek, die in de vroege vijftiende eeuw een ruim vierduizend verzen tellende kroniek van Brabant heeft geschreven, maar aan het slot wel zeer ondubbelzinnig uit laat komen dat hij inspiratie zou hebben voor iets nog veel mooiers en veel groters, indien tenminste een rijke sponsor met het Brabantse hart op de juiste plaats *my dan betalen woude inc, cost ende papier*; dan zou hij uitpakken met een historiewerk vol *hoghe woerden die zouden menech herte in vrouden ontpluken ende uut menegher ogen spruten doen heten tranen!* Maar zoals het er nu voorstaat, zullen Brabants harten onberoerd en Brabants wangen droog blijven, want *ey lacen [...] daert aen ghebreect, dat doen ronde penninge* (Gezelle 1896, 159-160).

Behalve om zijn kantoerbehoefden te mogen declareren, vraagt Hennen van Merchtenen hier toch vooral om een passende arbeidsverbinding. Hier ligt naar mijn indruk het hoofdmoment van het middeleeuwse letterkundig mecenaat. De relatie tussen dichter en opdrachtgever draait in hoofdzaak om de macht van laatstgenoemde

om zijn gunstelingen te bedenken met een functie van waaruit het comfortabel werken is. Voor een aspirant-schrijver betekent dit in de middeleeuwen niet dat hij iets als hofdichter moet zien te worden – want zo'n ambt zou pas in later eeuwen worden ingesteld, en dan vooral als erebaantje – maar dat hij een aanstelling moet zien te krijgen die tijd open laat voor letterkundig werk, en daarvan inhoudelijk niet te ver afstaat (vgl. hierna [4] en [5], ook [11]). Zo hoopt Hennen van Merchtenen waarschijnlijk op enigerlei ambtelijk dienstverband; en Velthem, heel typerend, solliciteert via zijn berijmde kroniek niet naar het ambt van hofdichter, maar naar de plaats van hofkapelaan bij Gerard van Voorne (vgl. [3]). Jacob van Maerlant was koster, Dirc Potter en Melis Stoke waren grafelijke klerken, Dirc van Delft hofkapelaan, et cetera; het zijn vooral de functies in het kerkelijk en wereldlijk bestuur die literatoren op het lijf geschreven zijn. (En misschien is het nog eerder andersom: als men zich in een dergelijke functie ook als letterkundige verdienstelijk wist te maken, leverde dit extra waardering op.) Het lag in het vermogen van de hoge heren om die functies uit te delen.

Het is trouwens bepaald niet slechts in literaire, noch enkel in de culturele sfeer, dat de middeleeuwse vorsten dit soort patronage uitoefenen. In alle sectoren van het hof woedt een permanente veldslag om de baantjes. Wanneer een vorst al niet het rechtstreekse recht tot benoeming heeft, dan heeft hij vaak toch op zijn minst het recht van voordracht, of reikt zijn invloedrijke arm op andere wijze ver. Heel het hof dingt daarom naar zijn gunst – niet toevallig is de hoofdklacht in de literaire hofkritiek dan ook dat edelen hun gunsten onrechtvaardig distribueren – en in deze concurrentie zijn ook de aspirant-literatoren verwickeld. Ten behoeve en door middel van hun schrijfwerk proberen zij vorstelijke waardering te oogsten, die dan beslist niet ogenblikkelijk in klinkende munt gematerialiseerd behoeft te worden, maar een wel zo gepaste uitdrukking kan vinden in steun en protectie voor de toekomst. Een benoeming of bevordering als klerk, als kapelaan of als heraut, een aanbeveling hier of daar, een studiebeurs of een aantrekkelijke vervolgo opdracht – daar is het schrijvers bij de heren vooral om te doen.

Maar wil dit ook gelukken, dan moet die vorst wel iets in de schrijver en zijn werk zien, en niet alleen uit pure *caritas* hoeven te handelen. Waarmee we komen op de spiegelbeeldige vraag: niet wat de opdrachtgever voor de schrijver kan betekenen, maar wat de betekenis is van laatstgenoemde voor de eerste.

Motieven

Verhoogde status is het eerste belang waar men aan denkt wanneer het gaat om de betekenis van letterkundig mecenaat gezien vanuit de middeleeuwse opdrachtgever. Met de op zijn instigatie gecreëerde literatuur legt de opdrachtgever immers eer in. Verwijzend naar Albrecht van Voorne spreekt Jacob van Maerlant in zijn *Graal-Merlijn* over hem in wiens *ere* het werk werd aangevangen; voor *Der naturen bloeme* meldt hij, doelend op zijn opdrachtgever Nicolaes van Cats, *sijns es met rechte die ere*; en ook de vierde partie van *Spiegel historiael* biedt hij blijkens de proloog *minen here te eren* aan Floris V aan. Ook een intens vroom tractaat als de *Tafel van den kersten ghelove* wordt door de gedoctoreerde dominicaan Dirc van Delft wel degelijk mede *ter ere van* hertog Albrecht van Beieren gepresenteerd; en de citaten uit prologen en epilogon laten zich vermeerderen. Het letterkundig werk is eerbetoon vanuit de schrijver aan zijn opdrachtgever, en draagt, eenmaal bekend geworden, bij tot de verbreiding van diens reputatie. En waar middeleeuwse vorsten nu eenmaal leven bij de gratie van een goede naam, draagt literatuur op deze wijze bij tot legitimatie van hun macht. Een goed deel van de waarde van opdrachtliteratuur voor middeleeuwse vorsten ligt besloten in het simpele feit dát zij tot stand komt.

Toch moeten wij als literatuurhistorici het belang van ons object in dit verband niet overschatten. Heel anders dan in hoog-verschriftelijke hofculturen zoals die van China en Japan, is letterkundig mecenaat aan de middeleeuwse Europese hoven beslist geen *conditio sine qua non*; getuige alleen al ettelijke hoven, waaronder ook aanzienlijke, van waaruit zo te zien vrij weinig of geen nieuwe literatuur bevorderd is – binnen de Lage Landen geldt iets dergelijks bijvoorbeeld voor het hof van Gelre.¹² Dit is ook best begrijpelijk: er zijn voldoende andere, en soms zelfs betere, manieren om status vorm te geven. Wanneer het puur om indruk maken gaat, heeft literatuur in vergelijking tot bijvoorbeeld beeldende kunsten (en ook wel muziek) haar weinig monumentale verschijningsvorm tegen. Als uiterlijk vertoon van macht, smaak en welvaren valt het beeld verre te verkiezen boven het woord, en dus is wat dat betreft voor de middeleeuwse vorst de architect een veel sterkere steunpilaar dan de dichter.¹³ (Ook heden ten dage geldt dit trouwens nog volop, getuige de sprekende verschillen in bedrijfs-sponsoring op het terrein van beeldende kunst, muziek en literatuur.) Als vorm van machtsvertoon scoort literatuur niet hoog.

In aansluiting hierop wil ik bij nader inzien ook iets afdoen van mijn eigen vroegere en toch wel over-enthousiaste idee (vgl. [2]) dat de diverse voorbeelden van parallelle Middelnederlandse vertalingen van

dezelfde tekst (twee keer *Roman van de Roos*, drie keer de *Proza-Lancelot* om de meest opvallende in hoofse sfeer te noemen) verklaard zouden kunnen worden uit de onderlinge concurrentiezucht van opdrachtgevers. Zonder dit volstrekt te willen uitsluiten, zou ik nu toch weer prioriteit willen toekennen aan een veel triviale verklaring, die de meeste doublures toeschrijft aan onbekendheid met elkaars werk. Bij alle wisselwerkingen waarvan de Middelnederlandse literatuurgeschiedenis blijk geeft, is het literaire leven in die tijd soms ook opmerkelijk verbrokken en discontinu.

Een letterkundig mecenaat is aan het hof gedurende de Europese middeleeuwen dus in hoge mate optioneel; de vorst kan het beoefenen, er zelfs veel aan doen, maar het ook op een laag pitje zetten of zelfs laten. Waar dus wel sprake is van een actief mecenaat op dit gebied, speelt dan ook heel wat meer mee dan de behoefte aan puur uiterlijk vertoon; het gaat de vorst wel degelijk ook, en mijns inziens zelfs primair, om de inhoud van de teksten. Nu hoeft het een het ander uiteraard niet uit te sluiten, en kan de inhoud van de tekst juist extra statusverhogend zijn. De associatie, op inhoudelijk gebied, van mecenaat en propaganda ligt zelfs uitgesproken voor de hand. Stellig is de opdrachtliteratuur in deze sfeer zeer functioneel; vooral binnen een genre dat misschien wel meer dan de roman of de lyriek de vorsten aangaat: de geschiedschrijving.

De vorstelijke (en later trouwens ook de stedelijke) zelfrepresentatie via kronieken, en meer speciaal via verheerlijking van het eigen verleden, lijkt soms voor middeleeuwse vorsten een primaire levensbehoefte. Men is niets zonder zijn voorgelacht, en de grootheid in het heden wordt voor een belangrijk deel gelegitimeerd door grootheid vanuit het verleden (vgl. [10]). Heel veel middeleeuwse vorstelijke opdrachtliteratuur is dan ook historiografie, die op instigatie van een regerend vorst de grandeur van diens dynastie en land en heerschappij bewierookt. Buitenlandse voorbeelden zijn overbekend, zoals de Arturcultus in de *Historia regum Britanniae* als welbewuste tegenzet vanuit het Engelse koningshuis tegen de Fransen met hun glorieus Charlemagne.¹⁴ Maar ook menige kroniek in het Middelnederlands is vanuit dergelijke motieven geschreven: te denken valt bijvoorbeeld aan de *Rijmkroniek* van Melis Stoke, die zich onder meer aan Floris V aanbeveelt als het antwoord op de vraag waarvandaan *ghi sijt geboren*, en dat blijkt in het vervolg natuurlijk een aanzienlijke komaf te zijn. Het zijn overigens niet slechts de vorsten die opdracht geven tot geschiedschrijving met dergelijke propagandistische dimensies: ook stad en gewest doen langs deze weg aan zelfverheffing, terwijl ook een heiligenleven als de *Sint Servaes* van Veldeke alles te maken

heeft met promotie vanuit het Maastrichtse Servaeskapittel zelf.¹⁵ Geschiedschrijving is in de middeleeuwen dikwijls een zaak van welbegrepen eigenbelang.

Om deze redenen is het zeker ook geen toeval dat het duidelijkste voorbeeld – maar het zal het enige niet zijn; zie ook Hennen van Merchtenen – van wat men voor het Middelnederlands een sollicitatiegedicht zou mogen noemen, een kroniek is. Geen beter middel om zich als literator bij een vorst geliefd te maken dan door vertoon van historiografische talenten. Het betreft Lodewijk van Velthems voortzetting (vijfde partie) van de *Spiegel historiael*. De soms aandoenlijke pogingen van Velthem om zich van machtige bescherming te verzekeren, zijn overigens een nader onderzoek ten volle waard, waarbij zijn vlotte en veelvormige oeuvre, met al zijn kunst- en vliegwerk, in een boeiend licht kan komen te staan.¹⁶

Maar het inhoudelijk belang van vorstelijke zijde bij opdrachtliteratuur kan ook veel minder direct zijn. Het is juist een van de gevaren waaraan het mecenaatsonderzoek blootstaat om alles te willen zien in termen van (symbolisch) machtsvertoon, legitimering en wat dies meer zij, en veel te weinig oog te hebben voor de speelse en verstrooiende inhoud van de literaire teksten.¹⁷ Niet alles hoeft vanuit de opdrachtgever opgelegd pandoer te zijn; het kan en mag ook veel vrijblijvender. Dit laatste woord kan men hier vrij letterlijk nemen, want de bevordering van literatuur heeft aan het middeleeuwse hof vooral ook heel belangrijke waarde als vrijetijdsvulling. Hofcultuur is immers, zeker in vredestijd, voor een belangrijk deel ook vrijetijdscultuur; en laten we niet vergeten dat de literatuur in dit opzicht ook een functie heeft aan het hof zoals de jacht en andere vormen van vermaak.

Op gevaar af nu van anti-emancipatoire denkbeelden verdacht te worden, meen ik in dit verband te mogen wijzen op de prominente rol die vrouwen aan het middeleeuwse hof hebben gespeeld als culturele opdrachtgeefster, en vooral ook binnen het lees- en luisterpubliek.¹⁸ Dit moet toch iets te maken hebben met de rol die literatuur als verstrooiingsmiddel aan het hof vervulde. Ook de verwevenheid van poëzie, muziek en dans ontwikkelt zich vanuit een ambiance van verfijnd vermaak, zoals het boeiende werk van Frank Willaert ook voor het Middelnederlands steeds duidelijker maakt.¹⁹ Ook de betekenis van de ridderroman in dit verband – als verhalende verstrooiing – mag niet worden onderschat. Dat zulke romans een spiegel van hoofsheid kunnen zijn, en dus hun (hof)publiek exemplarische gevallen voorschotelen van hoofsridders handelen, zal zeker soms een functie zijn, maar verdient vermoedelijk toch niet te prevaleren – zoals in Van Oostrom 1981 en daarop geënt onderzoek wel eens dreigde te

gebeuren – boven de esthetische betekenis. Dat die esthetische functie op haar beurt allerm minst kan worden afgedaan als simpel vermaak via verhalen over vrijen en vechten, blijkt wel uit het subtiële intertekstuele spel dat volgens onderzoekers zoals Janssens (1988) en Zemel (1991) Middelnederlandse dichters (zij het minder dan Oudfranse) met hun teksten, hun publiek en met elkaar plegen te spelen. Ook de ironie waarvan de teksten jegens hun helden blijkeven – zij het alweer de Oudfranse meer dan de Middelnederlandse? – maakt duidelijk dat een eensporige interpretatie van de held als loutere modelfiguur toch echt te simpel is. Er moest bij voorkeur ook gelachen kunnen worden door de opdrachtgever en zijn kring, als zij na afloop van of zelfs tijdens een rijkbesproeid banket verhalenvertellers lieten opdraven; op verkapte strijd- en etiquetteles zaten zij echt niet te wachten.

Maar ook het luchtigste vermaak is natuurlijk nimmer inhoudsloos of waarde vrij, ook aan het hof en bij de opdrachtgevers niet. Hoezeer ontstaan vanuit en ook gericht op de elite als een 'leisure class', er is toch vrijwel geen middeleeuwse hofliteratuur te vinden die niet ook enige levensles beoogt (vgl. [7]). De wijze waarop dit gebeurt kan uiteenlopen van zeer nadrukkelijk tot terloops; en de mate waarin schrijvers en publiek op lering uit zijn kan geweldig variëren. Maar in dit opzicht vormen de teksten in *Het woord van eer* toch wel een tekenend palet: hoe verschillend ook, ze dragen alle bij tot het inscherpen van bepaalde normen. Die normen betreffen het gedrag van elk individu, maar beogen toch vooral een groeps Moraal te schragen. En hoe moeilijk het ook moge zijn om hierop greep te krijgen en vooral te generaliseren, ik geloof dat het op dit vlak is dat zich het zwaartepunt van middeleeuwse opdrachtliteratuur bevindt. Die literatuur, ook als ze kritisch is, is in laatste instantie nooit cynisch, revolutionair of anarchistisch, maar veeleer bindend en opbouwend (zie [5]).

De middeleeuwse literatuur-in-opdracht heeft doorgaans als meest fundamentele functie om een kring rondom de opdrachtgever bijeen te brengen of te houden (zie [2]). In zo'n geval grijpen de inhoud en de vorm van deze literatuur op zeer natuurlijke wijze ineen, een vorm die immers is gericht – tenminste bij de hofliteratuur in optima forma, zoals ridderroman en hoofse dichtkunst – op voordracht in een groep. De 'consumptie' van dit type literatuur heeft het karakter van een groepsproces; helemaal wanneer het iets als danslyriek betreft natuurlijk, maar evenzo in het geval van epische verhaalkunst die in een kring wordt voorgelezen. Krachtens haar vorm is zulke literatuur een collectieve aangelegenheid, maar in de middeleeuwen is zij ook inhoudelijk meestal op eendracht gericht: van de hoofsen jegens de gesmade buitenwereld van de dorpers (en met intern de wens de rotte

appels zoals *scalken* te verwijderen); van een vorstendom of een gewest binnen het krachtenspel van territoriale rivaliteit; van een geloofsgemeenschap rondom het charismatisch voorbeeld van een vereerde heilige, en dergelijke meer. Het voorbeeld van koning Artur en zijn Tafelronde had niet voor niets zo'n onweerstaanbare aantrekkingskracht als hoofdgenre van middeleeuwse opdrachtliteratuur.

Het bevorderen van literatuur met deze strekking was natuurlijk bij uitstek in het belang van opdrachtgevers zelf. Tekenend is hoe ook een auteur als Hildegarsberch zijn publiek vermaant zich onder het rechtmatig gezag te scharen; hoeveel kritiek de dichter in de ridderzaal ook mocht laten klinken, zijn voornaamste broodheren, landsheer Albrecht van Beieren en diens zoon Willem VI, konden op zulke momenten tevreden toehoren. Maar het zou simplistisch zijn om de integratie enkel als een van hogerhand opgelegd fenomeen te willen zien. De behoefte aan verbondenheid leeft evenzeer elders binnen de elite kring, die toch een kring moest blijven wilde zij niet door desintegratie haar geprivilegeerde positie op het spel zetten. Vanuit het centrum van de macht worden als bindmiddel diverse vormen gecultiveerd: grote feesten en toernooien, ridderordes, een netwerk van diensten en wederdiensten, en dus ook het bevorderen van literatuur met integrerende strekking. Ook in dit opzicht blijft dit fenomeen niet tot het hof beperkt: zo schraagt veel van de kloosterliteratuur de saamhorigheid in die gemeenschappen, bindt het toneel de wereld van de stad en vormt het werk van Hadewijch, tot aan de hypergestileerde strofische gedichten toe, een middel om de begijnenkring bijeen te houden.

Primair en secundair publiek

Met de veronderstelde hoofdfunctie van (Middelnederlandse) opdrachtliteratuur als bindend voor de kring is feitelijk al aangegeven dat mijns inziens het primaire publiek van zulke literatuur gemeenlijk in de eigen wereld van de opdrachtgever ligt, en dat het niet aangaat om opdrachtgever en publiek zonder vorm van proces te willen ontkoppelen. In de middeleeuwse context is het letterkundig mecenaat in hoge mate middelpuntzoekend (vgl. [5]). De situatie die in latere eeuwen meer gebruikelijk zou worden, en waarin een tekst, bijvoorbeeld via drempeldichten, wordt aangeboden aan hoogmogende heren (een en ander uiteraard in de hoop op protectie van die zijde, maar als lectuur toch zeker niet bijzonder voor hun ogen bedoeld), was toentertijd zeer ongebruikelijk – laat staan de hedendaagse, waarin de overheidssteun aan letterkundigen erop gericht is literatuur tot stand te brengen in het

kader van cultuurbevordering jegens een breed publiek. Hetgeen natuurlijk niet betekent dat de middeleeuwse literaire opdrachtgevers teksten krampachtig voor zichzelf probeerden te houden, of uitsluit dat zij – meer positief geformuleerd – de verbreiding van het geprotegeerde werk naar buiten toe bevorderden. Maar in de overgrote meerderheid van de bekende gevallen heeft middeleeuwse opdrachtliteratuur haar eerste duidelijke functie binnen de kring van de mecenas zelf.

Als dit juist is – en dat wordt ook internationaal gemeenlijk aangenomen – geeft dus kennis van de opdrachtgever wel degelijk een eerste indicatie voor het publiek dat een middeleeuwse auteur met zijn tekst voor ogen stond. Dit impliceert niet automatisch dat degene aan wie een tekst wordt opgedragen zelf per se de eerst en meest beoogde lezer/luisteraar moet zijn. Soms wijst nadere analyse van de tekst of van de context in kwestie anders en complexer uit. Zo lijken – het werd reeds genoemd – vrouwen vaker tot de kern van het literatuurpubliek te hebben behoord dan hun vrij sporadische vermeldingen als persoonlijk opdrachtgever zouden doen vermoeden. Een andere, en nog te weinig bestudeerde literaire publiekscategorie is de elitaire jeugd. Die moet bijvoorbeeld in het geval van Jan van Boendale een primaire doelgroep zijn geweest, en reeds voordien lijkt deze publiekscategorie voor Jacob van Maerlant van aanmerkelijk belang.²⁰

De datering van Maerlants dubbelroman *Graal-Merlijn* rond 1261, pal na het rond 1260 voltooide *Alexanders geesten*, staat menselijkerwijs gesproken vast. Niet minder zeker is dat Albrecht van Voorne, aan wie de tekst is opgedragen, in die jaren nog zeer jong geweest moet zijn; typerend genoeg spreekt de proloog dan ook als Maerlants wens uit dat degene *In des ere hi [=Maerlant] dit began, / Moete werden alsulk een man, / Dat des al dat volc ende onsen Heer / Moete hebben lof ende eer*. Wanneer men dus Albrecht van Voorne als de opdrachtgever van dit werk betitelt, moet men er wel bij bedenken dat de eigenlijke lastgever van de dichter toch veeleer in diens omgeving moet worden gezocht, vermoedelijk in de persoon van Albrechts vader, heer Hendrik van Voorne, die de Vlaamse dichter Jacob als de koster op zijn hof te Maerlant moet hebben aangesteld (vgl. [11]), en een werk heeft laten schrijven dat vervolgens aan de jonge erfopvolger werd opgedragen. (En mede als opvoedende literatuur bedoeld was? Er viel een slechtere keus te doen dan met de geschiedenis van hoe de jonge Artur op de troon kwam!) Dit subtype van middeleeuwse opdrachtliteratuur, tot stand gekomen in het kader van de opvoeding van jonge edellieden, zou voor het Middelnederlands beslist nadere beschouwing verdienen. In het geval van Jacob van Maerlant lijken dergelijke verhoudingen, zeker gedurende diens ‘Voornse periode’

zelfs aan de orde van de dag. Ook *Alexanders geesten* lijkt immers ontstaan binnen een driehoek van opdrachtgeefster (voogdes/regentes?), schrijver en een jonge vorst; de vorstenspiegel *Heimelijkheid der heimelikheden* presenteert zich, net als zijn Latijnse hoofdbron, als een inleiding in regeerkunst die Aristoteles voor de jonge Alexander schreef; en de *Torec* is reeds door verschillende onderzoekers als educatieve ridderroman ten behoeve van een jonge vorst geïnterpreteerd.²¹

In gevallen als de bovenstaande dient men dus rekening te houden met de mogelijkheid dat de feitelijke opdrachtgever van de dichter niet diens eerst-beoogde lezer was, ongeveer zoals een architect ook wel eens de (schoon)vader van een jong stel als principaal heeft. Ook andersoortige gevallen van de opdrachtgever als de 'Dritt' im Bunde zijn bekend. Zo gaf de abdis van het klooster Rijnsburg Willem van Hildegarsberch opdracht een gedicht te maken over de tien geboden dat in zijn strekking duidelijk is toegesneden op diens vaste, hoogvereerde Haagse hofpubliek (vgl. Meder 1991a). Klaarblijkelijk beoogde de abdis van het aristocratische vrouwenklooster aldus het morele peil van haar vrienden en verwanten aan het Binnenhof te schragen. Weer anders is de situatie rondom Jan van Heelu's *Slag van Woeringen*: op instigatie van de grote overwinnaar in die veldslag, Jan I van Brabant, aangeboden aan diens aanstaande schoondochter Margaretha van Engeland met de wens dat zij er *Dietsch in leren moghe*, maar stellig met als nevensdoel haar duidelijk te maken dat zij, de koningsdochter, wel allesbehalve aan een onbeduidend hertogdom was uitgehuwelijkt. De tekst is dus opgedragen aan vrouwe Margaretha, maar heeft ongetwijfeld Jan I als opdrachtgever achter de schermen (zie [3]). Al deze voorbeelden illustreren dat de verhoudingen tussen de dichters, hun opdrachtgevers en hun beoogd publiek veelvormig en gecompliceerd kunnen zijn. Het onderzoek is dus zeker op de verkeerde weg als het zonder meer uitgaat van het samenvallen van opdrachtgever en publiek. Maar dat neemt al met al niet weg dat ook in bovenstaande voorbeelden het eerst-beoogde publiek tot de onmiddellijke omgeving van de opdrachtgever zelf behoort, en dus de stelling schraagt dat het middeleeuwse literaire mecenaat primair de eigen kring bedient.

Maar hoe nauw ook verbonden met het primaire ontstaansmilieu, de meeste middeleeuwse opdrachtliteratuur is evengoed buiten de eerste kring verbreid geraakt. Waarschijnlijk waren er van meet af aan meerdere redacties van de teksten in omloop, bijvoorbeeld langs het spoor van enerzijds de schrijver zelf, en anderzijds de opdrachtgever.²² In het geval van Dirc van Delfts *Tafel* heeft dit bijvoorbeeld tot een vroege verbreiding geleid in zowel de aristocratische kring rondom het Hol-

landse gravenhuis als in de Nederduitse regio waar de schrijver een professoraat bekleedde (zie [9]). Niet altijd was de secundaire verbreding even grootscheeps: voor Arturromans en hoofse lyriek bijvoorbeeld lijkt zij soms vrij exclusief te zijn gebleven, in die zin dat deze teksten wel tussen de hoven zijn uitgewisseld, maar toch vrij sterk verbonden zijn gebleven aan de aristocratische (en patricische) wereld. Er zijn echter ook tal van teksten die van meet af aan, of pas geleidelijk, belangstelling hebben geogst in andere milieus – en dit lijkt vooral voor teksttypen te gelden die een zekere encyclopedische, universele en dus basisboek-achtige strekking hadden, bijvoorbeeld op het gebied van geloof, geschiedenis of natuur. Het zal geen toeval zijn dat van alle teksten uit de omgeving van het Hollands-Beierse hof het de *Tafel van den kersten ghelove* is geweest die de breedste verspreiding buiten de oorspronkelijke kring genoten heeft. Ook lijkt het veelbetekenend dat binnen Jacob van Maerlants oeuvre juist de wereldkroniek *Spiegel historiael* (en, in iets mindere mate, *Rijmbijbel* en *Der naturen bloeme*) ruime verbreding heeft gevonden (vgl. [12] en [10]). Omdat historie en devotie nog heel lang hoofdzuilen zijn gebleven van de boekcultuur, met name ook ten tijde van de vroege boekdrukkunst, konden zelfs drukkers soms nog uit de voeten met oude teksten in dit genre, die soms eeuwen eerder in de context van een aristocratisch mecenaat tot stand waren gekomen. En ofschoon de teksten daartoe soms danig werden bewerkt en hun functie en interpretatie dienovereenkomstig zal zijn verschoven, vormen dergelijke voorbeelden-van-voortleven toch een teken aan de wand dat hun functioneren niet geheel en al van adel, hof en mecenaat afhankelijk was, en dat wij dus hun interpretatie ook niet enkelvoudig op het ontstaansmilieu moeten fixeren. De *Spiegel historiael* kon echt wel meer vertegenwoordigen dan wereldgeschiedenis voor een vorst.

Maar daarom is het nog allerminst zonder betekenis dat Jacob van Maerlant de proloog van deze zelfde *Spiegel historiael* tot graaf Floris V zegt *ontfaet dit werc; ghi waert deghone die mi dit dede anevaen*. Zoals zoveel middeleeuwse literatuur, is ook dit werk primair tot stand gekomen omdat een opdrachtgever interesse had, en het dankzij een mecenaat gedijen kon. De nadere keuze van de stof en ook de uitwerking zijn dienovereenkomstig op de opdrachtgever afgestemd, van tal van ondergeschikte onderdelen tot meer dieperliggende aspecten, die voor de interpretatie van de *Spiegel historiael* nog maar nauwelijks zijn aangeboord.²³ Als zoveel andere Middelnederlandse werken is ook *Spiegel historiael* een voorbeeld van hoezeer de middeleeuwse literatuur bepaald is door haar primair beoogd publiek, en meer speciaal de hoge opdrachtgever zelf.

Dit neemt allemaal echter niet weg dat zulke werken nog wel degelijk van de hand van een auteur zijn, en het slechtste dat het opdrachtgeversonderzoek kan doen is diens rol van ondergeschikt belang verklaren, door hem, bewust of onbewust, te zien als tamelijk willoze uitvoerder van de wil van hogerhand. Hoezeer het hoogmogende publiek ook een belangrijke stem in het kapittel mocht hebben, het was de schrijver zelf die de pen vasthield en wiens stem zich in de literatuur verhief. Als de ervaring van *Het woord van eer* ook iets heeft uitgegezen, dan is het juist met betrekking tot de individualiteit van de besproken auteurs. Zelfs binnen zo'n beperkte kring (naar tijd en ruimte en milieu gemeten) en onder inspiratie van hetzelfde hof als centrum van cultuur, blijken de schrijvers toch zozeer van karakter te verschillen dat het ondenkbaar is dat men ze zomaar zou verwarren. Zij hebben ieder een heel eigen stem; vandaar ook dat het opportuun was om het boek, binnen het globale sociologische kader, te ordenen naar de auteurs. (Dit lijkt toch wel een markant verschil met de zo vaak in één adem genoemde *Sneeuwpoppen van 1511*: een verschil in tekstcultuur misschien, maar toch ook tussen een meer specifiek literair- en meer algemeen cultuurhistorische benadering?)

Al was dan vaak in den beginne de beschermer, uiteindelijk drukten toch de schrijvers zelf een zwaar persoonlijk stempel op de Middelnederlandse letterkunde. Het is in dit verband veelzeggend dat de meest recente stukken in dit boek ([11] en [12]) niet een bepaald hof of mecenaat centraal stellen, maar het werk van één auteur, en dat in de hoofdtitel een dichter geciteerd wordt, en geen opdrachtgever. Maar wie daarin, na tien jaar onderzoek van opdrachtgevers, bekering zou willen zien, gaat absoluut te ver. Nog altijd meen ik dat de Middelnederlandse letterkunde van alles met het mecenaat van opdrachtgevers uitstaande heeft, en andersom; en dat wij er dus goed aan doen om met Jacob van Maerlant te zeggen: aanvaard dit werk.

SCHRIJVERSCHAP EN MECENAAT

HOOFSE CULTUUR EN LITERATUUR

Op een zonnige oktoberdag, juist als koningin Guenièvre zich met haar hofhouding aan tafel heeft begeven, arriveert op een haveloos paard, dat geleid wordt door een dwerg, een jonkvrouw. Hofmaarschalk Keu heeft onmiddellijk enkele schimpscheuten voor de nieuwgekome ne gereed, doch de koningin roept hem tot de orde en vraagt de jonkvrouw naar de reden van haar komst. De jonkvrouw – haar naam luidt Soredamors – doet een beroep op de aanwezige ridders: zij vraagt of een van hen bereid is voor haar in het krijt te treden tegen de kampioen van de Dame de Hebrison, een kasteelvrouwe die uit jaloezie Soredamors' geliefde gevangen heeft gezet. Guenièvres ridders verdringen zich om de taak te mogen aanvaarden, maar Keu eist het recht op als eerste met de opdracht te worden vereerd. Op last van de koningin wordt de uitvoering ervan uitgesteld tot de volgende dag, als op het kasteel een groot toernooi zal plaatsvinden. De volgende morgen barst het toernooi in volle hevigheid los, maar nog voor Keu de gelegenheid heeft gehad zich te bewijzen, eist een volgende groep nieuwkomers de aandacht op. Het zijn vier jonkvrouwen uit het gevolg van de koningin, die een maand geleden gevangen zijn genomen door een snode burggraaf. Yvain, de ridder met de leeuw, is erop uit getrokken om de jonkvrouwen te bevrijden, en zijn queeste is succesvol geweest: vergezeld van hun redder keert het viertal terug. Onder nog grotere feestvreugde wordt het toernooi voortgezet, doch niet voor lang. Op het toneel verschijnt een nieuwe jonkvrouw, die onder regelmatige geseling met zweepslagen door een dwerg wordt voorgeleid; op enige afstand volgt haar geliefde, die de mishandeling van de jonkvrouw door de dwerg kennelijk koud laat. Het blijkt dat de jonkvrouw aldus wordt gestraft voor haar uitspraak dat Guenièvres ridders de beste ter wereld zijn. Pas als een van deze ridders haar geliefde zal hebben weten te verslaan, is deze bereid de bestraffing te laten staken. Wautier de Hardecourt neemt de uitdaging aan, en overwint in het nu volgende tweegevecht. Men stelt de jonkvrouw voor de keus tot Guenièvres hofhouding toe te treden dan wel zich met haar geliefde te verzoenen; zij kiest voor het laatste. Wederom herneemt men het steekspel, totdat het tijd is voor het diner, dat onder zang en dans tot diep in de nacht voortduurt. Na een korte nachtrust en het bijwonen van een mis zetten zich de feestelijkheden nog een tweede dag voort; een luisterrijk banket besluit het toernooi.

Het verhaal over Guenièvre, Yvain en Keu dat hier is naverteld, is geen Arturroman. Het is zelfs in het geheel geen verzonnen geschiedenis, maar waar gebeurd. Het is de beschrijving van een luisterrijk toernooi dat in oktober van het jaar 1278 de gehele Noordfranse adel op de been heeft gebracht, en waarvan wij een reportage-in-verzen bezitten in de vorm van de *Roman du Hem* van de hand van de verder onbekende auteur Sarrasin. Het was een toernooi in Arturkleed. De eervolle rol van Yvain werd vertolkt door Robert II, graaf van Artois, neef van Lodewijk de Heilige; die van Guenièvre door Jeanne de Longueval, vrouwe van Bazentin. Leden van hun adellijke coterie vervulden de bijrollen van Arturs hovelingen. Ter verlevendiging van het Arturiaans koloriet hadden de organisatoren zich kennelijk verzekerd van figuranten als een anonymus die bereid was de onsympathieke rol van maarschalk Keu te vervullen, een haveloos paard en een stuk of wat dwergen. Die organisatoren waren Aubert II, heer van Longueval (zijn zuster speelde de koningin) en diens zwager Huart, heer van Bazentin. In zijn proloog beschrijft Sarrasin hoe deze heren eens bijeenzaten, en mijmerden over de neergang van de hoofse cultuur van hun dagen: met Prouesse, Largesse en Valeur was het in hun ogen slecht gesteld. Dan mengt zich een dame in het gesprek, die hen oproept de hoofse geest met behulp van een toernooi nieuw leven in te blazen en de deelnemers te injecteren met Arturserum. Die dame is, uiteraard, ... *Dame Courtoisie*.

De *Roman du Hem* is een buitengewoon curieus document.¹ Het is echter juist door dit a-typische karakter, zo geloof ik, dat deze tekst ons kan helpen de plaats van de (Artur)literatuur binnen de hoofse cultuur nader te bepalen. Enkele fundamentele aspecten van het genre zien we hier als het ware in een uitvergroting afgebeeld. Het gaat mij daarbij vooral om het (veronderstelde) publiek en de (veronderstelde) functie van de Arturromans.

Publiek

De *Roman du Hem* bewijst dat de Arturstof sterk leefde onder de adel.² Als conclusie wekt dit eerder irritatie dan verbazing: sinds jaar en dag is het gebruikelijk de Arturromans te verbinden met een adellijk publiek. Nu is 'adellijk publiek' een weids begrip – en dit begrip wordt nog eens zo weids als men bedenkt dat bij het publiek, althans voor Duitsland, ook de ministerialiteit betrokken dient te worden, de groepering dus van aanzienlijke onvrijen die hun adellijke tijdgenoten soms in status, en steeds in statusgevoeligheid nabijkwamen. Dat ook deze groep inte-

resse koesterde voor Arturromans, is een bewezen feit. Ik behoef hier slechts te wijzen op de veertiende-eeuwse *Iwein*-fresco's in Schloss Rodeneck, dat werd bewoond door zeer aanzienlijke ministerialen. En ook na inbegrip van de ministerialiteit is het publiek van Arturromans waarschijnlijk nog niet ruim genoeg omschreven. Want zelfs binnen de geestelijkheid bestond belangstelling voor deze literatuur. Zo vertelt Caesarius von Heisterbach in een beroemd exempel hoe een groep monniken eens zat te suffen bij de nachtelijke schriftlezing in hun klooster – tot de lector, die zijn pappenheimers terdege kende, zijn confraters met één geïmproviseerd tussenvoegsel uit hun gedommel klaarwakker wist te krijgen: 'Er was eens een koning, die Artur heette...'. Ons treft dit getuigenis van arturistische belangstelling bij middeleeuwse monniken als bijzonder pikant. Men moet hierbij echter bedenken dat veel kloosters en bisschoppelijke kringen nauwe betrekkingen onderhielden met hun adellijke omgeving. Van dat milieu waren zij afhankelijk voor de toelevering van hun 'kader'. Vooral de niet-eerstgeboren adellijke zonen en het wat minder reguliere nakomelingschap werden dikwijls voor een kerkelijke carrière bestemd, en alleen al om die reden is het volstrekt begrijpelijk dat binnen de kerk affiniteit bestond met de wereldlijke cultuur.

Adel, ministerialiteit, delen van de geestelijkheid, vanaf de dertiende eeuw ook de gezeten burgerij... Een dergelijke omschrijving van het publiek van Arturromans is zó ruim dat het niet hoeft te verbazen dat sommige geleerden hebben getracht dit publiek weer enigszins in te perken, of althans een 'harde kern' daarbinnen aan te wijzen. Daarbij hebben vooral de onderzoekingen van Erich Köhler (1970) voor de Oudfranse Arturliteratuur en van Gert Kaiser (1978 en 1980) voor de Middelhoogduitse sterk de aandacht getrokken. Beiden zien de beslissende impuls voor de bloei van het Arturgenre uitgaan van de lagere ridderstand (kleinadel in Frankrijk, ministerialiteit in Duitsland), die zijn sociale ambities en pretenties zou hebben vormgegeven in Arturromans. De held van deze romans, meestal een ridder zonder eigen leen (en doorgaans ook zonder uitzicht daarop) en van geringe materiële rijkdom, zien zij als projectie van het ministerialen- respectievelijk kleinadelsideaal: een ideaal dat in deze literatuur triomfeert en waarvan zelfs Artur, met andere woorden de koning zelf, afhankelijk blijkt. De opvattingen van Köhler en Kaiser spelen een centrale rol in de discussie over de sociologie van de Arturliteratuur, zelfs meer algemeen over die van de hoofse literatuur in haar geheel; maar in die discussie zijn hun stellingen met klem van argumenten weersproken.³ De theorie als zou de lagere ridderschap bij uitstek het draagvlak vormen van de hoofse literatuur kan niet worden bewezen, sterker nog:

lijkt niet te stroken met de (literair)historische feiten. Persoonlijk ben ik eerder geneigd de stuwende kracht achter de hoofse literatuur in de top van de feodale piramide te zoeken; op de argumenten hiervoor kom ik aanstonds terug. Maar in feite doet geen enkele poging om de hoofse literatuur exclusief aan een bepaalde stand, of groepering daarbinnen, te koppelen de feiten recht. De meest adequate omschrijving van het publiek van deze literatuur opereert immers niet, zoals vooral Joachim Bumke (1976) heeft betoogd, met juridische categorieën, maar met een sociologische: het hof. Niet de maatschappelijke aspiraties van de ministerialiteit zijn voor de opkomst van het Arturgenre van beslissend belang geweest, maar het feit dat in de twaalfde eeuw de grote wereldlijke hoven tot literaire centra werden, waarbinnen een literatuur ontstond die op de belangen- en interessesfeer van deze sociale groepering was toegesneden.

Voor deze ontwikkeling acht Bumke (1979) twee factoren van essentieel belang: de stichting van residenties en de oprichting van kanselarijen. Eerstgenoemde factor houdt verband met de ontwikkeling in de positie van de aanzienlijke vazallen naar een grotere, min of meer autonome soevereiniteit: deze edellieden worden 'koning' over een eigen territorium. In zo'n nieuw ontstane territoriale staat stichten zij een residentie, een burcht die gaat fungeren als hoofdstad en bestuurlijk middelpunt van hun rijk. De onder deze vorst ressorterende lagere adel, en ook de regionale ministerialiteit verblijven van tijd tot tijd aan dit residentiële hof. Deze ontwikkeling gaat gepaard met de oprichting van vorstelijke kanselarijen, die de ambtelijke ondersteuning moeten bieden voor de opbouw van het nieuwe centrale gezag. Dit betekent dat zich aan deze nieuwe hoven een schriftcultuur ontwikkelt, die natuurlijk in de eerste plaats een administratief karakter draagt, maar met haar geletterde klerken ook het potentieel voor meer 'literaire' tekstproductie scheidt. Kasteelbouw en kanselarijvorming zijn volgens Bumke de hoekstenen van de hoofse cultuur: de vorst en diens onderdanen-op-(werk)bezoek vormen tezamen met de hofbeambten en de hofgeestelijkheid het publiek tot wie de hoofse literatuur, geschreven aan ditzelfde hof, zich richt. Van deze hoofse literatuur is het hof zowel producent als consument.

Over de concrete literaire bedrijvigheid aan een hof zijn wij in verschillende gevallen redelijk geïnformeerd, al wacht veel van het materiaal nog op systematische exploratie. Op Frans grondgebied is het hof van Champagne een beroemde casus; aan Duitse kant is het Thüringse hof een bekend centrum van literaire activiteit; aan Engelse zijde het koningshof van Hendrik II; in de Lage Landen de hoven van Holland en Brabant. Hier wil ik het voorbeeld van het (Franstalige!)

Vlaamse hof iets nader uitwerken, en wel voor de periode 1170-1300, het bloeitijdperk van de hoofse-literaire cultuur.⁴ De eerste Vlaamse graaf uit deze periode, Filips van de Elzas, was een man van grote roem als ridder en befaamd om de status die hij aan zijn hof hooghield. Deze status omvatte ook een intensief literair leven. Filips' echtgenote, Elisabeth van Vermandois, gold als expert in hoofse zaken; in zijn fameuze *De amore* citeert Andreas Capellanus haar oordeel in liefdesaangelegenheden naast dat van Eleonora van Aquitanië en Marie van Champagne. Het is dan ook weinig verwonderlijk dat de hoofse lyriek onder de edelen van het Vlaamse hof 'en vogue' was, in welk verband de namen van de dichter-edelen Conon de Béthune en de Châtelain de Coucy wel de bekendste zijn. Ook graaf Filips zelf betoonde zich een actief inspirator van literatuur; het beroemdste werk dat onder zijn mecenaat tot stand kwam is de *Perceval* van Chrétien de Troyes. Filips' opvolger, Boudewijn VIII, stelde Gautier d'Arras in staat zijn hoofse roman *Eracle* te voltooien, die onder het patronaat van achtereenvolgens Thibaut van Blois en Marie van Champagne onvoltooid was gebleven. Bij de volgende graaf, Boudewijn IX, klopte Jean Renart aan om financiële ondersteuning voor zijn hoofse roman *L'escoufle*: uit referenties in de tekst van deze roman valt op te maken dat men in Boudewijns kringen bekend was met werken als de *Roman de Troie*, de *Roman d'Alexandre* en het *Chanson de Roland*, alsmede met kruistochtliteratuur, oosterse verhaalstof, en natuurlijk ook met de 'matière de Bretagne'. Ook gaf deze Boudewijn opdracht tot het vertalen van een serie heiligenlevens.

Onder graaf Gui van Dampierre, met wiens heerschappij de hier besproken periode eindigt, beleefde het literaire leven aan het Vlaamse hof een periode van uitzonderlijke bloei. Gui's hof kende dan ook, zoals de grafelijke rekeningen bewijzen, een uitzonderlijke luxe en status – het was een hof waar bijvoorbeeld de feesten vermogens hebben gekost. Ook de uitgaven voor perkament, inkt en kopiistenarbeid beliepen aanzienlijke bedragen. Van Gui's bibliotheek is weinig bewaard gebleven, maar een rijk geïllustreerd psalterium in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel spreekt in dit opzicht letterlijk boekdelen; de marginale illustraties verbeelden jachtpartijen, duels en vooral musici met een keur van instrumenten, en bieden zo een kijkje op het contemporaine hofleven. Het hof had een vaste staf van drie minstreels, maar daarenboven vermelden de rekeningen menige extra post voor de ontvangst van rondreizende jongleurs. Het was niet alleen de hoofse literatuur pur sang die onder Gui's (financiële) inspiratie tot bloei kwam: leden van de grafelijke familie die in nauwe betrekking stonden met de clerus begunstigten de geestelijke letterkunde, terwijl

ook de geschiedschrijving ten behoeve van het grafelijk huis ter hand werd genomen. Voeg daarbij opdrachtwerken als een bijbelvertaling-met-kruisvaartpropaganda, een Reinaertgedicht (*Le couronnement de Renart*) dat actuele politieke toestanden verbeeldt in de vorm van een dierenepos, en Karelromans als *Les enfances Ogier* en *Berte aux grans piés*, en het zal duidelijk zijn dat de literatuur aan dit Vlaamse hof een voorname plaats innam. Daarbij vormt de 'echte' hoofse literatuur het centrale genre, maar functioneren ook de Karelromans, het dierenepos, de hagiografie en de historiografie.⁵

Functie

Als we proberen na te gaan welke functie de Arturliteratuur voor het hofpubliek heeft gehad, moet het verstrooiende, amuserende aspect ervan niet worden onderschat.⁶ *Li conte de Bretaine sont si vain et plaisant*, schrijft Jean Bodel (circa 1200) – en zonder twijfel hebben de Arturromans (mede) voldaan aan de vraag naar literair tijdverdrijf die opkwam binnen de 'leisure class' van de twaalfde- en dertiende-eeuwse vorstenhoven. Veelbetekenend is in dit verband ook dat bij uitstek het feest en het diner de gelegenheden waren waarop de verhalen werden voorgedragen. Maar de hoofse literatuur speelde ook in op meer serieuze interesses.

Onder die interesses zijn de belangen van de mecenas natuurlijk van centrale betekenis. Mijns inziens is deze, de rijke (meestal adellijke) opdrachtgever, wellicht meer nog dan de dichter zelf, de centrale figuur achter de hoofse literatuur, vooral waar het het grote genre betreft: de hoofse epiek. De aanschaf van perkament en andere schrijfbenedigdheden om een nieuwe roman te boekstaven, en – waar het een vertaling betrof – vooral ook de verwerving van een handschrift van het (doorgaans Oudfranse) origineel, de tijd die benodigd was voor het schrijven of vertalen van het werk – tijd die ook toen geld heeft gekost – dit alles bracht de middeleeuwse dichter in dezelfde positie als de moderne autocoureur: hij mag nog zo blaken van goede wil, maar zonder sponsor (mecenas) komt hij aan de Formule 1 (hoofse epiek) niet toe. Het hierboven vermelde geval van Gautier d'Arras en zijn *Eracle* is in dit opzicht tekenend: net als vele andere romans kon ook deze roman pas door zijn auteur worden voltooid nadat deze zich van een nieuwe financier had verzekerd. Voor zo'n mecenas is het bevorderen van de literatuur een belangrijk statusobject – ook wat dat betreft is er met de sportsponsoring niets nieuws onder de zon –; een mecenaat van faam verzekert hem van een eervolle positie temidden

van zijn standgenoten. Heel openlijk brengt Jacob van Maerlant de beide motieven van de literaire mecenas, zijn hang naar amusement én aanzien, onder woorden in de proloog van zijn *Graal-Merlijn-roman*:

Desse historie van den Grale
 Dichte ick to eren hern Alabrechte
 Den heer van Vorne wal myt rechte
 Want hoge lude myt hoger historie
 Manichfolden zuken er glorie
 Unde korten dar mede er tijt.⁷

[vert.: Deze geschiedenis van de Graal dichtte ik ter ere van heer Albrecht, heer van Voorne, [en] met reden: want hooggeplaatste lieden streven met hoogstaande verhalen menigmaal hun roem na, en korten ermee hun [vrije] tijd.]

Dat een adellijk heer als opdrachtgever 'aan literatuur doet' is op zichzelf al een facet van diens hoofse cultuur. Wie tot de groten der aarde wil behoren, moet immers de kunsten beschermen. Het feit dat in de middeleeuwse Lage Landen minstens drie onafhankelijke vertalingen van de gigantische *Lancelot en prose* in omloop waren zou ik dan ook niet willen toeschrijven aan de gebrekkige middeleeuwse communicatiemiddelen die tot deze geldverslindende drievuldigheid zouden hebben geleid, maar eerder aan het tegenovergestelde: de concurrentie van statusgevoelige edelen die als mecenas niet voor elkaar onder wilden doen.

Niet alleen echter tegenover de buitenwereld, maar ook intern, binnen de eigen hofkring, vervult de hoofse literatuur een meer serieuze functie naast de louter amuserende: vermaak én lering is het parool. De lering richt zich bij uitstek op de hoofsheid zelf. De romans leren het publiek wat hoofsheid is, en hoe deze in praktijk dient te worden gebracht. Daartoe voeren zij helden ten tonele die de hoofse kwaliteiten op ideale wijze belichamen en verkeren in een milieu dat een toonbeeld is van hoofse beschaving. Beleefdheid in spreken en gedrag, correcte vechtmethoden, geëlaboreerde beschrijvingen van luisterrijke maaltijden en luxe-voorwerpen, het breed uitmeten van lichamelijke kwaliteiten – het zijn vaste bestanddelen van het genre, een genre dat op de leest van het ideaal is geschoeid. Natuurlijk is niet alles volstrekt ideaal; dan zou deze vorm van literatuur geen lang leven beschoren zijn geweest. Bepaalde aspecten van hoofs gedrag worden 'geproblematiseerd', zoals de spanning tussen totale toewijding aan de geliefde en algemeen sociale dienstbaarheid, die een van de thema's

vormt van Chrétien de Troyes' *Erec* en *Yvain*. Maar typerend genoeg is het de hoofsheid zelf die in het brandpunt van de romanproblematiek staat, en wel zonder dat de wenselijkheid van de hoofse cultuur als zodanig in twijfel wordt getrokken, integendeel: die cultuur vindt in haar literatuur steeds weer haar collectieve zelfbevestiging.

De hoofse literatuur is dus een literatuur van het ideaal, van de droom – de droom van het ideaalbeeld dat naar het verleden wordt geprojecteerd en aan Arturs hof als realiteit wordt voorgesteld. De hof van Eden moge voorgoed onbereikbaar zijn, het hof van Camaalot (het hoofse paradijs) is een waardig substituut. Het romanpubliek dient zich voor de eigen levenspraktijk aan dit ideaalbeeld te spiegelen; de werking van de roman is gericht op de 'admiratieve identificatie' van het publiek met de helden. Cristoph Cormeau (1977, 240) acht de communicatieve functie van het genre gelegen in de 'admirative Modus, der über Bewunderung für den Helden eine exemplarische Wirkung erzielen soll'. Zo bezien doen de personages van de *Roman du Hém* in feite niets uitzonderlijkers dan dat zij deze admiratieve modus twee dagen lang tot een werkelijke modus vivendi maken.

Natuurlijk verschilt het admiratieve identificatieproces dat het publiek doormaakt naar gelang de sociale status: een rijke vorst zal zich niet op dezelfde manier vereenzelvigen met de romanfiguren als een van zijn achterleenmannen. De eerste zal zich vermoedelijk meer aan koning Artur spiegelen; de tweede spitst extra de oren bij het topische portret van de *vavasseur* met zijn lage feodale status en geringe bezit, maar daarom des te meer te waarderen gastvrijheid, een gastvrijheid die bovendien veelal wordt opgeluisterd door de aanwezigheid van een beeldschone dochter des huizes. Maar dit illustreert in feite slechts de inadequaatheid van publieksselecties zoals die Köhler en Kaiser voor ogen staan. De levenskracht van het Arturgenre is juist daarin gelegen dat het voor elk lid van de hofgemeenschap, van mecenas tot hofkapelaan, schildknapen en wie weet zelfs tot het tafelpersoneel toe, oriëntatie- en identificatiepunten biedt, die uiteindelijk berusten op een gemeenschappelijk belang, dat voor de dienaar gelegen is in dienstbaarheid die wordt beloond, en voor de heerser in de ideaaltoestand van maatschappelijke orde die door (inspiratie tot) dienstbaarheid wordt gedragen. Zo fungeert de hoofse literatuur uiteindelijk als ideologisch bindmiddel binnen deze kleine kosmos van het hof, die onder de noemer van collectieve zelfbevestiging wordt verenigd tot sociaal, economisch, juridisch, moreel en cultureel centrum. De 'externe' functie van het genre is dus niet alleen dat het het eigen hof in de (literaire) concurrentiestrijd verheft boven andere hoven, maar vooral dat het het hof als institutie afschermt van en verheft boven de

échte buitenwereld, de morele en materiële woestenij van de *dorperheit*.

Korte geschiedenis van de hoofse literatuur

Opkomst

Waar zien wij nu de eerste sporen van hoofse-literaire cultuur? Als zodanig is vaak een beroemde passage bij Geoffrey van Monmouth (circa 1135) aangewezen (bijv. Gerritsen 1974, 258). Mijns inziens is het echter mogelijk nog ettelijke decennia verder terug te gaan, en wel tot het literaire raadsel dat *Ruodlieb* heet.⁸ Welk verhaal deze roman precies vertelde laat zich door zijn fragmentarische overlevering, en vooral doordat het slot ontbreekt, ten hoogste aanduiden.

Een jonge edelman, Ruodlieb (zijn naam valt overigens pas laat in het verhaal) verlaat het kasteel waarop hij is geboren en getogen en trekt de wijde wereld in, op zoek naar geluk en avontuur. In een vreemd koninkrijk ontmoet hij een jager, die in hem een voortreffelijk man herkent en hem aan het koninklijk hof introduceert. Daar maakt Ruodlieb veel indruk door zijn bedrevenheid in de visvangst, waarbij hij zich van een toverkruid bedient. Als op zeker moment het land van de koning door een markgraaf wordt binnengevallen, weet Ruodlieb (die inmiddels tot de rang van generaal is opgeklommen) de invaller te verslaan, waarbij hij overigens diens leven grootmoedig spaart. Als onderhandelaar gaat Ruodlieb naar de koning wiens troepen de invasie hebben verricht. Deze blijkt een al even nobele vorst als Ruodliebs opdrachtgever: na schitterend onthaald te zijn keert Ruodlieb, beladen met kostbare geschenken en met een vredesverdrag op zak, naar zijn tijdelijke meester terug. Na verloop van tijd bereikt hem het verzoek naar zijn vaderland terug te keren. De vorstelijke kroonraad voelt er weinig voor een man met zulke kwaliteiten te laten vertrekken, maar toch stemt de koning in Ruodliebs verzoek toe. Hij stelt hem voor de keus als beloning voor zijn diensten rijkdom dan wel wijsheid te ontvangen. Ruodlieb kiest voor het laatste. Dan onthult de koning hem twaalf leefregels: vertrouw nooit een roodharige; rijd nooit door ingezaaide akkers, of je krijgt het met de boeren aan de stok; breng nooit de nacht door bij een bejaarde man met een jeugdige echtgenote, maar kies liever de omgekeerde combinatie als gastheer en gastvrouw. Verder zijn er lessen als: laat nooit een drachtige merrie zware arbeid verrichten; beheers altijd je woede; zoek jezelf een bruid uit eigen kring en laat

je moeder je daarbij adviseren; behandel je echtgenote goed, maar laat er geen twijfel over bestaan wie de baas is; stijg, als je een kerk passeert, altijd af om de mis te horen of een gebed te zeggen. Ten afscheid geeft de koning Ruodlieb twee grote broden mee, en de held vertrekt. Hij ontmoet een roodharige; als zij getweeën verder reizen blijkt door het gedrag van Ruodliebs reisgenoot successievelijk de juistheid van de eerste drie adviezen van de koning. Ruodliebs thuiskomst wordt met een luisterrijk banket gevierd; als de jonge held en zijn moeder de meegebrachte broden aanbreken, blijken deze twee zilveren schalen te bevatten die beladen zijn met schitterende geschenken. Zo worden wijsheid én rijkdom Ruodliebs deel. Na enige tijd breekt voor hem het moment aan om zich een bruid te gaan zoeken. In een droom ziet zijn moeder dat groot geluk voor haar zoon is weggelegd; zij drukt Ruodlieb echter op het hart dit als een godsgeschenk, en niet als beloning voor gebleken verdiensten, nederig te aanvaarden. Ruodlieb vertrekt en ontmoet een dwerg, die hem de schat van koning Immunch in het vooruitzicht stelt, en ook diens dochter. Hier eindigt het laatste fragment.

In *Ruodlieb* weerklinken vele thema's uit sprookjes, mythen en heldenverhalen – maar niet minder duidelijk zijn de preludes op de latere hoofse roman. De nadruk op vrijgevigheid en gastvrijheid, op nederige aanvaarding van geluk en beheersing van emoties, het beklemtonen van de vrede als ideaaltoestand en van de dienstbaarheid aan God en vorst, de queestestructuur die de handeling bepaalt, de figuur van Ruodlieb zelf met zijn treffende parallellen met de latere Tristan... Vooral de omstandige uitbeeldingen van beleefdheidsceremonieel (begroeting, maaltijd, gastvrij onthaal en afscheid) en de gestileerde beschrijvingen van luxe-objecten als sieraden, mantels en paarden met hun tuigage ademen een 'Weltzuwendung' (de term is van Walter Haug) die het rechtvaardigt de *Ruodlieb* te beschouwen als een eerste specimen van de hoofs-literaire stijl. Als zodanig is het een literairhistorisch raadsel, geschreven als het is in het Latijn, rond 1060 door een onbekende monnik in een Zuidduits klooster – een geografisch en chronologisch zeldzaam geïsoleerd voorbeeld van hoofs-literaire cultuur. En het raadsel verliest maar weinig van zijn betovering wanneer men met Peter Dronke (1970) aanneemt dat de dichter van *Ruodlieb* welbewust een poëtisch experiment ondernam, of wanneer men erop wijst dat de overlevering (resten van de vermoedelijke autograaf en een fragment van één ander handschrift) doet vermoeden dat voor het welslagen van dit experiment de tijd nog niet rijp was.

Bloei

Maar haar eerste werkelijke bloei zou de hoofd-literaire cultuur niet bereiken in de elfde, maar in de twaalfde eeuw; niet in Duitsland, maar in Frankrijk; niet in het Latijn, maar in de volkstaal, en niet met Ruodlieb's koningshof als decor, maar met dat van Artur. Chrétien de Troyes is hierbij uiteraard de centrale auteur. Zijn poëtisch programma, zoals Jean Frappier (1968, 61) het omschrijft, is geheel in de lijn van hetgeen hierboven over de 'hoofse poëtica' is gezegd: 'Il n'a pourtant pas écrit pour le seul divertissement de son public. Il a voulu plaire, mais instruire aussi. Sans perdre de vue la réalité [...] il défend un idéal: non point pour opposer cet idéal au réel, mais dans l'espoir d'améliorer le réel par la vision de l'idéal.' Programmatisch is de inzet van de proloog van Chrétien's *Yvain*:

Artus, li boens rois de Bretaingne
 La cui proesce nos enseigne
 Que nos soiens preu et cortois.⁹

[vert.: Artur, de nobele koning van Brittannië, wiens voortreffelijkheid ons leert dat wij dapper en hoofd moeten zijn.]

Dit normatieve karakter van de Arturwereld blijft verder bij Chrétien echter steeds impliciet; expliciete kritiek en nadrukkelijke belering zijn zijn werk vreemd. Zijn lessen in hoofse cultuur zijn vervat in de indirecte – maar daarom niet minder effectieve – vorm van een aantrekkelijk verhaal met exemplarische helden. In het werk van Chrétien's vele navolgers blijft de educatieve ondertoon krachtig aanwezig. Met recht spreekt Pauphilet (1950, 167) hier van 'vraiment une entreprise collective d'éducation par la littérature', en als Pauphilet deze regels niet in 1950, maar enkele jaren later had geschreven dan zou hij de term 'éducation' zeker hebben uitgebreid tot 'éducation permanente'. Anderhalve eeuw na Chrétien geldt voor een Arturroman-in-proza als de *Perceforest* in feite nog hetzelfde; Jeanne Lods (1951, 281) karakteriseert deze roman als een 'manuel de chevalerie': 'C'est un livre d'éducation et d'exemple. [...] Le livre tout entier donne l'idée de ce que la vie pourrait et devrait être. [...] On sent chez l'écrivain la volonté d'inspirer au lecteur la nostalgie d'un monde à la fois idéal et possible.' En in zijn standaardwerk over de laatmiddeleeuwse Arturroman-in-proza laat Cedric Pickford (1960) zien hoe nog tot diep in de vijftiende eeuw onder meer de *Lancelot en prose* zich aandient als een leerboek-in-hoofsheid voor adellijke jongelieden. De drukker van de incunabel-uitgave (1488) van deze roman zegt het in zijn proloog als volgt:

Et speciallement ie prie tous ieunes nobles desireux de vertu et de honneur – pour lesquelz iay principalement entreprins ce present labeur – quilz en cueillent et goustent le fruit, et facent que mon oeuvre vaille et fructifie en eulx tellement que par leur bien faire *a lexemple du dit chevalier Lancelot et des autres vaillans hommes* dont les faiz sont racomptez en mon livre, ilz acquierent en leurs vies louenge et gloire de bonne chevalerie, dignes de immortelle memoire.¹⁰

[vert.: En in het bijzonder adviseer ik met klem aan alle jonge edellieden die deugd en eer nastreven – voor wie ik deze zware taak [als editeur] in de eerste plaats heb ondernomen – dat zij er de vruchten van plukken en proeven, en zorgen dat mijn werk in hen zodanig vrucht draagt dat zij, door hun weldoen naar het voorbeeld van voornoemde ridder Lancelot en de andere dappere mannen wier wapenfeiten in mijn boek staan verhaald, tijdens hun leven lof en roem als goede ridders mogen verwerven, de onsterfelijke herinnering waardig.]

Toen deze regels werden gezet, was de hoofd-literaire cultuur vanuit Frankrijk reeds lang over West-Europa uitgezaaid. Bij deze verbreiding vervulden vertalingen van Oudfranse hoofse romans een brugfunctie. Deze vertalingen zijn dikwijls vrije bewerkingen, en uit de studie van hun bewerkingstechniek vallen waardevolle gegevens te putten met betrekking tot de receptie van de hoofse literatuur. Opvallend is hierbij dat de verschillende bewerkingen dikwijls dezelfde tendensen vertonen. Voor de Duitse bewerkingen van Oudfranse hoofse romans meent men zelfs van een afzonderlijk genre te kunnen spreken, dat wordt betiteld als 'adaptation courtoise'. De voortbrengselen van dit genre sluiten aan bij de geest van hun originelen, of, zoals Michel Huby het formuleert: 'L'adaptateur a, une fois pour toutes, admis le rôle que l'auteur français attribuait à son oeuvre: donner aux lecteurs ou auditeurs une leçon de courtoisie, montrer aux gens de son époque comment un véritable chevalier devait se comporter, magnifier aussi l'époque dans laquelle il vivait par des descriptions somptueuses, passionner les auditeurs ou lecteurs par des récits de batailles fabuleuses, mettant aux prises des héros hors du commun.'¹¹ In zekere zin is de dichter van de 'adaptation courtoise' hierin nog leerstelliger dan zijn Oudfranse voorganger: de hoofdtendens in deze bewerkingen is immers het idealiseringsproces dat de romanhelden ondergaan. Nog meer dan hun Oudfranse pendanten zijn zij hoofse modelpersoonlijkheden: Hartmann von Aue maakt Chrétien's helden nog grotere toonbeelden van *mesure* (*mâze*) en Gottfried von Strassburg voert een nóg vaardiger en hoofser Tristan ten tonele.

Het modelkarakter van de hoofse romanpersonages voor het Duitse publiek blijkt niet alleen uit de bewerkingstechniek van de hoofse romans, maar ook uit een veel directer getuigenis. In de jaren 1215-1216 schreef de Italiaan Thomasin von Zerclaere voor een Duits publiek (en met een bisschoppelijke opdrachtgever!) een leerboek voor hoofse cultuur, dat hij – als Italiaan van komaf – als titel meegaf *Der wälsche Gast*.¹² In zijn circa 15.000 verzen lange leerdicht besteedt Thomasin ook aandacht aan de vormende waarde die de literatuur voor de persoonlijkheid van hoofse lieden-in-spe kan hebben:

Nu wil ich sagen waz diu kint
 Suln vernemen unde lesen
 Unde waz in mac nütze wesen.
 Juncvrouwen suln gern vernemen
 Andromaches, dâ si von nemen
 Mügen bilde unde guote lêre,
 Des habent si beidiu vrum und êre.
 Si suln hoeren von Enit,
 Daz si die volgen âne nît.
 Si suln ouch Pênelopê
 Der vrouwen volgn und Oenonê,
 Galjênâ und Blanscheflôr,
 [...] und Sôrdâmôr.
 Sint si niht alle küneginne,
 Si mügen ez sin an schoenem sinne.
 Juncherren suln von Gâwein
 Hoeren, Clîes, Erec, Iwein,
 Und suln rihten sîn jugent
 Gar nach Gâweins reiner tugent.
 Volgt Artûs dem kûnege hêr,
 Der treit iu vor vil guote lêr,
 Und habt ouch in iuwerm muot
 Künic Karl den helt guot.
 Lât niht verderben iuwer jugent:
 Gedenket an Alexanders tugent;
 An geuoc volgt ir Tristande,
 Seigrimos, Kâlogrîande.
 Wartâ, wartâ, wie si drungen,
 Die rîter von der tavelrunden,
 Einr vürn ander zu vrümkeit.¹³

[vert.: Nu zal ik zeggen wat jongeren moeten horen en lezen, en wat voor hen nuttig kan zijn. Jonkvrouwen moeten met graagte horen

over Andromache, waar ze ontwikkeling en goede lessen uit kunnen opdoen, waardoor zowel voortreffelijkheid als eer hun deel zal zijn. Zij moeten horen over Enit, opdat zij die navolgen zonder afgunst. Zij moeten ook vrouwe Penelope navolgen en Oenone, Galiene en Blancheflor, [...] en Sordamor. Ook al zijn zij [die jonkvrouwen] niet allen koningin, zij kunnen dat zijn wat betreft hun nobele gezindheid. Jonge edellieden moeten over Walewein horen, Cliges, Erec, Iwein, en moeten hun jeugd geheel richten naar Waleweins zuivere deugd. Volg de edele koning Artur na, die spiegelt u veel goede lessen voor, en houd ook in uw hart koning Karel, de edele held. Laat uw jeugd niet onbenut voorbijgaan: denk aan Alexanders deugd; volg in manieren Tristan, Sagremor, Calogrenant. Zie, zie, hoe zij elkaar verdrongen, de ridders van de Tafelronde, de een nog boven de ander in voortreffelijkheid.]

Net als de eerder geciteerde drukker van de *Lancelot en prose* beveelt Thomasin de Arturromans vooral aan voor de jeugd; voor mensen op leeftijd acht hij deze *aventure*, gegeven hun fictionele aard, minder geëigend. Maar hij is realist en pedagoog genoeg om te weten dat ook bij volwassenen het dropje er vaak beter ingaat dan de levertraan: *Der tiefe sinne niht verstên kan, / Der sol die âventiure lesen [...] Sint die âventiur niht wâr, / Si bezeichent doch vil gar / Waz ein ieglich man tuon sol / Der nâch vrûmkeit wil leben wol* (Rückert 1852, vs. 1108-1134) [vert.: wie teveel moeite heeft met diepzinnigheid, moet maar avonturenverhalen lezen [...] ook al zijn ze dan niet waar, ze geven toch tenminste aan wat men moet doen om ridderlijk te leven].

Verval

De vraag naar de ondergang van de hoofse literatuur is zo mogelijk nog moeilijker te beantwoorden dan die naar de opkomst ervan.¹⁴ Hierboven bleek al dat een monument van hoofse cultuur als de *Lancelot en prose* in ongewijzigde vorm zelfs de drukpers haalde, en zodoende kan bogen op een literair leven van wel 350 jaar: van circa 1220 tot diep in de zestiende eeuw. (Het is dan ook weinig verwonderlijk dat in zijn proloog de drukker zich verontschuldigt voor de ouderwetse taal van de roman: *Si supplie a tous ceulx qui liront et orront mon dit livre quil leur plaise premierement excuser mon ignorance et supplier a la crudite et indigestion du langage qui est gros et maternel* [vert.: Ook vraag ik al degenen die dit boek lezen of horen voorlezen om mijn onwetendheid te excuseren, en zich niet te storen aan de rauwe stijl, die onverzorgd en ouderwets is].) Ook andere hoofse romans, zoals prozabewerkingen van het werk van Chrétien en ook de *Perceforest*, blijven lezers vinden,

talrijk en kapitaalkrchtig genoeg om een gedrukte uitgave lonend te maken – terwijl ook de kopiisten nog steeds lezers bedienen: aan het prachtlievende Bourgondische hof worden terzelfdertijd de meest schitterende codices met hoofse literatuur geproduceerd. Maar mét de instelling waaraan het genre toch wel bij uitstek verbonden is, het hof, is ook de hoofse literatuur op haar retour, en speelt zij niet langer de centrale rol in het sociaal-literaire leven die in de twaalfde en dertiende eeuw voor haar was weggelegd. Het publiek voor prozaversies van de chansons de geste bijvoorbeeld is aantoonbaar groter, terwijl met name het commerciële succes van pastorale romans vormen aanneemt waar de Arturliteratuur niet aan kan tippen en waarvoor zelfs een uitgever van moderne amusementslectuur zich niet zou generen.

De vergelijking tussen middeleeuwse en moderne kasteelroman is ook in ander opzicht instructief. Ik zou de laatste namelijk willen zien als de literair-esthetische erfgenamen van de eerste. Zowel de middeleeuwse hoofse roman als een deel van de moderne triviaalliteratuur zijn immers een ‘droomfabriek’: beide verplaatsen de lezer naar een verhaalwereld die een ideaalwereld is. Ook de technieken waarmee deze ideaalwereld wordt opgeroepen zijn in hoge mate vergelijkbaar. De conventies van de zogenaamde *Saskia*-romans, zoals die in een Nijmeegs onderzoek zijn blootgelegd, vertonen een frappante gelijkenis met de stijlprincipes van de middeleeuwse hoofse roman. Zo maken de marxistische literatuurbeschouwers met kennelijke walging melding van ‘de eksuberante weelde en rijkdom die de hoofdpersonages ten deel vallen. Hun huizen, de inrichting ervan, hun kleding, hun maaltijden, al hun bezittingen demonstreren hun welvaart. Een getuigenis hiervan bij uitstek vormt de vergaande precisie die optreedt bij de beschrijvingen van maaltijden. Er is daarbij veel aandacht voor de spijzen, maar ook voor de entoerage. Flonkerende kandelaars, damasten servetten en zilveren eetgerei benadrukken het eksklusieve kachet van met oog voor details beschreven gerechten’ (Gielen e.a. 1974, 377).

Natuurlijk is de tijd binnen het genre niet geheel stil blijven staan. De weinig bemiddelde, maar toch zo gastvrije *vavasseur* en zijn lief-tallige dochter zijn in *Tragedie op 't Haafte* wat gemoderniseerd: ‘Francien van Doorn bewoonde met haar oude vader een huisje aan de rand van het dorp. [...] De oude heer van Doorn begroette Sandra hartelijk, alsof zij een lang verwachte gast was, zodat zij zich in het erg gezellige kleine huisje meteen op haar gemak voelde’. Sfeerbepalende elementen als de pruttelende koffie en de konijnehokken van de oude Van Doorn zijn niet authentiek-middeleeuws, maar de grondtoon is dezelfde gebleven: de lof van het eenvoudige, maar daarom juist zo

weldadige leefmilieu – ook hier in contrast met de overdaad op het kasteel. Elders hebben de prachtige paarden waarover de *Ruodlieb* met graagte uitweidt concurrentie gekregen van fraaie automobielen: ‘Victor van Kranenburg had de zilvergrijze Jaguar genomen. Marita leunde naast hem achterover en genoot van de rit. “U bent toch niet bang? Moet ik langzamer rijden?” “Nee hoor, helemaal niet. Ik houd van snelle auto’s.” “En van snelle paarden,” vulde hij aan.’ De actualiteit van de parallel is kennelijk nog voelbaar: in deze *Marita van Hamelen* figureert een prachtige appelschimmel naast enkele Mercedesen, en een Arabische rashengst naast een lichtrode Cadillac.

Maar er is ook een kardinaal verschil: *Marita van Hamelen* is geschreven voor een publiek dat door de bank genomen nooit de stal van een Arabische rashengst zal betreden, laat staan de slaapkamer van een baron. Dit publiek ontsnapt via het romannetje aan de grauwe sleur van alledag; de droomwereld van de kasteelroman is oneindig ver weg, de kloof tussen ideaal en werkelijkheid onoverbrugbaar. Natuurlijk bestaat deze discrepantie ook in de middeleeuwse hoofse roman. Waarschijnlijk hebben de burchtbewoners zich óók vergaapt aan de beschrijving van kasteel Brandigan in Hartmanns *Erec*, met zijn dertig torens waarop vergulde spitsen de reiziger van verre een baken zijn.¹⁵ Op zijn Pinksterhof te Camaalot jaagt Artur in de *Ferguut* op een wit hert; hertog Reinoud van Gelre, in september 1342 met veel staatsievertoon naar een politieke conferentie afgereisd, gaat op zijn vrije dag aldaar op... konijnejacht (Janssen 1970). Maar toch is de kloof tussen ideaal en werkelijkheid in de middeleeuwen veel minder breed dan thans. Vooral de grote heren die als mecenas van de hoofse literatuur optraden, waren ook in de werkelijkheid tot heel wat in staat. Het huwelijksfeest van prins Charles en lady Diana wordt in *Privé* gevolgd door mensen voor wie dit hofleven zich als op een andere planeet afspeelt. Maar in 1184 hield Frederik Barbarossa een hofdag te Mainz die een welbewuste kopie was van Arturs hoffeesten, en ook als zodanig werd herkend (Fleckenstein 1972), en in het toernooi te Hem vond de Arturdroom althans voor twee dagen iets van een verwerkelijking. Van de wérkelijke hoofse cultuur is de échte hoofse literatuur het ideaalbeeld en de afspiegeling tegelijk.

Naschrift

Dat de literaire cultuur van het Vlaamse gravenhof, ofschoon dominant Franstalig, toch ook Middelnederlandse (ridder)literatuur kan hebben bevat, is een mogelijkheid die inmiddels weer van verschillende zijde is geopperd: Besamusca 1991a; Bouwman 1991; Janssens (ter perse).

In dit stuk wordt de amuserende/onderhoudende functie van de Arturroman waarschijnlijk wat teveel ondergeschikt gemaakt aan de 'didactische' interpretatie als spiegel-van-hoofsheid; vgl. [1]. Ook het idee van de parallelle Middelnederlandse vertalingen als uitvloeisel van concurrentie tussen opdrachtgevers lijkt enigszins overtrokken; vgl. [1].

In het licht van de recente studies van Jaeger (m.n. 1985) lijkt de *Ruodlieb* minder een geïsoleerd geval dan hier is voorgesteld: volgens Jaeger heeft het ideaal van (literaire) hoofsheid historisch wel degelijk zijn bakermat aan het elfde-eeuwse hof van de Duitse keizer en diens entourage van geleerde geestelijken.

MECENAAT EN MIDDELNEDERLANDSE
LETTERKUNDE

De Brabantse hertog Jan IV heeft in onze geschiedschrijving een slechte naam. Om hier niemand op zijn ziel te trappen, haast ik mij te vermelden dat hij de stichter was van de universiteit van Leuven – doch dit feit, volgens Romein Jans ‘beste regeeringsdaad’,¹ wordt door zijn biografen doorgaans in een concessieve passage afgedaan. H.P.H. Jansen bijvoorbeeld stelt niet zonder cynisme vast: ‘Slechts de universiteit van Leuven vereert hem als haar stichter.’² Voor het overige weet men over Jans regeerperiode (1415-1427) niets dan kommer en kwel te melden. Het is een regeerperiode die, vanwege Jans jeugdige leeftijd, begon met een regentschap – om al evenzeer onder curatele te eindigen, maar nu vanwege Jans aperte ongeschiktheid voor het hertogelijke ambt. Daartussenin was er een aaneenschakeling van pijnlijke conflicten: met zijn staten, zijn steden, zijn gilden, zijn echtgenote – en dit alles overschaduwde door continu geldgebrek en gelardeerd met mislukte militaire expedities. Aangezien Jan IV in zijn korte regeerperiode kans zag vrijwel al zijn onderdanen tegen zich in te nemen, behoeft het niet te verbazen dat bij zijn dood het gerucht ging dat hij vergiftigd was – zoals het, gezien de failliete boedel die hij achterliet, al evenmin hoeft te verbazen dat zijn opvolger Filips van Sint-Pol binnen twee jaar aan een maagzweer overleed.

Bij onze historici kan Jan IV dan ook geen goed doen. Quicke spreekt over ‘de stumperige hertog Jan IV’, wiens ‘gebrek aan persoonlijkheid’ zijn populariteit tot onder nul deed dalen, en die het levenswerk van zijn vader Antoon ‘ten minste gedeeltelijk gesloopt’ achterliet.³ Van der Aa noemt Jan IV ‘Zwak van ligchaam, bekrompen van verstand en traag van aard’.⁴ Jansen portretteert hem als een ‘verwende slappeling’, wiens ‘wanbeheer’ en ‘machteloze bewind’ ertoe leidden dat bij zijn dood in 1427, ‘na een vergooid leven niemand meer naar hem omkeek’.⁵ Dit snoer van citaten van moderne historici zou zich voort laten rijgen – maar laten wij liever een tijdgenoot het woord geven, ook een historicus trouwens, en een die de mislukte hertog Jan IV van nabij heeft gekend.

Hertoghe Jan die heere bequame,
Die de vierde was van dien name,
Sone des hertoghen Anthonijs,
Regheerde Brabant, die heere wijs,
Twelfdalf jaer oft daer bi.

Binnen welken tiden dat hi
 Vele onghenuecte hadde voorwaer,
 Ende vele vreemder zaken claer
 Ghescieden, als vore bescreven staen.
 Ende in allen dien, doe ic vermaen,
 Was hi verduldich, wes hem ghesciet,
 Ende en vergat Gode emmer niet
 Te lovene nacht ende dach,
 Dien hi vreesde ende ontsach,
 Ende loofden des hi hem toe sant.
 Ooc en vergat die heere vaillant
 Der ermer niet, dat elc ghevroede:
 Met sinen tideliken goede
 Versach hi die mildelike,
 Soe dat hi van hen ghemeinlike
 (Van den armen menschen algader)
 Ghenuemt wert 'der armen vader'.
 Hi was ghespaersaem ende goedertieren,
 Sachtmoedich, sedich van manieren,
 Ende antwerde gueteliken
 Soe wel den armen als den riken
 Die hem daden eeneghe clachten,
 Ofte eeneghe bootscappen aenbrachten,
 Oft die anders, wats ghesciet,
 Met hem hadden te sprekene iet.
 Die erme claegden allegader
 Tverlies van haren milden vader.
 Hi wert gheclaeght ooc utermaten
 Van allen sinen ondersaten
 Met rouweghen herten, met bitteren zeere,
 Die haren sachtmoedeghen goeden heere,
 Ghenedich, goedertieren daer bi,
 Verloren hadden.⁶

Opvallend is hoezeer het oordeel over Jan IV bij onze tegenwoordige historici verschilt van dat van hun middeleeuwse collega, de anonus die omstreeks 1440 in de ook toen nog inspirerende omgeving van het Soniënwood Boendales *Brabantsche yeesten* van een vervolg voorzag. En vermoedelijk zal duidelijk zijn wie van beide partijen hier ongelijk heeft: de middeleeuwer. Tenslotte zal men waarschijnlijk óók kunnen gissen in welke richting de verklaring voor diens geschiedvervalsing

moet worden gezocht. Onze middeleeuwse historicus was bij hertog Jan IV in dienst geweest. En: wiens brood men eet, diens woord men spreekt.

De anonieme voortzetter van Boendales *Brabantsche yeesten* was allerminst de enige middeleeuwse auteur met een dienstbetrekking naast zijn letterkundige arbeid. Integendeel: full-professional-literatoren lijken de middeleeuwen niet te hebben gekend. Nu is dit type auteur ook heden ten dage nog vrij zeldzaam, zeker in een taalgebied als het Nederlandse, waar de letterkundige afzetmarkt eenvoudig te klein is om een auteur gemakkelijk van zijn literaire produktie te kunnen laten bestaan. Evenals de consumptie van literatuur is ook de produktie ervan goeddeels een vrijetijdsaangelegenheid.

In de middeleeuwen daarentegen is de consumptie weliswaar óók, doch de produktie van literatuur slechts hoogst zelden een pure vrijetijdszaak. Dit vindt zijn oorzaak in het feit dat de 'grondstoffen' voor het literaire produktieproces – perkament, inkt, boeken die als bron fungeerden et cetera – in de middeleeuwen eenvoudig te kostbaar waren. Deze factoren gingen uiteraard zwaarder wegen naarmate het literaire werk aan lengte won. In dit verband is het ook opvallend hoeveel – bijvoorbeeld – Middelnederlandse literaire werken in eerste aanleg niet lijken te zijn voltooid, dat wil zeggen voorgoed onafgemaakt zijn gebleven, dan wel pas door een volgende auteur tot voltooiing konden worden gebracht. *Reinaert, Walewein, Esopet, Rinclus, Spiegel historiael, Ferguut, Grimbergse oorlog* – het zijn allemaal voorbeelden van werken die in eerste instantie mogelijk niet voltooid konden worden. Bovendien zijn daar nog de werkelijk ontelbare enkel fragmentarisch overgeleverde bronnen, waarvan voor mij nog allerminst vaststaat dat zij in alle gevallen eens complete teksten zijn geweest. De veelgeuite bede in prologen, het werk naar behoren te mogen voltooien (als voorbeeld uit vele citeer ik de *Roman van Limborch: Moeti mi here van hemelrike / Gheonnen dat ic volmaken moghe / Mijn ghedichte daer ic na poghe*), die traditionele bede om voorspoedige voltooiing dus, lijkt allesbehalve loze topiek te zijn geweest, doch wel degelijk mede verband te houden met existentiële auteursangst. Tot nu toe nam men in gevallen van meervoudig auteurschap steeds aan dat de eerste auteur tijdens zijn arbeid was overleden. Natuurlijk zal dit wel eens het geval zijn geweest: zo schijnt de eerste auteur van de *Grimbergse oorlog* middenin zijn beschrijving van de bloedige veldslag tussen de Grimbergers en hun hertog zelf de geest te hebben gegeven. Bezien we echter de complete lijst van gevallen waarvan men zulks dan zou moeten aannemen, dan moeten we concluderen tot een schrikbarende poëtische mortaliteit. Was het beroep van dichter in de middeleeuwen echt even gevaarlijk als dat van autocoureur nu?

Deze vergelijking tussen middeleeuwse dichter en moderne autocoureur is minder triviaal bedoeld dan zij wellicht schijnt. Beide professies hebben namelijk ook een ander beroepsrisico gemeen: het verbreken van de band met de geldschieter. Een moderne autocoureur moge nog zo blaken van stuurmanskunst en goede wil – als hij geen rijke sponsor heeft, komt hij aan het grote werk, de Formule 1, niet toe. Dit ‘genre’ is nu eenmaal zo kostbaar dat een coureur zonder sponsor niet aan de slag komt, en hij, als zijn sponsor het laat afweten, met zijn werk kan ophouden. Dit nu geldt ook voor de middeleeuwse dichter – en het dichtdraaien van de geldkraan door de sponsor zal zeker óók wel eens de oorzaak zijn geweest van het onvoltooid blijven van een literair werk.⁷ De exordiale bede om voorspoedige voltooiing is dus niet alleen een bede om fysiek welzijn, maar ook om sociale zekerheid. Die sociale zekerheid verschaft de sponsor – maar in de kunst spreken wij in zo’n geval niet van sponsor, maar van mecenas. Het is voor de rol van de letterkundige mecenas dat ik hier aandacht vraag.

Welke motieven bewegen iemand die optreedt als mecenas van literatuur? Twee hoofdmotieven zijn aanwijsbaar: literaire interesse en statusbehoefte. Natuurlijk heeft de literaire mecenas belangstelling voor letterkunde: hij wil zichzelf en zijn omgeving verzekeren van literaire lering en vermaak, en is bereid en in staat daarvoor diep in de beurs te tasten. Als literaire interesse echter zijn enige drijfveer zou zijn, valt niet in te zien waarom hij zich niet tevreden zou stellen met het – per saldo altijd nog voordeligere – laten kopiëren van reeds in omloop zijnde teksten. Niet dat dit laatste niet dikwijls voorgekomen zal zijn: voor menigeen zal eenvoudig niet meer weggelegd zijn geweest. Maar om zulke ‘kopiërende’ mecenasen is het mij nu niet te doen. Het gaat mij in de eerste plaats om de financiers van nieuwe literaire werken. Deze opdrachtgevers worden, behalve door letterkundige belangstelling, door statuszucht gedreven: zij hebben er behoefte aan om zich als beschermer van letterkunde te manifesteren, om zo de glans van hun bewind te doen uitkomen. Net als kastelenbouw, schenkingen aan kerken en kloosters en luisterrijke feesten is een literair mecenaat voor de middeleeuwse autoriteit een ‘Herrschaftszeichen’. Het is een hoeksteen van zijn hoofsheid. Wie onder de groten der aarde in tel wil zijn, moet schrijvers aan het werk zetten. Maerlants vorstenspiegel, de *Heimelijkheid der heimelikheden*, rekent het literaire mecenaat tot de primaire taken van de vorst:

Nu betaemt wel elken heere,
Die bewaren wille sine eere,

Dat hi scrivers met hem houde;
 Vroede liede, jonghe ende oude,
 Die scone ende wel connen dichten
 Entie met sconen worden verlichten
 Connen, dat sijn heere wille;
 [...]
 So wert die heere daer omme ghepriset,
 Dat hi lieden, so wel ghewiset,
 Hevet tsiere heymelichede,
 Ende wert te meer ontsien oec mede.⁸

Dichters die *met sconen worden verlichten / Connen, dat sijn heere wille...* Maerlants formulering geeft aanleiding tot de vraag in hoeverre de mecenas niet alleen de simpele existentie, maar ook het verdere karakter van het literaire werk bepaalt. Het kost ons, die gewoon zijn aan de kunstenaar een absolute autonomie toe te kennen, enige moeite deze mogelijkheid serieus te nemen. Middelnederlandse dichters en hun publiek hadden daar kennelijk minder moeite mee. Willem van Hildegarsberch bijvoorbeeld, als meest vooraanstaande sprookspreker van zijn dagen toch allerm minst gespeend van dichterlijk zelfbewustzijn, stelt nuchter vast:

Een dichter, die hem wel verstaet
 Ende overdenct wat hem mach deren,
 Dien dicht niet al sijns selfs begheren.⁹

Nu geniet Hildegarsberch in onze literatuurgeschiedenis juist om deze reden een povere reputatie; de hoogste eer die bijvoorbeeld Knuvelder hem wil verlenen is het voor mogelijk houden 'dat er uit Van Hildegarsberch een groter dichter gegroeid zou zijn, als hij niet door financiële afhankelijkheid gedwongen was geweest tot ogendienarij.'¹⁰ Knuvelder vergeet zich hier echter te realiseren dat de financiële afhankelijkheid van erkende eersterangsauteurs als Veldeke, Maerlant en Velthem waarschijnlijk eerder groter was dan kleiner dan die van Hildegarsberch. Of wij het nu een aantrekkelijke gedachte vinden of niet – dichten in de middeleeuwen was doorgaans dingen naar de gunst van hoge heren. Dit houdt volstrekt niet in dat de middeleeuwse auteur altijd alleen 'his master's voice' vertolkte – maar wel dat hij zich ervan bewust was dat zijn werk bij zijn opdrachtgever in de smaak moest vallen. De letterkundige mecenasen zijn mijns inziens dan ook sleutelfiguren in het middeleeuwse literaire leven, en de mediëvistiek heeft zich daarnaar te richten. Om deze reden formuleerde Karl Hauck het volgende credo:

‘Literaturgeschichte muss zumal für das Mittelalter von den Mäzenen und vom literarischen Publikum aus geschrieben werden.’¹¹

Benaderen wij aldus het verschijnsel hoofsheid, en meer speciaal de hoofse literatuur, dan kiezen wij een invalshoek die afwijkt van de meer gebruikelijke. Niet langer de ‘geest’ van de literaire werken bepaalt dan immers ons perspectief, maar hun ontstaansmilieu. ‘Hoofs’ is dan niet in de eerste plaats een ideologische categorie, maar een sociologische – en, overeenkomstig de etymologie, wordt ‘hoofsheid’ vooral opgevat als ‘hofsheid’. Primair wordt de vraag welke literaire teksten functioneren binnen de samenlevingsvorm van het hof; of deze teksten ook ‘hoofs’ zijn in ideële zin, is van later zorg. Het zal duidelijk zijn dat daarmee het corpus van ‘hoofse’ teksten een aanzienlijke uitbreiding ondergaat; maar dat lijkt mij eerlijk gezegd een voordeel. Strikte fixatie op traditioneel ‘hoofs’ geachte teksten suggereert een systemscheiding die voor het middeleeuwse literaire publiek kennelijk niet heeft gegolden. Aan het hof functioneren immers naast Arturroman en hoofse lyriek ook de Karelroman, het dierenepos en het leerdicht. Voor de literaire mediëvistiek is de aantrekkelijke taak weggelegd deze genres in hun interferentie binnen dezelfde publiekskring te bestuderen.

Ik wil hier graag een indruk geven van mijn huidige onderzoek naar de mecenasen van de Middelnederlandse letterkunde. Met nadruk vermeld ik dat het hier enkele voorlopige bevindingen betreft van werk-in-uitvoering, dat nog veel inspanningen zal vergen. Dit eerste voorproefje van algemene en specifieke conclusies, suggesties en speculaties kan wellicht helpen een gedachtenwisseling over de mogelijkheden van mecenaatsonderzoek op gang te brengen – en ter stimulering van die gedachtenwisseling heb ik mijn indrukken soms met opzet wat uitdagend geformuleerd. Ik begin met een negatieve indruk. De burgerij schittert in het materiaal van de Middelnederlandse mecenasen nagenoeg door afwezigheid. En toch kan men geen globale geschiedschrijving van de Middelnederlandse letterkunde opslaan – van Knuvelder tot en met het simpelste schoolboekje – of er wordt hoog opgegeven van het ongemene belang van juist deze groepering voor de ontwikkeling van onze middeleeuwse literatuur. Een sinds Jonckbloet gangbare opvatting wil dat van de burgerij al vroeg vitale impulsen voor de Middelnederlandse letterkunde zouden zijn uitgegaan. Zo zou de burgerij onder meer het geïntendeerde publiek vormen van de *Reinaert*, het latere werk van Maerlant, het oeuvre van Boendale en zo ongeveer de volledige overige didactiek. Zover ik zie wordt deze traditionele voorstelling van zaken door onvoldoende gegevens gerechtvaardigd. Zeker waren leden van de burgerij soms

gretige lezers van in omloop zijnde teksten, waarvan zij kopieën bestelden – doch als opdrachtgevers van nieuwe literatuur treden burgers slechts hoogst zelden op. Kennelijk bepaalde de burgerij zich tot het volgen van de lopende ontwikkelingen en ontbrak het haar aan de behoefte zich vanuit een literair zelfbewustzijn zelfstandig te profileren. Pas diep in de veertiende eeuw zien we met de Brusselaar Jan Tay de eerste burgermecenas zijn entree maken in de literaire wereld. Dit eerste burgerlijke gewin is nog kattegespin: Tay financiert zoiets elementairs als een historiebijbel. Natuurlijk zal zich de burgerlijke penetratie van het letterkundig leven allengs intensiveren – vooral via het institutionele mecenaat van de steden – maar ik acht het toch veelbetekenend dat nog in de late zestiende eeuw gedrukte parodieën op jaarvoorspellingen zich presenteren als opgedragen, niet aan parodiepatriciërs, maar aan spotaristocraten, zoals *Den aldervroomste here van Bijstervelt, grave tot Alroys*, of *Den alderdoorluchtichsten ende hoogen onbedwingende prince, here van Ysbroec, grave tot Broots Eynde van der Niethagen*.¹² Klaarblijkelijk dacht men ook toen nog bij een literair mecenas allereerst aan een adellijk personage. Het lijkt mij dan ook tijd om – overigens in het voetspoor van een tendens in de internationale mediëvistiek¹³ – in onze geschiedschrijving van de Middelnederlandse letterkunde de burgerij terug te wijzen naar de plaats waar zij in het middeleeuwse cultuurleven hoort: na de adel, op het tweede plan.

Het stimuleren van Middelnederlandse literatuur is dus, mijns inziens, in de eerste plaats een aangelegenheid van de adel. Een elitaire hobby derhalve, die zelfs binnen de elite van de aristocratie slechts aan weinigen was voorbehouden. Ook de lage adel is als opdrachtgever namelijk weinig in tel. Pas in een vrij late periode zien we leden van deze groep als mecenas fungeren, bijvoorbeeld in de persoon van ridder Roelof van Uutkerke, aan wie rond 1430 *Dat kaetsspel ghemorralizeert* werd opgedragen. Niet zelden gaat het in zulke gevallen bovendien om een geschiedschrijving van het eigen geslacht – voor een familie die zich in de adellijke concurrentiestrijd wil handhaven waarschijnlijk zoiets als een primaire levensbehoefte.

Maar de literaire mecenasen van werkelijk formaat moeten wij in de top van de feodale piramide zoeken. Daarvandaan, dat wil zeggen van de aanzienlijkste territoriale vorsten en hun directe kring van intimi, kwamen de sterkste impulsen voor de bloei van de Middelnederlandse letteren. Waarschijnlijk kende alleen dit milieu de welvaart, de vrije tijd en de infrastructuur – ik denk bij dit laatste in de eerste plaats aan een kanselarij – die voorwaarde zijn voor de uitoefening van een intensief letterkundig mecenaat. Evenals dat voor de Middel-

hoogduitse letterkunde het geval is, ligt het zwaartepunt van het Middelnederlandse literaire leven bij een handvol centra. Die centra zijn met name de hofkringen van Brabant en Holland. Van beide hoven wil ik nu, zeer in het kort, het literaire panorama schetsen, in beide gevallen meer in detail uitgewerkt voor één concrete casus. Ik begin bij Brabant.

Cultuur berust niet zelden op afkijken – en voor de zo uiterst statusgevoelige hoofse cultuur geldt dit misschien wel het meest. Zo is ook de literaire cultuur aan het Brabantse hof door enting gegroeid. De hiervoor noodzakelijke twijgen leverden de eerder tot bloei gekomen literaire hofculturen van Vlaanderen en Picardië. Met name de Brabantse hertog Hendrik III wist het Leuvense hof literair te bezielen: hij protegeerde bijvoorbeeld Adenet le Roi en betoonde zich ook zelf als lyrisch dichter actief.¹⁴ Zijn zoon Jan I zou deze Brabantse literaire traditie voortzetten, maar langs een ander spoor: dat van het Middelnederlands.

Deze wending naar het Middelnederlands als literaire voertaal aan het Brabantse hof vraagt om verklaring. Het is mogelijk dat de kwestie verband houdt met meer algemene taalontwikkelingen in het toenmalige Brabant: het is althans opvallend dat onder de regering van Jan I ook het aantal in het Nederlands gestelde ambtelijke documenten toeneemt.¹⁵ Maar van beslissend belang lijken mij ook specifiek-literaire factoren te zijn geweest, in die zin dat de literatuur die aan het Brabantse hof werd geproduceerd, een andere functie te vervullen kreeg, die de emancipatie van het Middelnederlands als literatuurtaal met zich bracht. De regeerperiode van Jan I begon onder een ongunstig gesternte. De Brabantse dynastie had te kampen met enerzijds de expansiedrift van naburige heren en anderzijds de interne verdeeldheid tussen Brabants edelen en steden. Het was van vitaal belang de Brabantse rijken te sluiten, en vanuit het hof een actieve unificatiepolitiek te voeren. Jan I bediende zich hiertoe van economische middelen als landrecht, munt- en belastingwezen – maar hij moet ook de bruikbaarheid van literatuur als beleidsinstrument hebben ingezien. Wilde de hofliteratuur echter de beoogde centraliserende functie vervullen, dan moest de eenheid van het hertogdom worden beleden in de moedertaal, het Middelnederlands.

De hertog gaf zelf het goede voorbeeld door, anders dan zijn vader, zijn dichtader in de landstaal te laten vloeien – al illustreert het fameuze *Harba lor i fa* hoezeer zijn oeuvre nog een experimenteel karakter draagt, en poogt de mogelijkheden van het Middelnederlands als poëtisch medium voor Franse stof af te tasten.¹⁶ Toch bespeurt men dat het tij aan het keren is, en Adenet le Roi moet het evenzeer hebben

bespeurd: hij stapte op als hofdichter, om zijn Brabants dienstverband te verruilen voor een vergelijkbare aanstelling aan het Franstalige Vlaamse hof. Met Jan van Heelu's *Slag van Woeringen* is circa 1290 de doorbraak van het Middelnederlands als Brabantse literatuurtaal een feit. Zoals P. de Ridder heeft aangetoond, is de strategie van dit literaire werk er bij uitstek op gericht het saamhorigheidsgevoel van de Brabantse natie te versterken, en alle onderdanen, ongeacht hun rang of stand, te scharen rond de troon van hun hertog.¹⁷ Hierbij kwam, van zijn kant, het hof de onderdanen een eindweegs tegemoet: opgedragen aan de toekomstige hertogin, Margaretha van Engeland, met de wens dat zij er *Dietsch in leren moghe* (vs. 7) weerspiegelt het werk Jans nadrukkelijke streven de taalbarrière tussen hof en volk te slechten.

In de halve eeuw die volgt op Heelu's *Slag van Woeringen* ontvouwt zich onder het mecenaat van de drie Jannen een letterkundig panorama dat in weidsheid kan wedijveren met beroemde centra van middeleeuwse hofliteratuur als Champagne en Thüringen. Natuurlijk dient deze Brabantse literatuur de Brabantse belangen. Zo wordt de verre én recente voorgeschiedenis van het hertogdom, in uiteenlopende mate van fictionalisering, verheerlijkt in werken als *Brabantsche yeesten*, *Grimbergse oorlog*, *Lorreinen*, *Roman van Limborch* en (eerder) de *Trojeroman* van Segher Diengotgaf. Bij dit laatste werk moet ik even stilstaan – niet alleen omdat het een van de vroegste voorbeelden is van literaire hoofsheid in de middeleeuwse Nederlanden, maar ook omdat het mij voorkomt dat men de verbondenheid ervan met het Brabantse hof nog onvoldoende heeft doordacht. Dat de officiële Brabantse historiografie de hertogelijke dynastie terugvoerde tot de Trojanen, is bekend. Nu signaleerde Knuttel al in 1938 dat Segher in zijn Trojetekst het schild van de Trojaanse Hector, uiteraard in afwijking van zijn Franse voorbeeldtekst, de Brabantse kleuren heeft meegegeven:

Sinen scilt was swert ende II lioene
Stonden daerin gecroent van goude.¹⁸

Een identificatiesignaal als dit moet een luisterende Brabantse hertog eens te meer bewust hebben gemaakt van hetgeen waartoe zijn hofhistorici hem reeds hadden gedisponeerd: in Seghers Trojeverhaal krijgt hij in feite een portret van zijn eigen voorouders voorgeschoteld. Maar Segher vertelt niet de volledige Trojaanse geschiedenis: hij beperkt zich tot de gestileerde beschrijving van een middenepisode uit het grote conflict. Professor Janssens heeft de verklaring voor deze selectiviteit

gezocht in Seghers persoonlijke liefdesconceptie: veel meer dan Benoît de Saint-Maure door de hoofse geest bezield, zou hij er weinig voor hebben gevoeld ook de afloop van de Trojaanse oorlog te belichten, waarmee immers de destructieve kracht van de liefde duidelijk aan het daglicht zou treden.¹⁹ Het onderzoek van het literaire mecenaat doet ons een alternatieve verklaring aan de hand. Als Segher zijn werk inderdaad voor het Brabantse hof heeft geschreven – en, letterlijk gezegd, de tekenen wijzen erop – dan is het alleen al uit dien hoofde begrijpelijk dat hij de verwoesting van Troje liever onbehandeld liet. Veel beter dan op Trojaans doemdenken kon hij zijn creatief vermogen concentreren op een meer idyllische episode uit de geschiedenis van de met Brabant verbonden stad. Het strookte nu eenmaal veel beter met de belangen van Seghers mecenas als de dichter Troje zou portretteren als een hoofse modelstaat – waarvan dan de grootse nalatenschap sindsdien te Brussel was komen berusten.

Maar het is niet alleen zelfgenoegzaamheid wat de Brabantse hofliteratuur uitstraalt: de hertogen laten zich ook op eigen kosten door hun dichters kapittelen. Met Jan I kunnen dergelijke werken niet in verband worden gebracht, hetgeen ook nauwelijks verbaast gezien het onstuimige karakter van deze hertog. Zijn zoon en kleinzoon waren echter meer toegankelijk voor moralisatie. Voor Jan II valt hier te denken aan een tijdklacht als de *Vierde Martijn* – al vermijdt de auteur hiervan wijselijk zijn hertog al te na te komen: in de algemene aristocratische malaise van zijn dagen ziet hij één lichtpunt, *die fiere hertoge Jan*, hetgeen niet zonder ironie mag heten voor een gedicht dat bij voortduring fulmineert tegen de vleierij aan het hof. Maar het is vooral Jan III die diep doordrongen lijkt van het ‘Wie staat, zie toe dat hij niet valle’. Voor hem is literatuur in de eerste plaats een aansporing tot zelfverbetering. Daarmee geeft hij rond 1340 het literaire leven aan het Brabantse hof wel een heel andere koers dan zijn grootvader had gedaan: het is niet langer zelfverheerlijking, maar zelfkritiek wat de klok slaat. Als bezoldigd geweten van de hofkring fungeert vooral Jan van Boendale, die behalve door Jan III wordt gepatroneerd door Rogier van Leefdale, een van Jans voornaamste edelen. Onder dit mecenaat komen werken tot stand als *Der leken spiegel*, *Jans teesteye*, *Mellibeus*, *Boec vander wraken*, *Dietsche doctrinael*; waarmee de bloeiperiode van Middelnederlandse literatuur aan het Brabantse hof op even imposante als ernstige wijze wordt afgesloten. Jans opvolger Wenceslas had dan wel, om met Dinaux te spreken, ‘un goût naturel pour la poésie’,²⁰ doch als Luxemburger allesbehalve de antecedenten om Middelnederlandse literatuur te propageren. Zoals eertijds Hendrik

III componeert Wenceslas weer minnellyriek in het Frans, en beschermt hij weer Franse auteurs.

Ik beseft dat ik in het voorafgaande niet veel meer heb geboden dan een schets-in-vogelvlucht van de Brabantse hofliteratuur. Zo'n panoramisch overzicht is weliswaar een eerste doelstelling van het mecenatsonderzoek, maar zeker geen einddoel. Einddoel is veeleer een meer diepgaande studie van de relevante teksten in hun interferentie binnen het gemeenschappelijke ontstaansmilieu. Dit weerspreekt ook het vooroordeel als zou het mecenatsonderzoek als letterkundige methode ten hoogste marginaal kunnen zijn, omdat het de aandacht van 'de teksten zelf' zou afleiden. De bedoeling is juist om, na rekenschap te hebben gegeven van het sociaal-literaire klimaat waarbinnen de teksten ontstonden, terug te keren naar 'de teksten zelf', teneinde langs deze weg ons inzicht te verdiepen in de vraag waarom de teksten zijn zoals ze zijn en hoe zij oorspronkelijk functioneerden. Ter illustratie van dit methodische beginsel wil ik hier nader ingaan op een van Brabants meest curieuze literaire creaties: de *Grimbergse oorlog*.²¹ Onderwerp van de *Grimbergse oorlog* is een conflict tussen de hertogen van Brabant en de heren van Grimbergen. De Grimbergers weigeren de hertog als hun leenheer te erkennen. De strijd die hieruit voortvloeit, sleept zich jaren voort, totdat tenslotte de hertogelijke partij aan het langste eind trekt en kasteel Grimbergen verwoest. De aanvoerder van de verliezers, Wouter Berthout, verpandt zijn goed *om te varen over see*.

Aan de *Grimbergse oorlog* schijnt een historisch gegeven ten grondslag te liggen. In de creatieve verbeelding van de Middelnederlandse dichter echter heeft wat in feite een vrij obscuur geschil geweest moet zijn heroïsche allure gekregen. In verband hiermee heeft niemand minder dan Willem Bilderdijk het verhaal 'de *Ilias* der Berthouts' genoemd, en vele literatuurhistorici hebben het hem sindsdien nageschreven. Toch is Bilderdijks parallel welbeschouwd helemaal niet zó treffend, want rijkelijk vrijblijvend in die zin dat het uiteraard ondenkbaar is dat Homerus de Middelnederlandse anonus zou hebben geïnspireerd. Mijns inziens heeft Bilderdijks oogverblindende vergelijking met de *Ilias* tot nu toe het zicht benomen op een veel wezenlijker parallel, tussen de *Grimbergse oorlog* en zijn wérkelijke literaire peetvader: de Karelroman.

Dat de dichter van de *Grimbergse oorlog* en zijn publiek wél Karelromans kenden, staat buiten kijf. De ruimte ontbreekt hier om de argumenten ervoor in den brede uiteen te zetten; ik moet volstaan met de algemene conclusie dat de Brabantse hofliteratuur een duidelijke Kareltraditie kent. Te verbazen hoeft dit allerminst, als men bedenkt

dat de hertogen zich erop beroemden af te stammen van Karel de Grote. Geeft men zich aldus rekenschap van de literaire context waarbinnen de *Grimbergse oorlog* functioneerde – zo men wil van het ‘literaire referentiekader’ en de ‘verwachtingshorizon’ van het Brabantse hofpubliek – dan ligt het veeleer voor de hand de parallel tussen *Grimbergse oorlog* en chanson de geste uit te werken, dan de epische allure van het werk af te doen met een loze verwijzing naar de *Ilias*. Naar mijn mening is de parallel tussen *Grimbergse oorlog* en chanson de geste bovendien inhoudelijk veel adequater. Met name geldt dit voor de overeenkomst tussen het Brabantse gedicht en een subgenre van de Karelroman, dat men sinds het belangrijke boek van William Calin aanduidt als de ‘epic of revolt’.²²

De ‘epics of revolt’ hebben steeds hetzelfde tot onderwerp: een wrokkige baron of ‘lignage’ rebelleert tegen Karel de Grote op grond van een feodaal-juridisch geschil. Het conflict escaleert in hevige mate, doch eindigt tenslotte met de overwinning van Karel en de nederlaag der opstandigen. De thematische parallel met de *Grimbergse oorlog* is onmiskenbaar. Ook hier is een geschil tussen leenheer en leenman de motor achter de epische handeling, die na een jarenlange vete tenslotte uitmondt in een zege van de leenheer. Maar niet alleen het grondplan van de *Grimbergse oorlog* komt met de ‘epic of revolt’ overeen. Ook talloze nevenmotieven lijken door de Brabantse auteur aan het stofcomplex rond Karel de Grote te zijn ontleend. Overeenkomstig de beste traditie van het genre is zijn verhaal een aaneenschakeling van consiliumscènes, politieke ambassades, genealogische en heraldische ‘couleur locale’ en, uiteraard, gewapende confrontaties. De vergelijking die de auteur in een van zijn beschrijvingen hiervan als terloops trekt, is tekenend:

Daer wert gestreden op dien dach
 Dat men er lange of spreken mach;
 Want elken die daer was ten stride
 Mocht men geliken tallen tide
 Met waerheiden Roelants genoot.
 (I, vs. 4374-4378)

Frappant is met name ook de afloop van het verhaal: de aanvoerder van de verslagen Grimbergers verlaat zijn geboortegrond en vertrekt over zee. Historici hebben betwijfeld dat ooit een lid van de Berthout-familie op kruisvaart trok, en hebben het slot van de *Grimbergse oorlog* afgedaan als fictionalisering. Maar: fictionalisering met welk doel? Mijns inziens: om het verhaal nog beter te modelleren naar de ‘epic of revolt’.

De conventies van dit genre vereisen immers dat de leider der rebellen boete doet ten gunste van de gehele mensheid; volgens Calin is dit de wijze waarop 'the repentant outlaw hopes to wash away his sins in this world and march with the army of the blessed in the next. [...] The epic hero yields to the emperor and renounces his personal rights in order to serve his master against the Saracen, but by helping to increase the power of Christendom he regains his individuality and obtains peace of soul within corresponding to the peace without: acting in harmony with his king, his society and his God'.²³ Renout van Montalbaen, Geraert van Viane, Ogier van Denemarken doen penitentie op kruistocht of pelgrimage – Wouter Berthout evenzo.

De *Grimbergse oorlog* is mijns inziens dus te verstaan als een door de auteur bedoelde, en door het publiek herkende Brabantse variant op de Karelroman van het rebelse type. Het werk is gegroeid op de vruchtbare voedingsbodem van de Karelromancultuur aan het Brabantse hof. Daarbij vervult het voor het Brabantse publiek eenzelfde functie als het *chanson de geste* voor een Frans gehoor: het boekstaven in de collectieve herinnering van een roemruchte episode uit de nationale geschiedenis. Daarmee verenigt de *vraye geste die waerheit es* – zoals de proloog het verhaal aankondigt in een formule die niet toevallig herinnert aan vele prologen van middeleeuwse Karelromans – de gevoelens van het publiek onder de gemeenschappelijke noemer van het Brabants nationalisme. Hier ligt ook de reden dat de auteur geen partij kiest in het door hem beschreven conflict, doch beide partijen gelijkelijk in zijn bewondering laat delen. De vete is immers voorbij; nu zand erover, of liever inkt erover – om gesticht door de geschiedenis de krachten te bundelen ten bate van het algemeen belang. Zo functioneert in de middeleeuwen literatuur onder een (hof)mecenaat.

Willen wij tenslotte ook nog aandacht schenken aan het graafschap Holland, dan is Lodewijk van Velthem onze aangewezen gids: een Brabander in Holland. Het is kenmerkend voor het importkarakter van de Hollandse literaire cultuur dat haar beide eerstbekende topauteurs, Maerlant en Velthem, van Zuidnederlandse afkomst waren; pas in een later stadium voeren Hollandse auteurs aan het Haagse hof de pen (Potter, Hildegasberch, Dirc van Delft). De traditionele, auteursgerichte literatuurgeschiedschrijving beschouwt dit latere stadium als het begin van het Hollandse literaire leven, reden waarom men het vroegere Holland (dat wil zeggen tot circa 1400) pleegt af te doen als een literaire negorij. Beziat men echter de literaire cultuur vanuit de opdrachtgevers, dan blijkt Holland allesbehalve literair onderontwikkeld. Vrij vroeg reeds, toen de literaire cultuur aan het Brabantse hof

mogelijk zelfs nog Franstalig was, trokken kringen rond Floris V Jacob van Maerlant aan. In de periode daarop lijkt de literatuur aan het Hollandse hof pas op de plaats te maken. Ik ben geneigd dit te verklaren vanuit het feit dat de Hollandse heerschappij in Henegouwse handen was overgegaan; men kan vermoeden dat de Avesnes meer belang stelden in Franse literatuur. Wel blijft intussen elders in Holland het lampje van de Middelnederlandse literatuur brandende, waarbij vooral één verbintenis de aandacht trekt: die van Voorne en Velthem.

Reeds bij zijn literaire debuut vertolkt Velthem de rol die hem op het lijf geschreven zou blijken: executeur van Maerlants literaire testament. Hij vindt de Antwerpse edelvrouwe Maria van Berlaer bereid zijn voortzetting van Maerlants *Spiegel historiael* te bekostigen. Maar de penningen van deze weduwe, of haar belangen bij de onderneming, waren kennelijk niet toereikend om Velthem vastigheid te geven. Hij moest omzien naar een andere beschermer. Niemand leek daarvoor meer aangewezen dan Gerard van Voorne, wiens vader voordien Velthems geestelijke vader Maerlant had gesteund. Hem zond Velthem zijn vijfde partie van de *Spiegel historiael*, vergezeld van de onomwonden wens *sijn pape te wesene hierna*. Teneinde zijn sollicitatie kracht bij te zetten verwerkte hij inderhaast in zijn voortzetting een fikse portie 'Hollandse nieuwe', en stelde hij zich ook in andere opzichten in op Voornes literaire horizon, door middel van ettelijke toespelingen op Maerlants *Merlijn*.²⁴

Of Velthems sollicitatie succesvol is geweest, staat niet vast. 'For the sake of argument' zou ik voorlopig willen veronderstellen dat Velthem inderdaad op Voorne is aangenomen. Wat trof hij daar dan in de hofbibliotheek aan? Natuurlijk een exemplaar van Maerlants *Merlijn*, ten behoeve van de vorige graaf Albrecht uit het Frans bewerkt. Maerlants Oudfranse grondtekst was echter – hij maakt er zelf toespelingen op – incompleet geweest, en het werk was na tienduizend verzen blijven steken. Dit was natuurlijk een kolfje naar Velthems hand. Hij zette – dat is zeker – Maerlants bewerking van het Oudfranse *Merlijn*-complex voort, en wel – maar dat is speculatie – ten behoeve van de zoon van de oorspronkelijke opdrachtgever, Gerard van Voorne. Velthem en zijn mecenas moeten daartoe de hand hebben weten te leggen op een completer Oudfrans handschrift dan Maerlant tot zijn beschikking had gestaan. Maar aan Oudfranse kant is de *Merlin* traditioneel verbonden met een nog veel groter tekstcomplex: de gigantische *Proza-Lancelot* namelijk, de trilogie van *Lancelot en prose*, *Queste del Saint Graal* en *Mort le roi Artu*. Zou Velthem ook deze romans in zijn grondtekst hebben aangetroffen en vertaald? Niets komt mij logischer voor. Een van de drie Middelnederlandse vertalingen van de *Proza-*

Lancelot, en wel de beroemdste en minst gehavende – ik bedoel natuurlijk de *Lancelot*-compilatie – draagt immers op het laatste folium de notitie: *Hier indet boec van Lancelote dat heren Lodewijcs es van Velthem*. En aangezien de in de tekst gegeven datering van Velthems *Merlijn*-voortzetting (1326) nauwelijks verschilt van de door codicologen geschatte terminus ad quem voor de *Lancelot*-compilatie ('circa 1320'²⁵), ligt de veronderstelling voor de hand dat Velthem in aansluiting op de *Merlijn* óók de *Proza-Lancelot* voor zijn mecenas vertaalde, inclusief alle interpolaties, en aldus in één machtige collage het complete stofcomplex rond koning Artur voor het Voornse hof ontsloot.

Nu heeft codicologisch onderzoek aangetoond dat het handschrift van de compilatie (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 129 A 10) weliswaar geen autograaf van Velthem is, maar toch de status heeft van een geautoriseerd exemplaar van Velthems tekst, bij de totstandkoming waarvan de meester zelf betrokken is geweest. Het boek draagt ook de kenmerken van het werk-in-uitvoering: in hoog tempo geschreven op een kwantitatief en kwalitatief minimum aan perkament, en met, bijvoorbeeld, tussengeprutste hoofdstuktitels, kennelijk pas tijdens het werk bedacht. Maar behalve dit prototype zijn van Velthems *Lancelotroman* ook nog fragmenten bewaard gebleven te Brussel en Den Haag, nota bene stammend uit hetzelfde atelier als de compilatie zelf, maar van een duidelijk hoger niveau: geschreven door de hoofdkopiist van 129 A 10, op beter perkament, en ruimer bemeten. Professor Draak beschouwt deze fragmenten als een volgend produkt van 'The Workshop behind 129 A 10'²⁶ – maar een nadeel van deze typering is dat zij, onbedoeld, de suggestie kan wekken van een kopiistenbedrijf dat *Lancelotromans* als stukwerk aflevert, en dat zou een gevaarlijk anachronisme zijn. Als namelijk één ding uit het mecenaatsonderzoek duidelijk wordt, is het wel hoe klein in de middeleeuwen de markt voor literatuur was. In feite zie ik maar één elegante verklaring voor dit unieke geval, een verklaring die zowel het bestaan als de hogere kwaliteit van het tweelingexemplaar van Velthems *Boec van Lancelote* verantwoordt: de fragmenten zouden resten kunnen zijn van het officiële dedicatie-exemplaar, het boek voor de opdrachtgever zelf, het boek voor Gerard van Voorne.

Deze speculatieve theorie opent boeiende onderzoeksmogelijkheden. Er is voer voor codicologen. Zo vertonen de beide bronnen van Velthems *Lancelot* een opvallende gelijkenis met het unieke exemplaar van zijn vijfde partie van de *Spiegel historiael* (Leiden, Universiteitsbibliotheek, BPL 14E). Zijn we daarmee, behalve een literaire, ook een boekhistorische Voornse traditie op het spoor? Maar ook het tekstinterpretatieve onderzoek zou mijns inziens van deze hypothese

profijt kunnen trekken. Dat voor een Voorns publiek het optreden van het personage Cleas vanden Briele in de *Torec* pikant moet zijn geweest, heeft Heeroma op heel andere gronden al vermoed.²⁷ Maar de 87.000 verzen van de compilatie bieden waarschijnlijk nog veel meer Hollandse perspectieven. In *Arturs doet*, het slotdeel van de trilogie, wordt beschreven hoe de duivelse verrader Mordret, bastaardzoon van Artur, samenspannt tegen zijn vorst en vader. Als trawanten heeft hij in de Oudfranse *Mort Artu* de Ieren, Saksen en Schotten, traditioneel de aartsvijanden van Artur in deze romans. De compilatie echter, waarvan de tekst gewoonlijk toch uitmunt door letterlijkheid van vertaling, spreekt tot tweemaal toe niet alleen van Saksen en Schotten, maar óók van de Friezen!

Et entretant com li sieges dura entor la tor, ne fina onques Mordrés
de mander les houz homes d'Illande et d'Escoce et des estranges
païs quide lui tenoient terre.

(Frappier 1936, § 168, rgl. 7-10)

Ende also die wile dat Mordret lach
Vore dien tor, hi ontboet alden dach
In Scollant te desen doene
Ende in Vrislant die hoge baroene,
Ende in anderen lande mede
Heidene ende ander liede gerede.

(Jonckbloet 1846-1849, IV, vs. 10.307-10.312; curs. van mij, FPvO)

Het tweede geval:

Et Mordrés avoit tant proiez les Sesnes qu'il estoient en s'aide venu
[...] il haioent le roi de mortel haïne.

(§ 180, rgl. 7-11)

Want Mordrette quamen alenen ter stede
Liede an van Zassen, *van Vrisen* daer,
Die den coninc haetten, vorwaer,
Van doetveden [...].

(IV, vs. 10.964-10.967; curs. van mij, FPvO)

Het lijkt erop dat Velthem hier de gelegenheid te baat heeft genomen om terloops zijn opdrachtgever te vleien: Hollands vijanden, de Friezen, aan de kant van de verraderlijke Mordret – dan was de Voornse partij natuurlijk gelieerd aan Arturs luisterrijke monarchie...²⁸ Dat was toch

een verbintenis waarmee eer in te leggen viel, tegenover de Brabanders bijvoorbeeld, met hun eeuwige gepoeh op Karel de Grote en de Trojanen.

Laten wij afsluiten met een summiere methodische conclusie. Het mecenaatsonderzoek bestudeert literatuur, en dus ook hoofsheid, vanuit een bepaald perspectief. Voor het Middelnederlands is dat een nieuw perspectief, dat werkt met nieuwe ordeningsprincipes, die nieuwe patronen en nieuwe hypothesen zichtbaar maken. Met opzet zeg ik 'nieuw', niet 'beter'. De benadering vanuit het mecenaat is zeker niet alleenzaligmakend, en in hoeverre zij prioriteit verdient boven meer gevestigde methoden, staat nog alleszins te bezien. Wel hoop ik hier te hebben getoond dat mecenaat en Middelnederlandse letterkunde met elkaar verband houden, en dat in de studie van het laatste plaats moet worden ingeruimd voor het eerste.

Naschrift

Uit dit naschrift moge blijken hoezeer het hier destijds inderdaad om een verkenning ging. Zie aanvullend en nuancerend over de kostbaarheid van middeleeuwse literatuur, en de betekenis van mecenaat voor de schrijvers [1]; aldaar ook nadere overwegingen ten aanzien van de statusfunctie van literair mecenaat. Zoals vaker in mijn vroege werk, wordt het belang van Middelnederlands letterkundig mecenaat van de zijde van stad en burgerij te radicaal gerelativeerd; vgl. daartegenover [1] en vele recente publikaties van Pleij, m.n. 1988, 1990a en Pleij e.a. 1991.

Over de meeste van de in dit stuk behandelde teksten verscheen sinds 1982 belangrijke vervolgliteratuur. Zie over de *Grimbergse oorlog* Hage 1989, en over Velthem, Voorne en de compilatieproblematiek Besamusca 1991b. Vooral over de Brabantse (hof)letterkunde rond de drie Jannen is veel boeiend werk verschenen en gaande: zie over hof en literatuur aldaar in het algemeen Avonds 1984 en 1991 en Janssens 1989; in laatstgenoemd boek ook een studie over Heelu's *Slag van Woeringen* door Avonds. Belangrijk over deze tekst is ook Goossens 1988. Over de lyrische tradities rondom Jan I zijn recente studies van Willaert baanbrekend: onder andere 1986, 1989a en b, alsmede Willaert e.a. 1992. Over Boendale en zijn publiek zie inmiddels Kinable 1989 en 1991. Over de Brabantse historiografie zie Heymans 1983 en Stein 1990 en 1991.

Dat het citaat uit Maerlants *Heimelijkheid der heimelikheden* slaat op de relatie tussen heren en (hun) dichter-schrijvers, betwijfel ik inmiddels; misschien is het toch wel primair betrokken op schrijvers in hun rol van ambtelijke klerken (maar dan evengoed tekenend voor de interferentie tussen literair en ambtelijk schrijfbedrijf). Zie in breder verband [11].

HOE SNEL DICHTTEN
MIDDELEEUWSE DICHTERS?

Over de dynamiek van het literaire leven in de middeleeuwen

Het is een opmerkelijk feit, dat de produktiviteit van middeleeuwse auteurs zoveel lager lijkt te liggen dan van moderne. Terwijl tegenwoordig een gemiddeld auteur toch al gauw een oeuvre van een vijftiental titels bijeen zal schrijven, hebben middeleeuwse – en ook de belangrijkste – er meestal niet meer dan drie op hun naam. Hendrik van Veldeke: twee epische werken en een verzameling lyriek; Dirc Potter: een gedicht en twee prozawerken; Jan van Boendale: een kroniek en twee leerdichten (en een omstreden auteurschap voor een tweetal andere); Lodewijk van Velthem: een kroniek en een ridderroman (misschien twee, en dan wel zeer omvangrijke); Jan de Weert: twee leerdichten; enzovoort. Het mammoetoeuvre van Jacob van Maerlant lijkt in de dertiende eeuw al even uitzonderlijk als dat van Simon Vestdijk in de twintigste, waarbij het verzameld werk van laatstgenoemde dat van Maerlant dan nog vele malen overtreft. Veel talrijker zijn de Middelnederlandse dichters van een enkel werk, of zelfs nog minder dan dat, indien namelijk voor de voltooiing een tweede dichter verantwoordelijk was: Hein van Aken, Jan Praet, Melis Stoke, Jan van Heelu, Diederic van Assenede, Dirc van Delft, Penninc (en Vostaert), Calfstaf (en Noydekijn), Gielijs (en Heinrec) enzovoort. In het middeleeuwse buitenland is het al niet anders: Wolfram von Eschenbach, Gottfried von Strassburg, Hartmann von Aue, Chrétien de Troyes – stuk voor stuk meesterdichters, maar wel van een meesterschap dat zich in de beperking toont. Wij zijn aan deze geringe produktiviteit van middeleeuwse dichters al zozeer gewend, dat we er stilzwijgend vanuit gaan dat achter de talrijke anonieme werken evenzovele auteurs schuilgaan: toen K. Heeroma in 1973 poneerde dat *Karel ende Elegast*, *Moriaen* en *Lantsloot vander Haghedochte* aan één auteur te danken zouden zijn, hield het forum der neerlandici het toch maar liever op een creatief drietal. Stelden middeleeuwse auteurs inderdaad de kwaliteit zozeer boven de kwantiteit? Duurde hun dichten echt zoveel langer? Of besteedden ze gewoon veel minder dagen van hun leven aan de kunst? Of bedriegt ons de schijn, en is van hun oeuvre het meeste verloren gegaan? Beginnen we met de laatste vraag.

Veel verloren of veel bewaard?

De vraag hoe groot het deel moet worden geschat dat van de middeleeuwse literatuur is verloren gegaan, zou een afzonderlijk artikel verdienen, maar moet hier in hoofdlijnen worden behandeld. Van essentieel belang is onderscheid te maken tussen het verlies van 'andere' *handschriften* van overigens wél bewaarde teksten, en het 'totale' verlies van *teksten* waarvan bijgevolg geen enkele bron gespaard is gebleven. Voor ons betoog is alleen de laatste categorie relevant (en zie voor de eerste het slot). Uiteraard is het peilen van zo'n verliespercentage in hoge mate een kwestie van speculatieve taxatie, reden waarom de ramingen ook nogal uiteenlopen.

Twee verschillend geaccentueerde argumentaties zijn gangbaar. De eerste acht het waarschijnlijk dat slechts een zeer klein deel van de middeleeuwse literatuur volledig verloren is gegaan, en beroept zich onder andere op de statistiek: zo betrof het, naar de rijke ervaring van de germanist Gerhard Eis, bij de ontdekking van middeleeuwse handschriften slechts in 2% van de gevallen een voordien onbekende tekst, en voor 98% de zoveelste bron van een reeds elders overgeleverd geschrift. Wijst dit er niet op dat ons palet van de middeleeuwse letterkunde, naar teksten gerekend, redelijk representatief is, en dus een betrouwbare afspiegeling biedt? Hiertegenover wordt ook wel betoogd, dat de overlevering van de middeleeuwse literatuur talrijke manco's en blanco's kent. Kroongetuige voor deze opvatting is het argument van de verwijzingen. Bepaalde middeleeuwse werken vóór-onderstellen, door expliciete of impliciete referenties, het bestaan van andere teksten: als deze laatste nu niet aan ons zijn overgeleverd, leert dit dat wij van de rijkdom van het middeleeuwse corpus slechts een (zeer) gebrekkig beeld hebben. (Het zal duidelijk zijn dat in deze visie een middeleeuwse literatuurgeschiedenis aanmerkelijk minder levensvatbaar is dan in de vorige.)

Binnen de Middelnederlandse letterkunde kan voor de beide hierboven geschetste argumentaties steun worden gevonden. In de laatste jaren zijn weliswaar bij kapitale vondsten nieuwe teksten aan het licht gekomen (*Roman van Caesar*, *Leven van Sint Alexius*), maar in de meerderheid der gevallen ging het toch om nieuwe bronnen van bekende werken (bijvoorbeeld *Reinaert*, *Lorreinen*, *Der naturen bloeme*, *Spiegel historiael*, *Rijmbijbel*, *Queeste van den Grale*). Aan de andere kant kent ook de Middelnederlandse literatuur haar verwijzingen naar verloren werken – *Willem die Madocke maecte* is wel de beroemdste, doch allesbehalve de enige. Zolang echter de gegevens noch ter ene, noch ter andere zijde systematisch zijn vergaard, kunnen we maar het

beste aannemen dat het met onze middeleeuwse letterkunde niet anders is gesteld dan men thans voor de aangrenzende literaturen vermoedt, en zijn we vooralsnog aangewezen op de barometer van het buitenlandse debat. Deze tendeert momenteel voorzichtig naar de meer optimistische stand: men is meer en meer geneigd de verliesfactor substantieel, maar niet moedeloosmakend te achten. Daarbij wordt wel gedifferentieerd per genre: van de middeleeuwse lyriek, die nu eenmaal materieel en ideëel minder gewicht in de schaal legt, is waarschijnlijk veel meer reddeloos verloren dan in het sacrale domein van de bijbelvertalingen. Wat de grote epische werken betreft, en zeker die van prominente auteurs, neemt men thans aan dat de huidige overlevering een werkbare doorsnede biedt van wat er ooit is geweest.

Maar zelfs als we voor de Middelnederlandse letterkunde een relatief extreem standpunt zouden huldigen – en bijvoorbeeld, doorredenerend op het fameuze openingsvers van de *Reinaert*, zouden aannemen dat alle middeleeuwse auteurs dubbel zoveel hebben geschreven als van hen bewaard is gebleven – dan nóg geldt de observatie uit ons begin: het oeuvre van middeleeuwse schrijvers was, door de bank genomen, aanmerkelijk kleiner dan van moderne. Daarmee worden wij voor de verklaring van dit feit teruggeworpen op de keus tussen twee eerder vermelde alternatieven: staken middeleeuwse auteurs zoveel minder tijd in hun vak, of ging hun scheppen zoveel moeizamer? Hoe snel dichtten middeleeuwse dichters eigenlijk?

Het middeleeuwse schrijftempo

De vraag naar het schrijftempo van de middeleeuwse dichters lijkt te komen van die ene dwaas die tien wijzen wil tarten. Toegegeven moet worden dat het antwoord nooit meer dan een globale indicatie kan zijn, en alleen bruikbaar is om de gedachten te bepalen. Zelfs is het in dergelijke gevallen vaak zo dat juist het streven naar expliciete beantwoording kwetsbaar maakt, omdat dan pas goed duidelijk wordt hoe smal het bewijsmateriaal wel is. Men vergeet dan gemakkelijk, dat voordien in de praktijk al een impliciete opvatting over de kwestie circuleerde, die nog minder feitelijk gefundeerd was. Zo is het ook met het schrijftempo, waaromtrent subjectieve taxaties soms een rol spelen in dateringskwesties. In 1975 bijvoorbeeld publiceerde M. Gysseling een artikel, waarin hij trachtte de *Reinaert* zo nauwkeurig mogelijk te dateren. Zijn conclusie luidt als volgt: 'De *Reinaert*, waarvan het dichten toch geruime tijd, misschien jaren, in beslag moet genomen hebben [...] lijkt bijgevolg gedicht te zijn in de jaren 1185-1191 en voltooid in dit

laatste jaar.' Een produktietijd van enkele jaren voor een meesterwerk als de *Reinaert* lijkt op het oog geen onzinnige schatting; maar het kan geen kwaad Gysselings veronderstelling tegen het licht te houden van enkele naakte feiten. Er zijn namelijk plaatsen waar Middelnederlandse auteurs ons toevertrouwen hoe lang zij over een bepaald dichtwerk hebben gedaan.

Lodewijk van Velthem voltooide de zogenaamde vierde partie van Maerlants *Spiegel historiael* naar eigen zeggen op 3 augustus 1315. Wellicht onmiddellijk daarna, en in elk geval niet veel later, begon hij aan een vijfde partie van dit monumentale geschiedwerk; het zesde boek van deze partie kwam gereed (wederom volgens Velthems eigen opgave) op 14 augustus 1316. Hieruit volgt dat Velthem in hooguit één jaar tijds zo'n 23.000 rijmende regels op het perkament kreeg, waarbij hij dan ook nog voor de stof bij de meest verschillende bronnen en zegslieden te rade moest gaan. Zeven keer de omvang van de *Reinaert*, en dat binnen één jaar! Nu moet worden aangetekend, dat Velthems reputatie er dan ook naar is. Volgens Te Winkel bewijst 'de uiterst slordige wijze waarop hij vertaalde, dat hij niet de geringste liefde voor het werk koesterde en het alleen afknoeide om den brode'; daar komt nog bij dat Velthem zelf verklaart haast te hebben gemaakt omdat ziekte (hij was met de pest besmet) *ende ander sake* voor hem de tijd deden dringen.

Toch lijkt Velthem geen door de omstandigheden gedwongen tempobeul te zijn geweest. Toen Jacob van Maerlant zijn *Alexanders geesten* schreef, was hij in de kracht van zijn jeugdige leven en vastbesloten naam te maken in de literaire wereld van zijn dagen. Maerlant bewerkte voor zijn Middelnederlandse leven van Alexander de Grote de beroemde *Alexandreïs* van Gautier de Châtillon. Het Latijn van Gautiers twaalfde-eeuwse epos behoort tot het moeilijkste dat de zogenaamde renaissance van de twaalfde eeuw heeft voortgebracht, en zal Maerlant toen niet minder hoofdbrekens hebben gekost dan de mediolatinisten nu. Daar komt nog bij dat Maerlant naast Gautier een schat aan andere bronnen heeft geraadpleegd, waarvan alleen al het vergaren uiterst arbeidsintensief moet zijn geweest in een tijd waarin boeken schaarser waren dan aflaten. Maerlant maakt er dan ook geen geheim van dat de *Alexander* maar moeizaam uit de pen is gevloeid:

Want diet wille, macht verstaen
Dattie materie es harde swaer;
Ende ooc om een half jaer
Was over dien boec ghedicht.

Maar liefst een half jaar over de hele *Alexanders geesten*, een dichtwerk van 14.276 verzen? Dan ligt Maerlants 'lage' dichttempo nog hoger dan dat van Velthem, namelijk op ongeveer 550 versregels per week! Het lijkt erop dat Maerlant dit werkritme zijn leven lang heeft kunnen volhouden, want een passage in zijn laatste werk wijst hetzelfde uit: over de derde partie van de *Spiegel historiael*, zo'n 40.000 verzen lang (dat wil zeggen twaalf keer de *Reinaert*) deed hij twee jaar, en dat is dus niet zoveel minder snel dan hij aan zijn jeugdwerk werkte. En toch klaagt hij in zijn geschiedwerk herhaaldelijk over zijn tanende werkracht... Valse bescheidenheid hoeven we hier waarschijnlijk niet in te zien, want opvallend genoeg komt de al eerder genoemde Gerhard Eis tot identieke berekeningen voor het schrijftempo van Middelhoogduitse dichters. Zo dichtte Tilo von Kulm zijn boek over de Apocalyps (6284 verzen lang) in tachtig dagen, hetgeen eveneens neerkomt op circa 560 verzen per week.

Aan deze cijfers is het even wennen. Onze conceptie van literair kunstenaarschap verdraagt zich beter met martelende scheppingsnood dan met vlot verzen maken; snelvloeiende dichtaders zijn meestal inhoudelijk verkalkt. In de sport horen mooi en snel bijeen; in de kunst staan ze op gespannen voet. Bovendien gaat het hier om middeleeuwse dichters, en van middeleeuwers stellen wij ons eens zo gemakkelijk voor dat zij de tijd aan zich hadden: het zou immers nog eeuwen duren voor de renaissance vleugels aan Europa gaf? Middeleeuwers leefden en schreven voor de eeuwigheid; dus zullen ze er ook wel een eeuwigheid over hebben gedaan. Hoe charmant dit beeld ook moge zijn, het houdt slecht stand tegen de feiten. Middeleeuwers dichtten dikwijls sneller dan wij denken. De *Reinaert* zal eerder binnen enkele maanden, dan in enkele jaren zijn gedicht; een week of zes is een slag in de lucht, maar geen ongefundeerde. Dat middeleeuwse dichters desondanks doorgaans zo'n beperkt oeuvre nalieten, moet dan ook wel zijn verklaring vinden in de slotsom dat zij zoveel minder tijd van hun leven daadwerkelijk met dichten doorbrachten. Om dit te kunnen begrijpen, is een terzijde noodzakelijk over de maatschappelijke positie van de middeleeuwse auteurs.

De middeleeuwse auteur

Het auteurstype van de onophoudelijk produktieve full-time literator lijken de middeleeuwen niet te hebben gekend. Sterker nog: het is zelfs waarschijnlijk dat het creatieve schrijven voor middeleeuwse auteurs een betrekkelijk perifere neventaak is geweest. Perifeer in tijdsbeslag

gerekend, wel te verstaan – waarmee nog niets gezegd is over de kwaliteit van hun kunstenaarschap: misschien is die juist wel zo hoog omdat middeleeuwse schrijvers zich niet gedwongen voelden aan de lopende band teksten te produceren... Zelfs voor de zeldzaam schrijflustige Jacob van Maerlant valt een dichterschap-in-deeltijd aannemelijk te maken. Een onderzoek als dit maakt eens te meer duidelijk hoe uniek diens oeuvre, ook internationaal gezien, eigenlijk wel is: waarschijnlijk is Maerlant de meest produktieve volkstaalauteur van heel de Europese middeleeuwen. Op bijgaand staatje is zijn verzameld werk in beeld gebracht, met het in de literatuurgeschiedenis gangbare voltooiingsjaar, de omvang in verzen en de geschatte produktietijd, waarbij voor het laatste de hierboven besproken gegevens uit *Alexanders geesten* en *Spiegel historiael* zijn doorberekend. Wie deze laatste kolom niet vertrouwt, hoeft enkel naar de eerste drie te kijken om genezen te raken van het idee dat dichten in de middeleeuwen zo langzaam ging.

De produktiviteit van Maerlant

voltooiingsjaar	werk	omvang	produktietijd
1260	Alexanders geesten	14.276	6 maanden
1261	Merlijn	10.092	4 ¹ / ₂ -5 ¹ / ₂ maand
1262	Torec	3.844	2-2 ¹ / ₂ maand
1264	Historie van Troyen	40.880	18-23 maanden
1266	Heimelijkheid der heimelikheden	2.158	1-1 ¹ / ₂ maand
1266	Der naturen bloeme	16.670	7 ¹ / ₂ -9 ¹ / ₂ maand
1271	Rijmbijbel	34.892	16-20 maanden
1273	Sinte Franciscus leven	10.540	5-6 maanden
1288	Spiegel historiael	±91.000	38-50 maanden

- Auteurschap *Heimelijkheid* omstreden; *Torec* in Lancelotcompilatie wellicht (sterk) bekort overgeleverd.

- Toe te voegen: *Strofische gedichten*, datering ongewis en wellicht niet alle van Maerlant, 3740 verzen.

- Pro memorie: jeugdwerken over dromen (verloren) en stenen (fragmentarisch bewaard) en een leven van de heilige Clara (verloren).

Maar er is alle reden om ook de laatste kolom mee te tellen. Nemen we Maerlants totale produktie bijeen, dan komen we op een oeuvre van maar liefst 230.000 verzen, hetgeen in het licht van zijn eigen opgave een arbeidstijd van tien à elf jaar zou hebben geveerd. Nu dateert de literatuurgeschiedenis gewoonlijk Maerlants eersteling, de *Alexander*,

op circa 1260, en zijn laatste werk, de *Spiegel historiael*, op circa 1288. Maerlant is dus gedurende een periode van achtentwintig jaar als auteur actief geweest, waarvan hij er 'maar' circa elf voor het echte schrijven nodig had. Ook Maerlant werkte dus maar voor de helft als letterkundige. Welke andere functie(s) daarnaast beslag legde(n) op zijn tijd, heeft de neerlandistiek nog niet kunnen uitmaken: Maerlants biografie is een al oude strijdvraag (zie [11]). Dat hij uitsluitend schrijver zou zijn geweest, is in het licht van het bovenstaande in elk geval minder waarschijnlijk.

Voor andere Middelnederlandse dichters is het, gemeten aan hun produktie, nog eens zo duidelijk dat dichten voor hen slechts een neventaak was. In vrij veel gevallen is het ook mogelijk uit hun eigen of andermans woorden af te leiden wat hun hoofdberoep is geweest. Zo vinden we auteurs die literaire activiteiten moeten zien te combineren met secretariswerk bij de adel: Diederic van Assenede, Melis Stoke, Dirc Potter. Anderen werken als schrijvend ambtenaar bij een stadsbestuur: Jan van Boendale, wellicht Filips Utenbroeke. Ook zijn literatoren soms werkzaam in de zielzorg, bijvoorbeeld als hofkapelaan: Dirc van Delft, Lodewijk van Velthem, Jan van Heelu, waarschijnlijk Veldeke. Collega's vervullen zo'n pastorale functie in de stad of op het land: Willem Utenhove, Hein van Aken, de auteur van het verloren gedicht *Ons Heren wrake*. Uiteraard leven ook heel wat auteurs in klooster of begijnhof: Jan van Ruusbroec, Jan van Leeuwen, Broeder Geraert. Jan van Rode, Hadewijch, Beatrijs van Nazareth. En ook is er al een voorganger van Vestdijk en Brakman: Jan de Weert, auteur van twee berijmde leerdichten, is arts. Maar voorzover bekend gaf hij zijn praktijk er niet aan voor de kunst.

Van al deze personen, die wij enkel kennen in de rol van Middelnederlandse schrijver, is het hoogst twijfelachtig of zij zelf desgevraagd als beroep 'auteur' zouden hebben opgegeven. Dichten was in de middeleeuwen meestal geen beroep: uiteraard al helemaal niet voor de Brabantse hertog Jan I die af en toe een hoofs liedje componeerde, maar waarschijnlijk evenmin voor minder als amateurs herkenbare literatoren. Wel hebben deze laatsten dikwijls, getuige bovenstaand overzicht, een professie in de 'geletterde' sfeer: niet alleen de monnik, maar ook de hofkapelaan en de secretaris van hof of stad komen ambtshalve veelvuldig in aanraking met schriftverkeer. En na gedane arbeid binnen dit kader, wil er kennelijk nog wel eens tijd (en energie) overschieten voor literaire tekstproduktie – voor wie tenminste bereid is lange werkdagen te maken, dan wel toestemming (of opdracht!) krijgt zich in werktijd aan het letterkundig bedrijf te wijden.

Zo kwam menig Middelnederlands gedicht tot stand in nachtelijke uren, of tijdens slapte op het werk. Willem verzekert ons om zijn *Madoc* dikwijls te hebben gewaakt, en Jan van Boendale verklaart zijn grote *Leken spiegel* te hebben geschreven ter bestrijding van *onnutte ledichede*. 'Een topos' zeggen we dan al gauw, wetend dat dergelijke uitspraken vaker voorkomen en gewend als we zijn dichters niet op hun woord te geloven. Maar zou er niet evengoed iets waars in kunnen schuilen? Per slot zeggen dichters ook wel eens de waarheid, en ook in de middeleeuwen kwam de waarheid vaker voor. Wel was dat soms een harde waarheid voor de dichterlijke scheppingsdrang, die vaak door omstandigheden werd genoopt met lange tussenpozen een uitweg te zoeken. Als men zich immers voorneemt, zoals in een Keuls handschrift staat, *Unnutzliche tzijt* te verslijten aan de vertaling van *Proza-Lancelot* (1800 foliopagina's in een moderne editie) dan kan het lang duren – en we weten dan ook van een andere Duitse vertaler van ditzelfde werk dat hij er veertig jaar over deed. Ook de Middelnederlandse auteur van de *Roman van Limborch* schijnt 26 jaar nodig te hebben gehad om circa 22.000 verzen te voltooien (voorzover tenminste zijn gewild cryptische en bovendien corrupte epiloog duidelijk is). Maar dat was, naar het bovenstaande doet vermoeden, niet omdat het schrijven zo langzaam ging, maar omdat het niet vaker kon. Middeleeuwse auteurs namen, uit vrije wil of noodgedwongen, niet dikwijls de literaire pen op; maar gingen ze er eenmaal voor zitten, dan kon het vrij vlot gaan.

De middeleeuwse literatuurgeschiedenis

Voor de literatuurgeschiedschrijving is het bovenstaande, hoe luchtig ook, niet zonder gevolgen; en die gevolgen zijn niet in alle opzichten plezierig. Het dateringspatroon van de Middelnederlandse literatuur wordt er namelijk allesbehalve overzichtelijker op nu blijkt dat auteurs in korte tijdspannen werken konden produceren. Hoe zou men ooit een ontstaansgeschiedenis in maanden achter de komma kunnen reconstrueren, waar die in decennia al zoveel problemen geeft? De situatie wordt eens te meer gecompliceerd door een tendens die de laatste jaren in het onderzoek nadrukkelijk op de voorgrond treedt: de voorkeur voor de relatief late datering van de vroege Middelnederlandse werken. Een oudere traditie in het vak neigde ertoe, de klassiekers uit de Middelnederlandse letterkunde vroeg te dateren, en werken als de *Roman van Walewein* en de *Reinaert* tot de twaalfde eeuw te herleiden. (Zie in dit verband ook het citaat van M. Gysseling hierboven.)

Tegenwoordig associeert men zulke opvattingen al gauw met een romantisch en nationalistisch middeleeuwenbeeld: hoe ouder de letterkunde, hoe puurder, hoe mooier, en hoe vleiender voor het vaderland. We mogen wel oppassen dat dit standpunt niet in een nieuw, en niet minder gevaarlijk vooroordeel omslaat – maar het valt niet te loochenen dat in de laatste jaren door verschillende onderzoekers (o.a. L. Peeters, J.D. Janssens, E. van den Berg) met klem van verschillende argumenten is gepleit voor de ‘verhuizing’ van, bijvoorbeeld, *Reinaert* en *Walewein* naar het midden of zelfs de tweede helft van de dertiende eeuw. Daarmee wordt het wel dringen in die periode, waar de kalender immers al aardig bezet was met het ridderlijk-didactische oeuvre van Maerlant en de literatoren die in diens schaduw doende waren. Maar zoals gezegd: het middeleeuwse schrijftempo maakt dat ons tijdschema niet gauw overbelast zal raken.

De moderniteit van Middelnederlandse vertalingen

1100	Chanson de Roland	Roelantslied	1220-1250
1150	Historia scolastica	Rijmbijbel	1271
1165	Floire et Blanceflor	Floris ende Blancefloer	1260
1170	Aiol	‘Vlaamse’ Aiol	1230
1170	Roman de Troie	Trojeroman; Historie v.T.	1230; 1264
1180	Alexandreïs	Alexanders geesten	1260
1180	Perceval	Perchevael	1250
1185	Parthoypeus de Blois	Parthoypeus van Bloys	1250
1200	Renout de Montauban	Renout van Montalbaen	ca. 1220 (!!)
1210	Vengeance Raguidel	Wrake van Ragisel	1250
1220	Merlin	Merlijn	1261
1220	Lancelot en prose	Lantsloot vander H. (later nog twee maal)	1260
1230	Fergus	Ferguut	1270
1244	De natura rerum	Der naturen bloeme	1266
1250	Vita Lutgardis	Leven van Lutgart	1250-1260
1255	Speculum historiale	Spiegel historiael	1288
1261	Vita Francisci	Sinte Franciscus leven	1273
1270	Roman de la Rose	Roman van de roos (2x)	1280; 1300
1290	Chastelaine de Vergi	Borchgravinne van Vergi	1315
1312	Voeux du Paon	Cassamus (2x)	eerste helft 14de eeuw

Het schema pretendeert geen volledigheid; de dateringen zijn in (vrijwel) alle gevallen (boude) benaderingen.

Zoals de kaarten thans liggen, lijkt het Middelnederlandse literaire leven in vergelijking met bijvoorbeeld Frankrijk nogal laat tot werkelijke bloei te zijn geraakt. Maar toen het eenmaal zover was, is men in de Lage Landen snel langszij gekomen. Men bekijke bijgaand schema, waar in beeld wordt gebracht hoe oud de Franse (en Latijnse) teksten zijn die in het eerste tijdvak van de Middelnederlandse letterkunde een vertaling hebben beleefd, en van wanneer op haar beurt die vertaling dateert. Het beeld leent zich op allerlei punten voor aanvulling en precisering, maar geeft nu al ruimschoots te denken. Toen het literaire leven in Noord-Frankrijk (en Franstalig Vlaanderen?) al grote allure had gekregen, drong daarvan zo te zien nog weinig in de Lage Landen door. Daarop volgde wellicht een periode waarin, overeenkomstig het apocriefe woord van Heine, bij ons alles vijftig jaar later gebeurde; maar dat zou niet zo blijven. Vanaf circa 1260 lopen de Lage Landen straf in de pas met de Europese ontwikkeling, en worden de opvallende nieuwe werken vrij snel vertaald. Die vertalers hebben het dan wel bijzonder druk, want terzelfdertijd zijn ze doende meesterwerken uit de late twaalfde en vroege dertiende eeuw te verdietsen.

Het moet hier in de decennia rond 1260 hebben gegonsd van literaire activiteit – helemaal als men bedenkt dat sommige originelen in korte tijd twee of zelfs drie keer werden vertaald. Daaronder bevinden zich reusachtige werken: de Oudfranse *Proza-Lancelot* bijvoorbeeld is even omvangrijk als de complete *À la recherche du temps perdu* van Marcel Proust. Maar terwijl de eerste Nederlandse vertaling van Prousts monumentale roman ondanks de inzet van eersterangs vertalers nog lang niet is voltooid, beleefde de *Proza-Lancelot* tenminste drie, en wellicht vijf (allemaal volledige?) Middelnederlandse vertalingen. Het is een van de vele sprekende bewijzen voor de dynamiek van het Middelnederlandse literaire leven toen dit eenmaal op gang was gekomen.

Het literaire en het echte leven

Volgens Jan van Boendale dicht de ware dichter óók, als hij eenzaam in een bos zit en weet dat niemand ooit belang zal stellen in zijn werk. Zonder twijfel een nobele opvatting – maar het simpele feit dat Boendale het nodig acht haar uit te dragen, doet al vermoeden dat het in de middeleeuwse werkelijkheid meestal anders toeging. In de twaalfde, dertiende en ook nog veertiende eeuw bloeit literatuur dan ook niet bij uitstek in het bos, maar aan het hof. Hoven zijn er in maten en soorten: van het kleine hof van de landedelman die vanuit zijn burcht de provin-

ciale scepter zwaait, tot aan de luisterrijke hoven van de koning en diens naaste vazallen, die topposities bekleden in de feodale hiërarchie. Hier met name vinden we hofse, *hoofse* cultuur. De hoofse cultuur is een wereld waarin men zijn status (liefst bij geboorte meegekregen en door persoonlijke verdienste nog eens bevestigd) voortdurend moet hooghouden ter legitimering van het eigen gezag. Die status wordt afgemeten aan uiterlijkheden, die worden beschouwd als aanschouwelijke representanten van innerlijke voortreffelijkheid: een fraai kasteel (liefst meer dan één), een imposante hofhouding, grootse feesten – en literatuur. Voor de hovelingen fungeert literatuur als prestigieuze vrijetijdsbesteding met culturele en educatieve allure. Een vorst die mee wil tellen in de adellijke concurrentiestrijd, heeft dichters om zich heen. Die dichters zoeken, omgekeerd, de vorsten op, in de hoop op een dienstverband als secretaris of hofkapelaan (zie hierboven), of op zijn minst op tijdelijke bescherming. Zonder bescherming gaat het moeilijk, want perkament is duur en op een lege maag is het slecht schrijven. Via het mecenaat fungeren de vorsten in zekere zin niet minder dan de auteurs als dragers van de literaire cultuur, ongeveer zoals tegenwoordig topsport ondenkbaar is zonder de bemoeienis van de private sector.

Om nu de dynamiek van het middeleeuwse literaire leven te begrijpen, moet men zich verplaatsen in de levensstijl van de beschermheren. Middeleeuwse vorsten reizen veel; niet alleen wanneer er oorlog valt te voeren, maar ook in vreedstijd. Binnen hun territorium gaan ze op inspectiereis, om recht te spreken; daarbuiten zijn ze veelvuldig onderweg in verband met allerhande feodale verplichtingen: de hofdag van hun leenheer, de ridderwijding van een neef, de kroning van een zwager, een huwelijk, begrafenis, toernooien. De dichters reizen met hun broodheer mee, want juist bij de galadiners die – ook nu nog – onverbrekkelijk behoren bij een staatsbezoek krijgen zij hun kans. Ze beluisteren elkaar, wisselen van gedachten met collega's, en trekken de aandacht van andere opdrachtgevers. De politieke topontmoetingen zijn tevens literaire festivals, die resulteren in nieuwe hoofse literatuur, nieuwe engagementen en literaire uitwisseling.

Waar dat niet goedschiks ging, kon het zelfs kwaadschiks. Op een adellijke bruiloft in Kleef werd aan Hendrik van Veldeke zijn eigen *Eneïde*, in nog onvoltooide staat, ontstolen door graaf Heinrich von Thüringen. Dat een vorst om een boek tot dief werd, zo merkt Joachim Bumke op, bewijst wel hoe gretig sommige middeleeuwse aristocraten aan het literaire leven deelnamen. En zo belandde een roman die waarschijnlijk in het Maasland in bewerking was, na een bruiloft aan de Rijn plotseling nabij de Elbe. Had het werk verbreid moeten worden via vaganten langs 's heren wegen (zoals een populaire middeleeu-

wenvisie het graag voorstelt), dan wachtte men in Thüringen misschien nu nog. Maar de hoofse literatuur reisde niet als in een langzaam vrachtschip van de ene haven langs de andere, maar steeg als een helikopter van de ene plaats op om kort nadien heel ergens anders te landen, daarbij vaak heel het tussenliggende gebied overslaand. Het is de dynamische levensstijl van de vorsten die het middeleeuwse literaire leven zulke vleugels gaf.

Centra van Middelnederlandse literatuur

Hoe zit het nu met de hoofse context van de Middelnederlandse literatuur? Een gezaghebbende opvatting leert, dat de Middelnederlandse letterkunde haar bakermat in Vlaanderen vindt. Het hof van de Vlaamse graven nu is een aanwijsbare kweekplaats voor literatuur, maar opvallend genoeg betreft het zo te zien steeds Franstalige teksten. Hoe deze beide punten met elkaar te rijmen zijn, vormt een van de meest klemmende onderzoeksvragen voor de komende jaren. In deze context zit er weinig anders op dan de problematiek voorlopig te verdringen. Vooral nog zijn de hoven van de hertogen van Brabant en de graven van Holland de duidelijkst geprofileerde centra van de Middelnederlandse letterkunde.

Een korte blik op de genealogie van de Brabantse en Hollandse vorstenhuizen, maakt duidelijk dat zij een hoofdrol vervullen op het Europese politieke toneel van hun dagen. Hun zonen en dochters huwen met erfgenamen van de groten der aarde – in een cultuur waarin het huwelijk wordt ingegeven door de berekeningszucht der wederzijdse ouders altijd een duidelijke graadmeter voor de ambities en de successen van een familie. Het is ongetwijfeld ook langs deze weg geweest dat deze hoven zich hebben ontwikkeld tot culturele centra van belang; geïnspireerd door de gelieerde hofculturen heeft men, letterlijk, de kunsten afgekeken. Gelet op de kringen waarin deze vorsten verkeren, is het ook zeer waarschijnlijk dat het literaire leven aan hun hof tenminste gedeeltelijk het Frans en/of het Duits als voertaal had; een reden temeer om de Middelnederlandse letterkunde te bestuderen in relatie tot de contemporaine Oudfranse, Middelhoogduitse (en trouwens ook Latijnse).

Waarschijnlijk waren de ontplooiingskansen van het Middelnederlands als literair medium sterk afhankelijk van de cultuurpolitiek van de landsheer. Terwijl de Frans georiënteerde Henegouwers in Holland regeren (eerste helft veertiende eeuw), lijkt de Middelnederlandse letterkunde in het graafschap op een laag pitje te staan. Onder het

Beierse huis bloeit de letterkunde in de moedertaal dan weer duidelijk op (met onder anderen Hildegarsberch, Potter, Dirc van Delft), al doet het zogenaamde Haagse liederenhandschrift vermoeden dat ook toen nog Duits en Frans een culturele voertaal waren. In Brabant is onder de drie Hendriken het Frans veruit dominant, en ook als het Middelnederlands zich als literatuurtaal emancipeert – globaal gezegd onder de drie Jannen – blijft de literaire hofcultuur waarschijnlijk meertalig. Zo hebben we de aan Jan toegeschreven minnellyriek alleen in het Middelhoogduits overgeleverd gekregen, en filologen beijveren zich Jans verzen in de oorspronkelijke Brabantse tongval te herstellen; maar spreekt het wel zo vanzelf dat de kosmopolitische hertog ooit in het Brabants zong?

De Middelnederlandse literatuur was aan deze hoven waarschijnlijk meer voor intern gebruik. In strekking en functie was zij hierop veelal toegesneden. Uit de Middelnederlandse letterkunde van Brabantse origine spreekt een prominent nationalisme, en een streven alle groeperingen in het hertogdom te scharen rond de troon van de landsheer. Ook in Holland zijn zulke tendensen waarneembaar, met in de Maerlantperiode een opvallende behoefte de eigen plaats te bepalen in het totaal van de schepping; uit een besef van verbondenheid met de grote wereld van heden en verleden lijkt inspiratie voor de toekomst te worden geput. Maar met dit soort typering van het literaire klimaat aan bepaalde hoven is in de medioneerlandistiek nog nauwelijks een begin gemaakt.

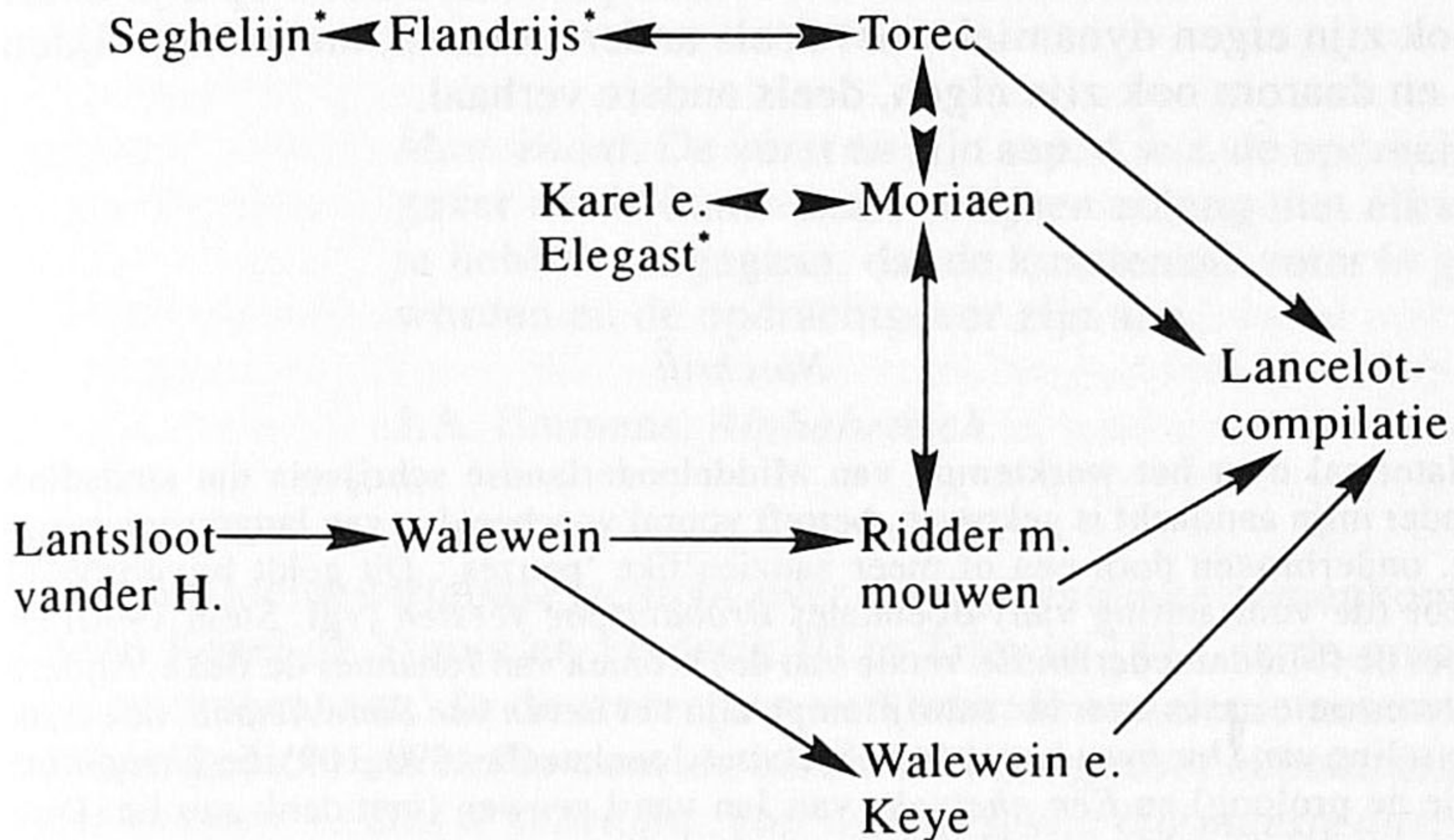
Kwantiteit en kwaliteit

Al met al is het afzetgebied voor literatuur in het Middelnederlands in de eigen tijd betrekkelijk klein, hetgeen bevestiging vindt in de huidige overlevering van deze letterkunde. Wij zijn daarmee terug bij de vraag die eerder in dit artikel terzijde werd geschoven: hoe verhoudt zich het huidige aantal handschriften van een tekst tot het oorspronkelijke, ongedecimeerde corpus? Zonder een uitspraak te willen doen over het verhoudingsgetal, kan toch worden opgemerkt dat de Middelnederlandse letterkunde een veel smallere overleveringsbasis heeft dan de Oudfranse en de Middelhoogduitse. Terwijl, bijvoorbeeld, Middelnederlandse Arturromans nooit in meer dan twee of drie verschillende bronnen bewaard zijn gebleven, zijn de romanisten gezegend met zeven (*Lancelot*) tot zeventien (*Perceval*) handschriften van de Arturromans van Chrétien de Troyes, en de germanisten met maar liefst zesentachtig bronnen van Wolframs *Parzival*... Andere genres lijken geen fundamen-

teel ander patroon te vertonen. Binnen de Middelnederlandse letterkunde doet elk aantal boven de vijf overgeleverde bronnen vermoeden dat het betrokken werk in de middeleeuwen grote populariteit genoot: 7 (resten van) handschriften van de *Reinaert*, 13 van de *Historie van Troyen*, circa 40 van de *Spiegel historiael*. In Duitsland en Frankrijk zitten de 'toppers' ruimschoots boven de vijftig: 70 voor Wolframs *Willehalm*, 103 voor Rudolf von Ems' *Wereldkroniek*; 60 voor de *Roman de Troie*, 100 voor de *Lancelot en prose*, en 300 voor de *Roman de la Rose*... Kennelijk – en niet onbegrijpelijk – had de Nederlandse letterkunde, absoluut gezien, ook in de middeleeuwen een veel kleiner publiek dan haar ook toen al zoveel grotere buurliteraturen. Relatief gesproken is het beeld echter hetzelfde: net als andere middeleeuwse literaturen was ook de Middelnederlandse een aangelegenheid van weinigen. Uiteraard heeft het middeleeuwse boek per exemplaar meer luisteraars dan het moderne lezers; toch is de paradox wellicht niet ongegrond, dat tegenwoordig meer mensen (bijvoorbeeld) de *Ferguut* kennen dan eertijds.

Maar binnen de weinige centra van Middelnederlandse literatuur is het literaire leven zeer intensief. Er circuleren vrij veel teksten, die relatief snel geschreven worden, verspreid raken en nieuwe teksten genereren. Ook dit kan goed aan de Middelnederlandse Arturromans worden geïllustreerd. Het genre van de Arturroman leeft bij de gratie van de variërende ontlening: de dichters spelen een openlijk spel met motieven van bewonderde voorgangers. In het voetspoor hiervan is de Middelnederlandse arturistiek bijzonder attent op het blootleggen van dergelijke ontleningsrelaties, en bijgaand overzicht is te beschouwen als een schematische samenvatting van de vakliteratuur terzake. Uitgaande van de huidige stand van het onderzoek is een pijl getekend waar een tekst een andere beïnvloed lijkt te hebben (in twee richtingen waar nog onduidelijk is welk van beide teksten de prioriteit toekomt). Het is juist de onoverzichtelijkheid van dit schema die de duidelijkheid ervan uitmaakt. Het Middelnederlandse Arturgenre blijkt een web van teksten die op gecompliceerde wijze met elkaar verbonden zijn. Het is bovendien een web dat snel geweven werd: valt het slechts relatieve begin van de bedrading, *Lantsloot vander Haghedochte*, niet eerder te dateren dan 1260, het (even relatieve?) slot ervan, de *Lancelotcompilatie*, hoort zeker niet na 1320 thuis. Binnen twee generaties heeft een genre zijn beslag gekregen.

Het web van de Middelnederlandse Arturroman

* Het betrokken werk is geen Arturroman

- De sterkte van de verbindingslijnen is afhankelijk van de betrokken vakliteratuur, en daarom variabel.

- Alle vermelde werken zijn anoniem overgeleverd (m.u.v. *Torec*); een identiek auteurschap is voor sommige niet uitgesloten (*Lantsloot* en *Moriaen*?).

- Het schema leent zich nog op diverse plaatsen voor extensie: zo is de *Torec* o.g.v. het auteurschap verbonden met het oeuvre van Maerlant, en de Lancelotcompilatie (behalve met nog andere Arturromans) waarschijnlijk met het werk van Velthem.

Misschien mag dit alles worden opgevat als representatief voor het Middelnederlandse literaire leven als geheel. We krijgen dan het beeld van een klein maar dynamisch circuit, waarin de auteurs en hun primaire opdrachtgevers elkaar terdege kennen, en de teksten een intensief leven is beschoren met een vrij hoge omloopsnelheid. 'Gesloten circuit' is zeker te sterk uitgedrukt, want daarvoor zijn de literaire kringen teveel toegankelijk voor verandering, in samenstelling zowel als bevoorradings. Maar geconcentreerd is het literaire leven wel, in termen van tijd, ruimte en persoon.

Natuurlijk biedt het hier geschetste kader niet als enige toegang tot het literaire leven in de middeleeuwen. Ook in literair opzicht zijn de middeleeuwen geen monocultuur. In de eerste plaats hebben, uiteraard, talrijke gedreven individuen buiten de gebaande paden om hun weg gevonden in de literaire wereld. Verder zijn er, misschien minder opvallend maar evenzeer belangrijk, andere organisatievormen van literaire cultuur: op het platteland met zijn tradities van orale folklore,

in de kloosters in nauwe symbiose met het Latijn, in de steden met hun theatrale feestcultuur. Elk van deze processen heeft op zijn beurt ook zijn eigen dynamiek, met deels andere teksten, mensen en tijden – en daarom ook zijn eigen, deels andere verhaal.

Naschrift

Materiaal over het werktempo van Middelnederlandse schrijvers dat sindsdien onder mijn aandacht is gekomen, betreft vooral voorbeelden van langdurige genese, onderbroken door een of meer aanzienlijke 'pauzes'. Dit geldt bijvoorbeeld voor (de voortzetting van) Boendales *Brabantsche yeesten* (vgl. Stein 1990) en voor de (Middelnederlandse versie van de) kroniek van Johannes de Beka. Andere interessante casus over het schrijftempo zijn het *Leven van Sinte Amand*, de eerste vertaling van *Der byen boeck* (vgl. Stutvoet-Joanknecht 1990, 109), de *Theophilus* (zie de proloog) en *Een ghetughe* van Jan van Leeuwen (met dank aan lic. Dirk Geirnaert). Aan Marijke Heestermans dank ik een boeiende vervolgvraag: als Middelnederlandse dichters gewoonlijk slechts een of twee werken schreven, hoe is dan het doorgaans toch zeer respectabele technische niveau van hun (rijm)werk te verklaren? Moeten wij aannemen dat er in de sfeer van (school- en) vingeroefeningen toch zeer veel verloren is gegaan?

Dat het Vlaams-grafelijke literatuurmilieu exclusief Franstalig zou zijn geweest, is vermoedelijk te absoluut gesteld; vgl. Bouwman 1991, Besamusca 1991a en Janssens (ter perse). Heel belangrijk voor het inzicht in het intertekstuele web der Middelnederlandse epiek, en in de esthetica van ontlening, verwijzing en variatie is Janssens 1988.

DE VRIJHEID VAN
DE MIDDELNEDERLANDSE DICHTER

Maecenaat. De vorst en zijn aap, d.w.z. de opdrachtgever en de kunstenaar, schijnen zolang met elkaar te hebben omgegaan, dat de kunstenaar vorst is geworden en de opdrachtgever zijn aap.

J.A. Emmens, *Alphabetisch*

Het Middelnederlandse gedicht over de diplomatieke samenkomst tussen Karel de Stoute en Frederik III te Trier in 1473, is de vrucht van een mecenaat.¹ In de slotverzen verklaart de anonieme auteur te hebben gedicht uit liefde voor de heren die hem *gevoet hebben ende opgehouden* – / *Des ic hem danc, voir wair geseyt: / Die meeste duecht is dancbairheyt.* Van de dankbaarheid waaruit het gedicht is opgeweld, legt de tekst overvloedig getuigenis af. Het dichterlijke ooggetuigeverslag van de politieke topontmoeting tussen de Duitse keizer en de Bourgondische hertog is één doorlopende verheerlijking der hoge heren. De dichter put zich uit in superlatieven: over het imposante gevolg van de beide vorsten, hun weelderige kleding, de luisterrijke banketten en – bovenal – de wederzijdse wellevendheid in excellente sfeer van harmonie: dat er in het al even fraaie riddertoernooi winnaars en verliezers moesten zijn, was niet uit concurrentiezucht, doch enkel om *ridderlijc feyt, om rechte eer* (vs. 510). Het gedicht beschrijft een ceremoniële ontmoeting tussen twee voorbeeldige heersers, verenigd in eensgezindheid onder de pracht en praal van hoofsheid, haute couture en edelmetaal: het herfsttij op zijn mooist. Alleen in vers 160 heeft de dichter een, al even herfstige, dissonant te betreuren: het regende, *dat was schade*.

Dat het bij de diplomatieke ontmoeting tussen de Duitse keizer Frederik III en de Bourgondische hertog Karel de Stoute op 30 september 1473 heeft geregend dat het goot, staat vast. Voor het overige lopen de beschrijvingen van de Middelnederlandse ooggetuige en moderne historici tot op het onherkenbare uiteen.² De middeleeuwse dichter heeft enkel aandacht voor het decorum, terwijl de hedendaagse geschiedwetenschap ons de ogen opent voor de harde werkelijkheid die hierachter schuilging: een zeer geladen confrontatie tussen twee grootmachten, begonnen in een sfeer van wantrouwen, zich moeizaam voortslepend onder hoogspanning, om te eindigen in een compleet

echec, met het vertrek van de keizer zonder protocollaire afscheids-ceremonie – in het hoofds-diplomatieke verkeer weinig minder dan een oorlogsverklaring. De Middelnederlandse dichter wilde uit dankbaarheid echter alleen een ideaal verbeelden; van hem geen stank voor dank, maar geur van heiligheid. Op zijn beurt is de moderne beschouwer dankbaar voor zijn vrije pers, die van elke mislukte Eurotop onbarmhartig verslag doet.

Het voorbeeld van Trier 1473 vormt zo te zien de zoveelste bevestiging van een overbekend idee: de dichter-in-opdracht is niet vrij, want mecenaat impliceert censuur. De opvatting dat het mecenaat de kunstenaar aan banden legt, in casu de dichter muilkorft, speelt als axioma een beeldbepalende rol in de geschiedschrijving van de Middelnederlandse letterkunde. In afgeleide vorm verschijnt het axioma, meestal impliciet, onder de gedaante van twee premissen: ten eerste dat de verhouding tussen dichter en opdrachtgever wordt gekenmerkt door eenzijdige ogendienarij; ten tweede dat, per implicatie, een Middelnederlandse dichter die kritiek levert op een bepaalde maatschappelijke groep, dit steevast doet ten dienste van een andere, meestal concurrerende groep. Klassieke voorbeelden zijn in dit verband Willem van Hildegarsberch en Jacob van Maerlant. De eerste geldt als het prototype van de behaagzieke brooddichter; de tweede als adels-criticus namens de burgerij. Het is mijn bedoeling in deze bijdrage de twee premissen aan hun kroongetuige te toetsen, om aldus een basis te verschaffen voor een algemene beschouwing over mecenaat en (zelf)censuur in de Middelnederlandse letterkunde.

Een zeer boeiende casus vormt in dit verband Jacob van Maerlants *Der naturen bloeme*. Zoals bekend is deze rond 1270 berijmde natuurency-clopedie-voor-leken een bewerking van de Latijnse *De natura rerum* van de geleerde dominicaan Thomas van Cantimpré. De verschuiving in gebruikssfeer van geleerden- naar lekenmilieu hield in dat Maerlant zijn Latijnse voorbeeldtekst duchtig moest bewerken. In de eerste plaats betekende dit een ingrijpende reductie van de informatiedichtheid van het gebodene – als gevolg waarvan bijvoorbeeld Maerlants vogelboek, in de woorden van Gerritsen (1968, 2), zich tot Thomas' *De avibus* verhoudt 'als *Wat vliegt daar?* tot een handboek der ornithologie'. Om echter het bestiarium in zijn nieuwe omgeving functioneel te laten zijn, moest Maerlant ook de moralisaties aanpassen waarmee Thomas zijn biologie zo kwistig doorspekt. In het Latijn zijn deze parallellen tussen dierenwereld en mensengedrag primair betrokken op het klerikale milieu, hetgeen alleszins begrijpelijk is gezien de context van ontstaan en receptie.³ Evenzeer begrijpelijk is dat Maerlant in zijn moralisaties het

accent verlegt naar wereldse kringen, waarvoor hij soms een zwaar beroep zal hebben moeten doen op zijn creatief associatievermogen. Zo wordt bijvoorbeeld de calander, het vogeltje dat vooral in gekooide omgeving kweelt en bij Thomas het zinnebeeld vormt van de vreugden van het contemplatieve kloosterleven, in *Der naturen bloeme* als volgt uitgelegd (zie ook Asselbergs 1967):

Bi desen voghele machmen verstaen
 Hem die met minnen es bevaen,
 Dat een swaer karker es ende soete.
 Cume hevet hi enighe moete
 Om yet te pensen dan omme sanc,
 Ende om feeste ende om spel ghemanc.
 Der minnen karker geeft hi prijs,
 Want et dinct hem een paradijs.
 (III, vs. 885-892)

Enkele andere voorbeelden van verwereldlijkte moralisaties: II, vs. 2555-2556; III, vs. 1390-1394; vs. 1438-1454; vs. 1477-1488; vs. 2786-2792; vs. 3206-3210; VII, vs. 376-384.

Maar Maerlant heeft niet alleen moralisaties verlegd, hij voegt er ook toe. Conform het publiek, zijn ook deze op de wereld georiënteerd; en conform de auteur, zijn ze veelal kritisch van toon. Binnen die kritiek is één thema dominant: machtsmisbruik.⁴ Het gedrag van allerlei dieren geeft Maerlant aanleiding te protesteren tegen vormen van onderdrukking, en vooral van arm door rijk, de zwakken door de sterken. Zo leest hij bij Thomas dat de leeuw met elk dier korte metten maakt dat hem te na komt, doch zachtmoedig is jegens ieder wezen dat hem onderdanig is. Deze wetenschap geeft Maerlant een enthousiaste toevoeging in de pen: *Dats heren doen!* – maar niet zonder dat hij, eveneens onafhankelijk van zijn voorbeeldtekst, over die heren in mineur vervolgt:

Twī draghen si in den scilt den lyoen,
 Ende sine int herte niet en draghen?
 Vinden si were, si laeten hem jaghen,
 Maer den aermen ende den verwonnen
 Dats dien si sparen niet en connen.
 (II, vs. 2154-2158)

Enkele andere voorbeelden van toegevoegde herenkritiek wegens machtsmisbruik: II, vs. 924-928; III, vs. 1390-1394, vs. 2639-2644; zie ook de voorbeelden hierna.

Het zijn hartekreten als deze die hebben bijgedragen tot Maerlants reputatie als een proto-communist, en hoe onhistorisch zo'n karakteristiek ook moge zijn, het kan niet worden ontkend dat hij, met name ook in *Der naturen bloeme* dikwijls fervent partij kiest vóór het volk en tégen de aristocratie.⁵ De paradox is echter, dat Maerlant de klassenstrijd aanbindt in opdracht van de gevestigde macht. De proloog van *Der naturen bloeme* offreert het werk althans vol eerbied aan heer Nicolaes van Cats, een der aanzienlijkste Hollands-Zeeuwse edelen, en naaste vertrouweling van Floris V. En deze invloedrijke edelman, behorend tot de 'inner circle' van het Hollandse hof, zou een dichter hebben geproptegeerd die de adelstand voortdurend vergeleek met roofdieren? Een dergelijke veronderstelling, lijnrecht in strijd met het axioma uit ons begin, is zo ongerijmd dat literatuurhistorici naar een hulpconstructie hebben gegrepen: *Der naturen bloeme* als gedicht van en voor de burgerij.⁶

Methodisch gesproken bijt hier de slang in zijn eigen staart. Teneinde de uitgangstelling te sauveren – opdrachtkunst is vleierij – omarmt men een verlegenheidsargument: de gescheidenheid van opdrachtgever en reëel geïntendeerd publiek. Deze theoretische mogelijkheid, door Pleij (1983, 235) verdedigd, lijkt mij voor de Middelnederlandse letterkunde slechts hoogst zelden van toepassing. Uitzonderingen daargelaten, was het middeleeuwse literaire mecenaat primair intern gericht: de middeleeuwse kring bevordert de literatuur waarin zij zelf belang stelt (Kaiser 1973). Van culturele zendingsdrift jegens de minder geprivilegieerden lijkt, althans voorzover het de literatuur betreft, nog geen sprake; gemeenlijk is de opdrachtgever de eerstaangesprokene.

De hypothese van de burgerlijke *Der naturen bloeme* staat echter niet alleen methodisch zwak, doch evenzeer inhoudelijk. *Der naturen bloeme* bevat immers onmiskenbare aanwijzingen ten gunste van de adel als primair geïntendeerd publiek, en meer specifiek waarschijnlijk de Hollandse hofkring rond Nicolaes van Cats zelf. De tekst wordt de opdrachtgever namelijk niet bij wijze van loos vlagvertoon toegewezen, doch nadrukkelijk ter lezing aangeboden: *Ghebiedijt here, dit suldi lesen / Die wile dat ghi ledich sout wesen* (II, vs. 4029-4030; vergelijk ook vs. 4021-4022).⁷ Ook uit impliciete gegevens blijkt dat Maerlant bij het schrijven allereerst een ridderlijk publiek voor ogen stond; zijn impliciete lezer heeft adelspapieren. Zo is het opvallend

dat Maerlant, die zich toch zozeer beijverde om het zijn publiek niet al te moeilijk te maken,⁸ zich bij één dier meent te mogen verlaten op de deskundigheid van zijn lezers: bij de valk.

Falco heet die valke in Latijn,
 Daer VIII manieren aen sijn,
 Also alst besceden clerke,
 Dies lettel behoort teminen werke;
 Want ets cont genoeg den leken,
 Diese toeven ende streken,
 Ende roepen ende huken,
 Bedi laet ics hem ghebruken.⁹
 (III, vs. 1455-1462)

Het is al met al, zowel gezien het algemene karakter van het middeleeuwse literaire mecenaat, als gezien de inhoud van deze specifieke tekst, bepaald waarschijnlijker dat Jacob van Maerlant bij het schrijven van *Der naturen bloeme* zijn aristocratische opdrachtgever als eerstaangesprokene voor ogen had dan de stedelijke burgerij. Daaruit volgt als onvermijdelijke conclusie dat hij bij zijn bewerking van *De natura rerum* de kritiek in de richting van zijn opdrachtgever niet heeft verzacht, doch deze integendeel heeft verhevigd. De premisse dat bij literaire patronage kritiek zich steevast richt op de afwezigen, leidt in dit geval tot een drogredenering; veeleer lijkt het zo te zijn dat Maerlant zijn publiek willens en wetens extra heeft gekapitteld. Het adellijk gehoor kreeg regelmatig ferme vermaningen te incasseren, zoals bijvoorbeeld naar aanleiding van de *kim*, een roofvogel die mededogen kent:

Ay! ghi edele ridders, ghi heren,
 An desen voghel soudi keren!
 Ghi levet bi der proien mede,
 Dats bi der aermer liede lede.
 En sijt niet onhovesch in der proie,
 En verliest niet die langhe joye
 Om dese warelt die es cranc.
 Verdraghet dit aerme volc ghemanc,
 Als kim doet, daer wi of spreken,
 Die vogle die op hem steken.
 (III, vs. 2383-2392)

Enkele vergelijkbare voorbeelden: II, vs. 2329-2338; vs. 2555-2556; VII, vs. 616-623.

Het axioma dat mecenaat noodzakelijkerwijs leidt tot grove zelfcensuur, blijkt dus in het geval van *Der naturen bloeme* een vooroordeel. Wel neemt Maerlant de grenzen der wellevendheid in acht, in zoverre hij zijn kritiek nooit ad hominem formuleert, doch algemene bewoordingen kiest. Bovendien heeft zijn kritiek een bijzondere status, juist door de inbedding in de dierenencyclopedie. Het middeleeuwse wetenschappelijke denken ziet de schepping immers op allegorisch niveau als een schatkamer vol goddelijke tekens aan de mens (Gerritsen 1978a). Het is daarbij met name het zonderlinge diergedrag dat om verklaring vraagt – en juist waar zo'n verklaring een waarschuwing impliceert, een aansporing dus tot zedelijke zelfverbetering, is zij, ook wetenschappelijk gesproken, bevredigend. Waarom heeft de nobele bij geen angel? Maerlants verklaring is even treffend als belangwekkend:

Sine hoecheit es sijn were;
Nature ontseghet hem dat spere,
Omme dat prensen van aertrike
Exempele naemen an dies ghelike.
(VII, vs. 97-100)

Het is in de middeleeuwen maar een kleine stap van theologie naar biologie, van biologie naar ethologie, en van ethologie naar maatschappijkritiek. Dankzij dit kader krijgt Maerlants kritiek een theologisch-wetenschappelijke status, en daarmee extra gezag tegenover de aangesprokenen, die haar niet simpelweg kunnen afdoen als de ontspoorde privé-mening van een dichter die zijn plaats niet kent. De context van het bestiarium legitimeert nu eenmaal maatschappijkritiek – een bepaald niet overbodige rechtvaardiging waar juist de machtige opdrachtgever en de zijnen het vuur na aan de schenen krijgen gelegd. Het is geen vuur waaraan de burgerij zich warmt; Maerlants maatschappijvisie is slechts in zoverre 'burgerlijk' van oriëntatie als zij niet kortzichtig-aristocratisch is, en de belangen van de overige standen met klem bepleit bij de edele heren. Maerlant om deze reden een 'burgerdichter' te noemen, is misleidend; en ofschoon het enkel op grond van *Der naturen bloeme* nog veel te vroeg is om zijn relatie met de burgerij als mythe te veroordelen, meen ik wel te mogen signaleren dat een van de belangrijkste pijlers van het burgerlijke Maerlantbeeld niet draagt, omdat hij in drijfzand is geheid: in de onderschatting namelijk van Maerlants vrijheid, kritiek te leveren op hen die tegelijkertijd de sponsors en de

klanten waren van zijn literair bedrijf. Hetgeen Gerritsen enkele jaren geleden stelde voor de esthetische kant van Maerlants dichterschap, lijkt ook te gelden voor de sociologische: 'Het Maerlantbeeld van de literatuurgeschiedenissen is aan een grondige schoonmaakbeurt toe.'¹⁰

Zo'n literairhistorische schoonmaakbeurt is voor de dichterlijke persoon van Willem van Hildegarsberch heel wat minder bewerkelijk: de literatuurgeschiedenis heeft immers nauwelijks een Hildegarsberchbeeld. Als laat-veertiende-eeuwse sprookspreeker met een meer ethisch dan esthetisch programma, heeft Hildegarsberch wel bijzonder te lijden gehad onder de esthetiserende invalshoek van veel literatuurhistorici. Binnen een meer cultuurhistorisch gericht onderzoek kan hij echter aanspraak maken op onze bijzondere aandacht,¹¹ terwijl hij voor de bestudering van de relatie tussen mecenaat en censuur zelfs van bijzonder belang is. Hildegarsberch is immers misschien wel de meest herkenbare Middelnederlandse beroepsdichter. Anders dan de meeste van zijn collega's, voor wie dichten een neventaak lijkt te zijn geweest naast secretariële en/of pastorale werkzaamheden, moest Hildegarsberch leven van de literatuur. Hij reisde daartoe in het graafschap Holland rond, om overal waar hij gehoor vond enkele korte sproken ten beste te geven, die hem behalve kost en inwoning-ter-plekke een gage opleverden om de periode tot een volgend optreden te overbruggen. Omtrent zijn publiek, de afzetmarkt van zijn literaire produkten, kunnen wij ons uit externe en interne gegevens een redelijk beeld vormen. Hildegarsberch richtte zich tot de bestuurlijke elite van het graafschap, met het hof van Albrecht van Beieren als duidelijk middelpunt, vanwaaruit connecties voortvloeiden met de overige aristocratie, met de abdijen van Egmond en Rijnsburg en met stedelijke overheden.

Hildegarsberch beweegt zich dus in het circuit van Hollandse bestuurders, en met een boodschap die daarbinnen zeker relevant is: dat het niet goed gaat in de maatschappij. Men kan zeggen dat hij daarmee aan het juiste adres is: hij spreekt tenminste degenen aan wier oordeel reële maatschappelijke invloed heeft. Hildegarsberch wil de wereld verbeteren, en begint bovenaan. Het goede voorbeeld dáár zal goed doen volgen, is zijn devies.¹² Maar ook waagt Willem zich met zijn verontrustende credo in het hol van de leeuw. Weliswaar richt zijn kritiek zich het hevigst op anderen dan zijn onmiddellijke broodheren: namelijk op de *scalke*, de infame vleiers die zich overal weten in te dringen om achter de schermen de zaken naar hun hand te zetten. Dit slag hovelingen is ronduit boosaardig, en maakt alles ondergeschikt aan vuig eigenbelang – en zover gaan Hildegarsberchs verwijten aan de echte *heren* niet. Wat hij hen kwalijk neemt, is dat zij met de *scalken*

geen korte metten maken, maar ze integendeel in hun naaste omgeving dulden.¹³ Hildegarsberch gaat dus niet zover om aan de intentie van de heren te twijfelen, maar eigenlijk wel aan hun competentie – en dat lijkt gewaagd genoeg. Niemand lijkt zich hiervan beter dan hijzelf bewust geweest te zijn, en in de frequentie waarmee hij, vooral in prologen, de risico's van zijn vak thematiseert kunnen wij een eerste poging zien ze het hoofd te bieden: zó neemt Hildegarsberch zijn critici de wind uit de zeilen. Telkens weer laat hij uitkomen dat hij zich in acht wil nemen:

Want een dichter moet hem hoeden
 Voerden ghenen diet sullen horen,
 Dat sijs in nide noch in toorn
 Niet en nemen dat hi maect.
 (164, vs. 26-29)

Vergelijk ook 109, vs. 161-164 en 41, vs. 130-133.

Hildegarsberch heeft als dichter niet voor de weg van de minste weerstand gekozen, en dat wil hij weten ook. Hij had zich natuurlijk kunnen encanaileren met de dichters *Die doer penninghen off doer ponde / Ydel glori willen maken, / Entie quaetheit niet en laken* (45, vs. 12-14), en die de heren omzwermen als vliegen de stroop. Maar Hildegarsberch ambieert de rol van echte dichter. Dat houdt in dat hij de waarheid wil zeggen, ook als dat een harde waarheid is. Uiteindelijk, zo stelt hij, hebben de heren van zulke harde heelmesters meer te verwachten dan van het addergebroed dat hen omringt met pluimstrijkerij, en daarmee de neergang der tijden verder voert. Maar heren horen nu eenmaal liever vleiers dan de harde waarheid – en dat maakt de marges voor de echte dichter smal:

Die nu nader waerheit meten
 Mochten liever swighen stil,
 Want elck wil horen sinen wil;
 Daerom soe blijft die waerheit verborgen
 Ende dichters hert in groter sorghen;
 Want seyden sy een ygheliken twaer,
 Sy worden thants hoers lijfs in vaer;
 Ende sellen sy voerden oghen prisen
 Daer wy om dalen sonder rysen,
 Soe waren sy beter ongheboren.
 (124, vs. 8-17)

Dit typeert het dilemma waarvoor Hildegarsberch zichzelf geplaatst ziet. Het is zoals hij elders zegt: *Die waerheit enter heren wil / Dien can [ic] niet wel te rime maken* (237, vs. 2-3). De volle waarheid kan hij niet kwijt; maar liever dood dan *scalç*. Als uitweg kiest hij voor het compromis: hij vertelt de waarheid voor driekwart (vergelijk 71, vs. 4-5 en 53, vs. 27). In de proloog van *Opt voersien* formuleert hij deze strategie:

Wat ic dichte of wat ic make,
 Dat staet te straffen of te laken;
 Wye die waerheit node horen,
 Dien ist contrari voerden oren.
 Willen dichters segghen twaer
 Daer die waerheit is contraer,
 Soe wert hi thants een onweert gast.
 Sel een dichter staen te last,
 Om dat hi die waerheit seit,
 Daer oerbaer ende baet an leit,
 Wat ghenoecht ist dan te dichten?
 Ic mocht mijn woorden liever zwichten
 Dan ic sprake dit of dat,
 Daer mi die luden om worden hat.
 (247, vs. 1-14)

Hildegarsberch verkiest dus zijn woorden te *zwichten*, dat wil zeggen af te zwakken en te beteugelen, liever dan het risico te lopen zijn relatie met de heren te bederven. Zeer pregnant formuleert hij zijn beroepshouding in *Vander coninc van Portugael*:

Nu wil ic gaen ende leren schieten
 Naden witte ende niet daer in,
 Soe mach ic dichten nuwen sin;
 Want ic wil nu smeken leren
 Ende twaer ontbinden voerden heren,
 Machmen dit ghelycke deelen.
 Twe materien te helen,
 Dats den heren wel ghenoecht,
 Soe ist al te recht ghevoecht.
 (16, vs. 12-20)

Hildegarsberch schiet de pijlen van zijn kritiek dus veiligheidshalve *naden witte ende niet daerin*, dat wil zeggen in de buurt van de roos,

maar doelbewust niet in het midden ervan. In zijn poëtica staat dan ook het 'indirecte treffen' centraal. Heeft men eenmaal oog voor dit beginsel, dan wordt veel van de literaire techniek waarmee Willem zijn kritiek inkleedt, begrijpelijk. Hildegaersberch is een meester in het omzichtig luchten van zijn hart. Net als Maerlant vermijdt hij zorgvuldig man en paard te noemen,¹⁴ en formuleert hij zijn kritiek altijd in ietwat abstracte bewoordingen. In dit opzicht laat hij zijn gehoor dus enige ruimte; en die ruimte gunt hij ook zichzelf. Hij lijkt onuitputtelijk in het vinden van distantiescheppende vertelprocédés, die net voldoende marge laten om de essentie van zijn kritiek voor het voetlicht te krijgen zonder die volledig voor eigen rekening te hoeven nemen.¹⁵ Willems favoriete middel is hierbij de quasi-anekdote, waarbij de kritiek wordt ingebed in een duidelijk als fictioneel herkenbaar kader: een droom bijvoorbeeld, of een wandeling in de vrije natuur, waarbij een ontmoeting plaatsvindt met een allegorisch personage of anderszins verzonnen gesprekspartner, die vervolgens veel van de kritiek in de mond gelegd krijgt. Ook andere indirecte verteltechnieken worden door Hildegaersberch benut om zijn boodschap in te kleden: fabels, exempelen uit een ver verleden, allegorie en ironie. Al deze vertelprocédés helpen Willems kritiek op veilige afstand te plaatsen voor zowel spreker als aangesprokene. Zij zijn de rekvisieten van de zelfcensuur waaraan Hildegaersberch zich uit welbegrepen eigenbelang onderwerpt. Per slot van rekening moet ook in een reizend huis de schoorsteen roken, zoals hij zelf ruiterslijk erkent: *Spraec ic yemants onghevoech, / Soe waer dank ende cost verloren* (66, vs. 34-35).

Voorzover de neerlandistiek Hildegaersberch aandacht heeft waardig gekeurd, heeft zij zich meestal blindgestaard op citaten als deze, die Hildegaersberch profileren als publieksafhankelijke beroepsauteur. Het heeft hem, geheel conform het eerder besproken vooroordeel ten aanzien van de middeleeuwse opdrachtkunst, de reputatie opgeleverd van een karakterloze brooddichter. De hoogste eer die bijvoorbeeld bij Knuvelder (1970, 307) voor hem is weggelegd, heeft de vorm van een vraag bij drie van zijn honderdtwintig gedichten: 'Mogen stukken als deze doen vermoeden, dat er uit Van Hildegaersberch een groter dichter gegroeid zou zijn, als hij niet door financiële afhankelijkheid gedwongen was geweest tot ogendienarij?' In hoeverre deze depreciatie van Willems dichtkunst oorzaak dan wel gevolg is van de negatieve benadering van zijn oeuvre, is voor mij niet duidelijk; wel dat een en ander schrijnend eenzijdig is. Het miskent zowel Willems bedoelingen als de historische situatie waarin hij deze moest zien te verwezenlijken.

Hildegarsberch prostitueert niet – hij manoeuvreert. Schipperend tussen het wenselijke en het mogelijke, kiest hij voor het haalbare, en zoekt per gedicht een compromis tussen strelen en slaan. Dit typeert hem niet als karakterloos, maar als vakman. Zeker: Hildegarsberch legt aan van om een hoekje, en mikt naast de roos – maar schiet intussen wel raak. Welbeschouwd is het veeleer opmerkelijk, gelet op het spanningsveld waarin hij zijn werk deed, hoevéél kritiek hij nog wist te spuien: de afstand waarover hij de heren tegemoet komt is opvallend gering in verhouding tot wat hij van hen aan incasseringsvermogen verlangt. Ook in driekwartsmaat is Willems waarheid immers allesbehalve zachtzinnig: de kerk verzaakt zijn opdracht, de handel ontaardt in woeker, de rechtspraak functioneert niet, boeren en burgers kennen hun plaats niet meer en niemand leeft naar Gods gebod. Vooral de aristocratie krijgt het zwaar te verduren: juist daar waar eer zou moeten heersen, kwijnen de oude waarden en maken hebzucht en trouweloosheid de dienst uit. In plaats van leiding en bescherming te bieden voor de zwakken, verspillen de heren hun energie aan interne geschillen. Een algemene maatschappelijke malaise is het gevolg. Luisterde men nu nog maar naar de dichters – maar ook de kunsten laat men verkommeren. Het roer moet nodig om!

Zes eeuwen na dato heeft deze boodschap beduidend aan actualiteitswaarde ingeboet, en daarmee Hildegarsberch aan zeggingskracht. In de oorspronkelijke voordrachtssituatie en voor het oorspronkelijke publiek moeten zijn sproken echter een niet mis te verstane geladenheid hebben gehad. Des te minder lijken ons Hildegarsberchs gedichten geschikt voor de galadiners waarbij hij aan het hof gehoor vond; men vraagt zich onwillekeurig af of hij de feeststemming niet dikwijls heeft bedorven. Dat echter de graaf van Holland er per keer het weekloon van een meesterambachtsman voor over had om deze geëngageerde waarheidsapostel zijn tegenstem te laten verheffen, zegt ook iets over de functie die men literatuur in de middeleeuwen kon toedenken.

De middeleeuwse literatuur in de volkstaal kwam voor het leeuwedeel tot stand dankzij en ten behoeve van een machtselite. Gegeven het middelpuntzoekende karakter van het toenmalige mecenaat, diende deze literatuur in hoofdzaak de belangen en belangstelling van de opdrachtgever en zijn kring. Nadrukkelijk op die kring betrokken, verzag literatuur in de eerste plaats in een behoefte aan verstrooiing, aan vermaak op niveau voor de ledige uren die vooral aan het hof in overvloed voorhanden waren. Wat haar meer ernstige functies betreft, kon literatuur de zelfverwerkelijking van het primaire publiek gestalte ge-

ven: door bepaalde pretenties te legitimeren (de historiografie), te bevestigen (de hoofse lyriek) en te verfijnen (de hoofse roman). Zo bezien heeft veel van de literatuur onder hofmecenaat een principieel idealiserende strekking. Wel kunnen bepaalde aspecten van hoofse cultuur worden geproblematiseerd, en is het niet louter zelfverheerlijking wat de klok slaat; maar uitgangspunt is en blijft de fundamentele verbondenheid van auteur, opdrachtgever en publiek – een verbondenheid waarbinnen de dichter een spreekbuisfunctie toekomt, met behulp waarvan het collectief zichzelf helpt stabiliseren.¹⁶

Daarnaast kent de middeleeuwse mecenaatsliteratuur echter een andere stroming, waarbinnen de auteur zich niet zozeer als tolk van de gemeenschap opwerpt, doch als opponent. Van groot belang voor goed begrip is dat deze 'desillusionerende' stroming goeddeels in dezelfde bedding loopt als de idealiserende, dat wil zeggen op hetzelfde publiek is gericht. Men zou kunnen zeggen dat deze kritische literatuur de toehoorders uit de droom helpt waarin zij door toedoen van de andere literatuur zijn beland. De kritiek is dan ook niet minder op de kring betrokken dan de lof, en richt zich op wat de achilleshiel van elke elite is: de eigendunk. Middeleeuwse vorsten lopen voortdurend gevaar te zwelgen in zelfgenoegzaamheid, en niet zelden draagt hun literatuur daartoe bij; maar er is ook literatuur die hen nederig houdt, en leert dat hoogmoed voor de val komt.

Deze relativerende literatuur is van de idealiserende niet strikt te scheiden: er is geen sprake van twee exclusieve domeinen, doch veel eerder van een heel breed spectrum, dat verloopt van zelfverheerlijking tot zelfkastijding, en waarbinnen de positie van het afzonderlijke werk vaak zeer delicaat is en in feite per geval moet worden bepaald.¹⁷ Daarbij zijn zowel aan lofspraak als aan boetepreek grenzen gesteld; en in dit bestek is vooral de grens aan laatstgenoemde zijde interessant.¹⁸ Daar beoogt men nooit een kaalslag van waarden, noch radicale maatschappijhervorming; voor werkelijke destructie was literatuur ook toen niet het meest geëigende middel. De dichter pleit veeleer voor restauratie dan voor revolutie (Mettke 1971), en opereert ook als criticus binnen een waardenpatroon dat hem met zijn publiek verbindt – hetgeen trouwens zijn kritiek eens te meer behartigenswaardig maakt. Zijn kritiek is constructief – vanuit een positieve grondhouding jegens de aloude orde – en laakt niet de theorie van haar van God gegeven instellingen, maar de praktijk van het menselijk falen daarbinnen. Op dit falen worden binnen het eigen gehoor geen mensen ad personam aangesproken; op het noemen van namen lijkt een taboe te rusten.¹⁹ De indirectheid die zo kenmerkend is voor de hoofse menta-

liteit reguleert dus niet alleen de verklaringen van affectie (Janssens 1982b), maar ook die van ontstemming.

Deze indirectheid bepaalt behalve de inhoud van de kritiek ook de vorm waarin deze wordt vervat. Het kan geen toeval zijn dat juist in de sfeer van de kritisch gestemde literatuur zich een scala aan genres bevindt, die – elk op hun eigen wijze – een zekere ‘omslachtingheid’ gemeenschappelijk hebben.²⁰ Opvallende vormen van kritiek zijn veelal verwerkt in het dierenverhaal, de allegorie, het dialooggedicht, de fictie of ironie van een wandeling, een droom of visioen, en allerlei combinaties hiertussen. Op deze wijze krijgt ook de expliciete kritiek toch weer iets indirects, en dat geldt evenzo waar de kritiek in de mond wordt gelegd van een verhaalpersonage, geautoriseerd via een bron of gecompenseerd door een loftuiting. Middelnederlandse dichters blijken uiterst vindingrijk te zijn in het ventileren van hun opvattingen via een omweg. Zij zetten een masker op, en spreken de waarheid. Behalve de zelfbeveiliging op auteursniveau speelt bij dit alles ook het sauveren van het publiek een rol: een globale en indirecte formulering van de kritiek biedt immers ook de mogelijkheid zich níet aangesproken te voelen. Het motto van de Middelnederlandse kritiek luidt: ‘Wie de schoen past, trekke hem aan’, maar wie de schoen niet aan wil trekken, kan altijd zeggen dat hij hem niet past.

De voorzorgsmaatregelen waarmee middeleeuwse dichters hun maatschappijkritiek omringen zijn, kortom, gevarieerd en talrijk. Zeker waar ze de auteur moeten beschermen tegen eventuele represailles van een gekwetste opdrachtgever zijn ze te interpreteren als een zelfcensuur die zeker meer verstandig dan vrijwillig is. Het is echter veel te simplistisch om de relatie tussen opdrachtgever en auteur als eenzijdig machtsverkeer te zien; de dichter heeft ook eigen verantwoordelijkheden en bevoegdheden, waaronder die van een eigen mening. Dikwijls opereert de auteur in een gecompliceerd spanningsveld, en ontplooit zich zijn creativiteit via een subtiele dialectiek tussen eigen en andermans wensen (Haupt 1981, 49). Het Middelnederlandse gedicht is onder een mecenaat allesbehalve autonome zelfexpressie, maar zeker ook geen slaafse lippendienst. Niet zelden verbergt zich in een blanke bolster nog een ruwe pit.

Veel Middelnederlandse auteurs beogen dus wel degelijk de correctie van dominante opvattingen binnen hun publiekskring,²¹ en durven soms vraagtekens te plaatsen bij het gezag waarvan ze zelf afhankelijk zijn. Vanuit de auteurs bezien, is dit kenmerkend voor de hoge taakopvatting van veel middeleeuwse dichters als geweten van de gemeenschap (Tschirch 1966). In een aristocratisch milieu komt deze rol

primair de geestelijkheid en de raadslieden toe; waar deze echter hun plicht verzaken, springt soms de kunstenaar in.

Maar het fenomeen van de kritische literatuur is minstens zo interessant vanuit het publiek van het middeleeuwse literaire bedrijf. Dit publiek was in mijn ogen bepaald minder eenkennig dan het gangbare vooroordeel omtrent de mecenas wil. Van bijzonder belang is in dit verband ook, dat het juist de kritisch gezinde dichters zijn die het hoogste aanzien hebben genoten. Probleemloze verheerlijkingsliteratuur zoals *Trier 1473* was veelal het lopendebandwerk van anoniemi,²² daarentegen golden Maerlant en Hildegarsberch als de meest prominente literatoren van hun tijd.²³ Kennelijk werd de kunst in haar horzelfunctie gerespecteerd.

Een logische slotvraag is, of de literaire kritiek ook een reëel maatschappelijk effect sorteerde. Er zijn in dit verband aanwijzingen die het zelfrespect van de literatuurhistoricus kunnen strelen. Floris V gedroeg zich, in de geest van Maerlants advies, als *der keerlen God*; Albrecht van Beieren voerde tussen Hoeken en Kabeljauwen de neutraliteitspolitiek die Willem van Hildegarsberch voorstond. De machthebbers lijken aandachtig naar hun dichters te hebben geluisterd. Maar parallelle is hier makkelijker geconstateerd dan afhankelijkheid bewezen; en er is zeker ook heel wat te zeggen voor het vermoeden dat de heren, als de lezers van moderne opinieweekbladen, alleen voor die opvattingen ontvankelijk zijn geweest die hun welkom waren, en zich voor de rest hardhorend hebben getoond.²⁴ Dit laatste was eens te meer mogelijk waar de kritiek, zoals eerder belicht, voldoende indirect was om ontweken te kunnen worden. Het kon bovendien, omdat literatuur nu eenmaal per definitie een indirect medium is als het gaat om relevantie voor het volle leven. Noch *Trier 1473*, noch *Der naturen bloeme* had realiteitsequivalentie voor het middeleeuwse publiek, dat heel goed wist dat heren in de werkelijkheid netzomin vredesduiven als roofvogels zijn. Literatuur en werkelijkheid werden ook toen niet met dezelfde maat gemeten.

Dit laatste feit moge enerzijds de beperktheid van de kritische literatuur illustreren, anderzijds belichaamt het ook haar kracht (Schnell 1981). Juist omdat literatuur niet met dezelfde maatstaf wordt gemeten als de werkelijkheid, kan in literatuur soms meer dan in het dagelijkse verkeer, en biedt literatuur een vrijplaats voor, bijvoorbeeld, kritiek. Daarom is het heel goed denkbaar dat sommige middeleeuwse vorsten in eigen kring zelden zoveel tegenspraak ontmoetten als van de zijde van hun dichters. Natuurlijk kan men dit afdoen als repressieve tolerantie: een machthebber zal zich des te veiliger voelen naarmate hij ook de kritiek op zijn bewind weet in te lijven, en bij voorkeur in de

ongevaarlijke proeftuin van de kunst. Maar ongeacht de motieven die voor een en ander denkbaar zijn, moet worden erkend dat het middeleeuwse mecenaat de bloei van de literatuur heeft bevorderd, ook waar de literatuur soms tegendraads was. Het mecenaat maakte de dichters niet monddood, maar mondig.

Naschrift

Aanvullende literatuur: over idealiserende (herauten)literatuur in de sfeer van *Trier 1473* zie inmiddels Van Anrooij 1990; over Maerlant en de burgerij zie [12], en over zijn *Der naturen bloeme* Nischik 1986; over Willem van Hildegarsberch Van Oostrom 1992 en Meder 1991a en b. In [1] vindt men nadere bespiegelingen over het middelpuntzoekende karakter van het Middelnederlandse literaire mecenaat, en over gebondenheid en autonomie van Middelnederlandse dichters. Hoezeer de middeleeuwse literaire opdrachtkunst ook mag worden vrijgepleit tegenover het verwijt van ogendienarij, wel blijft de erkenning op zijn plaats dat de kritische stroming binnen de hofliteratuur toch in de minderheid is tegenover de idealiserende. Vaak gaat het trouwens veeleer om kritische terzijdes binnen door gaans positief-getoonzette werken, dan om complete vertegenwoordigers van genres zoals hofkritiek en adelssatire. Voor het Middelnederlands is wat dat betreft een tekst als de *Rijmkroniek* van Melis Stoke meer karakteristiek dan de buitenlandse teksten die centraal staan in Uhlig 1973; vgl. Bumke 1986, hoofdstuk 6.

HET HOLLANDS-BEIERSE HOF

ACHTERGRONDEN VAN EEN NIEUWE VORM:
de kleinschalige epiek van Willem van Hildegarsberch

In 1870 verscheen vanwege de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde de eerste en tot nu toe enige uitgave van de gedichten van Willem van Hildegarsberch, bezorgd door W. Bisschop en E. Verwijs.¹ De inleiding heeft een toon van verontschuldiging. De lezers – ‘zoo deze althans zich opdoen’ – wordt ‘weinig kunstgenot’ in het vooruitzicht gesteld. Maar ‘nu meer en meer het duister, dat over middeleeuwsche toestanden verspreid was, wordt weggenomen, mag ook niet langer het werk van onzen spreker onder het boekenstof der bibliotheken bedolven blijven’ (XVIII). In het kader van een streven naar editoriale volledigheid, en omwille van hun geschiedkundig belang, worden de gedichten van Hildegarsberch nu in het licht gegeven. Letterkundige waarde hebben zij echter allerminst, zoals de editoren zich haasten te erkennen. Hun inleiding plaatst Hildegarsberch temidden van decadentie: er is sprake van ‘de luister der Dietsche poëzie [die] reeds merkelyk aan het tanen [is]’, van ‘bederf’, ‘verval en achteruitgang’, van ‘bloei’ die ‘doorleefd’ dan wel ‘uit’ is, et cetera. Het tijdperk tussen 1250 en 1350 had de ‘bloem’ van de ridderroman en de ‘krachtige loot’ van de didactiek tot ontwikkeling gebracht; in de periode waarin Hildegarsberch dicht – de tweede helft van de veertiende eeuw – is ‘voor nieuwe krachtige scheppingen [...] de tijd voorbij’. Het verval vindt welhaast symbolische uitdrukking in de éne vernieuwing waarvoor Bisschop en Verwijs hun auteur krediet geven: zijn keuze voor de kórte epische vorm. Dichtwerken van lange adem, zoals ridderromans en grootschalige didactiek, worden in deze periode schaars; Willem van Hildegarsberch maakt het kort, en produceert gekrompen teksten.

Men kan met Bisschop en Verwijs van mening verschillen omtrent verklaring en waardering van deze laatste ontwikkeling; hun feitelijke observatie is in elk geval juist. Terwijl het totale aantal aan Hildegarsberch toegeschreven gedichten met honderdtwintig een omvangrijk oeuvre uitmaakt van ruim 22.000 verzen, is binnen dit oeuvre een streven naar korthed dominant: de gedichten variëren in lengte van 6 tot 626 verzen, met een lengte van circa 200 verzen als doorsnee. Met deze voorkeur voor de korte vorm lijkt Hildegarsberch de mode van zijn tijd te representeren,² zoals in de voorafgaande periode een veel meer grootschalige vorm toonaangevend was: enkele duizenden verzen lijkt dan de norm voor een episch werk, met daarbovenuit regelmatig reuzenproducties van vele tienduizenden verzen. Zonder Wil-

lem van Hildegarsberch tot pionier van deze ontwikkeling te willen verklaren (zie ook het 'Besluit' hierna), kan naar aanleiding van zijn gedichten toch de vraag worden gesteld naar de factoren die de evolutie van lange naar korte epiek hebben beïnvloed. Uiteraard valt het ontstaan van zo'n 'nieuwe vorm' niet als een chemisch proces van actie en reactie wetmatig te reconstrueren; ten hoogste valt te wijzen op complexen van factoren die hierbij bevorderend hebben gewerkt.

Als uitgangspunt voor een letterkundige beschouwing, waarin naar goed gebruik het kwalitatieve aspect prevaleert boven het kwantitatieve, lijkt de vraag naar de lengte van dichtwerken triviaal te zijn – en zij is dat ook.³ Niettemin blijkt dat de vraag naar lengte als vormcategorie, althans in dit geval, het venster opent op belangrijke interne en externe factoren binnen de literaire ontwikkeling, op de samenhang hiertussen en op hun relatie met de overkoepelende 'tijdgeest', kortom: op de betrekkingen tussen vorm en functie. Daarnaast heeft de keuze van Willem van Hildegarsberch als studieobject de charme de aandacht te vestigen op een schromelijk verwaarloosd oeuvre binnen de Middelnederlandse letterkunde. Want wat dat betreft hebben Bisshop en Verwijs zeker gelijk gekregen: de auteur van wie zij in hun inleiding betwijfelden of hij lezers zou vinden, en zo ja, vreesden dat hij 'bij den lezer dikwerf dezelfde dommelige stemming [zou] opwekken' waaraan hij in hun ogen dikwijls zelf ten prooi was, vermocht in 99 jaargangen van het tijdschrift van hun Maatschappij niet het onderwerp te zijn van meer dan één artikel.⁴

Esthetica

Soms lijkt het of iets nieuws zich altijd (te) groot aandient. De eerste radio: zo groot als een linnenkast; de eerste computer: een zaal; het eerste epos: Homerus; de eerste wielerronde: de Tour de France. Het nieuwe en bijzondere moet kennelijk worden uitgedrukt in omvang; groeien is kleiner worden.⁵ Ook de middeleeuwse epiek in de volkstaal begint op groot formaat, althans te oordelen naar de schriftelijk gefixeerde literatuur.⁶ In deze vroege 'grootepiek' valt weliswaar verwerking te bespeuren van elementen uit een nog oudere, en wellicht kortere verhaaltraditie; die traditie lijkt zich echter te hebben bewogen op half-lyrisch en subschriftelijk (oraal) niveau, en is derhalve uiterst schimmig. De eerste duidelijke manifestaties van middeleeuwse boekliteratuur zijn in elk geval groot opgezet. De twaalfde-eeuwse epiek neemt de ruimte: werken als – in Frankrijk – chansons de geste, antieke romans en de Arturromans van Chrétien de Troyes, evenals – in Duitsland – van

auteurs als Lamprecht, Konrad, Veldeke en Hartmann beslaan vele duizenden verzen. Bij de talrijke navolgers van deze wegbereiders verstevigt zich deze grootschaligheid, getuige het wijdverbreide gebruik om populaire werken van *enfances* en *continuations* te voorzien. De epiek dijt aldus meer en meer uit, om in de dertiende eeuw massaproducties te genereren als de *Proza-Lancelot*, de *Roman van de Roos*, de Arturromans van Der Pleier en de klassiek-oosterse van Konrad von Würzburg.

Met dergelijke spektakelstukken lijkt echter de grens te zijn bereikt van wat voor de auteurs uitvoerbaar en voor het publiek bevatbaar is. Een contratendens tot korthed dient zich dan steeds nadrukkelijker aan. Uiteraard was korthed ook daarvóór al wel eens een deugd; zo verzekert Adenet le Roi *Dire le vous vorrai briement* en vraagt Konrad von Würzburg zich retorisch af: *Waz touc hie langiu rede mê?* Belangrijker dan of korthed wordt gepretendeerd is echter de vraag of ze metterdaad wordt gerealiseerd⁷ – en waar bovenstaande citaten zijn gelicht uit werken van respectievelijk 19.000 en 22.000 verzen, blijkt dat het ideaal der *brevitas* daar nog in hoge mate retorisch blijft.⁸ Wel wijzen dergelijke formules op een besef bij middeleeuwse epici dat een overmaat aan uitvoerigheid risico's in zich bergt – waarover hierna. Maar in de praktijk van vroege en hoge middeleeuwen was episch dichten bovenal een zaak van amplificeren. Het is pas in een relatief latere periode dat de esthetica naar beknoptheid tendeert, zij het dat deze ontwikkeling in Frankrijk in *lais* en *fabliaux* vroege voorboden heeft. In het duitstalige gebied maakt omstreeks 1250 Der Stricker een karakteristieke ontwikkeling door: van Arturromans stapt hij over naar het kortere genre, om op dit gebied een pioniersrol te vervullen.⁹ Wat later, in veertiende en vijftiende eeuw, zal de korte vorm esthetisch gaan domineren, met als gevolg een vloed van episch kleinwerk. Zo bezien begint de middeleeuwse literatuur dus niet klein; zij eindigt klein.¹⁰

Dat de Middelnederlandse letterkunde een ontwikkeling vertoont die parallel loopt aan de hierboven geschematiseerde, valt op voorhand te verwachten en wordt door de feiten bevestigd. De vroegste epische werken, zoals deze nog onlangs door Van den Berg zijn geïdentificeerd,¹¹ zijn aantoonbaar of reconstrueerbaar lang: *Limburgse Aiol*, *Flovent*, *Van den levne Ons Heren*, *Renout van Montalbaen*, *Roelantslied*. Ook voor ons taalgebied is het mogelijk een nog vroegere traditie te veronderstellen van kortere epiek (*Van den bere Wisselau?*), doch net als in Frankrijk en Duitsland is deze traditie in nevelen gehuld. In elk geval domineert de epische 'grootvorm' het tijdperk van en vóór Maerlant. Epische werken tellen in deze periode doorgaans

enkele duizenden verzen, en regelmatig een veelvoud daarvan, zoals bijvoorbeeld de *Walewein* (ruim 11.000), *Ogier van Denemarken* (zeker 20.000) en *Lantsloot vander Haghedochte* (zeker 100.000). Wel belichten ook in onze letterkunde poëtische terzijdes de schaduwkanten van deze grootschaligheid. Op auteursniveau is er het reële risico van onvoltooibaarheid;¹² op publieksniveau het even zo reële gevaar van verveling. Met name dit laatste lijkt middeleeuwse auteurs te hebben genoopt zekere grenzen in acht te nemen. Hun literatuur was, zoals de onze, bestemd voor de ledige uren van een 'leisure class', en wel met het oog op *dachcortinghe*, geen ledigheid.¹³

Bijzonder boeiend is in dit verband het *Leven van Lutgart*. De auteur hiervan lijkt rust en inspiratie te hebben gehad voor iets groots, en 'indien men ergens de woorden "epische breedvoerigheid" met recht heeft kunnen toepassen, dan is het in dit geval.'¹⁴ Gaandeweg lijkt de dichter te hebben moeten inzien dat het geduld van zijn publiek minder ruim was bemeten dan het zijne, en heeft hij zijn verteltempo opgevoerd. In de proloog van het tweede boek van zijn *vita* belooft hij reeds *So ic dat cortelingest mach* (vs. 19) te vertellen, maar niettemin belooft dit boek 14.500 verzen. In de proloog van het derde boek blijkt hij wijs geworden door de shade en schande van een knikkebollend gehoor: *Dat heldekoppen ende nigen, / Dat metten hoofden neder sigen / Gaf mi litteeken dat hen somen / Die vaec in dogen ware comen.*¹⁵ Hij belooft beterschap:

Mar dis ic al te lanc began
 Die kapiteele in din beginne,
 So dunkt mi goet in minnen sinne
 Dat ic se korte en lettelkijn
 So dat si bat gemikke sijn
 Dengenen die hem laten lichte
 Gepaijt sijn met corten dichte
 Ende op dat lange en achten nit.
 (vs. 46-53)

Toch wordt ook dit derde boek ruim 5800 verzen lang, waarmee de *Lutgart* zich kwalificeert voor de 'wide bodies' van de dertiende-eeuwse epiek.¹⁶ Wel suggereren de bewoordingen van bovenstaand citaat dat de lange vorm op weerstanden stuit, maar verstrekkende gevolgen lijkt dit vooralsnog niet te hebben. Ook in het Maerlanttijdperk blijft de esthetica van de lengte immers domineren, ook als het inhoudelijke accent verschuift van verhalende epiek naar rechtstreekse didactiek. Van *Alexanders geesten* (14.000 verzen) tot en met *Spiegel historiael*

(ruim 90.000 verzen, onvoltooid) praktiseert Maerlant de grootschalige vorm; dat hij in een vroeg stadium van zijn carrière *den cortten Lapidarijs* heeft geschreven (zoals vermeld in *Historie van Troyen*, vs. 60) lijkt meer een vingeroefening dan een prototype te zijn geweest.

Maerlants navolgers op het gebied van ridderlijke en didactische epiek houden het lange spoor. In Holland vertoont Melis Stokes *Rijmkroniek* (ruim 13.000 verzen) eenzelfde brede opzet, in Brabant geldt hetzelfde voor die van Jan van Heelu (9000) en uiteraard voor het oeuvre van Jan van Boendale. Wanneer *hen genuget / Die tale, en can men hen nit lichte / Te lanc maken dat gedichte*, wist de *Lutgart*-dichter al (bk. III, vs. 38-40), en in het bijzonder lijkt Lodewijk van Velthem deze stelregel te hebben gehuldigd. Hij heeft immers zijn literaire levenstaak gezien in het verlengen van Maerlants bewonderde oeuvre: aan de *Spiegel historiael* voegde hij – in twee etappes – nog eens zeker 40.000 verzen toe, aan de *Merlijn* zo'n 25.000. Kroon op Velthems werk was vermoedelijk de kolossale Lancelotcompilatie (87.000 verzen, en eens zoveel verzen verloren gegaan), langer nog dan de reusachtige trilogie waarvan het werk de vertaling is, want immers nog uitgebreid met tenminste zeven ingevoegde Arturromans. Wel moet met dit entrelacement-in-het-kwadraat de grens van verhaallengte en -complexiteit nagenoeg zijn bereikt, zo niet overschreden. De compilerator moet het zelf hebben beseft: in elk geval heeft hij de ingevoegde romans bekort (de *Ridder metter mouwen* zelfs tot op een derde, maar altijd nog ruim 4000 verzen lang). Toch heeft hij niet kunnen voorkomen dat hij soms de draad in zijn eigen verhaal is kwijtgeraakt. Hoe zou het zijn publiek zijn vergaan? Vandaag de dag leest men van de Lancelotcompilatie meestal alleen de 850 verzen van *Lanceloet en het hert met de witte voet...*

In de esthetica van de compilatie zijn lengte en complexiteit welhaast doel in zichzelf geworden; waar dit aan andere doelen voorbijschoot, kon een reactie niet uitblijven. Er zijn in de vroege veertiende eeuw meer tekenen dat de mogelijkheden van de lange vorm uitgeput beginnen te raken. Omstreeks dezelfde tijd komt in Brabant de *Roman van Limborch* tot stand, evenals de compilatie gestructureerd volgens het entrelacementbeginsel. Ook hier weer een monumentale roman, van 22.000 verzen ditmaal, met in dit geval zelfs een ingebouwde mogelijkheid tot extensie. De epiloog van het Leidse handschrift van de *Limborch* doet namelijk enkele expliciete suggesties aan de hand voor continuatie: *Die dichten woude, nu volcht hier na* (bk. XII, vs. 1373-1374) – en dan volgen aanwijzingen voor een eventuele voortzetting van het verhaal. De passage is typerend voor een vruchtbaar beginsel van middeleeuwse epische esthetica; maar niet minder type-

rend is hoe het daadwerkelijk verder ging. Anders dan bij diverse eerdere romans bleef de continuatie van de *Limborch* namelijk onuitgevoerd; het Brusselse handschrift van de tekst liet daarna ook de passage zélf weg. Na een verzenvloed van anderhalve eeuw was de grootschalige epiek in dood tij beland.

In de loop van de veertiende eeuw dient de korte vorm zich steeds nadrukkelijker aan. Al in 1315 werd de *Borchgravinne van Vergi* vertaald, met ruim 1100 verzen veeleer een novelle. Met name in het hoofds-geestelijke genre komt een gestolde epische vorm tot ontplooiing: *Beatrijs* (ruim 1000), *Theophilus* (ruim 1800), *Jonatas ende Rosafiere* (thans fragmentarisch, circa 1500 verzen). Waarschijnlijk is de korte vorm bij uitstek in dit genre vroeg benut, omdat een verband werd gevoeld tussen korthed en waarachtigheid – tegenover ‘Lust zum Fabulieren’ – of zoals de proloog van *Der istorien bloeme* het uitdrukt: *Corte warachteghe tale / Prisen vroede liede wale*.¹⁷

In de tweede helft van de veertiende eeuw staat Willem van Hildegaersberch ten volle onder invloed van de nieuwe esthetica. Ook hij heeft de waarheid hoog in het vaandel, en is wellicht daarom al geporteerd voor beknoptheid. Maar vooral lijkt hij de korte vorm te prefereren omdat zijn publiek erom vraagt. Hildegaersberch kent de risico's van zijn vak, en die zijn in deze periode dat overdaad schaadt. Het oude hoofse adagium van de *mate* wordt inmiddels – anders dan in de hoofse bloeiperiode zelf – ook op de dichtkunst betrokken: *Maet is goet tot allen spele. / Men mocht mit vedelen of mit zanghe / Maken wel een spel soe lange, / Datmens liever niet en hoorde* (nr. XCIV, vs. 98-101). Hildegaersberch durft er voor uit te komen dat hij zich iets gelegen laat liggen aan de voorkeuren van zijn publiek, en weet eventuele frustraties hierover beter te verwerken dan de dichter van de *Lutgart*. Wel vraagt ook hij zijn gehoor enig geduld te betrachten, bijvoorbeeld als hij *Van hijlic* dicht, en bij vers 150 van zijn bespiegelingen is aangeland. In vroeger dagen zou dit vers nog tot de proloog hebben kunnen behoren; nu begint de tijd al te dringen:

Van hilic mochtmen dichten vele:
 Soud ic tenden vanden spele
 Dichten, tworde ons te lanc,
 Soe waert een arbeit sonder danck;
 [...]
 Ghi heren, peynst om Goods ghebot,
 Ende laet u niet verlanghen zeer,
 Als ghi wat hoert van goeder leer;
 Want goede leer ende wel besloten

Is dickent wijsheit uitghevloten.
(nr. LVI, vs. 149-160)

Maar Hildegarsberch is realist genoeg om zich in de wensen van zijn gehoor te kunnen verplaatsen, en vervolgt ijlings:

Doch hoert tot allen dinghen maet.
Een dichter, die hem wel verstaet
Ende overdenct wat hem mach deren,
Dien dicht niet al sijns selfs begheren,
Want goet ghedicht ende niet te langhe,
Een schoen vertreck van nyewen sanghe,
Dat heeftmen gaern ter heren hove.
(vs. 161-167)

De heren willen kort, dus krijgen ze kort. Van Willem van Hildegarsberch en van zijn tientallen collega's die wij in de tweede helft van de veertiende eeuw door de rekeningen van hof en stad zien trekken (zie de paragraaf 'Sociologie' hierna). Het veertiende-eeuwse publiek was de breed uitgesponnen verhalen langzamerhand moe, maar wilde wel literair worden verpoosd en gesticht; Hildegarsberch en zijn collega's vulden met hun kleinschalige epiek op succesvolle wijze dit gat in de markt. Uiteraard had de lange vorm niet volledig afgedaan, want zeker in de middeleeuwen behoudt het oude nog lang positie naast het nieuwe.¹⁸ Meer dan de dertiende eeuw vertoont de veertiende eeuw in ons taalgebied een ópen literaire situatie, waarin plaats is voor een veelheid van vormen, maar waaronder de korte vorm duidelijk de boventoon voert. Een kleine eeuw na de Lancelotcompilatie biedt het handschrift-Van Hulthem van circa 1410 een duidelijke staalkaart van de veranderde literaire smaak. Het handschrift bevat een aantal relatief lange gedichten (*Brandaen*, *Seghers Trojeroman* – deze laatste in meerdere delen gepresenteerd), doch deze zijn oud, niet écht lang, en worden overstemd door vele nieuwe, korte werken.¹⁹ Ook andere contemporaine ontwikkelingen passen in dit beeld: de opkomst van het geserreerde proza, de stagnatie in het kopiëren van de lange ridderepik, en de gewoonte excerpten te maken uit teksten als *Spiegel historiael* en *Der leken spiegel*.²⁰

Een momentopname aan het eind van de vijftiende eeuw toont dat de dominantie van de korte vorm niet minder lang heeft geduurd dan die van de lange daarvóór. Bewijs hiervoor vormt het gedicht *Ons Heren passie*, door Verdam in 1906 uitgegeven.²¹ Het is niet zozeer het onderwerp, maar de proloog die deze tekst tot een juweeltje maakt

voor literair-esthetisch onderzoek; het is een zeldzaam Middelnederlands voorbeeld van directe poëtische polemiek. De anonieme dichter zet zich namelijk af tegen de vorige bewerking van het passieverhaal, het veel oudere gedicht *Van den levne Ons Heren*. Zijn bezwaren komen op twee punten neer: het oude gedicht neemt een loopje met de waarheid van de Schrift, en het is te lang. Hij staft zijn bezwaren met bewijzen:

Al isset eens in rijm ghemaect,
 Ten is nochtan so niet gheraect
 Dat ic daer mede bin te vreden.
 Ic sel iu scriven bi wat reden:
 Het dunct mi wesen veel te lanc,
 Dat ic bewijs in deerst inganc: [=uit het begin]
 'Doe God in Symons huse was
 End Hi Sijn jonghers preect en las';
 Dit leste vers is slechts gheset,
 Om dattet rimen sel te bet.
 Voer die manier wil ic mi hoeden
 In dit ghedicht na mijn vermoeden.
 (vs. 23-34; vs. 29-30 zijn te vergelijken met *Van den levne Ons Heren*, vs. 1400-1401)

De nieuwe dichter wil het beter doen, en dat betekent dus: korter. Omdat het nu eenmaal uit de lengte of uit de breedte moet komen, houdt dit in dat hij, behalve conciezer te rijmen, selectief zal moeten zijn in wat hij vertelt:

Som dinghen wil ic overslaen,
 Want si Sijn pijn niet an en gaen.
 Om cortheit doe ic dat alleen,
 Dat men nu priset int ghemeen.
 (vs. 19-22)

Net als bij *Lutgart* en *Hildegarsberch* blijkt korthed vooral een van publiekszijde ingegeven correctie op de oude esthetica van het 'hoe langer, hoe beter'. Het lijkt daarbij (zie ook 'Sociologie' hierna) niet direct om een nieuw publiek te gaan, maar om nieuwe wensen binnen het traditionele publiek. Het is denkbaar dat dit publiek in de veertiende eeuw minder tijd of minder geld beschikbaar had om zich nog te kunnen vermaken met ellenlange vertellingen van soms een winter lang. Toch lijkt, naast dergelijke materiële factoren, de immanente dynamiek der

literaire esthetica een factor van minstens zo groot gewicht. Het traditionalisme van de middeleeuwen wordt soms onderschat, maar niet minder vaak overdreven: ook toen hadden literaire kringen op gezette tijden behoefte aan iets nieuws. De kleinschalige epische vorm waarin Willem van Hildegarsberch dichtte, was op zeker moment zoiets nieuws, hetgeen moge illustreren hoe weinig deze auteur wordt rechtgedaan met de term 'decadent'. Juist in een periode die in decadentie leek te stranden, toen het voortwoekeren van de grootschalige epische vorm een zekere 'romanmoetheid' bij het literaire publiek had teweeggebracht, kwam de kleinschalige epiek als een welkom alternatief, gevoed vanuit een vernieuwde en levenskrachtige esthetica.

Sociologie

Literatuur kost tijd, en tijd was ook in de middeleeuwen geld. Om te kunnen genieten van literatuur moest men beschikken – zeker als het om weidse epische werken ging – over een ruime hoeveelheid vrije tijd, en daarmee over een zekere welstand, of althans: aan primaire levensbehoeften moest ruimschoots zijn voldaan. Dit gold echter niet alleen voor het publiek; het gold in zekere zin ook voor de auteurs. Om regelmatig literatuur te kunnen schrijven – en wederom: zeker als het langademige epiek betrof – moest een middeleeuwse auteur enigszins verzekerd zijn van middelen van bestaan. Hij moest een bron van inkomsten hebben, hetzij op grond van zijn literaire activiteiten, hetzij uit anderen hoofde, of dankzij een combinatie van beide. Helaas zijn wij over de sociale positie van middeleeuwse auteurs gebrekkig geïnformeerd, bij ontstentenis van biografica, maar ook vanwege onvoldoende onderzoek daarnaar. In dit laatste is echter recentelijk verandering gekomen, nu vooral van Duitse zijde, geïnspireerd door de sociaalhistorische benaderingswijze van literatuur, terzake onderzoek wordt verricht. Heel globaal kan worden gesteld dat dit onderzoek voor de meer vooraanstaande middeleeuwse epici twee auteursprofielen heeft kunnen schetsen, overigens met onderlinge mengvormen en specifieke varianten.

Het eerste type is het vroegst aanwijsbaar: het is de literator-klerk.²² Dankzij meer of minder grondige scholing vanuit de kerk heeft deze de bekwaamheid tot schrijven verworven. Een positie die sociale zekerheid biedt, stelt hem in staat tot het componeren van groots opgezette epische werken. Het is daarbij nooit de literatuur zelf die deze positie verschaft; ook (juist) voor de meest prominente middeleeuwse literatoren was schrijven een neventaak, vaak zelfs perifeer

ten opzichte van andere activiteiten.²³ Wel komt zo'n auteur dikwijls uit hoofde van zijn functie in aanraking met schriftverkeer: veelal is hij bijvoorbeeld klerk op een kanselarij, (hof)kapelaan of secretaris van een stadsbestuur. Daarnaast biedt in de middeleeuwen het klooster uiteraard een vruchtbare werkomgeving voor literatoren, en is menig reuzenwerk in kloosterlijke rust ontstaan. Minder vredig lijkt in doorsnee het bestaan van de literatoren in de wereld: zij zijn in hoge mate afhankelijk van de gunsten, en daarmee ook van de grillen van hun broodheer. Maar soms spelen die grillen hun ook in de kaart, en kunnen zij hun positie verbeteren door een transfer naar een meer literatuurgevoelig milieu. Zo kunnen auteurs relaties onderhouden met verschillende beschermheren, zeker wanneer eenmaal het literaire leven is geïntensiveerd in talrijke centra met onderlinge connecties.

Laatstgenoemde ontwikkeling biedt tevens ontplooiingsmogelijkheden voor auteurs van het tweede type.²⁴ Ook wie verre reizen doet, kan immers veel verhalen: naast een gezeten dichterschap is er ook de mogelijkheid van een zwervend literair bestaan. Wel moet in zo'n geval de literatuur een groot deel van de inkomsten garanderen; ruimte voor een solide betrekking is er immers niet, of het zou die van (diplomatieke) koerier moeten zijn – een rol die zwervende dichters dan ook niet zelden hebben vervuld. Maar vergeleken met het eerste type zijn deze auteurs toch meer 'beroeps', in zoverre zij primair in beslag worden genomen door hun functie als literator. De risico's van hun vak zijn ook ontegenzeggelijk groter, omdat zij aan grotere onrust blootstaan. Ook hun beloningsstructuur is anders: een dergelijke auteur wordt pas betaald na de voltooiing van het werk, of in feite pas na de voordracht ervan;²⁵ daar staat tegenover dat hij hetzelfde gedicht veelvuldig te gelde kan maken, door het op verschillende plaatsen ten beste te geven. Hij leeft zagezegd bij de variatie: van verblijfplaats, publiek en oeuvre. De andere positie brengt ook een andere epische vorm met zich mee, die van het korte gedicht namelijk, gemakkelijker (goedkoper) te produceren, te transporteren en te recipiëren. Juist de korte vorm biedt bij uitstek wendbaarheid.

Het is mogelijk dat het type van de zwervende dichter al vroeg in de middeleeuwen actief is geweest, al lijken dit dan vooral voordrachtskunstenaars te zijn geweest binnen het lyrische genre. Als meer serieuze literatoren van de betere kringen lijken ze vanaf de (late) dertiende eeuw aanwijsbaar. In deze periode groeide het literaire publiek, werd de korte vorm 'hoffähig' en kon de epische kleinkunstenaar uit de schaduw treden van de grootschrijver. Het ging hem daarbij soms zo voor de wind, dat hij voor korte of lange tijd een vast dienstverband kon aangaan, als heraut/spreker van een heer, voor wie hij

missiven naar relaties bracht, dikwijls vergezeld van een lofdicht dat de banden hielp verstevigen. Anderen verkozen de vrijheid, en reisden als kleine zelfstandigen rond. Als geheel vertonen deze auteurs een aanzienlijke spreiding in afkomst, opleiding, publiek en aanzien; wat ze gemeen hebben is hun professioneel-literaire status, en hun gespecialiseerdheid in de korte vorm. Anders dan men dus zou verwachten, schrijven in de middeleeuwen de echte beroepsauteurs veelal kort werk; de grote epiek wordt in deeltijd vervaardigd.

Hoe liggen nu op dit gebied de kaarten voor de Middelnederlandse letterkunde? Onder de epici is het type van de klerk-auteur goed vertegenwoordigd. Zo vinden we auteurs die literaire activiteiten combineren met secretarisch werk voor aristocratie (Diederic van Assenede, Melis Stoke, Dirc Potter) of stadsmagistratuur (wellicht Filip Utenbroeke, Jan van Boendale, Jan de Weert). Ook bekleden literatoren soms pastorale functies bij de adel (Lodewijc van Velthem, Jan van Heelu, Dirc van Delft) dan wel in de stad of op het land (Willem Utenhove, Hein van Aken, de auteur van het verloren *Ons Heren wrake*). En hoe omstreden de biografie van Jacob van Maerlant ook moge zijn, van belang is in dit verband dat hij in elk van de courante opties (hofkapelaan, koster, schepenklerk) voldoet aan het profiel van de klerk-auteur. Daarnaast herbergen de kloosters verscheidene Middelnederlandse auteurs: Jan van Ruusbroec, Jan van Leeuwen, Broeder Geraert, Jan van Rode. Al deze literatoren zijn maatschappelijk voldoende gevestigd om omvangrijke teksten te kunnen produceren – en dat doen ze dan ook.

Bij Willem van Hildegarsberch is de situatie precies tegengesteld: hij reist als dichter rond, en maakt (dus) kort werk. Het duidelijkste richtpunt van zijn literaire activiteiten is het hof van de toenmalige Hollandse landsheer, Albrecht van Beieren. Aan het hof te 's-Gravenhage – en eenmaal, bij gelegenheid van een grafelijke reis, te Middelburg – treedt Willem in de periode 1383-1408 twintig keer op, zoals uit de door Jonckbloet uitgegeven (en door Bisschop en Verwijs geciteerde) rekeningen blijkt. Twintig keer in vijftwintig jaar – en dat voor iemand die van zijn optredens moest leven? Noch Jonckbloet, noch degenen die na hem deze gegevens hebben gebruikt, hebben zich hierover het hoofd gebroken. Toch dringen vragen zich op: had Hildegarsberch andere bronnen van inkomsten, kwam hij vaker bij de graaf, of trad hij geregeld elders op?

Dat Hildegarsberch naast zijn dichterlijke gage andere inkomsten genoot, kan niet met aanwijzingen worden gestaafd. Uiteraard valt ook niet uit te sluiten dat incidentele schnabbels – bijvoorbeeld als boodschapper – zijn beurs hebben gespekt, maar niets in historisch of

literair materiaal wijst op een formele professie buiten het dichterschap. Weliswaar wijzen bepaalde gedichten – als men hun *ic* tenminste in verband durft te brengen met hun auteur – op zekere ervaringen in de handel, doch deze lijken te zijn opgedaan voordat Hildegasberch (die waarschijnlijk van burgerlijke afkomst was) zich op de dichtkunst toelegde. De hierboven als eerste gestelde vraag lijkt dus ontkennend beantwoord te moeten worden; gelukkig voor Hildegasberch en voor ons lijkt het antwoord op de beide andere vragen ja.

Voor dit antwoord zijn historici nodig. Aan de Leidse Universiteit stelt de Werkgroep Holland 1300-1500 zich ten doel de grafelijkheidsrekeningen van de Beierse regeerperiode te ontsluiten, gedeeltelijk uit te geven en te benutten voor wat ze zijn: een 'kapitale' historische informatiebron. Als men immers weet waar het geld naar toe gaat, weet men veel; toon mij uw kasboek, en ik zal zeggen wie ge zijt. Dr. D.E.H. de Boer, lid van de werkgroep, stelde vast dat het grafelijke geld vaker naar Willem van Hildegasberch ging dan de neerlandistiek tot nu toe wist. Het blijkt dat Willem in de periode juni 1389 tot oktober 1400 bijna twee maal zo vaak voor de graaf heeft gesproken als Jonckbloet opgeeft!²⁶ Toch is ook deze verdubbeling van vermeldingen onvoldoende oplossing voor het gestelde probleem. Maar er is meer. Een gegeven dat eigenlijk al door neerlandici gesignaleerd had moeten zijn, werd eveneens door dr. De Boer onder mijn aandacht gebracht. In de in 1976 door Hof gepubliceerde kloosterrekeningen van Egmond vinden we voor het jaar 1389: *Item dominica in sexagesima Willem van Hildeghertsberghe 13 s. 4 d.*²⁷ Het blijkt dus dat Willem op 21 februari 1389 optrad voor de bewoners van het eerbiedwaardige Egmond, en de formulering in de rekening doet vermoeden dat hij er een goede bekende was. Ook veel meer oostwaarts lijkt hij aantoonbare connecties te hebben gehad: Van Hasselt vermeldt voor 1388 twee optredens aan het hof van de hertog van Gelre.²⁸ Verder bevatten Willems gedichten nog enkele relevante gegevens: zo wijst nr. IV op relaties met de vrouwenabdij Rijnsburg, en refereert nr. LXXXIII aan een – zij het mislukt, want onvoldoende gehonoreerd – optreden ten huize van een Leidse *pape*, commandeur van de Duitse Orde.

Sociaal gezien lijkt Hildegasberchs publiek al met al niet tot de hofaristocratie beperkt te zijn gebleven. Wel is dit hof het middelpunt van zijn bedrijvigheid: niet toevallig is hij juist ook op hoogtijdagen (vergelijk de rekeningen) daar te vinden. Op die dagen was het hof de plaats van samenkomst van een brede elite, aangereisd van her en der. Op 'gewone' dagen echter waren de *goede liede* (zoals Hildegasberch zijn publiek bij voorkeur aanduidt)²⁹ echter thuis te vinden, en

daar moet Willem ze hebben opgezocht: de adellijke families, de geestelijkheid en waarschijnlijk ook de stadsbestuurders. Een onderzoek naar het impliciete publiek van Hildegarsberchs gedichten strookt met deze visie: de gedichten zijn gericht tot hen die aan de maatschappelijke touwtjes trekken – vooral de adellijke heren en dames, maar ook de met hen gelieerde geestelijke en burgerlijke gezagsdragers. Ten dele kan Hildegarsberch hiermee een nieuw publiek hebben bereikt, dat wil zeggen een publiek dat voordien buiten het literaire leven stond. In deze omstandigheid kan de verklaring liggen voor het feit dat hij vrijwel nooit een beroep doet op literaire voorkennis, en ook voor zijn keuze van de korte vorm, beter dan de lange betaalbaar en toegankelijk voor culturele nieuwkomers.³⁰

Ruimtelijk gezien lijkt de actieradius van Hildegarsberch door de rekeningen aardig omlijnd. Egmond-Den Haag-Middelburg-Gelre. Het is voor een moderne mediëvist nauwelijks voorstelbaar wat reizen toen moet hebben betekend, ook in een relatief beperkt gebied. Willem, van wie allesbehalve vaststaat dat hij (altijd) over een paard beschikte, moet soms dagen onderweg zijn geweest om een handvol sproken ten beste te kunnen geven.³¹ Men hoeft geen dieptepsycholoog te zijn om zich te kunnen indenken dat hij soms jaloers moet zijn geweest op kunstbroeders die zich in vaste dienst bevonden.³² In verband hiermee kan worden gewezen op een even moeilijke als boeiende tekst in het Hulthemse handschrift: *Deen gheselle calengiert den anderen die wandelinghe*.³³ Het is een gedialogiseerd debat tussen twee dichters over het pro en contra van gezeten tegenover zwervend dichterschap. De gezeten dichter geeft hoog op van zijn positie, die hem een vrolijk leventje garandeert (tot in zijn opdrachtgeefsters bed), en verklaart zijn collega voor gek dat hij langs 's heren wegen zwerft, daarmee gevaar lopend het leven erbij in te schieten, zoals eerder de (historische of fictieve?) dichters *Gielise van Trecht, Jan van Lier / En metter huven meester Jan* (vs. 68-69). Maar de ander laat zich niet overbluffen, zijn vrijheid is hem te lief:

Liever haddic een beenken te bejaghen,
 Ende dat sonder bedwanc te knaghen,
 Beide openbaer ende stille,
 Dan te stane in iemens wille,
 Ofte in bedwanc te doene arbeit,
 Ende ic der spisen hadde planteit.
 (vs. 89-94)

Iets dergelijks moet ook het credo van Hildegarsberch zijn geweest. En ofschoon ook hij zich in acht moest nemen om zijn gehoor niet te bruskeren – *Een dichter die hem wel verstaet / Ende overdenct wat hem mach deren / Dien dicht niet al sijns selfs begheren*, zegt hij immers zelf – lijkt hij er uitstekend in geslaagd populariteit én onafhankelijkheid te bewaren, en bovendien een zeker gezag te verwerven dat hem recht van kritisch spreken gaf.³⁴ Dat gezag ontleende hij niet aan een tonsuur, noch aan zijn scholing, want een klerk was hij allerminst. Dit gebrek aan scholing lijkt hem als dichter te frustreren: hij kan de stof voor zijn gedichten hoogstens uit de belezenheid van anderen putten.³⁵ Willems scholing en inspiratiebron is het leven zelf, en hij moet het dus hebben van zijn eigen vindingrijkheid, en dat nog wel voor een publiek dat variatie wil en snel verveeld is.³⁶ Deze heel andere achtergrond verklaart goeddeels (maar zie ook het 'Besluit' hierna) waarom de stof van Hildegarsberchs gedichten van zo ander fabrikaat is dan wij van de klerk-auteurs gewoon zijn. Misschien draagt het ook bij tot verklaring van de vorm: Willems blikveld was beperkt in tijd en ruimte.

Staat Willem van Hildegarsberch in vergelijking tot de klerk-auteurs dus intellectueel op lager plan, onder de zwervende dichters behoort hij zonder twijfel tot het eerste echelon.³⁷ Dat blijkt niet alleen uit het zelfbewustzijn dat zijn gedichten ademen, en uit het feit dat hij, nog wel op hoogtijdagen, entree kreeg in de hoogste kringen; het blijkt ook uit de titel *meester* die hij in de rekeningen draagt,³⁸ en uit het simpele feit dat zijn werk teboekstelling werd waardig gekeurd, om zelfs te worden aangekocht door de landsheer. Een post in de grafelijke rekeningen van 12 april 1409 vormt de eerstbekende vermelding van de aanschaf van Nederlandstalige literatuur door het Hollandse vorstenhuis: *Item bi Jan den Boelen betailt van enen boeck, dat mijn lieve here dede copen, dairin stonden vele schoone sproken, die Willem van Hillegairtsberge gemaect hadde: V cronen, facit XVI solidi, VIII denarii groot.*³⁹

Willem van Hildegarsberch behoorde tot de middeleeuwse kunstenaars die zichzelf kansen wisten te scheppen. Men doet hem dan ook onrecht door hem uitsluitend, in vergelijking met Maerlant bijvoorbeeld, van bovenaf te beoordelen en hem als een decadentie-auteur te beschouwen. Veeleer lijkt hij een gedreven zelfstandige, die erin slaagde – woekerend met zijn talenten, en profiterend van het meer open literaire klimaat van een meer dynamische maatschappij – het letterkundig leven van zijn dagen in de hoogste kringen naar vorm en inhoud te vernieuwen.

Besluit

Uitgangspunt van deze beschouwing was een verandering van vorm: de overgang van de grootschalige naar de kleinschalige epiek zoals die bij Willem van Hildegarsberch aan de dag treedt. Hildegarsberch moet zeker niet als schepper van deze vorm worden beschouwd; daarvoor zijn de aanwijzingen dat hij in dit opzicht in een traditie staat, te talrijk. Binnen de Hollandse regio waarin Hildegarsberch actief was, komen als dragers van die traditie de talrijke sprooksprekers in aanmerking wier naam ons, zoals die van Hildegarsberch, uit rekeningposten bekend is, doch in dit geval zonder dat daarmee bewaard gebleven gedichten vallen te verbinden – behalve voor de persoon van Augustijnken, geleerder dan Hildegarsberch maar in vormtechniek onmiskenbaar verwant. Doch aan de Hollandse ontwikkeling naar de kleinschalige epiek gaat elders een parallelle vooraf, naar de relatie waarmee de neerlandistiek al het onderzoek nog te verrichten heeft. De verhouding tot het Zuiden (Vlaanderen-Brabant-Frankrijk) moet daarbij uiteraard in de beschouwing worden betrokken. Per slot van rekening loopt hier een produktieve literaire invloedslijn, kent ook de Franse letterkunde een ontwikkeling naar de korte vorm en is een van de subgenres hiervan, het *dit*, het woordelijk equivalent van het Middelnederlandse *sproke*. Toch lijkt in dit geval de relatie tot het Oosten (Gelre-Duitsland) een zeker zo veelbelovend onderzoeksterrein. Formeel en inhoudelijk vertoont Hildegarsberch, naar mijn indruk, verregaande verwantschap met de *reden* van Middelhoogduitse, 'Kleinepiker' zoals Der Stricker, Der Teichner, vooral ook Suchenwirt, en vele anonymi. Bovendien is voor deze periode de Duitse kleuring van de Hollandse literatuurtaal een niet te veronachtzamen gegeven. Van groot belang is ook dat het Hollandse graafschap, na een voorafgaande periode van Henegouwse dominantie, juist in de tweede helft van de veertiende eeuw onder bestuur komt van het Beierse huis. Zo bezien zou de overgang naar de korte epische vorm kunnen correleren met de overgang van een Frans-naar een Duitstalige invloedssfeer, in de eerste plaats op politiek gebied en in het voetspoor daarvan – ook letterlijk: de dichters reisden de autoriteiten na! – ook literair.⁴⁰ Zolang dit brede perspectief echter nog ten hoogste kan worden aangeduid, en het tekstencomplex nog zo weinig is doorzocht, lijkt het gerechtvaardigd Willem van Hildegarsberch dan wel niet als pionier, maar althans als protagonist van de veertiende-eeuwse ontwikkeling te behandelen.

Bij de vraag naar de factoren die deze ontwikkeling hebben bevorderd, vragen twee complexen nadrukkelijk de aandacht. In de eerste plaats is er een esthetische ontwikkeling: bij het publiek maakt de

liefde voor langademige werken geleidelijk plaats voor een voorkeur voor de korte epische vorm. In de tweede plaats is er een sociologische ontwikkeling: naast de gevestigde auteurspositie die de grootschalige epici behoeven, profileert zich het zwervend, en dus op kleinschaligheid georiënteerde dichterschap. Een eenzijdig gerichte literatuurbeschouwing zou aan een van beide verklaringscomplexen de prioriteit kunnen geven, of zelfs het prerogatief. Zo zou een strikt immanent-formalistisch standpunt de interne dynamiek van het epische genre in het licht stellen, die op zeker moment om nieuwe vormen vraagt. Daartegenover zou een strikt materialistisch standpunt alle nadruk leggen op de relatieve verbreding, overbelasting en verarming van het literaire publiek, die aanleiding zouden geven tot een 'snellere' en goedkopere vorm. Monocausaliteit lijkt hier echter gevaarlijk en overbodig; de werkelijke ontwikkelingsgang is waarschijnlijk bijzonder complex geweest en lijkt met de lokalisering van een tweetal interfererende verklaringssferen al meer dan genoeg gesimplificeerd.

Minstens zo complex is de vraag naar de relatie van de korte vorm tot zijn functie. Een gangbaar letterkundig verklaringsmodel wil: andere vorm – ander publiek – andere functie.⁴¹ Zo simpel ligt het in dit geval niet. Hoewel de betrokkenheid van nieuwe publiekskringen bij de korte vorm niet moet worden uitgesloten, en dit zeker ook een factor kan zijn geweest bij de vormontwikkeling, lijkt de verandering zich in hoge mate te hebben voltrokken binnen publiekskringen die voordien de grootschalige epiek cultiveerden. Zijn de wezenlijke literaire innovaties toch eerder te verwachten van nieuwlichters dan van nieuwkomers, met andere woorden eerder binnen geverseerde literaire kringen dan in nieuwe cultuurmilieus? De nieuwe vorm wortelt dus niet bij uitstek in een nieuw publiek – en in wezen ook niet in een nieuwe functie. In abstracte zin blijft die functie immers gelijk: ook Hildegarsberch wil via literatuur zijn publiek verstrooien en beleren. Wel wordt die functie inmiddels anders ingevuld, door andere deelfuncties gedragen. Het verstrooien houdt niet langer in: voortborduren op grootschalige verhaalpatronen, maar variëren op de vierkante meter. De Lancelotcompilatie spint een machtig avonturenweb, met subtiele verbanden tussen ver uiteenlopende draden; Hildegarsberch zoekt het in de geserreerde pointe. Daarnaast komt de belerende functie van literatuur niet langer tot stand vanuit afstandelijkheid in tijd en ruimte, geactualiseerd via een meer of minder impliciete les; zij wordt nu direct gerelateerd aan de dagelijkse praktijk en de eigen ervaringswereld.⁴² Maerlant laat zien hoe het in het verleden toeging; Hildegarsberch waarschuwt dat het in het heden verkeerd gaat.

Hiermee is vanuit de veranderde vorm een laatste stap in het betoog gezet: naar de veranderde inhoud. De noodzaak tot andere vormgeving van oude functies lijkt inderdaad te correleren met een ideële verschuiving op abstract niveau, waarvoor ik nog geen betere term ken dan de 'tijdgeest'. Omdat die tijdgeest grotendeels moet worden afgelezen uit de literaire werken zelf, is het gevaar van een cirkelredenering hier levensgroot – maar toch lijkt de verandering van vorm te sporen met een verandering van inhoud. Men zou kunnen stellen dat beide uitdrukking zijn van een – en dan eveneens internationale⁴³ – ontwikkeling van synthese naar vergruizing. De grootschalige epiek van de dertiende eeuw legt getuigenis af van een expansieve tijdgeest, gericht op exploratie, annexatie en ordening. In de summavorming op ridderlijk-verhalend en didactisch-informatief gebied uit zich een behoefte aan en geloof in wereldbeheersing. Het is de taak van de dichter die beheersing te bevorderen. Hij doet dat met richtinggevende voorbeelden: Artur, Alexander, Aeneas en Franciscus bieden inspirerende identificatiemodellen. Ook scheidt de epische synthese orde in wat chaos lijkt. De wereld heet wereld, zegt Maerlant in de openingsverzen van zijn *Spiegel historiael*, omdat alles er zo *werrelt*, dat wil zeggen warrig is; in de daarop volgende 90.000 verzen wordt deze warboel echter in het van God gegeven gelid geplaatst. Naast de diachronie vraagt ook de synchronie om verovering via het woord: in *Der naturen bloeme* zet Maerlant bijeen wat er aan schepselen thans onder de zon, of eigenlijk onder de maan is. De grote vorm weerspiegelt grote ambities.

Wezenlijk anders is de geest die uit de gedichten van Willem van Hildegarsberch spreekt. In plaats van expansie en zelfverwerkelijking voeren hier recessie en zelfbeklag de boventoon. De maatschappij is ten prooi aan desintegratie op alle terreinen; wanorde en willekeur heersen alom. Het wemelt van *scalken* aan het hof, woekeraars in de stad, onbetrouwbare rechters, afvalligen in de kerk, hooggeplaatste profiteurs, opstandige boeren en partijen die elkaar naar het leven staan.⁴⁴ De dichter kan al even weinig als de officiële maatschappelijke leiders, oriëntatie bieden op inspirerende voorbeelden uit het verleden of op een samenhangend wereldbeeld. De enkele keer dat Hildegarsberch het model van het goede schetst, is het steevast vanuit de geëxpliciteerde twijfel aan de bereikbaarheid ervan. Zijn enige zekerheid lijkt dat het nog niet lang geleden beter was... Wat hem rest, is keer op keer getuigenis af te leggen van zijn perceptie van chaos, in de vage hoop deze aldus te helpen bezweren. De band met de historische werkelijkheid van Hildegarsberchs dagen is onmiskenbaar: Hoeken en Kabeljauwen, natuurrampen en epidemieën, een schisma et cetera.

Vorm en inhoud van Hildegarsberchs werken zijn van deze turbulente tijd de uitdrukking. Als zodanig vormt de wankelmoedige kleinepiek van Willem van Hildegarsberch voor ons, zoal niet een 'distant mirror',⁴⁵ dan toch een welsprekend Middelnederlands getuigenis van 'the calamitous fourteenth century'.

Naschrift

Ook in dit stuk zijn enkele tegenstellingen gepolariseerd die achteraf bezien eerder gradaties op een glijdende schaal lijken. Zo is de 'aflossing' van lange door korte epische vormen in de Middelnederlandse literatuurgeschiedenis bij uitstek een geleidelijke ontwikkeling; het patroon is niet zwart-wit. (Toch is er wel degelijk sprake van verschuivingen op dit gebied; zie hierna ook [12].) Ook de tegenstelling tussen de twee auteursprofielen (gezeten klerk tegenover zwervend beroepsdichter) doet enigszins over-schematisch aan, al blijft er toch verband zichtbaar tussen langademig werk en een gevestigde positie. Over de sociologische en esthetische achtergronden van de sproken zie inmiddels vooral Meder 1991b en Hogenelst 1991. In Meder 1991a vindt men inmiddels meer en betere gegevens over Hildegarsberchs optredens en actieradius. Ook blijkt daar (en ook in het aan Hildegarsberch gewijde hoofdstuk van Van Oostrom 1992) dat de poëzie van Hildegarsberch toch iets minder 'depressief' is dan zij hier is voorgesteld, en bij alle kritische geluiden wel degelijk een uitweg poogt te wijzen. Daarmee komt het slot van dit betoog toch enigermate op losse schroeven te staan; de tijdgeest blijft een moeizaam te hanteren begrip.

SCHETSKAART OF GESCHIEDVERHAAL?
*Over methode en praktijk van (een) geschiedschrijving
van de Middelnederlandse letterkunde*

In *De nieuwe taalgids* van maart 1975 (89-109) publiceerde W.P. Gerritsen een artikel onder de titel 'Geschiedverhaal of schetskaart'. Het was het eerste artikel waarvan ik, destijds zijn kersverse student-assistent, het ontstaan van nabij heb meegemaakt. Maar ook om vakinhoudelijke redenen ligt dit stuk mij na aan het hart: het is wellicht Gerritsens meest fundamentele en stellig zijn meest vërreikende publikatie. Het artikel behandelt niet minder dan de grondslagen van de Middelnederlandse literatuurgeschiedschrijving. Het eerste gedeelte behelst een bespreking van de in 1970 verschenen vijfde druk van het middeleeuwendeel van Knuvelders *Handboek* – bij mijn weten de meest diepgaande beschouwing ooit in de vakpers aan enig deel van Knuvelders literatuurgeschiedenis gewijd. Vanuit zijn kritiek op Knuvelder, die per saldo kritiek op diens uitgangspunten is, ondergraaft Gerritsen de conceptie van literatuurgeschiedenis zoals die sinds Jonckbloet de geschiedschrijving van de Middelnederlandse letterkunde heeft gedomineerd. Hij acht die conceptie principieel onjuist, want illusoir: in feite proberen alle literatuurgeschiedschrijvers verder te springen dan hun polsstok voor de middeleeuwen lang is. Die polsstok is – waar het immers gaat om de *geschiedenis* van literatuur – de (mogelijkheid tot) datering van de Middelnederlandse literaire werken: en die datering is nu juist volkomen schimmig. Volgens Gerritsen verkeren wij

welbeschouwd in de situatie van een historicus die de geschiedenis van het tijdvak 1750-1850 wil schrijven zonder te weten of Napoleon nu eigenlijk vóór of ná de Franse Revolutie aan het bewind is geweest. Verbeelden wij ons nu werkelijk dat wij de evolutie, het historisch verloop, van de Middelnederlandse letterkunde zouden kunnen beschrijven als er tussen Veldeke en Maerlant slechts een handvol werken dateerbaar is? Als van twee specialisten de één de *Reynaert* vóór 1191 dateert, de ander ná 1260? Als het werk van Segher Diengotgaf, van eminent belang voor ons inzicht in de verbreiding van hoofse liefdesconcepties, niet op een halve eeuw nauwkeurig te dateren valt? Als we nu nóg niet zeker weten of de *Walewein* en de *Karel ende Elegast* twaalfde- of dertiende-eeuwers zijn? Zo zou ik door kunnen gaan. Bij de huidige stand van onze kennis moet naar mijn mening de gedachte dat wij een *geschiedenis* van de

Middelnederlandse letterkunde zouden kunnen schrijven als een hersenschim worden beschouwd (103).

Als alternatief voor de hersenschim van het geschiedverhaal houdt Gerritsen dan een meer levensvatbaar geesteskind ten doop: de schetskaart. Grondslag hiervan is niet de (onmogelijke) datering der téksten, maar de (veel beter uitvoerbare) datering der hándschriften. Gegeven, bijvoorbeeld, het jaar 1400 als uitgangspunt, zouden alle Middelnederlandse bronnen in de beschouwing worden betrokken die van vóór dit peiljaar dateren. Deze zouden vervolgens worden geordend per 'stofcomplex', dat wil zeggen naar de materies die zich in de middeleeuwen leenden voor literaire verwerking: Alexander de Grote, het dierenrijk, de liefde et cetera. Binnen een stofcomplex worden de teksten dan gerangschikt naar 'fictionaliseringsgraad': te beginnen met het middeleeuwse wetenschappelijke weten omtrent de behandelde stof, en opklimmend overeenkomstig de mate van fictionalisering, dat wil zeggen de afwijking van de als 'wetenschappelijk vaststaand' beschouwde gegevens. Aldus zou in kaart worden gebracht hoe omstreeks 1400 de Middelnederlandse literatuur zich aan lezers heeft voorgedaan. Een geschiedverhaal van die literatuur wil deze schetskaart uitdrukkelijk niet zijn: doordat handschriften uit twaalfde, dertiende en veertiende eeuw (als alle daterend van vóór 1400) als het ware in het platte vlak worden geprojecteerd, vervaagt het onderscheid tussen zeer oude en relatief recente werken. Maar dit onderscheid koste wat het kost te willen bepalen was nu juist de ambitie die Knuvelder en al zijn eerbiedwaardige voorgangers fataal is geworden; Gerritsen roeit dit probleem met wortel en tak uit door ervan te abstraheren. 'Liever een schetskaart met vele witte plekken dan een onverantwoorde historische reconstructie' (108).

Met deze principiële stellingname in het belangrijkste neerlandistische tijdschrift hoopte Gerritsen voeding te geven aan een discussie over wensen, kansen en grenzen van de Middelnederlandse literatuurgeschiedschrijving. Zo'n discussie bleef echter uit: de vakgenoten lieten zich niet uit hun tent lokken. Alleen de meest geïntendeerde lezer, Gerard Knuvelder, ging de dialoog met Gerritsen aan: aan het slot van zijn terugblik op wat hij 'vijftig jaar grasduinen in literatuur' noemt, antwoordt hij zijn criticus met de bescheidenheid die hem, als niet-mediëvist, tegenover de vakman gepast leek.¹ Zijn reactie is bovenal apologie: hij legt uit waar hij stond, en waarom hij niet anders kon. Voor het overige bleef de receptie van Gerritsens artikel beperkt tot een (groot) aantal verwijzingen. Ik ben geneigd deze relatief geringe weerklank in verband te brengen met het feit dat de (medio)neer-

landistiek het in de jaren zeventig vooral in de diepte, en minder in de breedte zocht. Maar nu in de laatste jaren de barometer weer iets meer naar synthese wijst, is het nog geenszins te laat om op Gerritsens uitnodiging in te gaan. Een eerste stap hiertoe is gezet door J. Goossens, die in een al even fundamenteel artikel in het Leidse *Tijdschrift* heeft betoogd dat Gerritsen de kansen voor meer 'traditionele' literatuurgeschiedschrijving te somber inschat.² De onderhavige bijdrage is bedoeld ter verdere inspiratie van de gedachtenwisseling.

Mijn artikel is, veeleer dan polemieek, een contrafact: als pendant voor de door Gerritsen geprojecteerde schetskaart biedt het een indruk van wat ik mij bij een toekomstig handboek voor de Middelnederlandse letterkunde voorstel. Als zodanig is het een momentopname, en geen manifest: het betreft een tussentijdse standpuntbepaling, die als het goed is eerlang gedateerd zal zijn.³ Als alternatief voor het enige handboek dat thans op de markt is – dat van Knuvelder – schetst mijn voorstel een andere weg dan Gerritsen in 1975 projecteerde. In zekere zin is het zelfs een tegengestelde weg: want waar Gerritsen het heil zocht in een vrij radicale verwijdering van de traditionele geschiedschrijving, pleit ik ervoor dat een volgend handboek zich juist nadrukkelijker op de geschiedenis zou oriënteren. Over de uitvoerbaarheid daarvan ben ik, evenals Goossens, minder sceptisch gestemd dan Gerritsen; de motieven daarvoor komen verderop aan de orde. Daaraan vooraf gaat een blauwdruk van het soort letterkundig geschiedverhaal dat mij voor ogen staat. Maar alvorens hiervan een indruk te geven, is het gewenst nader in te gaan op de relatie tussen middeleeuwse literatuur en geschiedenis – niet met de pretentie de diepzinnige va-kliteratuur over dit onderwerp in theoretisch opzicht te verrijken,⁴ maar enkel met de bedoeling iets te verduidelijken omtrent de methodische grondslag van het hier geschetste voorontwerp.

De methode: middeleeuwse literatuur en geschiedenis

Binnen de mediëvistiek hebben literatuur- en geschiedwetenschap elkaar in de afgelopen decennia danig uit het oog verloren. Het is juist in een overzichtswerk als dat van Knuvelder dat deze verwijdering duidelijk wordt: het aandeel van de niet-literaire geschiedenis in Knuvelders geschiedverhaal is bijzonder gering. Het blijft goeddeels beperkt tot luttele bladzijden in de algemene inleidingen bij de diverse tijdvakken; bij de eigenlijke bespreking van de letterkundige werken komt de historische context vrijwel nooit aan bod. Deze beperking van het literair-historische blikveld is door Knuvelder overigens welbewust gekozen,

omdat hij zijn literatuurgeschiedenis – ook die van de middeleeuwen – nu eenmaal vanuit een ergocentrisch standpunt schreef.⁵ Hij meende dat bovenmatige aandacht voor de maatschappelijke dimensie van literatuur zou afleiden van de teksten zelf, die in zijn optiek begin, midden en einde van een literatuurgeschiedenis moesten zijn. Literatuurgeschiedschrijving, zo stelt hij, mag niet ontaarden in cultuurgeschiedenis, maar dient teksten te bespreken; en op zichzelf beschouwd dragen die literaire teksten te weinig een mimetisch karakter om in een concreet historisch kader begrepen te hoeven worden.

Als het op het echte werk aankomt, hebben neerlandicus en historicus elkaar dus weinig te vertellen. Het mag wel worden vermeld dat deze opvatting niet alleen de goedkeuring had (en soms nog heeft) van vooraanstaande literatuurwetenschappers, maar evenzeer van prominente historici, die – anders dan Huizinga – meenden dat literaire bronnen, ja zelfs sommige kronieken, een te vertekend beeld van de werkelijkheid geven om bruikbaar te zijn voor betrouwbare geschiedvorsching. Op grond van een dergelijke 'divorce à raison' werd de verwijdering van letterkunde en geschiedenis een feit: de historicus analyseerde zijn oorkonden, de letterkundige zijn poëzie, en beiden wensten elkaar verder het beste.

Dit tijt lijkt echter aan beide zijden te keren. Binnen de literatuurwetenschap heeft, uiteraard, de provocatie van Jauss en alles wat daar (pro en contra) op gevolgd is de historische gebondenheid van literatuur (weer) nadrukkelijk in het licht gesteld. Omgekeerd zoeken ook historici de literatuur weer op; niet omdat zij tot het inzicht zijn geraakt dat dit medium toch een meer getrouwe afspiegeling van de werkelijkheid biedt dan voordien vermoed,⁶ maar omdat zij inmiddels (weer) in andere vormen van werkelijkheid geïnteresseerd zijn geraakt: namelijk in wat bij Huizinga nog 'levens- en gedachtenvormen' heette, en nu 'mentaliteiten'. Er is mijns inziens alle reden om deze hernieuwde toenadering tussen literatuur- en geschiedwetenschap toe te juichen, zeker waar het de mediëvistiek betreft en in het bijzonder haar literatuurgeschiedschrijving. Reden hiervoor is niet zozeer dat zelfs bij de minst referentiële teksten uit een zo ver verleden interpretatieve hulp van historische zijde onontbeerlijk is. Het motief wortelt dieper, en wel in de voedingsbodem van de middeleeuwse literaire cultuur. In termen van drie nauw verweven complexen: de maatschappelijke 'randvoorwaarden' van het literaire leven, de 'literair-communicatieve situatie' en de 'literatuuropvatting' maken integratie van letterkunde en geschiedenis juist voor de middeleeuwse periode zeer gewenst.

Verwend als wij zijn, beschouwen wij betrokkenheid bij literaire cultuur als vrijwel vanzelfsprekend. Zoals zo vaak, laten de middel-

eeuwen ook hier anders zien. Men bedenke in dit verband dat de tegenwoordige 'literariserende' institutie bij uitstek, de school, toen geen verplichte maatschappelijke propedeuse vormde – en zelfs dan nog weinig aandacht schonk aan literaire vorming op moedertaalniveau.⁷ Daardoor was het tot leven komen van een intensieve literaire boekcultuur, en met name in wereldse kring, eens te meer afhankelijk van een aantal andere randvoorwaarden: voldoende welvaart, vrije tijd en culturele geldingsdrang. Primaire taak van de mediëvistische literatuurgeschiedschrijving lijkt mij nu duidelijk te maken waar in de middeleeuwen achtereenvolgens aan deze voorwaarden is voldaan; dit brengt ons onvermijdelijk 'in buurmans hof'. Zo veronderstelt de derde randvoorwaarde (die literair gesproken misschien wel de meest vitale is) kennisname van de sociaal-historische stratificatie van middeleeuwse milieus en hun behoefte tot (culturele) zelfverwerkelijking, die meestal begint met de imitatie van een geparenteerd milieu dat (op zijn minst) in cultureel opzicht naijver opwekt.

Lag hierin echter het enige verschil met de moderne tijd, dan kon de historische oriëntatie van een middeleeuwse literatuurgeschiedenis waarschijnlijk beperkt blijven tot een beknopte inleiding, als schets van het maatschappelijk achterdoek waartegen vervolgens de literaire werken zouden figureren. Maar er is meer. In het verlengde van het voorafgaande, wijkt de communicatieve situatie van literatuur in de middeleeuwen vrij principiële af van de tegenwoordige. Kort gezegd: de relatie tussen auteur, werk en publiek is om verschillende redenen bijzonder nauw. In de eerste plaats is de auteur voor zijn ontplooiingskansen meestal sterk afhankelijk van anderen. De produktiekosten van literatuur zijn in de middeleeuwen, vergeleken met tegenwoordig, buitengewoon hoog; en de lasten kunnen niet worden afgewenteld op een avontuurlijke uitgever of een gul subsidiebeleid. Het ontbreken van iets als het moderne literaire marktmechanisme, met een aan de verbreiding gerelateerd beloningssysteem, impliceert bovendien dat een auteur eventuele inkomsten enkel als boter bij de vis kan ontvangen. Banale gegevens, stuk voor stuk; maar ze maken de doorsnee middeleeuwse auteur wel extra gebonden aan zijn primaire publiek.⁸ Daar komt bij dat zijn werk veelal bestemd is voor de mondelinge voordracht, en om succes te oogsten moet appelleren aan een grote gemene deler binnen het gehoor – een overweging te meer om zich bij het schrijven minstens zoveel door collectieve als door particuliere emoties te laten leiden. Wat dit laatste betreft, is het overigens sterk de vraag of een middeleeuwse auteur dit als vrijheidsbeknotting ervoer: de individualistische kunstopvatting waarmee wij vertrouwd zijn, is bepaald geen natuurwet.

Daarmee komen wij op het derde complex van overwegingen, samen te vatten onder de noemer literatuuropvatting. Een studie die pretendeert de literatuurgeschiedenis van een bepaalde periode te bieden, moet (lijkt mij) principieel recht doen aan de primaire intenties van de in die periode bij de literatuur betrokkenen. Voor de middeleeuwen hebben wij dan te doen met een uitgesproken agogische literatuuropvatting, die de functie van teksten gefundeerd ziet in hun bijdrage aan de gedragsoriëntatie van de lezers/luisteraars. Een klein, maar sprekend voorbeeld: dat volgens Jan van Boendale een dichter naast *gramarijn* ook *eersaem van levne* behoort te zijn, is in een maatschappij die de kunst een richtsnoerfunctie voor de werkelijkheid toekent even begrijpelijk als het naïef aandoet in een tijd die het al moeilijk vindt zoiets van haar politici te vragen.⁹ De scheiding tussen literatuur en leven, thans dikwijls zo diepgaand, was toen nog veel minder een feit. In de middeleeuwen is de gedragsgerichte strekking van literatuur zo prominent, dat een literatuurgeschiedenis die geen zwaar gewicht toekent aan dit functionalistische aspect, gevaar loopt voorbij te gaan aan wat destijds het wezen van literatuur uitmaakte. Daarmee zou overigens literatuurgeschiedschrijving nog allesbehalve onmogelijk zijn, maar zet zij wel haar historische basis op het spel.

Hoeveel concrete voorbeelden zijn noodzakelijk om bovenstaande visie nader aannemelijk te maken? Binnen het korte bestek van deze bijdrage kan nog geen schijn van bewijs worden geleverd. Om anderzijds ook de schijn van manipulatie te vermijden, kies ik als casus het literaire werk dat als geen ander uit onze middeleeuwen het voorafgaande lijkt te weerspreken: de *Strofische gedichten* van Hadewijch. Sinds jaar en dag genieten Hadewijchs gedichten binnen de neerlandistiek de reputatie aan elke historische context ontstegen te zijn. Zelfs Van Mierlo, die het werk als niemand kende, situeerde Hadewijch in een boventijdelijk isolement: 'Hadewijch is eigenlijk weinig, wat men noemen mag, middeleeuwsch. [...] Zij zou van gisteren kunnen zijn, of van vandaag, even zoo goed als van morgen.'¹⁰ Dit ijle Hadewijchbeeld past in het door de wetenschappelijke traditie gelegaliseerde vacuüm van de eenzame mystica die, ten hoogste in intimiteit met God zelf, de vreugden en pijnen van haar mystieke minnedienst uitzingt in hyperpersoonlijke ontboezemingslyriek. Ze moge dan Middelnederlands hebben geschreven en schatplichtig zijn aan de troubadourspoëzie, in wezen ademt haar lyriek toch de geest der eeuwigheid, hetgeen Hadewijchs werk – net als, op heel andere wijze, de *Reinaert* – als waarlijk grote, hoogst persoonlijke kunst uit de middeleeuwen verheft.

Hoe volstrekt vertekend dit beeld is, wordt onverbiddelijk aangetoond in de meesterlijke studie van Frank Willaert.¹¹ Welke eeuwigheidswaarde Hadewijchs gedichten ook mogen vertegenwoordigen, zij blijken juist met al hun vezels verbonden aan een specifieke historische communicatiesituatie, waarbinnen deze lyriek een concrete, handelingsgerichte functie toekomt. Die situatie is de context van de dertiende-eeuwse vrouwenspiritualiteit, die met name in de Lage Landen leidde tot de communautaire samenlevingsvorm van begijnen, die buiten de geordende kerkstructuren hun leven in dienst stelden van de mystieke minnedienst. Zeker waar het begijnen gold van hoge komaf, betrof het hier literatuurgevoelige milieus: juist adellijke vrouwen hebben als lees- en luisterpubliek aan de wieg gestaan van de Europese volkstaalliteraturen. Hadewijchs strofische gedichten passen nu volmaakt, sterker nog: zijn in hun ontstaan alleen denkbaar, in zo'n literatuurgevoelige kring van elitaire begijnen, en zijn – zo blijkt bij Willaert – volledig op het functioneren in dit milieu toegesneden. Ze zijn niet ontsproten aan een behoefte tot particuliere gemoedsuitstorting, maar aan de welbewuste intentie tot geestelijk leidinggeven aan de kringgenoten. Hun functie is, meer specifiek, gericht op integratie, op het bijeenhouden van de kring, waaraan leden dreigen te ontvallen die de minnedienst te zwaar wordt en die ófwel (terug)verlangen naar het ongecompliceerde hoofse leven, ófwel naar een minder veeleisende vorm van mystieke minnedienst.

Op dit kritieke moment grijpen de meeste strofische gedichten aan, met een appel van de zijde van een (soms nauwelijks) superieur, maar begripvol – want uit dezelfde ervaring sprekend – lyrisch 'ik', dat in de oorspronkelijke context moet zijn geassocieerd met de reële persoon van Hadewijch. Argumenterend volgens een doelbewuste strategie, overreedt zij, spoort aan, vermaant en onderricht – en doet bovenal een beroep op de rede, die leert dat de zoveel heviger beproevingen van het mystieke leven hun rechtvaardiging vinden in de zoveel verhevener beloning. Dit laatste argument moge van alle tijden zijn, de behoefte eraan is ten zeerste situatiegebonden. Situatiegebonden is ook de wijze waarop Hadewijch haar bedoelingen literair realiseert: via de zogenaamde registrale poëtica van de middeleeuwse minnellyriek namelijk, die door in steeds variërende patronen noties op te roepen uit een esoterisch waardenscala, de toehoorders (eigenlijk: deelnemers!) betrekt in een spannend spel met bekend en onbekend, en daarmee het besef levend houdt van verbondenheid aan elkaar en aan de (buitenliteraire) gedragscode. Verre van tijdloze zelfexpressie te zijn, staan Hadewijchs strofische gedichten dus volledig in het middeleeuwse leven, zoals dit in het voorafgaande werd getypeerd

naar sociaalculturele context, communicatieve situatie en literatuuropvatting. Wat de schijn had van het tegenvoorbeeld bij uitstek, blijkt geheel te stroken met het hier geschetste kader.

Methodisch is het van belang de weg te duiden waarlangs Willaert zijn inzichten heeft bereikt en ze aan zijn lezers overdraagt. Hij argumenteert niet via de suggestieve bewijsvoering van een voorgevormd sociaal model waarvoor de literatuur pasklaar wordt gemaakt. Zijn heuristiek is primair tekstanalytisch gericht, en concentreert zich op Hadewijchs poëtica. Daarbij blijkt dat juist de autonome benaderingswijze tot op heden het perspectief heeft vertekend, door – misleid vanuit een individualistische Hadewijchvisie – voorbij te gaan aan de talrijke signalen in de strofische gedichten die duiden op een reël pragmatische gebruikssituatie.¹²

Dit voorbeeld moge tevens helpen verduidelijken hoe hier de toenadering tussen middeleeuwse literatuur- en geschiedwetenschap wordt bedoeld. Het gaat er niet om, de literaire verschijnselen op grond van een simplistisch reductionisme vanuit de historische omstandigheden te begrijpen, laat staan te verklaren. Hoewel, in mijn optiek, literatuur en werkelijkheid in de middeleeuwen ten nauwste interfereren, is er absoluut geen sprake van eenrichtingsverkeer. Literatuurgeschiedenis is geen afleggertje van sociale geschiedenis; in ieder geval heeft literatuur, ook in de middeleeuwen, haar eigen domein, dat om zelfstandige geschiedschrijving vraagt. Daarom acht ik het ook van vitaal belang dat de literaire feiten de dienst uitmaken, en richting geven aan de historische component – niet andersom. De geschiedenis verschijnt, behalve dat zij het algemene kader verschaft (zie hierna), onder het aspect van haar literaire relevantie; dat houdt in dat zij vooral figureert als mentaliteitsgeschiedenis van auteurs en publiek. Het gaat daarbij om de mentaliteiten voorzover ze in de literatuur tot uitdrukking komen – om te worden opgebouwd, bevestigd, afgeremd, genuanceerd, verworpen et cetera – en wortelen in het werkelijke leven. De mentaliteiten zijn – als opvattingen omtrent mensen, hoe zij moeten leven en de rol van de kunst bij dit alles – het bindweefsel tussen de literaire en de maatschappelijke werkelijkheid.

Zo bezien zal de literatuurgeschiedenis, van haar kant, het historische beeld niet zelden met een kostbare dimensie kunnen verrijken. Soms is literatuur immers de voornaamste toegangsweg tot de mentaliteit van individu of groep in een bepaalde periode. Waar en wanneer Hadewijch precies leefde, weten we niet – en voor de kwantitatieve reconstructie van de dertiende-eeuwse vrouwenspiritualiteit staan historici wel betere bronnen ten dienste dan haar strofische gedichten.

Maar wil men weten wat begijnen in hun kring bewoog, bezielde en bezighield – een historisch niet minder relevante vraagstelling – dan kan men uit Hadewijch veel leren. En, omgekeerd, valt deze Hadewijch ook zonder exacte historische situering (die daarom natuurlijk niet minder welkom zou zijn!) literairhistorisch heel wel te belichten.

Maar één Hadewijch maakt nog geen literatuurgeschiedenis. Een literatuurgeschiedenis vereist immers dat belangwekkende literaire fenomenen niet alleen vanuit enigerlei benaderingswijze op zichzelf worden besproken, maar ook in een zinvol verband worden geplaatst. Daarmee komen wij op een kwestie die niet minder aandacht verdient dan de bepaling van de methode: de keuze van de ordening.

De praktijk: literaire werken in (historisch) verband

De ordening binnen een literatuurgeschiedenis lijkt op het eerste gezicht een praktisch en geen principieel probleem. Niets is echter minder waar. Literatuurgeschiedschrijving is in hoge mate een kwestie van ordening; haar problemen zijn dienovereenkomstig vaak ordeningsproblemen. Hoe moeten de vele te behandelen werken in het gelid worden geplaatst om een optimaal inzicht én overzicht te bieden? Knuvelder heeft hiertoe een model gekozen dat (binnen een globaal chronologisch kader van tijdvakken) ordent naar genres; Gerritsen zoekt het (binnen een nog globalere tijdafbakening) in stofcomplexen. Het eerste is in de literatuurgeschiedschrijving wel de meest beproefde aanpak; het tweede nog niet meer dan een prototype. Toch zal na het voorafgaande duidelijk zijn dat geen van beide concepten mijn voorkeur heeft.¹³ Beide doen in mijn ogen te weinig recht aan de historische ontstaanssituatie van de middeleeuwse werken. Een historisch georiënteerde benaderingswijze vraagt om een in de historie gefundeerde ordeningssystematiek.¹⁴

Gelukkig kan de geschiedwetenschap ons op dit punt van dienst zijn. De geschiedschrijving van de middeleeuwse Lage Landen doet ons namelijk een ordeningswijze aan de hand die bepaald niet minder operabel lijkt dan Knuvelders netelige genretypologie of Gerritsens – zo waag ik enige ontijdige scepsis – infinite aantal stofcomplexen. De historici hanteren gewoonlijk een geografisch-chronologisch kader, en brengen aldus de ontwikkelingen in beeld zoals die zich per gewest en per periode voordoen: Vlaanderen tot 1384, Brabant tot 1430, Holland en Zeeland tot 1433, daarbinnen meestal weer onderverdelend overeenkomstig de landsheerlijke opvolgingslijn: Brabant onder Jan I, Jan II, enzovoort. Het lijkt mij nu methodisch én praktisch gemotiveerd de literairhistorische ordening op de historische te enten. Re-

sultaat zal een boek zijn dat in kaart brengt welke literatuur in welke periode in welke politiek-culturele regio functioneert,¹⁵ en probeert die literatuur in haar specifieke verschijningsvormen en globale karakter te typeren. Zo'n boek durf ik een literatuurgeschiedenis te noemen. Om het bouwplan ook in dit korte bestek nadere contouren te geven, zet ik hier een hoofdstuk in de steigers: de literatuur van het graafschap Holland onder het Beierse huis.¹⁶

De Beierse dominantie over Holland volgde op de regeerperiode van het Henegouwse huis (1299-1358). Onder laatstgenoemde dynastie lijkt de Middelnederlandse letterkunde geen bijzondere impulsen van hofzijde te hebben ontvangen; het is althans opmerkelijk dat in deze periode geen omvangrijke Middelnederlandse tekstproductie met het grafelijke hof valt te verbinden. Daarentegen hebben Franstalige auteurs aantoonbaar wél hun weg naar het Hollandse gevonden, zodat wij voor het culturele profiel van het Henegouwse huis op hetzelfde beeld uitkomen als de historici voor de Henegouwse politiek: de Henegouwse graven van Holland waren – en begrijpelijk, gezien hun afkomst als Avesnes – sterk Frans georiënteerd. Tijdens de regering van Albrecht van Beieren echter (1358-1404), alsmede van diens zoon en opvolger Willem VI (1404-1417), keerde het culturele tij en beleefde de Middelnederlandse literatuur aan het Hollandse hof een bijzondere bloeiperiode. In hoeverre het nieuwe gravenhuis hiertoe zélf doelbewust heeft gestimuleerd – en zo ja, welke daarvoor de motieven waren – staat nog te bezien. Wel is het bijvoorbeeld opvallend dat de Middelnederlandse literatuurtaal dan Duits gekleurd raakt: ging men de landsheer en de zijnen in de literatuur letterlijk naar de mond praten?

De opbloei van de Dietse letteren past in het veel bredere (cultuur)historische verband van Albrechts actieve promotie van het Haagse hof tot luisterrijke residentie. Zoals uit de gelukkigerwijs bewaard gebleven financiële administratie blijkt, streefde de landsheer een representatie van zeldzame allure na; zijn spilzieke levensstijl was, naar later zou blijken, even slecht voor de economie als goed voor de kunsten. Geen avond ging voorbij, of bij de maaltijd traden artiesten op: acrobaten, musici, en ook woordkunstenaars. Van hun Hollandse repertoire is ongetwijfeld het leeuwedeel verloren gegaan: van het gros der sprekers, zangers, dichters, zeggers en herauten kennen wij (uit de rekeningen) alleen de naam en de beloning, en niet hun werk. Als meest duidelijke representanten van deze tafelliteratuur zijn bewaard gebleven het zogenaamde Haagse liederenhandschrift en het oeuvre van Willem van Hildegarsberch. Het Haagse handschrift ademt een vrij optimistische hoofse levenshouding, zij het dat de hoofse hemel

wordt bewolkt door tekenen van een Hollands herfsttij. Hildegaersberchs gedichten zetten een meer ernstige, ronduit kritische toon: in hem beluisterde het hof een man die vond dat het verkeerd ging in de wereld. Naar de inhoud van zijn klachten – over klassejustitie, hebzucht en intrigantendom – doet Hildegaersberch sterk denken aan *Reinaert II*, een werk waarvan hem wel het auteurschap is toegeschreven en dat wellicht eveneens in het Hollandse hofmilieu (of in het aangrenzende Utrechtse bisschopsmilieu?) ontstond. Maar de scepsis die deze teksten ventileren ten aanzien van het maatschappelijk reilen en zeilen, wordt op haar beurt weer gerelativeerd door andere literatuur, en met name door het werk van de heraut Beieren, tevoren in Gelderse dienst en als zodanig ‘trait d’union’ tussen twee ook politiek gelieerde hofculturen. Uit de aard van zijn ceremoniële functie heeft de Heraut een verfraaiende taak – en die intentie lijkt ook zijn poëtische activiteiten te bepalen, waarin hij de glorieuze waarden van de ridderschap levend houdt via de panegyrische herinnering aan gestorven helden. Daarnaast legt de heraut zich toe op meer grootschalige geschiedarbeid in de vorm van een tweetal kronieken, waarvan zelfs een kladboek in autograaf bewaard is gebleven.

Daarmee komen wij op de meer direct-didactische literatuur aan het toenmalige Hollandse hof, temidden waarvan de *Tafel van den kersten ghelove* van Dirc van Delft de kroon spant. Zijn persoon illustreert het belang van sociaal-culturele randvoorwaarden voor het ontstaan van middeleeuwse literatuur: was Dirc niet beroepen als hofkapelaan van graaf Albrecht, dan zou een geleerde van zijn formaat er waarschijnlijk niet over hebben gepeinsd in de volkstaal de pen te voeren, en zich tot het Latijn hebben bepaald waaruit hij nu zo kwistig (en voor de hovelingen vaak te hooggegrepen?) ten behoeve van zijn lekensumma put. Veel minder de pretentie van encyclopedische systematiek heeft het literaire werk van een andere belangrijke man aan het Hollandse hof: de secretaris Dirc Potter. Is Dirc van Delft in veel opzichten te beschouwen als een ‘klassieke’ middeleeuwse auteur, Dirc Potter lijkt meer op de moderne letterkundige, die in de marge van een ambtelijke functie (ambtsvoorganger van Huygens en Cats) de literatuur als hobby praktiseert. Maar dan wel – men kent de middeleeuwse literatuuropvatting – als een serieuze hobby: ook Potter wil met zijn gevarieerde oeuvre richting geven aan de zedelijke levenspraktijk van zijn vriendenkring. Zijn mentaliteit is die van hofambtenaar in hart en nieren; en zijn zoon, die hem als secretaris opvolgde en daarnaast Froissart verdietste, had duidelijk een aardje naar zijn vaartje.

Bij deze uiterst vluchtige vlootschouw blijkt reeds zonneklaar, hoe rijkgeschakeerd de laat-veertiende-eeuwse Hollandse literatuur eigen-

lijk is: kronieken, misschien het dierdicht, sproken, encyclopedie, lyriek en het in zichzelf al zo gevarieerde oeuvre van Potter. Bij de genregewijze ordening die Knuvelder hanteert, worden deze werken – voorzover al besproken – vrijwel onafhankelijk van elkaar behandeld; bij een historisch gerichte ordeningssystematiek worden ze juist op elkaar betrokken. Dat zij daardoor eerder aan individualiteit winnen dan verliezen, staat voor mij vast: juist binnen de contemporaine polyfonie komt ieders eigen stem eens zo duidelijk uit. Maar de nieuwe ordening zal vooral haar waarde moeten bewijzen, door bij alle eigenheid ook sporen van onderliggende verbondenheid zichtbaar te maken, die terugvoeren naar de gemeenschappelijke historische ontstaanssituatie. Ik verbeeld mij inderdaad dat dit mogelijk is, en dat gesproken kan worden van een dominante ‘literaire tijdgeest’ die deze Hollandse literatuurkring eigen contouren geeft binnen de Middelnederlandse literaire geschiedenis.

Na de voortvarende steigerbouw van de voorafgaande bladzijden wordt het hoog tijd in te gaan op Gerritsens fundamentele scepsis jegens de constructie van elke Middelnederlandse literatuurgeschiedenis. Zijn stelling luidt, dat het onmogelijk is zicht te krijgen op het Middelnederlandse literaire evolutieproces zolang deze letterkunde nog zo slecht valt te dateren. ‘Een diachronische ordening, een poging tot beschrijving van dat uiterst gecompliceerde proces waarbij elk nieuw werk “reageert” op de bestaande werken, en door zijn aanwezigheid de leeservaring bij die werken in zekere zin doet veranderen, en zélf in de ogen van de lezers weer verandert als er nieuwe werken ontstaan, is alleen uitvoerbaar als de werken waar het om gaat dateerbaar zijn’ (102-103) – quod non. Nu meen ik dat Gerritsen in de hier geciteerde passage tussen de eerste en de laatste komma wel erg veel vergt van een literatuurgeschiedenis. Zou literatuurgeschiedschrijving werkelijk de beschrijving moeten bieden van het geatomiseerde reactieproces dat hij hier schetst, dan vallen alle tot op heden geschreven literatuurgeschiedenissen van alle perioden en talen door de mand. En zelfs voor de moderne periode, waarin dit soort literatuurgeschiedschrijving in principe mogelijk zou zijn omdat de publikatietijd van literaire werken tot in weken achter de komma kan worden bepaald, mag men zich afvragen wat er gewonnen zou zijn als er zo te werk werd gegaan. Abstract-theoretische status valt het ‘reactiemodel’ niet te ontzeggen, maar de reële werkzaamheid ervan lijkt twijfelachtig. Ook op wat grotere schaal blijft het belang van zulke chronometrische systematisering dubieus. Wat wij, bijvoorbeeld, binnen het recente proza onderscheiden in Zestigters, Zeventigters en (nu al) Tachtigters (op grond overigens van een meer sym-

bolisch dan historisch gefundeerde kabbalistiek), kan in een toekomstige literatuurgeschiedenis heel wel bijeen worden genomen, en het is zeer de vraag of daarbij niet diepzinniger karakteristieken zullen worden bereikt dan wij thans waarnemen.

Literatuurgeschiedschrijving is per definitie een anachronistische abstractie, en daar kunnen we maar beter vrede mee hebben. Dat betekent niet dat men het zonder dateringen kan stellen, en hoe vager die zijn, hoe meer men zich tot chronologische globaliteiten zal moeten beperken. Daarbij moeten we de moed echter niet te snel laten zakken. Het zou mooi zijn als we wisten in welke volgorde Hildegarsberchs gedichten zijn ontstaan, en hoe deze zich verhoudt tot die van de gedichten in het Haagse liederenhandschrift en tot de datering van *Reinaert II* – maar nu we dat niet weten (en waarschijnlijk ook nooit zullen weten), ontslaat ons dat niet van de plicht te pogen hun literair-historische plaats te bepalen. Het in dit artikel geschetste model werkt daartoe met een globale ordening naar cultuurkring, die het vereist de Middelnederlandse werken te kunnen indelen naar regio en ontstaansperiode. Op basis hiervan vallen in tijd en ruimte een aantal complexen te lokaliseren die – tenzij het toeval (?) van de overlevering ons hopeloos bedriegt – kunnen worden aangemerkt als primaire ‘provincies’ van Middelnederlandse letterkundige activiteit. Het zou misschien het verstandigst zijn hierover in dit stadium verder te zwijgen (zoals Gerritsen ook niet heeft verklapt welke stofcomplexen hij allemaal zou willen onderscheiden). Toch prefereer ik het hier een denkbare mini-inhoudsopgave prijs te geven, op gevaar af krediet te verspelen maar hopen op welwillendheid van de goede verstaander.

Nemen we het begin van de vijftiende eeuw als globale eindgrens, dan is de hierboven omschreven Hollands-Beierse bloeiperiode het sluitstuk. Daaraan gaat vooraf (onder gedeeltelijke overlapping) een machtige Brabantse periode van Middelnederlandse literatuur, die (met voor- en uitlopers, ook in het Frans) globaal het hertogelijk bewind van de drie Jannen omspant. Dit grootse complex is overigens ook intern aan belangrijke evolutie onderhevig: in de (midden en) laatste periode staat Boendale centraal, in vroegere tijd de late epiek (Hein van Aken, *Roman van Limborch*, en andere), die de voortzetting vormt van de hoofs-ridderlijke bloeiperiode onder Jan I, zelf weer voortzetting van een nog vroegere Brabantse literatuur die een sterk Frans accent – maar ook Segher! – kende. Rond dit punt in de tweede helft van de dertiende eeuw aangeland, vraagt inmiddels een Hollandse cultuurkring rond Floris V weer de aandacht, waarbinnen uiteraard Maerlant hoofdfiguur is, met in diens voetspoor Stoke en Velthem (die

daarnaast Brabantse connecties heeft – de complexen (zullen) interfereren!).

Ik realiseer mij dat het bovenstaande nog te schematisch is om zelfs maar op Gerritsens misprijzing als ‘Potemkindorp’ aanspraak te kunnen maken. Maar al te goed weet ik hoeveel, ook in meer uitgewerkte vorm, er nog aan schort. Waarom zouden we aannemen dat Maerlant zijn *Historie van Troyen* en *Rijmbijbel* voor dezelfde Hollandse cultuurkring schreef als zijn wél met opdracht bewaarde werken? Hoe past het veertiende-eeuwse Vlaamse Gruuthusehandschrift in bovenstaand kader, hoe Jan Praet, hoe Jan de Weert? Wat is de plaats van de abele spelen, welke die van de *Beatrijs*? Verder stelt ook in deze optiek de geestelijke letterkunde eigen vragen. Voorzover deze teksten, zoals bijvoorbeeld geldt voor de *Tafel van den kersten ghelove* en de *Bijbel van 1360*, een lekenpubliek beoogden, verdienen ze in deze wereldlijke context te worden geïntegreerd.¹⁷ Anders ligt het bij geschriften die primair in geestelijk milieu functioneerden, zoals van Ruusbroec, Jan van Leeuwen en Broeder Geraert. Ofschoon niet zelden nauw met de wereld verbonden,¹⁸ lijken deze teksten wat betreft hun randvoorwaarden, communicatieve situatie en mentaliteit toch zozeer aan andere, kerkelijke instituties gerelateerd dat zij op een eigen behandelingskader aanspraak kunnen maken. De ordening daarbinnen is dan nog een probleem apart: te denken valt aan indeling naar functiekring (begijnen, vrouwenkloosters, bepaalde orden).

Al deze problemen zinken echter in het niet bij de problematiek van de periode vóór Maerlant. Het is daar dat Gerritsens ongeloof volkomen op zijn plaats lijkt.¹⁹ Beklemmend is dit dan eens te meer, omdat het hier de periode betreft waarin (de) grote Middelnederlandse ridderliteratuur tot stand moet zijn gekomen, waarvoor de literatuurgeschiedenis per traditie een ereplaats inruimt. De precieze omtrek van dit corpus is nog onduidelijk, maar de voorlopige lijst van vrijwel zeker vóór (soms ook vroegcontemporain mét) Maerlant te dateren werken is imposant genoeg, en omvat Arturromans, Karelromans, Oosterse ridderromans, de *Reinaert*, de *Brandaen*... Traditioneel staat het leeuwedeel van deze ridderepiek als (West)Vlaams te boek, en hoeveel kanten men ook met deze karakteristiek nog op kan (per slot schreef Maerlant zijn Vlaams voor een Hollands milieu, en lijkt het belang van Zeeland te worden onderschat), men zou toch een lief ding geven voor tenminste één meer concrete historische aanwijzing voor Middelnederlandse literaire belangstelling in twaalfde- of vroeg-veertiende-eeuws Vlaanderen. Met de beroemde en belangrijke onomastische gegevens zijn immers nog geen opdrachtgevers van Middelnederlandse schriftliteratuur gelokaliseerd,²⁰ terwijl juist de bloei van

deze grootschalige ridderepiek zonder literair mecenaat ondenkbaar lijkt. Verschuilt zich hier nu (toch) de fameuze burgerij, met dien verstande dat het dan zou gaan om burgers met zéér aristocratische pretenties? Of moeten we het eerder zoeken bij de lagere Vlaamse adel, die in de schaduw van de grote heren aan het Franstalige grafenhof de hoofse literatuur koesterde in de moedertaal?²¹ Of schuilt er Hollands/Brabants kaf onder Vlaams taalkoren, en waren *van Haerlem Clays*, *Ver Brechten sone* en Segher Diengotgaf niet zo eenzaam als zij lijken? Het zijn (deels) oude vragen, waarvan het herhalen kan irriteren. Maar als ze niet steeds worden gesteld, zullen ze ook nooit worden beantwoord.

Want wat niet is, kan nog komen. Dat het mogelijk is om ook een minimaal aantal, vrij disparate overleveringsgegevens voor een plausible literairhistorische reconstructie te benutten, heeft J. Goossens laten zien in zijn reeds genoemde artikel. Hij heeft daarin, uitgaande van het waardevolle *Corpus-Gysseling*, de contouren gereconstrueerd van de vroegste Middelnederlandse literatuurprovincie: die waartoe Veldeke behoorde, in het Rijn-Maasgebied van de late twaalfde en vroege dertiende eeuw. Daarmee wordt het literairhistorische niemandsland ingeperkt tot de periode tússten Veldeke cum suis en Maerlant. En ofschoon ik Goossens' visie op Maerlant niet kan beamen – hij ziet hem, conform een oude opvatting, primair als dichter voor de Vlaamse burgerij – deel ik het constructieve optimisme dat uit zijn verhandeling spreekt: met speurzín en combinatievermogen moet het mogelijk zijn ook op de vroege Middelnederlandse letterkunde greep te krijgen. Een tweede belangrijke stap voorwaarts op dit terrein is gezet door E. van den Berg, die in zijn dissertatie een model ontwikkelt voor de datering van Middelnederlandse epische teksten op taalkundige (syntactische) gronden.²² Als zijn conclusies kloppen, bevat Geritsens spervuur op het Potemkindorp der Middelnederlandse dateringen (geciteerd in de inleiding van deze bijdrage) geen echte explosieven meer: de *Reinaert* is van circa 1250, evenals de *Walewein*, en ofschoon de datering van *Tprieel* en *Karel ende Elegast* problematisch blijft, behoren ze voor Van den Berg onmiskenbaar tot de dertiende eeuw. Uitgaande van zijn bevindingen, verkrijgen we een vrij nauwkeurig overzicht van de epische werken die vóór Maerlant in omloop zijn geweest. Misschien is het mogelijk, dit beeld nog te verhelderen langs een letterkundige argumentatielijn: door zorgvuldig na te gaan naar welke (Middelnederlandse) werken Maerlant terugverwijst (en in hoeverre hij deze bij zijn publiek bekend veronderstelt) zou met een soort terugwerkende kracht literatuurgeschiedenis kunnen worden geschreven.²³ Al met al komt in de ontwikkelbak van de vroege

Middelnederlandse letterkunde langzaamaan een beeld naar boven, al is het nog te vaag om gefixeerd te worden.

Besluit

Het concept van Middelnederlandse literatuurgeschiedenis dat in deze bijdrage centraal staat, opereert vanuit een betrekkelijk nieuwe benaderingswijze en een navenant nieuw ordeningsprincipe. Slechts de doorgevoerde praktijk zal kunnen leren, in hoeverre 'nieuw' ook 'beter' inhoudt, of zelfs maar 'goed'; voorlopig staat nog vrijwel alles te bezien. Zal het concept praktisch uitvoerbaar blijken, en zo ja, een (meer) bevredigend inzicht verschaffen in de ontwikkelingsgang der Middelnederlandse letterkunde? Wat het eerste betreft, is het waarschijnlijk niet zozeer de vraag of het doenlijk zal zijn de teksten als contextgebonden literaire mentaliteitsdragers te zien; op dit gebied is in het buitenland voldoende ervaring opgedaan om vertrouwen te mogen hebben.²⁴ De vraag is echter wel, of het in voldoende gevallen mogelijk zal zijn deze werken gefundeerd in een concrete historische ontstaanssituatie te verankeren, zoals het ordeningsmodel – hoe globaal ook – beoogt.

Maar ook als dit mocht gelukken (hetgeen ik wel verwacht), rijst nog de hierboven als tweede gestelde vraag: wat levert het op? Staan, bijvoorbeeld, de mentaliteitsgerichte benaderingswijze en het meer territoriale ordeningskader niet op gespannen voet met elkaar, of vormt juist het tweede de noodzakelijke historische concretisering van het eerste? Veel hangt daarbij af van de vraag hoe zich de verhouding tussen literaire en bestuurlijke entiteiten zal aftekenen. In hoeverre zal binnen een samenhangend historisch kader ook van samenhangende literaire mentaliteit(en) kunnen worden gesproken? Of zal keer op keer moeten worden geconstateerd dat werk a in situatie x minder overeenkomt met werk b in dezelfde situatie dan met werk c in situatie y? Zou dit zo zijn, dan zou dit reden kunnen zijn om de concreet-historische ordeningssystematiek te verlaten voor een meer 'mentaliteitsgewijze' configuratie, waarmee eigenlijk een variant op het genre/stofcomplex-model zijn intrede zou doen. Daarmee zou dan tevens de band tussen middeleeuwse literatuur en geschiedenis lossier blijken te zijn dan hierboven verondersteld. In laatste instantie zou dit zelfs kunnen leiden tot het deficit van deze benaderingswijze: de Middelnederlandse literatuur zou zich dan immers (goeddeels) onafhankelijk van de historische context blijken te hebben ontwikkeld.

Maar ook in het omgekeerde geval – gesteld dus dat de hier ingeslagen weg tot de meest lucide in- en vergezichten zou leiden – zal

nog het blikveld beperkt zijn. Ook daar kunnen we mijns inziens maar beter vrede mee hebben. Evenals de 'echte' historicus²⁵ moet ook de literatuurhistoricus durven kiezen en selecteren, in methode zowel als object. Een geloof is aan de basis van een literatuurgeschiedenis ongewenst, maar een visie noodzakelijk. Misschien ligt hier ook wel de voornaamste zwakte van Knuvelders middeleeuwenboek. Mijn bezwaar tegen Knuvelders *Handboek* is niet zozeer dat het toevalligerwijs niet de hierboven geformuleerde visie op middeleeuwse literatuur huldigt, maar dat het géén visie heeft. Waarschijnlijk was Knuvelder als niet-mediëvist (al zijn grote voorgangers waren 'in de middeleeuwen' gepromoveerd!) te zeer aangewezen op het beeld dat derden hem verschaften. Met name gold dit ook waar hij – op zich natuurlijk lovenswaardig – geen genoegen nam met de eenvoudige transplantatie van het beeld van, bijvoorbeeld, Van Mierlo, doch nieuwe inzichten wilde overdragen. Hij moest daartoe te rade gaan bij onderzoek dat juist in deze jaren zeldzaam geschakeerd, maar ook sterk versplinterd was. Al binnen Knuvelders behandeling van één genre is deze heterogeniteit waarneembaar: bij de *Moriaen* staat de relatie tussen individu en gemeenschap centraal, bij de *Ragisel* de *ars poetica*, bij de *Ferguut* de structuur, bij de *Walewein* het auteurscollectief, bij *Witte voet* de symboliek van het hert. Deze vergruizing van het beeld neemt exponentieel toe als andere genres in heel ander licht worden geplaatst (of in hetzelfde, maar dan zonder verband): de ruimtestructuur van de *Reinaert*, de leer van Hadewijch, de bewerkingstechniek der *Tweede Rose*, het ontstaan van de abele spelen... Lopend aan de leiband van de specialisten, heeft Knuvelder zijn Middelnederlandse literatuurgeschiedenis niet de meerwaarde van coherentie kunnen geven die van een geschiedverhaal mag worden verwacht, desnoods met verlies aan veelzijdigheid op onderdelen. Zijn werk is te veel blijven steken in een uitkomstloze optelsom; daardoor is het meer geslaagd als compendium van de medioneerlandistiek anno 1970 dan als afgewogen geschiedverhaal.

In dit verband is het ook opvallend hoeveel Middelnederlandse teksten in Knuvelders *Handboek* met een simpele vermelding figuren, zonder dat er iets van betekenis over wordt meegedeeld, laat staan betekenis in breder verband. Het *Handboek* is minder literatuurgeschiedenis dan encyclopedie. Terecht heeft Gerritsen erop gewezen (90), dat deze encyclopedische functie van een literatuurgeschiedenis als oneigenlijk moet worden beschouwd. Ik neig ertoe, hier zelfs van onwenselijk te spreken. Natuurlijk is er dringend behoefte aan een informatieve vraagbaak voor de Middelnederlandse letterkunde, waarin men zich snel kan oriënteren over de inhoud van een werk, de

overlevering en de stand van onderzoek. Maar de auteurs van zo'n Middelnederlands 'Verfasserlexikon' moet men niet dwingen de concieze informatie in een narratief kader te ordenen; zij, en hun lezers, zijn veel meer gediend met een gealfabetiseerd (losbladig?) systeem. Omgekeerd moet men van de auteur van een letterkundig geschiedverhaal niet vergen dat hij alle teksten (en liefst in al hun aspecten) aan de orde laat komen. Als het gaat om een letterkundig geschiedverhaal, heeft de beredeneerde beperking mijn voorkeur boven het encyclopedische 'Gesamtkunstwerk'. Daarom acht ik het ook allerm minst bezwaarlijk, dat de literatuurgeschiedenis van één periode door één persoon zou worden geschreven (al moet die natuurlijk kunnen putten uit het onderzoek van velen). Maar wie dat erkent, beseft tegelijkertijd hoe noodzakelijk het is dat in de literatuurgeschiedschrijving verschillende visies vigeren. Als Nederlandse literatuurhistorici, naar het woord van Gerritsen, dan 'zelfkazers' (moeten) zijn, dan is het een evident consumentenbelang dat er gelijktijdig meerdere soorten op de markt zijn (en ook de kaasmakers wens ik toe dat ze niet uitsluitend hun eigen produkt hoeven te eten). In Duitsland zijn thans zes grote literatuurgeschiedenissen van de middeleeuwen voorhanden dan wel in bewerking, en daar wordt in de germanistiek niet over geklaagd, maar met vrucht over gediscussieerd.²⁶ Zo is er dan voor het Middelnederlands niet alleen principieel ruimte voor, maar ook principieel behoefte aan de synchroon-complete schetskaart naast het diachroon-selectieve geschiedverhaal.²⁷ Literairhistorische pluriformiteit is, zeker waar het de moedertaal betreft, geen wildgroei, maar een weldaad. Ook dat mag tussentijds wel eens worden gezegd.

Naschrift

De dialoog die dit stuk met Gerritsen aangaat, heeft inmiddels een derde gesprekspartner gekregen: zie Wackers 1989. Maar ondanks alle grondslagendiscussies en omtrekkende bewegingen is het wat het schrijven van een Middelnederlandse literatuurgeschiedenis betreft nog steeds bij droogzwemmen gebleven. Wel is sindsdien veel werk verzet op onderdelen, en zijn veel inzichten aangescherpt.

Wat aanvullende literatuur betreft, is het ondoenlijk alles te vermelden dat betrekking heeft op theorie en methode van de middeleeuwse literatuurgeschiedschrijving. Enkele interessante studies zijn Peters 1985 en Müller 1986; voor de historische Nederlandse letterkunde komen daar als principiële studies bij Grootes 1988-1989 en Schenkeveld-van der Dussen 1990. Als belangrijke aanvullende casuïstiek kan worden gewezen op Janssens 1987b en 1989 over de Brabantse hofliteratuur en Janssens 1981 over het rijke literaire milieu van de Brabantse

kloosters. De beschouwing over de Hollands-Beierse hofliteratuur is uiteraard achterhaald in het licht van Van Oostrom 1992; het Haags liederenhandschrift is daar alleen als 'hulpconstructie' behandeld, en *Reinaert II* is bewust buiten beschouwing gelaten: bij nader inzien lijkt een Vlaamse ontstaanskring voor deze tekst waarschijnlijker (vgl. Berteloot 1992). Bovendien verschenen sindsdien monografieën over Willem van Hildegaersberch (Meder 1991a) en de heraut Gelre/Beieren (Van Anrooij 1990). Over het rijke (probleem)gebied der dertiende-eeuwse (Vlaamse) ridderepiek zie Besamusca 1991a, Bouwman 1991 en Janssens (ter perse). Ook zeer belangwekkend is, ook om de methodiek der lokalisering van ontstaansmilieus, Van den Berg 1987.

Zoals verwacht, blijken de in dit stuk verwoorde gedachten zoveel jaren later vatbaar voor allerlei heroverweging en -waardering. Zo is het concept 'genre' als historisch-functionele categorie, en dus ook als factor in de middeleeuwse literatuurgeschiedschrijving, hier vermoedelijk te gering geschat; vgl. de inleiding van Willaert e.a. 1992. Bovendien lijkt het sinds de ervaring van Van Oostrom 1992 niet meer zo zeker dat de vanuit sociologische optiek bijeengebrachte literatuur, in casu die van het Hollands-Beierse hof, een dieperliggende verwantschap zou vertonen die het milieu profiel verleent ter onderscheiding van aanverwante (Middel nederlandse) literatuurkringen. Voor de teksten van *Het woord van eer* lijkt toch vooral een grote diversiteit karakteristiek. Toch spreekt het principe van de in dit stuk ontworpen Middelnederlandse literatuurgeschiedenis mij nog altijd sterk aan: de literatuur beschreven en geduid binnen de context van haar primaire milieu van ontstaan en functioneren.

Wel ben ik inmiddels aarzelender geworden over de praktische uitvoerbaarheid van een Middelnederlandse literatuurgeschiedenis op deze grondslag. Vooral de grote lacunes in onze kennis van de primaire context van veel canonieke Middelnederlandse teksten lijken een zware handicap te vormen om hier de daad bij het woord te voegen. Het aantal studies en interpretaties dat sinds 1985 de Middelnederlandse letterkunde in relatie tot haar functiemilieu heeft gezien, is weliswaar stormachtig gegroeid, maar in veel gevallen moeten wij het (nog?) zonder plausible historische plaatsing van de teksten stellen – laat staan dat er al een goed kader zou dagen voor en van de diverse en opeenvolgende literatuurmilieus. Ook is het een teken aan de wand dat de thans op stapel staande Nederlandse literatuurgeschiedenis, bij alle historisch-functionele optiek die haar essays juist m.b.t. de Middelnederlandse letterkunde kenmerkt, het voor zijn uitgangspunten en de ordening in een heel andere, meer 'open' en 'losse' richting zoekt dan hier is voorgesteld, en radicaal afziet van het construeren van (historische) verbanden tussen de vaak zo diverse en disparate teksten: zie Schenkeveld-van der Dussen (ter perse).

DE OUDE ORDE IN VERVAL?
Hollandse hofliteratuur en Huizinga's 'Herfsttij'

In 1919 verscheen een boek dat zonder overdrijving wel de meest invloedrijke studie mag worden genoemd die ooit door een Nederlandse 'alfa' werd geschreven: *Herfsttij der middeleeuwen* van Johan Huizinga. In een interview met de *NRC* (20 juni 1985) stelde W. Frijhoff: 'Huizinga en zijn *Herfsttij der middeleeuwen*? Dat is geen bron van inspiratie meer. Je kunt er als historicus alleen nog vertederd naar kijken.' De feiten van de mediëvistiek logenstraffen deze bewering: in het buitenland verschijnen nog jaarlijks studies die zich nadrukkelijk in relatie tot *Herfsttij* profileren. Zeker niet altijd zonder kritiek – waarover straks. Maar in vakken als geschied- en literatuurwetenschap is de wetenschappelijke vooruitgang zozeer afhankelijk van de dialectiek met eerdere inzichten, dat een boek dat zeventig jaar na dato nog altijd voorwerp van discussie weet te zijn onverkort een rijke inspiratiebron genoemd verdient te worden.

Toepasselijk genoeg was *Herfsttij* zelf in 1919 ook een boek dat zijn visie ontwikkelde vanuit de kritische dialoog met een voorafgaand meesterwerk. In 1860 had Jakob Burckhardt *Die Cultur der Renaissance in Italien* gepubliceerd, en daarin de late middeleeuwen – ook die benoorden de Alpen – als voorloper van deze culturele revolutie geduid. Huizinga daarentegen zag deze late middeleeuwen nu juist niet 'in de schaduwen van morgen', doch veeleer in die van gisteren, de 'echte' middeleeuwen. Afgaand op Huizinga's eigen getuigenis hebben deze ideeën een beslissende vlucht genomen tijdens een wandeling langs het Groningse Damsterdiep in 1907. Daar rees bij hem een inzicht: 'de late middeleeuwen niet zozeer als de aankondiging van het komende, maar als het afsterven van dat wat heengaat.' Hij vatte het plan op voor een boek dat de laatmiddeleeuwse schilderkunst van de gebroeders Van Eyck wilde 'begrijpen in haar samenhang met het gansche leven van den tijd'.

Kunst in de context van de tijdgeest dus – en voor Huizinga kwam die tijdgeest eerst en vooral tot uitdrukking bij de Bourgondiërs. Van hun stralende hofcultuur, het zonnecentrum van het veertiende- en vijftiende-eeuwse West-Europa, wilde Huizinga, zoals hij dat noemde, 'de levens- en gedachtenvormen' reconstrueren in een grensverleggend experiment met historische cultuurpsychologie. Als een ware psychiater hechtte Huizinga daarbij minstens zoveel waarde aan woorden als aan daden – en vandaar dat hij zich in zijn onderzoek liever dan door Bourgondische politiek of economie liet leiden door Bour-

gondische literatuur. Hij las de monumentale hofkronieken van Froisart en Chastellain, de moraliserende poëzie van Eustache Deschamps en Molinet, en dergelijke meer. De exuberante, theatrale levenshouding die hem hieruit tegemoet kwam, hield Huizinga tegen het licht van de feitelijke historische situatie: een tanende ridderschap, een kerk in ontbinding, natuurrampen, epidemieën, ketterij... De alomvattende tijdgeest liet zich samenvatten in de onvergetelijke metafoor van herfsttij: een overweldigende kleurenpracht die de hoogzomerse bloei vaak in de schaduw stelt, doch weldra is gedoemd te sterven. Zo zag Huizinga de Bourgondische hofcultuur als *pars pro toto* voor de hele late middeleeuwen, met als centrale notie het contrast tussen uiterlijke levensstijl en innerlijke werkelijkheid: de laatste als een bedreigende chaos vol interne en externe krachten van desintegratie – de eerste als verkrampte sublimering van de hieruit voortgevloeide angst, zich verschansend in een onneembaar laatste bolwerk van een collectieve droomcultuur. Een tijdgeest dus van decadentie in de volle zin des woords, een eindtijd als de herfst, nog éven mooi alvoor de barre winter invalt.

Anders dan men achteraf zou verwachten, duurde het geruime tijd voordat *Herfsttij der middeleeuwen* door historici als meesterwerk werd herkend. In Nederland genoot het werk de toch wat twijfelachtige eer om bovenal door letterkundigen als P.N. van Eyck en Menno ter Braak te worden bejubeld; de historische vakpers reageerde afwijzend. Het klimaat in historisch-mediëvistisch Nederland werd in die tijd beheerst door de zogenaamde Oppermann-school, die met hyperspecialistische oorkondenkritiek de mediëvistiek bedreef. In zulke ogen kon Huizinga's *Herfsttij*, met zijn universele greep en sensitivistische stijl (de invloed van Van Deyssel is onmiskenbaar) bezwaarlijk meer zijn dan een essay, om niet te zeggen – wat sommigen zeiden – een roman. In het buitenland werd het boek weliswaar prompt vertaald, doch pas laat invloedrijk. De eer hiervoor lijkt toe te komen – en dat is dan allesbehalve toevallig – aan Marc Bloch en Lucien Febvre, de aartsvaders van de *Annales*. Deze historische school hechtte weliswaar enerzijds aan maximale exactheid van methode – en als zodanig scoort *Herfsttij* niet hoog – doch had anderzijds grote belangstelling voor de psychologische aspecten van het verleden. Het is met name deze tweede loot aan de stam der *Annales* die de laatste jaren is uitgegroeid, nu historici weer een verhaal durven te maken over de kwaliteiten van het verleden, in plaats van een tabel van de kwantiteiten. De lijfspreuk is daarbij, zoals bekend, de mentaliteit – en dat is welbeschouwd niet zoveel anders dan wat in Huizinga's ondertitel nog 'levens- en gedachtenvormen' heette. En zo beleeft Huizinga's *Herfsttij* onder invloed

van de nieuwe geschiedbenadering, nog eens versterkt door de (hiermee deels samenhangende) middeleeuwenmode, een ware renaissance, die eigenlijk een verlate bloeitijd is. Het bevestigt de stelling van Hugenholtz, dat *Herfsttij* aanvankelijk zo terughoudend werd ontvangen niet omdat het boek zo ouderwets was (zoals technomediëvisten à la Oppermann graag mochten denken), doch veeleer omdat het te modern was. Niet alleen de grote kunstenaar, maar ook de geleerde kan zijn tijd vooruit zijn.

Kritiek

Met dit alles wil niet gezegd zijn dat *Herfsttij* heden ten dage als de laatste waarheid kan gelden, integendeel. Enigszins gechargeerd kan misschien worden gesteld dat de tegenwoordige mediëvistiek een haat-liefde-verhouding met het boek heeft: iedereen zou *Herfsttij* geschreven willen hebben, maar niemand zou de inhoud zo nog voor zijn rekening willen nemen. Op centrale punten is Huizinga's visie immers met kracht van argumenten weersproken. De grootste gemene deler van deze kritiek is meestal, dat het zo contrastrijke beeld van Huizinga's 'schilderij in woorden' (zoals het vaak is genoemd) minstens zoveel door diens penseel is aangebracht als dat het een authentiek laatmiddeleeuws koloriet verbeeldt. Zo heeft Huizinga de kloof tussen kunst en werkelijkheid in de late middeleeuwen wel erg breed voorgesteld. Aan de ene kant onderschat hij de reële levenskracht van het ridderideaal – en stelt daarmee de kunst te zeer als enkel droom voor –; aan de andere kant schildert hij de werkelijkheid wel erg bedreigend. Ook het contrast tussen 'hoge' en late middeleeuwen is door Huizinga waarschijnlijk te zwaar aangezet, in zoverre hij die hoge middeleeuwen weer te harmonisch voorstelt. Ook toen was er al een aanzienlijke discrepantie tussen het hoofse ideaal en de werkelijkheid, die ook toen vol spanningen was die in de kunst werden bezworen. En omgekeerd is de Bourgondische cultuur weer minder decadent dan Huizinga haar portretteert: het moderne onderzoek ziet de Bourgondische heerschappij als een professioneel gerunde machtsstaat, waarbinnen pracht en praal niet zozeer een vlucht was, als wel het aangewezen beleidsinstrument om macht te veraanschouwelijken. Tenslotte mag met recht worden betwijfeld of Huizinga's kroongetuige – de Bourgondische cultuur – de laatmiddeleeuwse tijdgeest kan representeren: wie binnen hetzelfde tijdsgewricht de blik richt op, pakweg, de stedelijke cultuur ziet eerder Brugse zomer dan Bourgondische herfst.

Dit zijn natuurlijk geen geringe bezwaren; men kan zelfs zeggen dat hiermee de hoekstenen uit Huizinga's reconstructie zijn losgewrikt. En toch zou men ook staande kunnen houden dat het hier per saldo slechts de hoogst gewichtige en noodzakelijke nuancering betreft van een visie die in haar essentie nog altijd veel aantrekkelijks heeft. Het klopt dus niet, maar er zit toch iets in. Hoezeer men Huizinga ook moet relativieren, twee van zijn hoofdstellingen lijken toch moeilijk te loochenen: ten eerste, dat de aloude adel in de loop van de veertiende en vijftiende eeuw gevoelig aan macht inboet; en ten tweede, dat de kunst die deze adel cultiveert tegen dit positieverlies veelal een dam, of zelfs een rookgordijn opwerpt. Daarbij is de literatuur binnen dit adelsmilieu veelal conservatief van karakter: zij idealiseert de oude prerogatieven, en lijkt weinig van zins zich aan nieuwe machtsverhoudingen aan te passen.

Maar laten wij met dit soort generalisaties zeer voorzichtig zijn, want als de *Herfsttij*-discussie iets kan leren, is het wel hoe gevaarlijk zulke globale karakteristieken zijn. Hoe beter men toeziet, hoe ingewikkelder het allemaal blijkt; een volgend onderzoeker is veelal bezig de opvattingen van de vorige te compliceren. Dat is nu vooruitgang in ons soort vakken: de dingen steeds ingewikkelder maken. Dat 'dé middeleeuwen', als een uniforme cultuurkolos, niet hebben bestaan, is juist een van de lessen van Huizinga's *Herfsttij*; maar het valt te vrezen, dat ook 'hét herfsttij der middeleeuwen' niet heeft bestaan. Geschiedfilosofisch beïnvloed door Hegel als hij was, zag Huizinga de laatmiddeleeuwse cultuur in eerste en laatste instantie als een eenheid, doortrokken van een alomtegenwoordige tijdgeest die op de meest diverse terreinen zijn stempel had gedrukt: op literatuur en beeldende kunst, maar evenzo op geloofszaken, op standenopvattingen en levenspraktijk, en dan ook nog in de meest uiteenlopende milieus, van hoog-aristocratisch tot plattelands. Een zo verregaand holisme durven wij ons heden ten dage niet meer te permitteren, omdat het naar ons oordeel te vaak het onverenigbare verenigt. Wij zijn verder, en dus voorzichtiger; ons parool is veeleer, binnen de laatmiddeleeuwse cultuur te differentiëren en om, gemeten naar tijd, ruimte en milieu veel kleinere eenheden onder de loep te nemen.

Herfsttij in Holland?

In het vervolg van deze bijdrage wil ik zoiets pogen te doen voor het cultuurmilieu van het Hollandse gravenhof omstreeks 1400. Wij zullen trachten te bezien hoe deze situatie zich verhoudt tot het beeld dat

Herfsttij der middeleeuwen schildert. Voor de goede orde: Huizinga heeft het nooit over dit milieu – maar als zijn herfsttijconceptie ook maar bij benadering de reikwijdte heeft die hij suggereert, dan moet wat Huizinga betoogt voor de Bourgondische hofcultuur tussen 1350 en 1500, toch ook bij benadering opgaan voor de Hollands-Beierse hofcultuur rond 1400. Ik zal deze kwestie trachten te benaderen vanuit de literatuur; in de eerste plaats omdat dat nu eenmaal mijn vak is, en in de tweede plaats omdat ik net als Huizinga geloof dat zulke mentaliteitshistorische vragen vaak heel goed via het literaire medium kunnen worden geattaqueerd. Maar alvorens wij overgaan tot de teksten, eerst nog – heel kort – iets over hun context: de historische situatie in het toenmalige graafschap Holland, en dan vooral in adellijke kringen.

In de jaren rondom 1400 bevindt Holland zich onder de regering van het zogenaamde Beierse gravenhuis. Sinds in 1358 de laatste Henegouwse graaf van Holland, Willem V, krankzinnig was geworden en zijn dertig laatste levensjaren sleet in eenzame opsluiting in een torenkamer, nam diens broer Albrecht van Beieren het bestuur over het graafschap Holland waar, alvorens hij in 1389 – toen Willem V overleed – officieel als graaf werd geïnstalleerd. Albrecht gaf de grafelijke residentie te Den Haag de allure van een hof van internationaal niveau, waar het bedrijven van gewichtige politiek hand in hand ging met een feestelijk hofleven. Economisch ging het Holland voor de wind: de groeiende scheepvaart en nijverheid in de steden bracht een aanzienlijke geldstroom met zich mee. Maar deze stedelijke expansie vormde tevens een ernstige bedreiging voor de politieke stabiliteit in het graafschap: de zich steeds meer verzelfstandigende stadsmacht vormde voor de landsheer een geduchte partij te meer om rekening mee te houden. Deels parallel aan, maar ook wel eens haaks op dit toch al gecompliceerde krachtenveld, spelen zich de fameuze Hoekse en Kabeljauwse twisten af – in onze lagerschoolherinnering gemakkelijk vertekend tot een ietwat pittoreske provincieruzie, doch in feite een hoogst bedreigend netwerk van vetes die het graafschap Holland gedurende een eeuw op de rand van burgeroorlog hielden. Soms werd die grens zelfs overschreden, zoals in 1392, toen het naar aanleiding van de moord op Albrechts geliefde Aleid van Poelgeest tot een regelrechte oorlog kwam tussen de graaf en zijn zoon Willem van Oostervant. De ontwrichtende uitwerking van dergelijke interne conflicten, zoals hier zelfs tussen de landsheer en zijn troonopvolger, kan moeilijk worden overschat – en in het Holland van de Hoekse en Kabeljauwse twisten waren zulke spanningen aan de orde van de dag, alle periodieke verzoeningen ten spijt. De vele militaire expedities verstoorden de handelsvrede, vernietigden mensenlevens én kapitalen, en leidden tot

desorganisatie van het muntwezen. De misschien minder democratische, maar wel duidelijke feodale gezagsverhoudingen werden steeds meer vertroebeld door een onberekenbaar krachtenspel van voor goed geld verhandelbare coalities, die even gemakkelijk konden worden verbroken als aangegaan. Ook toen Albrechts zoon in 1404 eenmaal als graaf Willem VI was opgevolgd, bleef de situatie uiterst explosief, om na 1417 onder Jacoba van Beieren volledig uit de hand te lopen. Kortom: in dit deel van de middeleeuwen – Holland, circa 1400 – is het onzekerheid troef.

Wenden we nu de blik van het politieke naar het literaire toneel, dan is daar van onzekerheid opvallend weinig te bespeuren. Integendeel: de Hollandse hofauteurs lijken vrij zeker van hun zaak, en, om zo te zeggen, ook vrij zeker van andermans zaak. Ik bedoel hiermee dat zij met hun geschriften pretenderen hun publiek (in eerste instantie evenals zijzelf verkerend in de hofkring) te kunnen voorhouden hoe het leven moet. Deze in onze ogen weinig artistieke zendingsdrift wortelt in de dominante middeleeuwse literatuuropvatting, die wil dat wie de pen op perkament zet dat doet om anderen iets te leren. Daarmee is de esthetiek nog allerminst uit het middeleeuwse letterkundige domein verbannen, maar de ethiek eist daar heel nadrukkelijk óók haar deel. De positie van de middeleeuwse auteur, hoe mooi hij ook mag schrijven, ligt veel dichter dan heden ten dage aan tegen die van leraar, prediker en raadsman. Wie in de middeleeuwen schrijft, is meestal een idealist, die beter denkt te weten. Zo is het ook gesteld met de Hollandse hofauteurs – en het moge ons eens te meer ervoor behoeden, de literaire mentaliteit lichtvaardig tot communis opinio te verklaren: de opvattingen van de hofliteratoren zijn niet zonder meer representatief voor de edelman in de straat. Maar het zijn wel de enige opvattingen uit dit milieu die expliciet en uitvoerig zijn overgeleverd, en we zullen het ermee moeten doen. Bovendien zijn de auteurs elk voor zich de tolk van een ideologie waaraan zij althans zélf een brede geldigheid voor het collectief der hovelingen toekennen.

Eer en geweten

Het sleutelbegrip in deze ideologie is 'eer'. Eer is het doel waarnaar de mensen volgens hun auteurs dienen te streven. Eer is de bekroning van goed gedrag, en wel in de vorm van een goede reputatie binnen de gemeenschap. De precieze aard van dit eerbegrip zou een afzonderlijke verhandeling verdienen, en het is er interessant genoeg voor – hier moet het noodgedwongen kort. Binnen de antropologie maakt men vaak

onderscheid tussen wat dan heet een 'guilt culture' en een 'shame culture'. In een cultuur van het eerste type, een schuldcultuur dus, is de uiteindelijke toetssteen voor de mens zijn eigen geweten; het geweten bepaalt het gedrag, en schuldgevoel – een kwaad geweten – moet worden vermeden. In het andere cultuurtype, de schandecultuur, ligt de gedragsnorm niet binnen, maar buiten de mens: doorslaggevend is het oordeel van de buitenwereld, en wat tot elke prijs moet worden vermeden is de schande van in de ogen van de gemeenschap te hebben gefaald. Volgens de socioloog Norbert Elias zal in een open, mobiele samenleving gewoonlijk het gewetensconcept domineren: daar geldt het ieder voor zich – terwijl in een gesloten gemeenschap met gefixeerde rolpatronen (zoals de meeste hofculturen, maar ook veel plattelandsmilieus) het aanzien in de groep iemand kan maken of breken.

Uiteraard zijn culturen zelden of nooit totale schuld- of schandeculturen: mengvormen zijn hier veel gebruikelijker dan extremen. Ook kan de legering van eer- en gewetensdenken binnen een cultuur per persoon of subgroep verschillen. Maar dat neemt niet weg dat onze hedendaagse cultuur de dominante trekken vertoont van een 'guilt culture', een schuldcultuur dus. Het eigen geweten is voor ons, althans op aarde, de uiteindelijke toetssteen – zodat men met een beroep op dat geweten vrijwel elk standpunt kan rechtvaardigen. Zo respecteren wij het standpunt van de jongeman die op grond van zijn gewetensbezwaren verschoning van zijn dienstplicht vraagt.

Heraut Beieren

Geen groter contrast is denkbaar dan tussen deze voor ons zo karakteristieke figuur van de militair gewetensbezwaarde en de mentaliteit van de Hollandse hofauteur die als geen ander eer in het vaandel voert: de zogenaamde heraut Beieren. Als heraut is deze auteur een soort van hogepriester van de ridderschap, belast met de bewaking van het rijke ceremonieel rondom toernooien, ridderwijding en militaire begrafenissen. Zijn mentaliteit is dienovereenkomstig: een man van eer hoort op het veld van eer, en de ware dood is die op het slagveld. Niet dat die dood het doel van het leven is, maar veel scheelt het niet: het doel van het leven is eer, en het aangewezen middel daartoe is vechten. Het advies van de heraut aan zijn lezers is dan ook even Hollands als ridderlijk: op naar Friesland! Daar, in het gure noordoosten, is immers nog een oude rekening te vereffenen, sinds de Friezen in 1345 bij Stavoren de Hollandse graaf Willem IV hebben gedood. Diens dood is al veel te lang

ongewroken gebleven – geschonden eer schreeuwt om wraak – zodat het Hollandse blazoen geschandvlekt is.

Met dit waardenpatroon is de heraut een klassieke representant van de ware schandecultuur, die van oorsprong martiaal is: men bewijst zijn mannelijkheid met vechten, en de reputatie moet met het zwaard worden gevestigd. Niet dat de heraut een bloeddorstige ijzervreter is, of jegens Friesland een primitief soort revanchisme koestert: hij is een voorstander van strijd als ridderlijk sportritueel, met geschreven en ongeschreven regels en met een rijke historische traditie. In de twee kronieken die de heraut aan het Hollandse hof te boek stelt, is het vooral het laatste wat de aandacht krijgt – en daar kan men ook lezen dat de Friezen sinds de vroegste tijden hebben geweigerd zich aan elk goddelijk gezag te onderwerpen, en in heel de wereldgeschiedenis systematisch aan de verkeerde kant hebben gestaan. In dit verband is hun moord op Willem IV slechts het zoveelste bewijs van hun goddeloosheid: de Friezen waren ook al tegen de Romeinse keizers, tegen de Karolingers en tegen Willibrord, en hebben bij Dokkum de heilige Bonifatius vermoord. Zo voorgesteld krijgt de vete met Friesland de allure van een ware kruistocht, waarin voor de Hollandse ridderschap een hoge taak is weggelegd. En zo luidt het devies van de heraut: de weg naar eer leidt via Friesland.

Dirc van Delft

Een volgende functionaris die aan het hof de pen voert is de hooggeleerde hofkapelaan, de dominicaan Dirc van Delft. Men zou wellicht verwachten dat het kruistochtelan van de heraut koren op zijn molen was, doch niets is minder waar. Dirc van Delft is uitermate sceptisch over de ridderkrijg, die hij wel niet principieel afwijst – dan zou hij als hofkapelaan moeilijk kunnen functioneren – maar toch heel laag prioriteert. Hij ziet de ridderschap, en heel de aristocratie, in de eerste plaats als de stand die tot taak heeft de door God ingestelde orde te beschermen – zonodig met het zwaard, maar liever met natuurlijk gezag. Aan de hofkapelaan de taak om de aristocraten uit te leggen hoe deze goddelijke orde in elkaar zit. In zijn monumentale *Tafel van den kersten ghelove* zet Dirc van Delft die orde uiteen, van erts tot arend en van de eerste tot de Jongste Dag. In Dircs scholastieke wereldbeeld is Gods orde een systeem van oneindige perfectie, waarin alles zijn plaats en reden heeft en alles met alles samenhangt. Het wemelt in zijn kosmos van de zinvolle driedelingen, zeventallen en kwartetten, onderling weer via meervoudige causale ketens verbonden. Het toeval bestaat daarbij niet;

of, in de gepopulariseerde woorden van de moderne natuurwetenschap: God dobbelt niet.

De enige die dobbelt, is de mens. Deze loopt dan ook gevaar met zijn gedobbel ter wille van kortstondige vreugde het eeuwige geluk te verspelen – en op dit punt tracht Dirc zijn hofparochie in het goede spoor te houden. Hij kapittelt de hovelingen niet, maar vermaant ze wel: het streven naar eer in de wereld kan op gespannen voet staan met de eeuwige eer. Het is op het laatste dat het menselijk leven gericht moet zijn, en daarbij biedt de priester volgens Dirc onmisbare steun. Hij kan de vorst op zijn weg naar het zieleheil begeleiden, en waar nodig corrigeren. Voor het laatste geval is er het sacrament van biecht en boete, en het is geen toeval dat de hofkapelaan juist hieraan zoveel aandacht besteedt. Wie vanuit een hof de hemel wil bereiken, moet kind aan huis zijn bij zijn biechtvader, en zijn Schepper kennen. Voor het eerste is de hofkapelaan persoonlijk dagelijks beschikbaar; met het tweede doel heeft hij de *Tafel* geschreven. In zijn opdracht aan de graaf spreekt Dirc dan ook de wens uit (ik vertaal letterlijk): ‘Dat u deze “Tafel” somtijds in uw handen moge nemen, opdat gij voor de ogen van Gods almacht, die gij vreest, moge bedenken en u moge herinneren, hoe u Hem terwille kunt leven en de christelijke leer moogt onderhouden, opdat u alle ballast en boosheid van uw ziel moge overwinnen in het licht der eeuwige eer, alwaar u heilig en zalig naar lichaam en ziel met al uw vrienden eeuwig zult kunnen leven en regeren.’

Tussenbalans

Tot zover twee Hollandse auteurs in vaste hofdienst. Beiden houden terdege rekening met hun publiek, maar dat belet hun niet nadrukkelijk ook voor eigen zaak te pleiten. Voor de een is eer afhankelijk van wapenfeiten, voor de ander van de sacramenten. Dat zij daarmee elkaar nogal gevoelig tegenspreken, lijkt mij eigenlijk nog het minste probleem. De praktijk des levens liet voor een vorst nog wel een middenweg tussen de hoge eisen van de bijbel en het zwaard; per slot was dat een spanningsveld – van vroomheid en wreedheid – waarin de Europese aristocratie al eeuwenlang ervaring had opgedaan. Het hoofdprobleem met de opvattingen van heraut en hofkapelaan lijkt mij veeleer dat zij, elk op eigen wijze, zozeer op gespannen voet staan met de realiteit. Ze zijn weliswaar beide geworteld in de beste tradities van de middeleeuwen, maar rond 1400 ook rijkelijk ouderwets. Het sprekendste bewijs hiervoor is wel dat beiden, heraut én priester, in hun wereldbeeld heel

het complex rond stad, burgerij en economie vrijwel volledig negeren. Of hier nu sprake is van een beperkte blik dan wel van min of meer bewuste verdringing, is moeilijk te bepalen. Voor Dirc van Delft houd ik het op het laatste, omdat deze zich zichtbaar beijvert om waar zijn bronnen wél de burgerij ter sprake brengen, deze factor uit zijn bewerking te weren. Een vierde stand kwam hem dan ook wel uitermate slecht van pas in het licht van de juist zo harmonieuze, goddelijke drieëenheid van standen; ik verdenk Dirc ervan dat hij de burgerij het liefst wilde beschouwen als tijdelijk overgeëmancipeerde boeren, een sociale storm die hopelijk snel zou overwaaien.

Wat in het Holland rondom 1400 een maatschappelijke factor van immens gewicht was, wordt door heraut Beieren en Dirc van Delft in hun boeken voor de vorst vrijwel buiten beschouwing gelaten. Zien wij daartegenover waarop de beide auteurs dan wél het volle licht laten vallen, dan moet worden vastgesteld dat dit toch wel haaks staat op de behoeften van deze dynamische tijd. Ondanks hun ongetwijfeld goede bedoelingen zetten deze auteurs, macrohistorisch bezien, op de verkeerde kaart. De Friese oorlogen waarvan de heraut zo'n pleitbezorger is, werden door de Hollandse graven weliswaar ten koste van grote kapitalen georganiseerd, doch waren vlak na 1400 op een compleet fiasco uitgedraaid; om dan nog, zoals heraut Beieren, rond 1410 voor hervatting te pleiten getuigt wel van heel weinig realiteitszin. Op zijn beurt onderschat Dirc van Delft, met zijn sacramentalisme en scholastieke systeemtheologie de enorme afstand tussen zijn priesterlijke geleerdheid en de individuele gelovige – een afstand die, juist in deze tijd en regio, de Moderne Devotie zulke ontplooiingsruimte bood.

Rond 1400 heeft de tijd in het middeleeuwse West-Europa allesbehalve stilgestaan, en ook in Holland niet – maar aan de Hollandse hofliteratuur is dat niet erg te merken. Op de actuele problemen van deze dynamische tijd geven deze teksten eigenlijk geen antwoord; dat de auteurs niettemin zulke zekerheden kunnen suggereren, is in feite alleen dankzij hun vergaande simplificatie, en hun voorbijzien aan nieuwe ontwikkelingen. Met dit alles komen wij toch wel zeer dicht in Huizinga's vaarwater. Een turbulente tijd, met een tanende machts-greep van de aristocratie, doch met aristocratische teksten die onverkort aan oude modellen vasthouden... Betrekken wij ook andere Hollandse hofteksten in de beschouwing (waarover ik hier noodgedwongen extra kort moet blijven), dan verstevigt zich de gelijkenis met *Herfsttij*. De depressieve tijdklachten van de sprookspreeker Willem van Hildegarsberch aan de ene zijde, en de hoofs-idealistische minnepoëzie van het Haags liederenhandschrift aan de andere kant geven aan dat het aristocratische publiek zich bij wijze van

spreken op dezelfde voordrachtsavond pijnlijk bewust kan zijn van dreigende desintegratie én zich kan hullen in een spelcultuur met droomkarakter. Tenslotte – het was nog niet vermeld – is er het evidente feit dat nooit meer nadien in de middeleeuwen de literaire cultuur aan het Hollandse hof zulke rijke bloei zou vertonen (al mist men de Bourgondische exuberantie). Wij hebben hier daadwerkelijk te doen met de laatste periode van de Hollandse hofliteratuur, en het krijgt er dus alle schijn van dat Huizinga ook voor Holland gelijk krijgt: rond 1400 heerst daar aan het hof het herfsttij der middeleeuwen.

Dirc Potter

Maar als wij het zo voorstellen, zien wij één belangrijke hofauteur over het hoofd, en nog wel de hoveling-bij-uitstek: Dirc Potter. Deze Potter bekleedt een functie waarvan er ook toen al, in het steeds complexere bestuursbedrijf, veel te vergeven waren: hij is ambtenaar. Maar naast zijn ambtelijke besognes in het centrale bestuursapparaat van de graaf vond Dirc Potter gelegenheid om ook minder zakelijke teksten op schrift te stellen. Hij doet dit zo te zien, in afwijking van de heraut en de hofkapelaan, niet in opdracht van de graaf of anderen, maar primair uit eigen aandrang, als een culturele hobby. Misschien ligt in dit hobbyisme wel een deel van de verklaring voor het feit dat Potters oeuvre zo gevarieerd is, zelfs op het grillige af.

Dirc Potter begint met een leerdicht over de liefde: *Der minnen loep*. Hierin ontvouwt hij een theoretisch model van verschillende soorten menselijke liefde, en verbindt aan deze theorie een reeks van praktische adviezen voor het liefdeleven in de wereldse elite. Het zal niet meer verbazen dat in Potters liefdestheorie de eer hoog aangeschreven staat. De trekken van een echte schandecultuur zijn in *Der minnen loep* dominant aanwezig: het oordeel van de buitenwereld is in liefdeszaken van grote betekenis. Maar bij nader toezien blijkt er meer aan de hand. Het oordeel van de gemeenschap, in casu dus de eer, is voor Potter weliswaar uiterst belangrijk, doch uiteindelijk niet maatgevend. Veeleer is het zo, dat in Potters ogen ieder maar moet doen wat hij niet laten kan – mits hij maar zorgdraagt, zijn eer en goede naam niet te verspelen. Hier wordt de eer dus gesitueerd in een afzonderlijk domein, dat niet het fundament van handelen vormt, maar meer een soort sociaal voorbehoedsmiddel is: pas op dat, bij wat je doet, je eer niet teloorgaat. Voor mannen als heraut Beieren en Dirc van Delft bepaalt de eer de keuze over doen en laten: het oordeel van de ridder-schap of God neemt feitelijk de plaats in van het eigen oordeel. Voor

Potter is die eigen wil wel degelijk van essentieel belang, en zo bezien schuift hij in het spectrum van eer en geweten duidelijk op in de richting van de verinnerlijkte gewetenscultuur. Maar eer blijft hoe dan ook belangrijk, en schande blijft tot elke prijs te vermijden; en omdat de eer afhankelijk is van de geaccepteerde maatschappelijke gedragsnorm, moet men in Potters ogen steeds zorgen dat zijn gedrag tenminste uiterlijk aan deze norm voldoet.

Het zal duidelijk zijn dat op deze wijze een forse kloof kan groeien tussen levenstheorie en levenspraktijk, en dat is dan ook precies wat we bij Potter zien gebeuren. De brug tussen beide wordt nogal eens geslagen door de 'list', een ander kernbegrip uit Potters handelingsethiek: met list zorgt het individu dat zijn gedrag de reputatie van hemzelf en eventuele derden niet aantast. Die list komt meestal neer op listige geheimhouding: want wat de buitenwereld niet weet, wat daar niet deert. Binnen deze randvoorwaarde kan ieder dan zijn eigen gang gaan, en daarmee wordt de hoofdvraag wat men zelf eigenlijk wil. Wat dat betreft kan Potter, als een echte individualist, voor vrijwel elk gedrag begrip opbrengen. Eigenlijk zijn er maar drie zaken die hij regelrecht verafschuwt: homoseksualiteit, bestialiteit en Italianen. Verder geldt het ieder voor zich, en vrijheid, blijheid, en kan Potter het verregaand billijken als men het met de regels niet zo nauw neemt. De regels verbieden gemeenschap voor het huwelijk, en evenzo incest en overspel – maar wie het listig aanpakt, kan wat Potter betreft zijn gang gaan, en helemaal als die gangen voor de buitenwereld onnaspeurlijk blijven. Aan de ene kant blijkt hieruit, hoezeer Potter nog behoort tot de hoofse eercultuur: iets als een welbewuste maatschappelijke provocatie komt in zijn denkraam niet te pas – want o wee als men door de groep zou worden uitgestoten. Maar anderzijds lijkt Potter de betrekkelijke loosheid van de sociale conventies in te zien – en in zijn onwil om zich hierdoor te laten knevelen zien we trekken van een individualisme dat middenin het Hollands herfsttij naar de renaissance vooruitwijst.

Maar alvorens van hieruit tot een slotconclusie te komen, moeten we even de pas inhouden. Tot nu toe is alleen gesproken over *Der minnen loep*, terwijl Dirc Potter niet te lang daarna twee andere werken heeft vervaardigd die zich niet beperken tot liefdeszaken, maar een meer algemene gedragsmoraal ontvouwen. Het probleem is nu, dat Potter hierin iets lijkt terug te krabbelen, en dat compliceert de zaak weer enigszins: list bijvoorbeeld is niet meer zo'n positief begrip. Maar in veel opzichten is het toch ook dezelfde Potter die ons tegemoet treedt. Eer blijkt nog steeds van levensbelang, maar het doel van het leven ligt elders, en wel in 'succes'. Potter lijkt gefixeerd op de ambitie

vooruit te komen in de maatschappij – niet ten koste van alles en iedereen, en al helemaal niet ten koste van het eigen zieleheil, maar wel met behulp van een gezonde dosis opportunisme en kansberekening. Elk fanatisme is hem daarbij vreemd: hij staat even sceptisch tegenover ridderlijke als kerkelijke geestdrijverij. Hij vindt dat een man met wapenen zijn mannetje moet staan (vooral om vrienden te helpen), maar wraakgedachten à la heraut Beieren wijst hij af: een minnelijke schikking met de vijand geniet verre zijn voorkeur. Gedane zaken nemen nu eenmaal geen keer, en Potter voelt niet de minste behoefte om naar Friesland te tijgen voor een affaire van zeventig jaar her; ook laat hij zich smalend uit over degenen die *oorlochs spel* [!] *hanteren*. Maar ook de pretenties van de kerk zijn hem een doorn in het oog, en dan vooral de wijze waarop de priesterstand zich opwerpt als de verplichte intermediair tussen de gelovige en God. Potter heeft lak aan het zogenaamde alleenvertegenwoordigingsrecht-in-zielszaken van de geestelijkheid, die bovendien – zo mag hij graag opmerken – zelf de eerste is om de regels te schenden die zij aan anderen oplegt.

Als zelfbewuste leek meent Potter zelf te weten wat goed voor zijn soort mensen is: de verstandige, handige middenkoers temidden van de vele woelingen des tijds. Hij vaart op het kompas van zijn eigen wijsheid, en vindt dat men zijn gedrag door de eigen rede moet laten regeren. Natuurlijk vergt die rede ook dat het met de eer in orde is, en in zoverre is de reputatie-in-de-groep voor Dirc Potter een factor van belang. Maar eer is meer een middel dan een doel; doel is ontplooiing van persoonlijke verdienste – verdienste die dan ook behoort te worden beloond. Geen mooiere beloning overigens dan rijkdom plus verheffing in de adelstand, want zo snobistisch is Dirc Potter wel. Maar tegelijkertijd haat hij de oude adel – die zich beroemt op anciënniteit en neerkijkt op de parvenu – en daarbij voor het gemak vergeet dat de eigen stamvader ooit ook een parvenu was, en bovendien zelf nalaat de geërfde adeldom met eigen verdienste waar te maken. Nee, dan Dirc Potter zelf. Voor een Middelnederlands auteur weten wij ongebruikelijk veel van zijn biografie, en het is uiterst verleidelijk om deze bij de interpretatie van zijn oeuvre te betrekken. Nog kort geleden was een dergelijke handelwijze in de literatuurwetenschap een absolute doodzonde: wat heeft het werk van een kunstenaar met diens privéleven uitstaande? Maar nu het, volgens de hedendaagse mode, even ondenkbaar is om de historische context van werk en lezer buiten beschouwing te laten, zou het toch rijkelijk tweeslachtig zijn om niet te willen erkennen dat ook een auteur zijn historische bepaaldheid heeft. Wagen we dan toch de stap van werk naar leven, dan blijkt Dirc Potter het praktijkvoorbeeld bij uitstek van zijn eigen theorie.

Hij is begonnen als ambtelijk jongmaatje bij de grafelijke boekhouding – maar de eerste keer dat hij zich zichtbaar in de groep van hovelingen onderscheidt is het in weinig positieve zin. In 1400 behoort hij tot de zwaargestrafte schuldigen van een knokpartij waarbij doden zijn gevallen. De straf die Potter door de graaf krijgt opgelegd is allesbehalve mals, en vertoont een voor die tijd karakteristieke combinatie van materiële en religieuze schuldverrekening: een enorme boete, deels te betalen aan de graaf, deels aan de slachtoffers; de opdracht duizend zielemissen te laten lezen en de nabestaanden van zijn slachtoffers in te kopen in een klooster, en een strafbedevaart naar Onze Lieve Vrouwe van Rocamadour. Op 4 april 1401 betaalt Potter de eerste termijn van zijn geldboete, en wel het grafelijke deel; drie weken later wordt hij door de graaf wegens bijzondere verdienste beloond... Van dan af blijft zijn ster maar rijzen: sinds 1408 is hij zelfs baljuw van Den Haag. Dat Potter het aldus heeft geschopt van moordenaar tot officier van justitie kan niet hebben gelegen aan de goede zorgen van de toenmalige reclassering, want zo zaten de middeleeuwen echt niet in elkaar. Het moet vooral zijn persoonlijke inzet zijn geweest die hem van onbeduidend klerk heeft doen opklimmen tot topambtenaar, diplomaat en intimus van opeenvolgende graven. Mijlpaal in deze droomcarrière is de verheffing in de adelstand rond 1412, waartoe Potter eerder al het pad had geëffend via zijn huwelijk met Elisabeth, een meisje Van der Does en als zodanig telg uit een geslacht van oude hofadel. Het lijkt wel of bij de vele wisselingen in de grafelijke macht tijdens zijn ambtelijke leven, Dirc Potter steeds een plaats opschuift in de hiërarchie van het hof; en of een graaf nu door zijn aartsrivaal werd opgevolgd of niet, Dirc Potter bleef grafelijke vertrouweling. Ter verklaring van dit vroege voorbeeld van ambtelijke continuïteit is wel gezegd: ‘Dirc Potter diende de staat, geen individu’ – maar ik vraag mij af of dit niet te vergoelijkend is. Met een half oog naar Dirc Potters literaire werk ben ik geneigd te zeggen dat hij wel degelijk een individu diende, namelijk het individu Dirc Potter.

In elk geval mogen we concluderen dat de levensslimheid die Dirc Potter in zijn literaire werk aan derden aanbeveelt, ook de auteur zelf geen windeieren heeft gelegd. Zijn levensfilosofie trekt een fikse wissel op de persoonlijke verantwoordelijkheid van het individu, en is als zodanig zeker niet de gemakkelijkste weg. Potters weg mist de rechtlijnigheid van die van zowel de Heraut als Dirc van Delft, en vergt dat men zijn eigen koers bepaalt temidden van talloze keuzes. Maar het is ook de weg die, voor de getalenteerden, naar succes leidt in het turbulente doolhof van het vroeg-vijftiende-eeuwse hof. Modern leven wil daar zeggen: flexibel zijn, en compromissen sluiten – tussen

ridderlijkheid en burgerlijkheid, tussen sacramentalisme en privé-devotie, tussen huwelijk en liefde, en tussen eer en eigen zin. De uiterst complexe historische situatie én de persoonlijke carrière van Dirc Potter wettigen mijns inziens de slotsom dat de pragmatische levenshouding die hij aanbeveelt, veel meer dan het rigorisme van heraut Beieren en Dirc van Delft een succesformule in zich bergt. In elk geval heeft deze figuur van hoveling/edelman/ambtenaar/diplomaat/literator allerlei trekken die minstens zozeer aan Cats en Huygens doen denken als aan de elk op hun eigen wijze ouderwetse heraut en hofkapelaan. Bezien vanuit het heden – en dus met alle gevaren van perspectivische vertekening van dien – waag ik het te stellen: de toekomst aan het Hollandse hof is rond 1400 aan Dirc Potter en de zijnen.

Balans

En met die toekomst voor ogen keren wij tenslotte terug naar Huizinga. Zou men de juistheid van diens *Herfsttij*-concept bij meerderheid van stemmen willen bepalen, dan wijst het voorafgaande op twee tegen één: heraut Beieren en Dirc van Delft zijn in Huizinga's visie te passen, en voor Dirc Potter zou dan de twijfelachtige eer zijn weggelegd de spreekwoordelijke uitzondering op de regel te vormen. Zo'n evaluatie lijkt echter geheel misplaatst. Minstens zoveel lijkt te zeggen voor de gedachte dat de realist Dirc Potter zeker zo representatief is voor de Hollandse hovelingen rondom 1400 als zijn twee broeders-in-de-kunst, die als heraut en hofkapelaan in zekere zin toch idealistische eenlingen zijn. Daarmee zie ik toch, afgaand op deze zéér beperkte proef op Huizinga's som, aanleiding voor de veronderstelling dat *Herfsttij* de oude orde van de hofcultuur te zeer als overleefd en schone schijn voorstelt. Wellicht heeft Huizinga toch miskend, hoezeer aan het laatmiddeleeuwse hof lieden bij machte waren om onder druk van nieuwe omstandigheden de bakens te verzetten, en oude zekerheden tot nieuwe om te smelten. Afgaand op een figuur als Dirc Potter – wel niet toevallig afkomstig van buiten de aloude adelskringen! – ogen de 'levens- en gedachtenvormen' aan het Hollandse hof rond 1400 niet als achterhaalde zekerheden, maar als moderne mentaliteit. In hoeverre deze morele moderniteit ook vooruitgang betekent, laat ik graag in het midden. Wel moet mij een ander soort van bemoediging van het hart. Bij Huizinga appelleerde het herfsttij-idee aan een vrij fundamenteel cultuurpessimisme: de grote bloei van de middeleeuwse hofcultuur, die onvermijdelijk gedoemd was af te sterven. Nu wij tot het vermoeden zijn geraakt

dat Huizinga hier het interne verjongingsvermogen binnen de elite heeft onderschat, komt er ruimte voor het voorzichtige vertrouwen dat verval al even weinig een natuurwet is als vooruitgang.

Naschrift

Dat de (internationale) discussie met Huizinga nog altijd doorgaat, werd eens te meer duidelijk bij het symposium 'De nalatenschap van Huizinga' dat in december 1991 te Leiden plaatsvond. Met name was belangrijk de voordracht van M. Vale: 'Later medieval chivalry: recent reconsiderations and the legacy of Huizinga'. Zie ook Stanesco 1988. Van Nederlandstalige zijde zijn voor de Huizingastudie belangrijk Krul 1990 en Tollebeek 1990. Zie ook Pleij 1992.

Over de mentaliteit – of beter: mentaliteiten – van het Hollands-Beierse hof vindt men inmiddels in Van Oostrom 1992 meer materiaal. Wereld en wereldbeeld van de heraut Beieren worden completer geschetst in Van Anrooij 1990. Over de klimmersmoraal van Dirc Potter zie nader in Van Oostrom 1987. Potters mentaliteit vormt ook de brug naar wat traditioneel als laatmiddeleeuwse burgermoraal te boek staat: zie m.n. Pleij 1988, 341.

Nu lezersonderzoek als geen andere literairwetenschappelijke benadering in de mode is, zijn het wel niet langer wetten, maar nog altijd wel veel praktische bezwaren die hier in de weg staan tussen droom en daad. Het lijkt wel of het de receptiehistoricus nooit meezit. Nu eens komt hij bijna om in de gegevens, dan weer moet hij deze met een kaarsje zoeken. Het zal duidelijk zijn dat voor de periode van de middeleeuwen het eerste uitzondering is, en het tweede de regel. Hier mist men bijvoorbeeld node de literaire kritiek, die voor latere tijden de ruggegraat van de receptiegeschiedenis uitmaakt. Al evenzeer is het schaarste troef op het cruciale gebied van het middeleeuwse boeken- en bibliotheekbezit: zeker waar het de volkstalige letterkunde betreft zijn daar de kwantiteiten doorgaans veel te gering om uitspraken van voldoende kwaliteit te kunnen doen.

Slechts voor een naïeve of een cynische beschouwer kan dit structurele tekort een voordeel schijnen. Zo iemand benijdt de mediëvisten om de beperktheid van hun materiaal, dat nog in één onderzoekersleven bestudeer- en classificeerbaar lijkt, en dan ook nog aangeharkt kan worden binnen het al even overzichtelijke tuintje van een simpel standenmodel. Zo worden Arturromans dan voorgesteld als de lectuur van aristocraten, de didactiek als die van brave burgers en heiligenlevens als teksten voor de geestelijkheid. Wie echter dóórdenkt, weet dat deze schaarste aan concrete gegevens in feite hoogst bedreigend is, en de mediëvist verleidt tot nog veel gevaarlijker generalisaties dan waaraan het lezersonderzoek van meer moderne tijden blootstaat. Een teken aan de wand mag in dit opzicht het gegeven zijn, dat waar toevallig, door een speling van het lot of anderszins, wat meer receptiefiteiten ter beschikking staan, de zaken steevast veel complexer blijken te liggen. Zo heeft Jacob van Maerlant *Der naturen bloeme* opgedragen aan de Zeeuwse edelman Nicolaes van Cats, en laat zich in dit spoor een heel betoog opzetten dat zo'n aristocratisch publiek ook als geïmpliceerde lezer in de tekst aanwezig is. Maar evenzeer is het een feit dat van twee handschriften van deze tekst het ene heeft toebehoord aan een Utrechtse kanunnik, en het andere aan een vroedvrouw. Kennelijk is met het opsporen van de oorspronkelijke opdrachtgever de publieksvraag nog allesbehalve compleet beantwoord.

Beschikken we over nog meer receptiegegevens, dan nemen de problemen exponentieel toe. Maar wie in zulke gevallen van receptieonderzoek zou willen afzien, laat mooie kansen ongebruikt. Met evenveel recht zou men immers de stelling kunnen verdedigen, dat pas

waar de middeleeuwse receptiestudie een zware kluit is, echt belangwekkende inzichten te winnen zijn. Zo'n boeiend probleemgeval vormt de *Tafel van den kersten ghelove* van Dirc van Delft. Voor de goede orde: ofschoon het werk is geschreven in een prozastijl die tot de fraaiste van onze middeleeuwen behoort, gaat het hier niet om literatuur in de moderne zin van het woord. De *Tafel*, opgezet in de tweeluikvorm van *Winterstuc* en *Somerstuc*, biedt een encyclopedisch overzicht van de goddelijke schepping (inclusief moraaltheologie) zoals die in de ogen van de zeergeleerde dominicaan Dirc van Delft – en op gezag van diens vele eerbiedwaardige Latijnse bronnen – in elkaar stak. Als religieus geschrift is de *Tafel* ten dele zelfs geconcipeerd als tegenhanger voor de wereldlijke letterkunde, en in de woorden van Van Delft bedoeld voor hen die (gelukkig) *die ijdel boecken der poeteryen niet en soecken, mer die fonteyne der theologyen* (*Somerstuc*, XX, rgl. 96-97). Kortom: het werk ligt zo te zien buiten de territoriale wateren van de literatuurwetenschap. Maar er is meer voor nodig om letterkundige mediëvisten af te schrikken: in hun vak is het nu eenmaal traditie om in feite alle niet puur-ambtelijke geschriften uit de middeleeuwen tot het studieobject te rekenen.

Wel bijna afschrikwekkend voor de receptiehistoricus-in-spe van de *Tafel* is het feit dat het hier een zeer omvangrijke tekst betreft, die bovendien in verhoudingsgewijs veel handschriften is overgeleverd. Het maakt de grondige studie van het leespubliek van Dirc van Delft tot een immense taak, vergelijkbaar met het in meer dan één opzicht monumentale onderzoek van Georg Steer naar de receptie van een zeer verwante tekst, in casu de Duitse vertalingen van het werk dat ook Dircs hoofdbron was: het *Compendium theologicae veritatis* van Hugo Ripelin von Strassburg. De onderhavige bijdrage kan noch qua investering, noch qua resultaat aan Steers werk tippen, en mag dan ook hoogstens beperkte pretenties koesteren. Het navolgende legt enkele stapstenen door de receptiegeschiedenis van de *Tafel*, waarvan het de lijnen eerder aanduidt dan bepaalt, laat staan definitief vastlegt. De hoop is dat de hier geschetste stadia althans gedeeltelijk representatief zijn voor de rijke lezersgeschiedenis van deze tekst; bij nader onderzoek zal ongetwijfeld blijken dat die geschiedenis nog veel veelvormiger is. Tot zulk onderzoek te stimuleren, voor de *Tafel* en voor andere Middelnederlandse teksten, is het tweede hoofddoel van dit artikel, want de materie lijkt er interessant genoeg voor. Ook in de middeleeuwen heeft een tekst vaak zoveel levens als hij lezers heeft, en de reconstructie van zo'n veelbewogen leven is een allesbehalve marginaal onderdeel van het literairwetenschappelijk bedrijf.

Primaire receptie

Luttele weken voor de vijftiende eeuw begon, kwam er een opvallende wending in de loopbaan van de zeergeleerde dominicaan Dirc van Delft. Tot dan toe was zijn leven verlopen langs kerkelijke banen: met grote inzet was Dirc steeds verder gevorderd in de middeleeuwse wetenschap bij uitstek, de theologie. Hij had diverse kloosterscholen bezocht, en vervolgens buitenlandse universiteiten, totdat hij het – naar het schijnt als enige Hollander van zijn tijd – tot doctor in de theologie had gebracht. Bij deze studiën werd hij financieel gesteund door hertog Albrecht van Beieren, graaf van Holland, wiens hoge bescherming van belangrijke betekenis zal zijn geweest. Maar nu, op 17 december 1399, zijn de rollen omgekeerd, en is het de hertog die zijn beschermeling nodig heeft: met een hertogelijk schrijven ‘beroept’ hij Dirc als hofkapelaan naar Den Haag. Of het Dirc gelegen kwam mag worden betwijfeld: per slot was hij nog maar juist in functie als toezichthouder over de dominicaanse kloostertucht in Vlaanderen. Maar vermoedelijk was Albrechts wens voor Dirc een bevel, en hoe het ook zij: hij gaf zijn Vlaamse functie op en werd de hofkapelaan van zijn beschermheer.

Zo zag Dirc zich, waarschijnlijk toch vrij plotseling, overgeplaatst vanuit het kloosterlijke naar het wereldlijke leven. Als hofkapelaan zal hij in Den Haag zijn belast met de dagelijkse zielzorg voor Albrecht en de zijnen: zeker de hertog, met wie hij een vrij persoonlijke band moet hebben gehad, zal hij menigmaal de biecht hebben afgenomen. Ook zal hij veelvuldig hebben gepredikt in de Haagse hofkapel, en waarschijnlijk ook in kleine kring van hovelingen als catechisatiemeester hebben gefungeerd. Omdat al deze activiteiten uiteraard langs mondelinge weg verliepen, kunnen wij naar hun nadere inhoud hoogstens gissen. Maar gelukkig voor ons voelde Dirc zich ook geroepen (of verplicht?) om zijn pastorale taken in meer blijvende vorm gestalte te geven, door een boek te schrijven. In zijn vroegere, kerkelijke leven zou dat ongetwijfeld hebben betekend: schrijven in het Latijn, en wie weet had Dirc dit ook al wel gedaan. Hier, in Den Haag en voor een publiek van hovelingen, was het zaak om in de Middelnederlandse moedertaal de pen te voeren, want als het hofpubliek al met het Latijn vertrouwd was, dan toch zeker niet als de gebruikelijke taal van hun lectuur. De hofkapelaan daarentegen was in die Latijnse boekencultuur juist als geen ander thuis, en als auteur stelde hij zich ten doel de hovelingen in zijn geestelijke rijkdom te doen delen. Met de *Tafel van den kersten ghelove* beoogde Dirc de goddelijke kennis die tot dan toe voor dit milieu veelal een gesloten boek moet zijn gebleven, voor zijn hofparochianen toegankelijk te maken. Uiteraard vereiste dit een wel-

overwogen didactiek, want zoals Dirc zelf verklaart: de ware leraar moet niet lesgeven *naden hoghen sinnen die hi wel verstaet, want dan lase hi hem selven* [=zou hij onderwijzen aan zichzelf], *mer nae simpelheit ende grofheit sijnre iongheren* (*Somerstuc*, XX, rgl. 80-82). Heel de *Tafel* door lijkt Dirc zich bewust van de grote kenniskloof tussen auteur en publiek, en doet hij zijn best om zijn lezers tegemoet te komen. Hij selecteert, expliceert en simplificeert; vooral als men – zoals Daniëls heeft gedaan – de *Tafel* vergelijkt met zijn vele in het Latijn gestelde bronnen, ziet men hoezeer Dirc zich beijvert om hetgeen voor hem gesneden koek was in bevattelijke porties aan zijn lezers voor te schotelen.

Maar ook dan nog biedt Dircs *Tafel* zware kost. Het is niet minder dan de meest geleerde encyclopedie van heel de Middelnederlandse, en misschien wel heel de Europese volkstalige letterkunde. Als geen andere auteur is Dirc van Delft erin geslaagd om in de volkstaal de traditie van de scholastieke summa te verwerklijken: het boek biedt een compleet panorama van Gods schepping in zijn wonderbare veelvormigheid. Het gaat hier om veelvormigheid in samenhang, want binnen het scholastieke wereldbeeld heeft alles zijn door God gewilde plaats. Van erts tot arend en van eerste tot de Jongste Dag vertoont de wereld Gods volmaakte plan, waarin niets toevallig is doch alles zijn reden heeft, en meestal zelfs wel drie of zeven redenen, onderling weer via meervoudige causale relaties verbonden. In deze geest weet Dirc het scholastieke universum aan een lekenpubliek te openbaren: te beginnen met een hoofdstuk over God, dan een over Diens scheppingsarbeid, in het bijzonder van de wereld en de mens; vervolgens over de menselijke aard, zijn deugden en gaven maar natuurlijk ook zijn zonden, de geboden Gods, Zijn genade die het hoogtepunt bereikt in de menswording van Christus; een uitvoerige beschouwing van Jezus' leven en de handelingen der apostelen, waarna Dirc overgaat tot de taak van de kerkelijke autoriteiten op aarde, en die van de (uiteindelijk ondergeschikte) wereldlijke overheid, om tenslotte – na de blik op verleden en heden te hebben gericht – naar onze toekomst te kijken, met hoofdstukken over Laatste Oordeel, hel, vagevuur en hemel.

Het bovenstaande schetst niet meer dan het globale uiterlijke bouwplan van Dircs kathedraal-in-proza, die in feite nog veel majestueuzer is: een monument van denk- en schrijfkunst dat de lezer – gelovig of niet – met ontzag voor de bouwmeester vervult. Voor de *oetmoedighe prediker*, zoals Dirc van Delft zichzelf in de proloog typeert, was die architect in de eerste plaats uiteraard niet hijzelf, maar de opperste Schepper – en het ontzag voor Hem te vergroten, is misschien wel het hoofddoel van de *Tafel*. Het staat al in de eerste zin: *Anxt des Heren*,

seit Salomon, is een beghinsel der wijsheit. Ook dat de naam van Salomo hier valt, lijkt niet toevallig: hij zal in de *Tafel* nog vele malen terugkeren. In de eerste plaats als autoriteit: het op Salomo's naam gestelde boek *Spreuken* behoort tot Dircs favoriete bijbelboeken (vgl. de bijlage in de editie-Daniëls). Maar behalve als onuitputtelijke bron van citaten wordt Salomo in de *Tafel* ook als historisch personage geprofileerd: als glorierijke koning Salomo, de luisterrijke vorst (*Winterstuc* 384, 414; *Somerstuc* 47, 61, 297) die evenzeer doordrongen is van de gevaarlijke betrekkelijkheid van alle aardse glorie (*Winterstuc* 412; *Somerstuc* 139); rechtvaardig (*Winterstuc* 92 en passim), wijs (*Winterstuc* 89 en passim), vrijgevig (*Somerstuc* 108, 347), zachtmoedig (*Winterstuc* 137), een trooster voor de droevigen (*Winterstuc* 431), met een afkeer van vloeken (*Winterstuc* 212), liegen (*Winterstuc* 231, 246), roddelen (*Winterstuc* 220) en ledigheid (*Winterstuc* 184). Koning Salomo is tegelijkertijd vroom en wereldwijs, een vredevorst (*Winterstuc* 127) die inziet dat *hi starcker es die hem selven bedwinghet dan die burgen stormet* (liefst vijf keer geciteerd: *Winterstuc* 96, 108, 134; *Somerstuc* 506, 584) en weet dat koninklijke eer alleen kan worden gehandhaafd bij de gratie van een rotsvast Godsvertrouwen (*Winterstuc* 138). Want bovenal is Salomo godvrezend (openingszin, hierboven geciteerd), en het is de vreze Gods die hem afkerig maakt van zonde (*Winterstuc* 420).

Houdt Dirc van Delft in Salomo op indirecte wijze aan Albrecht van Beieren een spiegel voor? Uiteraard is de *Tafel* tegelijkertijd veel meer en minder dan een vorstenspiegel: als religieuze encyclopedie heeft het werk – zoals hierna ook nog zal blijken – een veel ruimere gebruikswaarde dan als specifiek leerboek voor een vorst. Maar niettemin is het opmerkelijk dat Dirc in zijn schets van de schepping veel meer dan gemiddelde aandacht heeft voor de plaats en taken van de vorst in Gods bestel: op vele plaatsen lijkt hij zich in het bijzonder in te leven in het perspectief van waaruit een heerser naar de wereld kijkt, of liever nog: zou moeten kijken. Zo heeft Dirc de verhandeling over de vier kardinale deugden (*Winterstuc* XVIII) die in zijn bron een algemeen-menselijk karakter draagt, nadrukkelijk toegesneden op de positie van de wereldlijke vorst; iets dergelijks geldt voor het vergelijkbare hoofdstuk *Somerstuc* XLI, dat door Dirc ten opzichte van de hoofdbron is ingevoegd en talloze voorbeelden bevat van wijs bestuur door vorsten uit antieke en bijbelse tijden. Eveneens ingevoegd ten opzichte van Ripelins *Compendium* – en als zodanig allesbehalve toevallig – is het uitgebreide hoofdstuk over de (Duitse) keizerskroning dat Dirc aan de kroniek van Beka heeft ontleend, en waarbinnen hij dan weer een preek heeft ingelast (vgl. 194-241) waarvan de stof

wel degelijk uit Ripelin afkomstig is – doch op zodanige wijze omgewerkt dat wat bij Dircs ordegenoot nog een universele deugdenleer was, het karakter van een vorstenspiegel heeft gekregen.

De verklaring voor deze nadrukkelijke aandacht in de *Tafel* voor de vorst moet zonder twijfel worden gezocht in de verbintenis die door-slaggevend was voor de totstandkoming van het werk als geheel: die tussen Dirc van Delft en Albrecht van Beieren, hofkapelaan en hertog, auteur en opdrachtgever. Dat de *Tafel* door Dirc in de proloog aan Albrecht wordt opgedragen is veel meer dan vlagvertoon of verplicht nummer, maar een uitnodigend gebaar van een auteur naar zijn meest geïntendeerde lezer. Het werk wordt door Dirc gepresenteerd als *uut eren ende myn ende sonderlinghe bevelinghe* (betekent dit laatste ‘als aanbeveling voor’ of ‘op bevel van’?) samengesteld voor de *hoge gheboren vorst hartoch Albert, bider genaden Gods* [hier allesbehalve een loze formule!] *hertoch in Beyeren, palansgrave opten Rijn, grave van Henegouwen, van Hollant ende here van Vrieslant* (proloog *Somerstuc*). In de proloog op het *Winterstuc* kiest Dirc een nog meer persoonlijke toon:

Daerom, waerdige, lieve here, opdat ic iu moghe wisen ende leren dat ghi uwen God ende Schepper mede salt leren kennen ende oefenen ende oic bet te hoeden van sonden, so heb ic iuwer eren ghemaect een tafel van den kersten gelove ende der ewen; ende also als ic gaern woude iu willich te dienst staen. Dat ghi desen tafel hebben somwijl in uwer hant, opdat ghi voir die oghen der moghentheit Gods, die ghi vruchten, bedencken ende ghehoeghen, hoe ghi Hem te wille moghen leven ende in kersten ewe ende gelove houden, opdat ghi alle hinder ende quaet iuwer zielen moghen voorbicomē an dat aenschijn der ewigher eren, daer ghi salich ende heilich an ziel ende an live mit alle iuwe vrienden ewelic moet leven ende regnieren. Amen.

Heeft Dirc van Delft vermoed, hoe snel deze laatste woorden actueel zouden worden? Feit is dat blijkens een hieronder te citeren aanwijzing het werk aan de *Tafel* wellicht in 1403 is aangevangen, en dat Albrecht in december 1404 overleed... Of de meest geïntendeerde lezer dus de *Tafel* ooit heeft kunnen lezen, mag worden betwijfeld: misschien op zijn sterfbed, en misschien in onvoltooide vorm (zie hierna). Wel dient één handschrift zich met nadruk aan als Albrechts boek: de schitterende codex Baltimore, Walters Art Gallery, 171. Ten gevolge van latere perikelen mist dit handschrift de proloog, maar het eerste blad is sprekend genoeg: we zien daar in de linkerbenedenmarge, tegenover hertog

Albrechts wapentekening, de opdrachtgever zelf afgebeeld, in monnikspij geknield voor het gebed, en met een banderol waarop de tekst 'Geef mi, Heer, het ware geloof'. Het staat vrijwel vast dat wij hier te doen hebben met het authentieke opdrachtgeversexemplaar van de *Tafel*, een uiterst zeldzaam geval, wellicht het enige uit heel de Middelnederlandse letterkunde!

Maar dit unieke prachtboek bevat minder dan een derde van Dircs tekst, in casu de ruim dertig eerste hoofdstukken van het *Winterstuc*. Gaat het hier nu om het eerste deel van een luxueuze set waarvan de rest inmiddels is verdwenen – als geheel was de *Tafel* te omvangrijk voor één band – of was het wellicht zo dat bij Albrechts overlijden nog niet meer dan dit gedeelte van de *Tafel* rijp was om in een dedicatie-exemplaar te worden overhandigd? De laatste veronderstelling vindt steun in de proloog van een verduitsd handschrift van het *Somerstuc* dat nader onderzoek verdient. Daar staat, zij het in ander dialect, in dezelfde woorden als hierboven vermeld dat deze *Tafel* voor de hooggeboren Albrecht is geschreven door de ootmoedige Dirc van Delft, maar dan vervolgt de tekst met een toevoeging: *in dem jaar Unsres Hern dusement virhundert und dry begonnen [...] und wan der edel forst vorgs. [=voornoemde edele vorst] leyder uns dysser zijt genomen wart [=uit dit leven werd weggerukt] vol van eren und jaren, ee dysz selbe boch was volgemacht [=voordat dit boek was voltooid], so ist es gelybert [=aangeboden] synen edelen dagetlichen sone Johan van Beyeren.*

Deze inlas slaat een zeer betrokken en geïnformeerde toon aan; en gevoegd bij de zeer vroege datering van deze Duitse tekstfamilie van de *Tafel* (in casu aan het begin van de vijftiende eeuw) en het overlijdensjaar van Albrecht geeft dit grond aan het vermoeden dat Dircs arbeid aan de *Tafel* inderdaad werd verstoord door het overlijden van zijn hoge beschermheer en eerstaangewezen lezer. Vervolgens zou de auteur het resterende gedeelte voor diens jongste zoon kunnen hebben voltooid; dat wil zeggen niet voor de zeer ridderlijke zoon die Albrecht als graaf Willem VI in Den Haag zou opvolgen, maar zoon Jan, die als elect-bisschop van Luik – ofschoon volop in de wereld staand – wellicht iets meer mocht worden geacht in religieuze lering belang te stellen.

Met dit alles blijft dan overigens wel een raadsel, hoe dergelijke specifieke informatie al zo vroeg kan opduiken in een op het oog nogal excentrisch, Duits handschrift. Werkte Dirc soms niet alleen te Den Haag aan de *Tafel*, maar ook in zijn werkkring aan de Erfurtse universiteit, alwaar hij naast zijn hofkapelaanschap een soort buitengewoon hoogleraarschap vervulde? Eén ding staat in elk geval wel vast: dat

de primaire ontstaanssituatie van de *Tafel* te ingewikkeld is om met een eenvoudig model van auteur en eerste lezer/opdrachtgever te kunnen volstaan. Andere handschriften dan de Baltimorecodex duiden op een belangrijk feit, te weten dat de *Tafel*, ofschoon in zijn conceptie ondubbelzinnig afhankelijk van de, nogal persoonlijke, relatie tussen Dirc en Albrecht, al in zijn vroegste ontstaansfase bedoeld was meer dan één lezer te bereiken. Daaraan is niet alleen de door Albrechts sterven wellicht extra bewogen ontstaansgeschiedenis debet, maar ook een zo te zien doelbewust streven – bij auteur én opdrachtgever, en wellicht ook bij de dominicaner orde? – naar prompte verbreiding van de tekst via kopieën. De eerste receptiegolf van de *Tafel* komt namelijk zeer snel op gang, als we het getuigenis van de overgeleverde handschriften laten spreken (zie ook de ‘Bijlage’ bij dit artikel). Behalve het zeer vroeg te plaatsen Baltimorehandschrift van het *Winterstuc* (1403-1404) bevindt zich immers ook een zeer verwant en nauwelijks later handschrift van het *Somerstuc* te New York; bovendien is er een zeer vroeg Londens handschrift van het *Winterstuc* en een dito te Den Haag – en dan is er nog het tweetal sterk verwante en verduitste codices (hierboven geciteerd), waarvan de oudste ook al vlak na 1404 tot stand moet zijn gekomen.

Qua opmaak zijn de ‘Duitse’ handschriften een buitenbeentje (hun uitvoering lijkt te zijn bepaald door regionale conventies), maar de overige codices uit deze eerste groep van *Tafel*-handschriften zijn boeken van een identiek en zeer bijzonder type. Het gaat hier steeds om uiterst fraaie codices, ruim geschreven op goed perkament en in een sierlijke textualisletter, en vooral: rijk verlucht met schitterende miniaturen. Het Baltimorehandschrift heeft er 35 (elk hoofdstuk één); het New Yorkse 24, het Londense 69; zelfs het eenvoudigste en kleinste exemplaar uit deze groep, het Haagse, heeft altijd nog een mooie beginminiatur, vele versierde beginletters en tekstomlijstingen in kleur en kostbaar goud. Ook heeft het Haagse handschrift op dezelfde plaats als het dedicatie-exemplaar in Baltimore een wapenteken, dat – ergerlijke zeldzaamheid – ook bij hernieuwde naspeuringen ongeïdentificeerd bleef. Maar ook zonder dat wij het boek aan een bepaalde familie kunnen toewijzen, getuigt het van een leespubliek dat, na de meest onmiddellijke lezer(s) Albrecht (Jan), al spoedig door de *Tafel* moet zijn bereikt: de adel in de wereld, minder verheven dan de hertog zelf, maar rijk en geïnteresseerd genoeg om zich een luxueuze *Tafel* te veroorloven. De kring die de proloog om Albrecht heen trekt (*mit alle iuwen vrienden*, hierboven geciteerd), moet de tekst al vrij spoedig hebben gevonden, en de *wairliken lude* voor wie Dirc zegt te schrijven

(*Somerstuc* XIX/256-257) hebben niet lang na de opdrachtgever fraaie kopieën verworven.

Deze eerste receptiegolf in aristocratische kring komt bijna als een springvloed op, en ebt nog vrij lang na. Ook een handschrift te Brussel uit 1445 behoort met zijn 55 miniaturen tot deze groep, en iets dergelijks kan worden vermoed van de twee handschriften van de *Tafel* die hebben behoord tot de schitterende bibliotheek van hertog Filips de Goede, doch die sindsdien verloren zijn gegaan. Wat wel bewaard bleef, is de inventaris van Filips' boekenschat zoals die werd opge maakt rond 1470-1485, en waarin tot twee maal toe wordt gesproken van een perkamenten boek *intitulé La table de la foy chrétienne, en thyois* [=in het Diets]. Waren dit boeken die de Bourgondische hertog om hun mooie uiterlijk inlijfde bij zijn boekerij toen hij in 1433 het landsheerlijk gezag over Holland verwierf? Het Middelnederlands was hoogstwaarschijnlijk te ver beneden diens culturele stand om veel belangstelling voor Dietse teksten te hebben, maar misschien wist Filips de uitvoering van deze handschriften op hun waarde te schatten. Intensief gelezen zal hij deze boeken vermoedelijk niet hebben, en daarmee is Filips' receptie van de *Tafel* in zekere zin – zij het ook enigszins gechargeerd – symptomatisch voor het eerste onthaal van deze tekst als geheel. De exemplaren uit deze receptiefase zijn namelijk beeldschoon, maar ook brandschoon, en maken een weinig 'doorleefde' indruk. Het lijken tafelboeken in meer dan één zin, waarbij het minstens zoveel om het uiterlijk als om de inhoud te doen was. Hun aristocratische publiekskring bestelde met deze boeken evenzeer een kunstvoorwerp als een tekst, en beoogde met de verwerving van Dircs *Tafel* minstens zozeer de status en het zieleheil te dienen als de leeshonger. Het heeft er de schijn van dat we hier een aloude middenstandswijsheid kunnen variëren: zoals kijkers nog geen kopers zijn, zijn kopers nog geen lezers. Ietwat overdreven gesteld kan de eerste receptiefase van de *Tafel* worden gekarakteriseerd als 'symbolisch': men bestelde het boek en keek ernaar. Dat de tekst ook echt gelezen werd is lang niet altijd zichtbaar, maar als lectuur (of voorleesboek!) was die tekst ook eigenlijk, en met alle respect voor Dircs didactisch pogen, voor dit publiek te hoog gegrepen. Wat dat betreft hebben de auteurs van veel simpelere Middelnederlandse catechetische teksten als *Der leken spiegel* en *Des coninx summe* hun primaire publiek van devote leken waarschijnlijk beter ingeschat en bediend. Maar gelukkig voor Dirc van Delft zou de *Tafel* in een ander milieu een minstens zo dankbaar leespubliek vinden.

Secundaire receptie

Hoe en wanneer precies de *Tafel van den kersten ghelove* vanuit het primaire wereldse functiemilieu een tweede lezerskring bereikte, onttrekt zich grotendeels aan onze waarneming. Uitgaande van de hedendaagse handschriftelijke overlevering zien wij alleen een eerste receptiegolf, pal na 1404, in aristocratische kring en een tweede, in de periode 1450-1480, in milieus van geestelijken; de onderstroom tussen beide is onzichtbaar. Kwantitatief gesproken lijkt de tweede receptiegolf – wederom: uitgaande van de huidige overlevering, die kan bedriegen (zie ook hierna) – niet significant sterker of zwakker dan de eerste; wel is zij kwalitatief gesproken anders. Het betreft hier boeken zonder miniaturen, hemelsbreed verschillend van de ‘grand luxe’-exemplaren van de *Tafel* die bij de adel opgeld deden. Maar zoveel minder als het hier om het uiterlijk der boeken lijkt te zijn gegaan, zoveel meer lijkt de tekst aandacht te ontvangen. Evenals in de wereld worden Dircs woorden – die daartoe ook wel, gezien auteur en bronnen, de autoriteit bezaten – door de diverse kopiisten grosso modo getrouw overgenomen, waardoor de tekstoverlevering van de *Tafel* als geheel vergelijkenderwijs een vrij gesloten complex vormt. Maar toch is het met name in deze tweede receptiekring dat we soms handschriften ontmoeten – één voorbeeld zal hierna worden belicht – die door bepaalde varianten doen vermoeden dat men hier een meer intensieve omgang met de eigenlijke tekst heeft gehad, en meer betrokken was bij de inhoud van de *Tafel*. Daar was het lezersmilieu dan ook naar, want in dit geval bevinden we ons niet in kringen van de wereldlijke adel, maar klaarblijkelijk vooral bij vrome vrouwen: nonnen en begijnen.

De betekenis van vrouwen als literatuurpubliek is voor het (Middel-nederlandse) hoofse milieu reeds onderstreept door Hogenelst en De Vries. Lezen – en zeker het zélf lezen – was in het middeleeuwse literaire leven in de volkstaal veel meer nog dan heden ten dage een aangelegenheid van vrouwen. Te vermoeden valt dat dit in eens zo sterke mate geldt voor de geestelijke letterkunde in het Middel-nederlands, en dan voor lezeressen in de wereld én in geestelijke milieus. Wat het laatste betreft, komt de zaak in de kern op het volgende neer. De geestelijke letterkunde van de middeleeuwen heeft, voor zover zij een geestelijk lezerspubliek beoogt, primair het Latijn als voertaal: de clerici lezen bijbel, kerkvaders en contemporaine theologie in het Latijn. Er zijn echter ook geestelijke kringen waar de behoefte aan stichtelijke lectuur in beginsel even groot is, doch de kennis van het Latijn uiterst beperkt. Het gaat hier in hoofdzaak om twee groepen in de kloosters: de lekebroeders en de nonnen; voor de vrouwelijke sekse

komt daar als derde groepering de begijnen bij, wier godsdienstig leven zich buiten kloostermuren afspeelt, doch binnen de relatieve beslotenheid van een communautaire samenlevingsvorm (begijnhof) aan de rand van de wereld. Deze kringen nu worden qua lectuur op hun wenken bediend door de volkstalige vertalingen/bewerkingen van de Latijnse religieuze geschriften, en deze zijn dan ook niet zelden ten behoeve van een vrouwenpubliek vervaardigd, dan wel secundair gretig door vrouwen gerecipieerd.

Hier wacht voor het Middelnederlandse lezersonderzoek nog een breed terrein op meer systematische exploratie. Een paar sprekende voorbeelden? Het is allesbehalve toevallig dat de werken van Ruusbroec veelvuldig zijn opgedragen aan kloostervrouwen; als kanselier Gerson zich van Ruusbroecs leerzuiverheid wil vergewissen, wordt diens oeuvre eerst in het Latijn vertaald. Net als in het geval van Beatrijs van Nazareth, Hadewijch en Broeder Geraerts *Leven van Lutgart* gaat het hier om vrome lectuur die primair voor en/of door vrouwen is geschreven; maar soms ook vindt een geestelijke tekst pas in de secundaire praktijk het meest welkome onthaal bij vrouwelijke lezers. Dit laatste lijkt bij de *Tafel* het geval te zijn. Van de vijf handschriften uit deze tweede groep in de tekstoverlevering dragen er vier bezitterskenmerken, en die wijzen steevast naar een vrouwenpubliek: drie maal in kloosters, en één keer bij begijnen. En over veelbelovende onderzoeksmogelijkheden gesproken: de boekencultuur van laatstgenoemde (Haarlemse) begijnen is een artikel op zich waard. Het zogenaamde *Fundatieboek* van het Haarlemse begijnhof – als het ware een soort ‘logboek’ van deze kleine gemeenschap – bevat namelijk een lijst van door begijnen aan het hof geschonken boeken die een welkom licht werpt op de leescultuur in deze kring. Aan die lijst kan dan nog het (aldaar niet vermelde) handschrift van de *Tafel* worden toegevoegd dat in de Haagse Koninklijke Bibliotheek berust (signatuur 73 E 26) en dat het eigendomsmerk draagt van Agnies en Rikelant Stevensdochter, *beghinen der groten beghijnhoves binnen Haarlem* (f.260vb). In dit geval is het *Winterstuc* van de *Tafel* in één band verenigd met het zogenaamde *Bienboec*, alweer een tekst die als Middelnederlandse vertaling van het *Bonum universale de apibus* van de dominicaan Thomas van Cantimpré vooral in vrouwelijke publiekskringen heeft gefunctioneerd.

Maar terug naar Dircs *Tafel*. Het lijkt erop dat deze tekst pas in een tweede receptiekring de lezers heeft gevonden voor wie hij echt geschikt was, en is gaan functioneren als de tolk tussen de geleerde theologen en hun vrome, vrouwelijke achterban. Wel is de tekst van de *Tafel*, ofschoon doorgaans met veel zorg en eerbied getransporteerd,

hiertoe in sommige handschriften van een aantal elementen ontdaan die waarschijnlijk nog te zeer naar de wereld rieken. Het mooiste voorbeeld hiervan is het handschrift Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 70 H 30, dat duidelijk het stempel draagt van het vrouwenklooster (in casu van de tertiariissen binnen Leiden) waarin het circa 1470 functioneerde. Het uiterlijk spreekt trouwens evenzeer duidelijke taal: de simpele hybrida op papier steekt wel heel veelzeggend af bij het Baltimorehandschrift en consorten! Maar ook in de eigenlijke tekst van de *Tafel* zijn enkele meer wereldse trekjes geretoucheerd. In de eerste plaats zijn enkele hoofdstukken weggelaten die destijds voor het Haagse hofpubliek wellicht juist tot de meer boeiende in het verder nogal theoretisch-theologische *Winterstuc* kunnen hebben behoord: Dircs uitgebreide natuurwetenschappelijke beschouwingen over de zeven planeten, de twaalf hemeltekene en de vier elementen (*Winterstuc*, VI-VIII), alsmede zijn hoofdstukken over het menselijk lichaam en de fysiognomiek, die leert hoe men uit iemands uiterlijk gevolgtrekkingen over zijn karakter kan maken (*Winterstuc*, XIII-XIV). Waren de Leidse nonnen soms verstokte alfa's, of stond dit soort kennis in een wat verdacht werelds daglicht?

Het zullen in elk geval motieven van de tweede soort zijn geweest die aanleiding hebben gegeven tot een tweede retouchering van de tekst, een retouchering die minder in het oog springt maar bij nader toezien wel zo treffend is: de *Tafel* is voor het vrouwenklooster uiterst nauwgezet gekuist! Niet dat Dircs oorspronkelijke woorden ook maar ergens onwelvoeglijk zijn; maar niettemin heeft de tekstbezorger van dit nonnenhandschrift zich beijverd om alles wat ook maar zou kunnen zwemen naar het erotisch-lichamelijke uit zijn kopie te weren. Waar Dirc schrijft over *een vrouwe die des mannes zaet had ontfangen ende enen soon baerde* (*Winterstuc*, XLIII, rgl. 45-46) leest dit handschrift *een vrouwe die enen soon baerde; aerdscher lust* (LI, rgl. 97) wordt *aertscher mynnen; in haren buke* (XXXVII, rgl. 46) wordt *in haren lichaem; oncuusheit* wordt systematisch veranderd in (het meer abstracte?) *onsuverheit; een kuusch leven* (XXI, rgl. 218) wordt *een reyn leven*, en sommige bewoordingen in de seksuele sfeer worden eenvoudig weggelaten: *boelscap* (XXVIII, rgl. 18), *dat hi niet bi vrouwen wesen en can of mach* (XXIX, rgl. 35-36)...

Volgens de proloog van het hier besproken handschrift is deze *Tafel of spiegel* [!] *van den kersten gelove* een boek *dat broeder Dirc van Delft [...] schreef tot hertoch Aelbrech int jaar Ons Heren MCCCC ende vier* (f.2rb). Men kent dus nog terdege de oorspronkelijke ontstaanssituatie, doch dat neemt niet weg dat het exemplaar van de *Tafel* dat deze tekst bevat zelf karakteristiek is voor een heel ander functie-

milieu, dat hier als de 'tweede' lezerskring van Dirc van Delft is getypeerd. Vermoedelijk is dit tweede, geestelijke leespubliek uiteindelijk – en begrijpelijk – toch omvangrijker geweest dan het primaire aristocratische, want ofschoon het aantal *Tafel*-handschriften uit beide sferen elkaar als gezegd in evenwicht houdt, kan worden verondersteld dat van de simpele (geestelijke) codices meer exemplaren verloren zijn gegaan dan van de adellijke pronkboeken, en bovendien dat in de kloosters een boek langs meerdere lezers rouleerde. Als minder speculatief gegeven komt daarbij, dat nog talrijke handschriften uit geestelijke milieus excerpten, dat wil zeggen kleine gedeelten uit de *Tafel* bevatten (zie ook de 'Bijlage' bij dit artikel). Alleen dit is al typerend voor de toch wat andersgeaarde omgang van de geestelijke publiekskringen met Dircs werk: zeer intensief, en gespist op tekstgedeelten waaraan men meer of minder behoefte had.

Het verhaal van deze excerpten zou – voor Dircs *Tafel*, maar ook voor Boendales *Der leken spiegel* en Maerlants *Spiegel historiael* – nog eens afzonderlijk moeten worden gedaan, want het is voor het inzicht in de receptiepraktijk van een omvangrijk werk uiteraard zeer waardevol te weten welke tekstgedeelten (in welke milieus) het meeste aanslaan. Hier moet worden volstaan met het signaleren van één belangrijk punt. Reeds de hiervoor belichte receptie van de *Tafel* in geestelijke kring vertoont affiniteit met milieus en teksten die beïnvloed zijn door de Moderne Devotie: het geldt voor de Hollandse vrouwenkloosters en begijnhoven, voor het *Bienboec* dat de *Tafel* in het Haarlemse handschrift vergezelt en voor de begijnenboekerij in het *Fundatieboek*. Zonder nu alle teksten die de *Tafel* in de handschriften met excerpten omringen lichtvaardig over één kam te willen scheeren, kan worden opgemerkt dat dit beeld zich hier des te nadrukkelijker aandient: we vinden delen van de *Tafel* in vereniging met geschriften van Geert Grote, Hendrik Herp en Brugman, alsmede met anonieme tekstjes over ascese, innige devotie en het stervensuur; ook laat een zekere voorkeur voor de aan Jezus gewijde delen van de *Tafel* zich goed met de Moderne Devotie rijmen. Daarmee tekent zich een markant verschil af tussen primaire en secundaire receptie. Voor een godsdienstige tekst die is ontstaan in het Holland van de vroege vijftiende eeuw, is het opvallend hoezeer de *Tafel* vasthoudt aan de klassieke middeleeuwse systeemtheologie; met zijn scholastieke traditionalisme staat Dirc ver af van de populaire religieuze geest van de Moderne Devotie. Dit neemt echter niet weg dat dezelfde tekst in de praktijk van zijn receptie wel degelijk in de sfeer van deze nieuwe spiritualiteit kon belanden. Hier blijkt weer eens dat het geestelijk klimaat rondom produktie, vroeg en later functioneren van een tekst

aanmerkelijk kan veranderen; deze verandering zou nog sterker worden in wat wij de derde receptiefase van de *Tafel* zouden kunnen noemen.

Tertiaire receptie

De derde receptiefase van de *Tafel* is een druk. Nog in 1973 werd in een standaardwerk over de vroege boekdrukkunst in de Nederlanden verbazing uitgesproken over het feit dat een in zoveel handschriften verbreide tekst als de *Tafel van den kersten ghelove* nooit de drukpers had gehaald. Maar de specialisten vergisten zich: in Haarlem en Den Haag liggen wel degelijk de exemplaren van een druk uit circa 1480. Geheel onbegrijpelijk is de vergissing echter niet, want de gedrukte tekst van dit zogeheten *Tafelboec* is nauwelijks nog als die van Dirc van Delft herkenbaar. In de proloog ontbreekt elke referentie aan de auteur, of aan zijn opdrachtgever Albrecht van Beieren; de tekst oogt oppervlakkig bezien als het dertiende in het dozijn van populaire devotieboeken ter massificatie waarvan de boekdrukkunst welhaast lijkt uitgevonden. Eerst bij nadere beschouwing blijkt achter deze tekst de grote geest van Dirc van Delft schuil te gaan, met dien verstande dat weinig is nagelaten om de grootheid van diens denk- en schrijfwerk te verdonkeremanen. De scholastiek is uit dit *Tafelboec* ten naaste bij verbannen: verdwenen zijn vrijwel alle meer subtiele argumentaties, de exposities over de meervoudige causaliteit achter de waarneembare feiten en de theologische beredenering van Gods motieven. Wat resteert is het kale, verhalende stramien van Dircs verhandeling, waarbij het merendeel der hoofdstukken uit de *Tafel* als te theoretisch voor het *Tafelboec* ongedrukt is gebleven. De tekstbezorger heeft zich nagenoeg beperkt tot de hoofdstukken uit *Winter-* en *Somerstuc* die handelen over Jezus' leven. Daarbinnen is dan nog eens het beredenerende element geweerd: hier leest men niets meer van het zestal redenen waarom het kindje Jezus werd besneden, noch over de drie redenen waarom de Drie Koningen, toch van zover gekomen, al zo snel bij de kribbe konden staan, noch krijgt de lezer uitgelegd waarom de Heilige Geest als duif verscheen et cetera.

Met dit alles is wel het meest karakteristieke en unieke van de *Tafel* uit de tekst verwijderd. Men kan deze ontwikkeling spijtig evalueren als een trivialiseringproces; ietwat nuchterder bezien is het de popularisering die de *Tafel* nodig had om in de late vijftiende eeuw überhaupt lezers te blijven vinden. Het werk is pasklaar gemaakt voor de kaders van het laat-vijftiende-eeuwse devotiedrukwerk in de volkstaal. Hiertoe is ook de macrostructuur van *Winter-* en *Somerstuc* over-

boord gezet, en vervangen door een hoofdstukindeling conform de zeven dagen van de week, zelf weer onderverdeeld in de zeven dagelijkse getijden. Geeft dit een nadere indicatie omtrent een andere gebruikspraktijk waarin de *Tafel* zou zijn beland? Opzet en inhoud van de oorspronkelijke tekst lenen zich nog het best voor catechisatie in kleine kring, bij voorkeur onder leiding van een geschoold theoloog die Dircs uitleg weer van nieuwe uitleg kon voorzien. (Of het, bijvoorbeeld aan het Hollandse hof, ooit daadwerkelijk zo is gegaan, blijft uiteraard de vraag.) De nieuwe indeling (en inhoud) van het *Tafelboec* lijkt eerder te zijn toegesneden op privé-lectuur op de gezette tijden van de devote dagindeling, dan wel op gezamenlijke groepslectuur zonder tussenkomst van priester of magister. Zo bezien neigt men er bijna toe het *tafel* in de titel van deze druk (*Dit boec werd gheheten een tafelboec*) uit te leggen als (een boek) voor aan of na tafel, wanneer het stoffelijke voedsel eenmaal is genuttigd en men zich wijdt aan geestelijke spijziging. Ook dat past goed bij de geloofspraktijk van de Moderne Devotie, waarmee dit *Tafelboec* eens te meer verbonden lijkt via enerzijds de concentratie op Jezus' leven en anderzijds de verdere produktie van deze (vermoedelijk Utrechtse) drukker, zoals de *Sielen-troest*, de *Wech der syelen salicheyt*, het *Boec van vier oefeninghen des herten* en het *Boexken van die passie ons heren Ihesu Christi*.

Een kassucces lijkt het *Tafelboec* in dit fonds niet te zijn geweest, of althans: elk spoor van een tweede druk ontbreekt. Ook nu weer lijkt, net als ten tijde van de vroege receptie, *Des coninx summe* de meer toegankelijke tekst, getuige minstens zeven drukken in de periode tussen 1478 en 1519. Maar in de schaduw van deze meer elementaire, en daarom bij het lekenpubliek meer populaire religieuze tekst weet ook het boek van Dirc van Delft een kleine eeuw na dato nog lezers te bereiken, zij het enkel in de gesimplificeerde vorm van het excerpterende handschrift of de omgewerkte druk. Wie die lezers zoal waren, wekt nauwelijks nog verbazing als we in de Haarlemse incunabel de bezittersnotitie lezen van een tertiariissenklooster, en in de Haagse van *Styn Jans, meyster Jans dochter, om Gods willen een arme dienstmaghet Christi*.

Besluit

Het verhaal van Dirc van Delft en zijn lezers is met het bovenstaande strikt genomen niet ten einde. Ook de twintigste eeuw schrijft receptiegeschiedenis. Of is het zonder betekenis dat de enige studie en editie van de *Tafel* te danken zijn aan de toewijding van de dominicaner pater

L.M.Fr. Daniëls, dat de mooiste codices inmiddels Amerikaans bezit zijn geworden, dat op de plaats van het Leidse vrouwenklooster nu een bejaardenhuis wordt aangetroffen, en dat het Haarlemse begijnhof in gebruik is als bordeel? Maar laten we ons wijselijk beperken tot de middeleeuwen zelf. We hebben kunnen zien hoe in het verloop van zijn receptiegeschiedenis de *Tafel* als het ware is veranderd van haute couture in de eerste fase, via maatwerk in de tweede tot confectie in de derde. Deze ontwikkeling spoort met een verschuiving van het lezerspubliek: van de persoonlijk aangesproken opdrachtgever en diens al wat vagere relatiekring, naar een ruimer, maar wel zo herkenbaar geestelijk milieu, tot een goeddeels anoniem lezerspubliek voor de druk. Bij dit alles is een even belangrijke als lastige vraag tot nu toe omzeild: of Dirc van Delft zich bewust was van het feit dat zijn boek behalve hertog Albrecht en de zijnen ook heel andere lezerskringen zou bedienen, of hij daar wellicht zelfs op aanstuurde of tenminste bij het schrijven rekening mee hield. Zou het laatste het geval zijn – en dat lijkt toch zeer wel denkbaar – dan is dat een zwaarwegende reden te meer om de totstandkoming van de *Tafel* niet te exclusief te zien vanuit de persoonlijke relatie tussen auteur en opdrachtgever, hoe belangrijk die ook is geweest.

Om kort te gaan: receptiegeschiedenis is ook voor de middeleeuwen een complexe zaak. Zeker in de handschriftelijke periode, waarin in feite elk boek een uniek produkt is, valt het reproduceren van een tekst haast te vergelijken met het bouwen van een huis onder architectuur: in samenspraak tussen bouwmeester en toekomstige bewoner kan het object op de bijzondere behoeften van de gebruiker worden afgestemd. Overgedragen op het middeleeuwse lezersonderzoek betekent dit strikt genomen dat het leespubliek eigenlijk niet per tekst, doch per exemplaar moet worden bepaald – een zeer bewerkelijk onderzoek, met heel wat meer zeroresultaten dan in de rapportage-achteraf kunnen worden uitgemeten. Maar ook lijkt het onderzoek in veel gevallen onze moeite waard, omdat het een belangwekkend terrein bestrijkt, dat weliswaar moeilijk maar toch ook begaanbaar is. Vooral twee neven-disciplines kunnen voor het middeleeuwse lezersonderzoek geweldige diensten bewijzen: de codicologie en de tekstkritiek – mits ze niet functioneren als gesloten circuit voor hyperspecialisten, maar in symbiose met de literatuurgeschiedenis die het voortleven van teksten bestudeert. De codicologie kan dikwijls kostbare indicaties geven omtrent het milieu waarin een bepaald boek thuishoorde, en tekstkritisch onderzoek kan ons de ogen openen voor secundaire tekstvarianten die (impliciet) iets prijsgeven van de attitude waarmee (een) bepaalde lezer(s) de tekst (her)interpreteerde(n). Het is trouwens niet de

geringste winst van de laatste jaren, dat afzonderlijke disciplines binnen de mediëvistiek (letterkundig onderzoek, codicologie, tekstfilologie en natuurlijk ook geschiedenis) hun isolement hebben verruild voor een misschien wat onoverzichtelijke, maar ook heilzame interactie.

Bezien we dit wetenschappelijk bedrijf ten slotte niet vanuit de producent, maar vanuit de consument – die de receptie van dit receptie-onderzoek moet behartigen – dan lijkt de voornaamste methodische les uit het voorafgaande een gezond wantrouwen jegens al te simpele reconstructies van het middeleeuwse lezerspubliek. Dat geldt dan heel nadrukkelijk óók voor de hier gepresenteerde reconstructie, die bij alle neiging tot problematiseren toch ook nog een vereenvoudigde voorstelling van zaken geeft. Wel is simplificatie tot op zekere hoogte een proces waarmee elke historische wetenschap moet leren leven: de historische werkelijkheid was altijd veel complexer dan de bewaard gebleven bronnen kunnen tonen, en die zijn weer complexer dan de onderzoeker in zijn publikaties kan beschrijven. Maar wil het verleden geen chaos blijven, en willen wij – bijvoorbeeld – het object van de historische letterkunde niet enkel conserveren maar ook interpreteren, dan ontkomen wij niet aan enige vereenvoudiging. Dit hoeft geenszins een doorslaggevend bezwaar te zijn zolang de schrijvers én de lezers van de historische literatuurwetenschap maar opereren in het besef dat zelfs onze meest verfijnde theorie nooit ten volle recht zal doen aan de praktijk van destijds.

Bijlage

In deze Bijlage staan de handschriften en drukken van de *Tafel van den kersten ghelove* opgesomd, geordend overeenkomstig de in dit artikel gehanteerde classificatie in primaire, secundaire en tertiaire receptie. Binnen deze klassen is de ordening (globaal) chronologisch; opgegeven worden achtereenvolgens bewaarplaats, signatuur, datering, eventuele bezittersgegevens en tekstgedeelte (respectievelijk *Ws* (=Winterstuc), *Ss* (=Somerstuc), zonodig voorafgegaan door *E* (=excerpt)).

Primaire receptie

-Baltimore, Walters Art Gallery, ms. 171. Circa 1404. Dedicatie-exemplaar voor Albrecht van Beieren. *Ws*.

-New York, Pierpont Morgan Library, 691. Circa 1405. Eigendom van Filips de Goede (?) en (later) van het geslacht Van Oudheusden. *Ss*.

- Londen, British Library, 22.288. Circa 1405-1410. *Ws*.
- Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 133 F 18. Datering 22 juli 1407 (f.4v). *Ws*.
- Berleburg, Schlossbibliothek von Sayn-Wittgenstein, A 170. Begin 15e eeuw. *Ss* (Middelnederduitse bewerking).
- Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, 2667. Datering 15e eeuw, mogelijk 1438. *Ss* (Middelnederduitse bewerking).
- Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 21.974. Datering 1445 (f.99). *Ws*.
- Londen, British Library, 25.042. Tweede helft 15e eeuw. *EWs*. Plaatsing in primaire receptie discutabel.

Secundaire receptie .

- Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, I H 36. Datering 1449 (f.151). *Ws*.
- Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 388. Midden 15e eeuw. Roo-klooster te Oudergem (reguliere kanunniken van Augustinus). *EWs*.
- Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 73 E 26. Datering 1469 (f.106v). Bezitters Agnies en Rikelant Stevens, begijnen te Haarlem. *Ws*.
- Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 70 H 30. Datering 1470 (f.179r). Sinte Margrieteklooster Rodenburg bij Leiden (tertiarissen). *Ws*.
- Leiden, Universiteitsbibliotheek, Ltk. 222. Circa 1470-1480. *EWs*.
- Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 133 F 17. Datering 1479. Klooster Sinte Maria Magdalena in Bethanie te Amsterdam (reguliere kanunnikessen van Augustinus). *ESs*.
- Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 73 E 27. Datering 2 maart 1480 (f.191v). Sinte Katharineconvent te Haarlem (tertiarissen). *Ss*.
- Brugge, Stadsbibliotheek, 408. Datering 1487 (f.234r). *EWs*.
- Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 73 F 24. Tweede helft 15e eeuw. Zuster Helena van Schoern, Sinte Agnesklooster te Maaseik (kanunnikessen). *EWs*.
- Leiden, Universiteitsbibliotheek, Ltk. 262. Tweede helft 15e eeuw. *ESs*.
- Leuven, Universiteitsbibliotheek, G 222. Einde 15e eeuw. *EWs*.
- Parijs, Bibliothèque Nationale, ms. néerlandais 38. Eind 15e eeuw. *EWs*.
- Leiden, Universiteitsbibliotheek, Ltk. 338 (verloren gegaan in 1914). 15e eeuw. Magdalenenconvent te Haarlem. *Ss*.
- Trier, Stadtbibliothek, 1935. 15e eeuw. Broeder Johanne dem snyder, klooster Eberhardsklausen. *ESs*.

- Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, I G 24. Eind 15e of begin 16e eeuw. *ESs*.
- Gent, Universiteitsbibliotheek, 220. Circa 1462-1490. Dominicaerklooster te Gent. *ESs*.
- Würzburg, Universiteitsbibliotheek, ch. qu. 144. Eind 15e of begin 16e eeuw. Carthusers buten Aemstelredam. *ESs*.
- Antwerpen, Ruusbroec Genootschap. Circa 1523. *EWs*.
- Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 10.759-60. 16e eeuw. *ESs*.

Tertiaire receptie

- Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 168 G 43. Vermoedelijk gedrukt te Utrecht, monogram Gt (of GL). Circa 1480. Styn Ians, meyster Ians dochter, om Gods willen een arme dienstmaghet Christi.
- Haarlem, Stadsbibliotheek, 56 D 19. Zelfde druk als hierboven. Dierck Gherijts dochter, zuster in het Sinte Annaconvent te Haarlem (tertiarissen).

Naschrift

Over leven en werk van Dirc van Delft wordt meer uitvoerig behandeld in Van Oostrom 1992. Nieuwe en interessante biografica over de geleerde dominicaan zijn aan het licht gebracht door Wüstefeld 1989, 21-30; aldaar ook nader over stijl en ontstaansmilieu van de aristocratische handschriften van Dircs *Tafel*. Daarover is verder deskundig geschreven in Defoer e.a. 1989, m.n. hoofdstuk 1; zie ook Van Oostrom 1989b, en vooral Proske-van Heerdt 1991 en Renger 1991. De gedachte dat de voltooiing van de *Tafel* mede onder druk is geschied van hertog Albrechts naderende sterven wint aan waarschijnlijkheid in het licht van de gegevens die Smit 1991 over het sterfbed van de landsheer geeft; nadere toetsing van dit idee lijkt de moeite waard.

Voor de secundaire receptie van de *Tafel* vindt men aanvullende gegevens via Jansen-Sieben 1989; het blijkt dat de natuurwetenschappelijke hoofdstukken die in sommige vrouwenkloosters minder welkom waren, in *artes*-verband juist een geheel eigen leven (los van de rest van de *Tafel*) hebben geleid. Op het terrein van de tertiaire receptie heeft Pleij 1990b een belangwekkende vondst gemeld: twee tot dusver onbekende incunabelen met gedeelten uit Dircs tekst, gedrukt door de Zwolse priester-drukker Johannes van Vollenhove omstreeks 1478-1480. De receptiegeschiedenis van Dircs *Tafel* blijkt al met al nog rijker te zijn dan werd vermoed.

JACOB VAN MAERLANT

Op haast eindeloze afstand in ruimte en tijd, stond voor middeleeuwse een man van wie zij de taal niet kenden, de ongehuwde staat niet begrepen en de godsdienst verwierpen, maar die hen niettemin onweerstaanbaar fascineerde: Alexander de Grote. Het enige dat volgens de overlevering gering aan hem was, was zijn lichaamslengte; voor het overige was zijn biografie er een van uitersten. Zijn verwekking: bij koningin Olympias van Macedonië door de wellustige tovenaars Neptanabus, en nog wel de enige boerde op koningsniveau? onder het goedkeurend oog van haar bedrogen echtgenoot Filippus. Zijn opvoeding: bij zijn privé-leraar Aristoteles, de grootste geleerde aller tijden. Zijn reizen: door de wondertuin van het Oosten, door de lucht en onder water, tot aan het aardse paradijs toe. Zijn levenseinde: door de verraderlijke gifmoord van een vertrouweling, temidden van feestend Babylon. En bovenal: zijn veroveringen, zoals van het heilige Jeruzalem, waar in de middeleeuwen zelf de heidenen in en uit gingen. Hadden de kruistochten maar een Alexander! Had Alexander trouwens niet altijd een bijzondere band met de joden gehad? Ook was hij, evenals Christus, op 33-jarige leeftijd gestorven...

De vroegste Middelnederlandse tekst uit het rijke verhalencomplex rond de Macedonische wereldveroveraar bespeelt alle registers van middeleeuwse Alexanderverering. De tien boeken van *Alexanders geesten* zijn zonder meer spectaculair: ruim 14.000 verzen vol veldslagen, tweegevechten, redevoeringen, wonderen, luxe, drama, ambitie en de grondtoon vergankelijkheid. Soms wordt de spanning echter gebroken door langademige leervertogen. Juist als in het tweede boek de eerste veldslag tussen Alexander en Darius op het punt staat te beginnen, wordt het rijkbewerkte schild van de Perzische koning beschreven, hetgeen neerkomt op een driehonderd verzen lange verhandeling over oudtestamentische geschiedenis. In het vierde boek vinden we iets dergelijks op eens zo grote schaal: maar liefst zevenhonderd verzen beschrijven daar de schilderijen die Apelles aanbracht op het graf van Darius' gemalin en dat betekent evenzovele verzen over de geschiedenis der schepping tot aan Alexanders dagen. Drie boeken verderop blijkt Apelles zichzelf te hebben overtroffen op Darius' eigen graf: voor de weergave-in-woorden van zijn geschilderde geografie van Azië, Afrika en Europa zijn ruim duizend verzen nodig. Duizend verzen is een gangbare schatting voor een middeleeuwse voordrachtsessie; dit zou dus impliceren dat op dit punt in het verhaal het publiek

een hele avond zat te luisteren niet naar nieuwe wapenfeiten van de grote Alexander, maar naar een berijmde landkaart.

Op dergelijke plaatsen (en er zijn er meer) lijkt Alexanders biografie eerder een kapstok voor brave lessen in geschiedenis en aardrijkskunde. Maar hoe kan het ook anders als de biograaf Jacob van Maerlant heet? Zo kennen wij onze Maerlant immers wel: als 'de dichter met zijn fatale hang naar waarheid en belering' (W.P. Gerritsen), die stelselmatig kunst met onderwijs verwarde. Maar mogen wij eigenlijk wel zeggen dat wij Maerlant kennen? Het wetenschappelijk onderzoek is daarvan in de laatste jaren minder zeker, of liever: is bezig het gevestigde Maerlantbeeld terdege te herzien. De onderhavige bijdrage rapporteert over dit werk-in-uitvoering.

Maerlants ontwikkelingsgang

In de schoolboeken lijkt het allemaal zo simpel. In hun meer en minder getrouwe afgietsels van het Maerlantbeeld bij Knuvelder en andere autoriteiten laten zich, bij alle variatie in nuances, drie hoofdlijnen onderscheiden. De eerste is dat Maerlant als dichter laag moet worden aangeslagen; de tweede betreft Maerlants ontwikkelingsgang; de derde zijn profiel als dichter van en voor de burgerij. Over het eerste punt kunnen we hier kort zijn: over smaak valt nu eenmaal niet zeer vruchtbaar te twisten. Wel moet worden aangetekend dat met name Gerritsen de laatste jaren in verschillende artikelen een lans heeft gebroken voor de esthetische kant van Maerlants dichterschap, die hij met klem van argumenten herwaardeert ten aanzien van compositorische visie, poëtische subtiliteit en creatief vermogen.

De tweede hoofdlijn in het gevestigde Maerlantbeeld, die van Maerlants ontwikkelingsgang, verdient uitvoeriger beschouwing. Ofschoon de volgorde van Maerlants werken niet geheel vaststaat en van enkele werken zijn auteurschap zelfs omstreden is, tekent zich binnen zijn oeuvre een onmiskenbare evolutie af. In zijn begintijd *Alexanders geesten*, *Graal-Merlijn*, *Historie van Troyen* en (omstreden) *Torec* was Maerlant werkzaam binnen de traditionele stofcomplexen van de middeleeuwse klassieke en Arturroman. Later in zijn dichterlijke loopbaan heeft hij zich veeleer toegelegd op meer 'informatieve' genres, getuige een biologieboek als *Der naturen bloeme* en een wereldkroniek als de *Spiegel historiael*. Gewoonlijk geeft een en ander aanleiding tot Maerlants veelbesproken ontwikkeling van, zoals men dan zegt, 'romantisch' naar 'didactisch'; doch dit leerstuk is in het recente onderzoek niet onbestreden gebleven. Zoals vooral wijlen Kees de

Graaf (naast Gerritsen) heeft laten zien, is welbeschouwd in Maerlants vroege werk dezelfde mentaliteit waarneembaar als in diens late oeuvre: de hierboven vermelde didactische uitweidingen in *Alexanders geesten* vormen er bijvoorbeeld aanwijzingen voor. Al vanaf het vroegste werk staat Maerlants dichterschap in dienst van wat hij ziet als waarheid, op historisch en op ethisch vlak; zijn onophoudelijk ijveren voor de waarheid geeft aan zijn complete oeuvre een didactische grondtoon. Daarmee is niet gezegd dat zijn werk elke ontwikkeling mist; we komen daar nog op terug. Maar om, als bij Marx, tussen de 'jonge' en de 'oude' Maerlant te willen onderscheiden, is uiterst ha-chelijk. In elk geval zou tegenwoordig geen specialist nog voor zijn rekening willen nemen wat voor Knuvelder nog evident was: dat een scheidslijn binnen Maerlants oeuvre ter hoogte van *Der naturen bloeme* een geschikte tweedeling vormde tussen het zogenaamde eerste en het tweede tijdvak van de Middelnederlandse letterkundige geschiedenis.

Maerlant en de burgerij

De derde hierboven genoemde hoofdlijn in het stereotiepe Maerlantportret vormt de relatie tussen deze dichter en de burgerij. De visie legt ten nauwste verband tussen didactische literatuur en burgerlijke mentaliteit. Terwijl de adel zich vermeide in ijdele ridderverhalen, verloor zij aldus een gangbare mening terrein aan de burgerij, die zich terzelfdertijd, en juist met behulp van Maerlants geschriften, de kennis verwierf die weldra macht zou maken. Uiteraard gaat een dergelijke voorstelling van zaken in de polarisatie van adel en burgerij voorbij aan de veel complexere historische werkelijkheid, die het in feite onmogelijk maakt de beide standen strikt uiteen te houden, doch dit punt blijve in deze context rusten. Hoofdvraag is hier, in hoeverre deze ideaaltypische simplificatie althans bruikbaar is om de literairhistorische gedachten te bepalen. De verbreiding ervan lijkt daarop wel te wijzen. Zelfgenoegzame verstrooiing tegenover pragmatische kennishonger, ijdelheid versus nuchterheid, *dachcortinghe* tegenover *nutscap ende waer*: het zijn courante etiketten voor een vermeende machtsverschuiving op middeleeuws literair-maatschappelijk gebied, met de dichtkunst in het ene, en Maerlant in het andere kamp het kamp dat het in onze literatuurgeschiedschrijving steevast moet afleggen, maar in het middeleeuwse literaire leven juist aan de macht gekomen is.

De associatie tussen, enerzijds, burgerij en nuttigheid en, anderzijds, adel en ijdelheid, is diep geworteld in ons sociaalculturele denken. We

stellen ons de edelman vrij gemakkelijk als praalhans voor, en de burger als de brave zwoeger. Terwijl de adel danst op eigen graf, leert de burger zich een weg omhoog. Het kan heel wel zijn dat dit beeld literairhistorisch relevant is voor de negentiende eeuw, de eeuw waarin het, in de schaduw der Verlichting, ook voor de middeleeuwen vorm kreeg maar of het opgaat voor de dertiende? Dat ook in die eeuw de burgerij in opkomst was, en daarbij werd bezield door grotere praktische zin dan de aristocratie, hoeft niet te worden betwijfeld. Dit impliceert echter niet voetstoots dat juist burgers zich voelden aangesproken door het werk van Maerlant. Uiteraard moesten de kooplieden leren schrijven en rekenen; maar vanwaar toch die primaire fixatie op de geschiedenis, waar hun eigen stand nu juist zo evident afwezig was? Met minstens zoveel recht laat zich het tegendeel veronderstellen: dat juist de adel zich kon laven aan geschiedschrijving, die immers haar historische gezagspositie documenteerde. Is het niet in het belang van de bedreigde macht om terug te kijken, en de aanstormende klasse vooruit?

Voorlopig wil het bovenstaande maar we komen er nog op terug niet meer dan een vraagteken plaatsen bij de vanzelfsprekende associatie van Maerlant en burgerij. Een veel klemmender bezwaar daartegen vormt het feit dat Maerlants eigen uitspraken over zijn beoogde publiek nooit naar de burgerij verwijzen, doch steevast naar de adel. In dit verband zijn vooral de opdrachtgevers van zijn werken van belang, die de laatste jaren vanuit het mecenaatsonderzoek veel aandacht krijgen. Let wel: lang niet alle werken van Maerlant geven de naam van een opdrachtgever prijs; maar doen ze dat wel, dan bevinden we ons vrijwel steeds in aristocratische kring. Dit geldt zowel voor het vroege als voor het late werk: de *Graal-Merlijn* is opgedragen aan Albrecht van Voorne, *Der naturen bloeme* aan Nicolaes van Cats, de *Spiegel historiael* aan Floris V. (Deze laatste is misschien ook de *lieve neve* die in de *Heimelijkheid der heimelikheden* wordt toegesproken, doch dit staat netzomin vast als Maerlants auteurschap van dit werk. Een ander buitenbeentje is *Sinte Franciscus leven*, door Maerlant aan de Utrechtse minderbroeders opgedragen.) De gegevens lijken te convergeren in het beeld dat de Vlaming Jacob van Maerlant primair heeft gedicht ten behoeve van de Hollands-Zeeuwse aristocratische cultuurkring rondom Floris V en diens naaste edellieden. Dit sluit dan weer aantrekkelijk aan bij een gezaghebbende hypothese omtrent Maerlants biografie, die wil dat de dichter op Voorne, namelijk in het Maerlant bij Brielle, het kostersambt zou hebben vervuld.

Overwegingen als deze (hier noodgedwongen te summier behandeld) hebben de barometer van het Maerlantonderzoek in de laatste

jaren doen uitslaan vanuit burgerlijke naar de aristocratische richting; daarbij heeft men ook in de strekking van Maerlants werk (waarover aanstonds nader) voor deze visie bevestiging menen te vinden (Gerritsen, Van Oostrom). Werkelijke nieuwlichterij is dit alles overigens niet; in essentie is dit 'aristocratische' Maerlantbeeld al bij Van Mierlo te vinden. Opmerkelijk genoeg hebben juist Van Mierlo's opvattingen over Middelnederlandse letterkunde de laatste jaren nogal onder vuur gelegen; doch in dit geval geeft de 'grondige schoonmaakbeurt' waaraan volgens Gerritsen het Maerlantbeeld van de literatuurgeschiedenissen toe is, zijn ten onrechte vergeten visie nieuwe glans. Bij de huidige stand van onderzoek beleerde Maerlant dus primair de adel, en niet de burgerij. En daarmee lijkt er alle aanleiding om de verhouding tussen leerdicht en aristocratie, per traditie elkaars tegenpolen, opnieuw te bezien. Was die middeleeuwse adel toch niet zo anti-intellectueel als wij burgers denken?

Adel en scholing

Het ontwikkelingspeil van de adel is voor een goede beoordeling van de middeleeuwse lekencultuur even essentieel als de materie complex is. Uit de zeer vele publikaties over dit onderwerp blijkt één ding zonneklaar: dat het onmogelijk is op dit terrein in kort bestek te generaliseren. De situatie kan hemelsbreed verschillen per tijdperk, regio, milieu en persoon. Het navolgende is niet meer dan een poging een beeld te schetsen dat niet alle grond of elke nuance mist.

Doorgaans heeft men, sprekend over het kennisniveau van de middeleeuwse adel, in hoofdzaak het alfabetisme op het oog, en meer in het bijzonder de vertrouwdheid met het Latijn. Zoals nog zal blijken, loopt deze toegespitste vraagstelling gevaar de problematiek lelijk te simplificeren; toch is zij voor een eerste benadering wel bruikbaar. De meest klassieke visie wil dan, dat de middeleeuwse adel nagenoeg van niets wist. Lezen, schrijven en Latijn leerde op school alleen de geestelijkheid, die voor haar plichtsvervulling (bijbellezing, liturgie) niet zonder boeken kon; de adel daarentegen kon daar heel wel buiten. Beroemde voorbeelden passeren in dit verband veelvuldig de revue, zoals van ridder Ulrich von Liechtenstein, wiens autobiografische *Frauendienst* (circa 1255) vermeldt dat hij eens dagenlang op zak liep met een brief van zijn aanbeden dame, in afwachting van iemand die het epistel aan hem voor kon lezen waarop hij een afwijzing te horen kreeg. Maar de interpretatie van dit gegeven wordt ten zeerste bemoeilijkt door Ulrichs zelfironie, en is in zijn bewijskracht bovendien van

zeer beperkte reikwijdte. Heel wat gegevens wijzen namelijk in andere richting.

Zo heeft historisch onderzoek van het middeleeuwse onderwijs geconstateerd dat de adel voor zijn telgen niet zelden entree vond in de klooster- en kapittelscholen, en waarlijk niet alleen voorzover de kinderen waren voorbestemd voor een loopbaan in de kerk. Bovendien moet naast het institutionele onderwijs een belangrijke rol worden toegedacht aan de adellijke huisleraar, die als privé-magister voor de jeunesse dorée fungeerde. Al met al lijkt en blijkt het aantal edellieden dat Latijn kende toch niet zo onaanzienlijk. En verder is, zoals gezegd, beheersing van het Latijn slechts één vorm van intellectuele ontwikkeling. We mogen met name niet vergeten dat de middeleeuwse adel zeer vertrouwd was met een rijke mondelinge vertelcultuur, langs welke weg men allerlei 'buitenschoolse' vormen van kennisoverdracht deelachtig werd, hetgeen soms (bijvoorbeeld via de preek!) de kennis van de intellectuele geestelijkheid althans gedeeltelijk toegankelijk maakte.

In het licht van dergelijke overwegingen wordt tegenwoordig de middeleeuwse adel intellectueel beduidend hoger aangeslagen; een recent boek van Manfred Scholz schotelt ons zelfs een vrij 'geleerde' adel voor. Ook hier is het onderzoek dus in beweging; maar met reden is Scholz wel overreactie verweten. Daarmee lijkt de waarheid voorlopig weer eens in het midden te liggen. In beginsel lijken adel en geestelijkheid in de middeleeuwen georiënteerd op verschillende opvoedingssferen, bij de eerste meer lichamelijk, bij de laatste primair geestelijk gericht. Minstens zo belangrijk als deze gescheidenheid van circuits en mentaliteiten is echter hun verwevenheid. Een veelheid van ontwikkelingen maakt dat al tijdens de middeleeuwen adel en geestelijkheid op het intellectuele vlak toenadering hebben gezocht. Voorzover dit ging op initiatief van de adel, kan een en ander zowel 'progressief' als 'conservatief' worden geduid. Enerzijds kent de adel een ambitieuze drang naar weten, naar zelfontplooiing vanuit de expansieve nieuwsgierigheid die kenmerkend is voor een vooruitgangperiode. Anderzijds is het voorstelbaar, dat naarmate de maatschappij complexer werd en het sociale krachtenspel ingewikkelder, de adel meer en meer bemerkte dat gezag zich zonder kennis slecht laat handhaven.

Dit besef uit zorg dan wel uit zelfvertrouwen niet te kunnen regeren bij het zwaard alleen, is in adellijke kringen vooral gedurende de dynamische twaalfde en dertiende eeuw scherp doorgedrongen. Onder invloed hiervan ontwikkelt de aristocratie een stijgende scholingszin, en omdat deze ontwikkeling mits kundig begeleid de geestelijkheid

in de kaart speelt, roepen vraag en aanbod elkaar wederzijds op. Men vindt elkaar dan in een soort van 'ridderlijk humanisme', en onder de vlag van een heersersideaal dat van de vorst een eigen intellectuele inbreng vergt. De vele vorstenspiegels uit deze tijd hebben er zelfs een slagzin voor, die nog rond 1400 door Dirc van Delft in het Middelnederlands wordt verwoord: *een ongeleert coninc waer als een gecroont esel*. Wat in elk geval van de vorst wordt verwacht, is de nauwe samenwerking met zijn intelligentsia, de clerici. Verbondenheid van *chevalerie* en *clergie* wordt meer en meer het devies, en het historisch ideaalbeeld van deze solidariteit vindt men bij Alexander en Aristoteles.

En daarmee zijn wij terug bij Maerlant, die zijn dertiende-eeuwse vorstenspiegel *Heimelijkheid der heimelikheden* presenteert als de (vertaalde) adviezen van Aristoteles aan Alexander. Als de gebruikelijke identificatie van auteur en opdrachtgever inderdaad de juiste is, dan wordt hier Floris V in de rol van Alexander gestileerd, terwijl Maerlant zichzelf als de Aristoteles der Lage Landen profileert. En de tekst proclameert ondubbelzinnig: *ridderschap werd nie verheven, [of] clergie moester raad toe geven* (vs. 747-748). Dat is min of meer wat Maerlant met heel zijn oeuvre voor ogen staat, en ook al in zijn eerst bewaarde werk beoogt. En ook daar is Alexander het grote voorbeeld.

Maerlant en zijn Alexander

Al in de eerste verzen van zijn *Alexanders geesten* toont Maerlant zich ervan bewust nieuwe wegen in te slaan. Welk gebaad literair pad hij hiervoor links laat liggen, wordt duidelijk uit de vele, vaak polemische referenties in de *Alexander* naar voorafgaande Middelnederlandse literatuur. Hij heeft vooral het oog op de klassieke ridderepiek rond helden als Walewein, Roeland en Parthenopeus. Maerlants houding tegenover deze traditie lijkt tegelijk defensief en offensief. Defensief, in zoverre hij enigszins beducht lijkt voor het onthaal van zijn nieuwkomer; hij weet maar al te goed dat in vergelijking met de luchtige *favelen* der bekende ridderromans zijn Alexander zware kost is. Het is zoals hij zelf zegt in de epiloog van boek IV: *Dese boec entie derde mede, / Die sijn swaer in sommiger stede...* Maar daarvoor biedt Maerlant dan ook meer, en daarin schuilt het offensieve van zijn literaire vernieuwingsdrang. Zijn werk offreert niet enkel *dachcortinge*, maar *wijsheit ende dachcortinge, of dachcortinge ende scone [!] leringe*.

Want ook de stralende ridderepiek had zo haar schaduwzijden. Een tijdgenoot van Maerlant, de Oostenrijkse dichter Seifried Helbling,

vertelt hoe hij eens een gesprek beluisterde tussen twee vooraanstaande ridders. Maar terwijl hij verwachtte dat de heren verfijnd zouden converseren over de *Parzival* van Wolfram von Eschenbach ging het gesprek over de kopzorgen van rechtspraak, politiek en economie. Bij al zijn ironie legt Seifried hier toch ook de vinger op een wonde plek: de hemelsbrede afstand tussen de illusionistische Arturroman en de harde werkelijkheid van het middeleeuwse ridderleven. Wat de kracht is van de idealiserende ridderepiek het gehoor te verplaatsen naar een fictieve ideaalwereld, waar dromen daden worden is zo bezien tegelijkertijd haar zwakte. Als het erop aankomt in de literatuur oriëntatiemodellen te vinden voor het werkelijke leven (en daar was het in middeleeuwse literatuur in hoge mate om begonnen), is de bruikbaarheid van de ridderepiek in de praktijk toch erg gering.

Voor Maerlant lijkt deze zwakke zijde van de ridderepiek dominant, en in dit licht lijkt hij de aristocratische literatuur te hebben willen vernieuwen. Daarbij was het bovenal zaak, de werkelijkheidsdimensie van het literaire adelsideaal te verstevigen, en dat hield in dat de literatuur nadrukkelijker verankerd diende te worden in de feiten. Om feiten te kunnen bieden, was het noodzakelijk de Middelnederlandse letterkunde meer systematisch aan een andere bron te laven, en wel aan de Latijnse schooltraditie. Ook deze vernieuwing zet Maerlant met overtuiging door, waar hij er prat op gaat zich te willen baseren op *boeken die men leest in scolēn* (*Historie van Troyen*, vs. 23.561), in plaats van of tenminste ter aanvulling op de Franse bronnen die de voedingsbodem vormden voor de in zijn ogen te vrijblijvende *dachcortings*-literatuur. Het was in de schatkamer van de Latijnse schoolgeleerdheid dat de kennis lag opgestapeld die, in aangepaste vorm, de aristocratie tot inspiratie kon dienen.

Die inspiratie school eerst en vooral in de geschiedenis. Door het aristocratische gehoor bewust te maken van zijn verbondenheid met grote vorsten uit het verleden, onderstreepte Maerlant de historische taak waarvoor de Schepper hun soort mensen had gesteld: leiding te geven aan de wereld, in voor- en tegenspoed. Het ging derhalve en in laatste instantie niet om geschiedenisles als doel in zichzelf, maar met de bedoeling, lering uit het verleden te trekken. Die lering echter is alleen geautoriseerd en gezaghebbend, indien zij niet is gestoeld op voor de gelegenheid gecreëerde fictie, doch wordt gelegitimeerd door de historische waarheid. Zo grijpen feiten en moraal ineen, en wordt de geschiedenis een ware vorstenspiegel. Maerlant wijst de adel een verleden, en daarmee een toekomst.

Tegen deze achtergrond loont het de moeite even terug te keren naar de didactische uitweidingen in *Alexanders geesten*. Duidelijk is dat

de beschrijvingen van Darius' schild en van de graven van hemzelf en zijn gemalin er niet zijn voor hen die daaronder tijdelijke dan wel eeuwige dekking vinden maar ze zijn er evenmin voor de omstanders in het verhaal. Ze zijn er eigenlijk alleen voor mensen buiten het verhaal, dat wil zeggen voor de toehoorders van Maerlants verbale weergave van de antieke kunstnijverheid. Het meest zonneklaar wordt dit wel waar Maerlant het nodig acht driehonderd verzen uit te weiden over wat Apelles niet beschreef; impliciet blijkt het evenzo uit de teneur van de drie beschrijvingen. De eerste uitweiding, naar aanleiding van het schild van Darius, stelt Daniëls uitleg van de droom van Nebukadnezar centraal, en ontvouwt de theorie van de vier wereldrijken, en daarmee Gods globale heilsplan voor de wereld. In de tweede beschrijving, van het graf van Telico, wordt de geschiedenis beschouwd vanaf de eerste scheppingsdag tot Alexanders tijden. Beide beschrijvingen kruisen elkaar in diens persoon: Alexander belichaamt de overgang van Gods tweede naar het derde wereldrijk.

Wij, Maerlants leerlingen, bevinden ons in het vierde wereldrijk; en *Alexanders geesten* vergeet niet de brug te slaan die ons met de titelheld verbindt. Opmerkelijk genoeg besteedt de derde uitweiding, via de beschrijving van Darius' graf, bijzondere aandacht aan de geografische ligging van Europa, waarvan de tekst de bijzondere band met Alexander beklemtoont. Net als het joodse volk heeft Europa een speciale plaats in Alexanders hart; het lijkt of hij voorvoelt dat zijn tijdelijke primaat over de schepping zal vererven op de Europese christenen. En Maerlant zegt het zelf zijn Latijnse voorbeeldtekst in een bekende topos na: de bakermat der ridderschap niks koopmanschap! lag eens in Griekenland (Alexander en Troje), kwam toen naar Rome (Aeneas), en berust nu in Frankrijk. En Holland? In het vierde boek wordt Alexanders schildteken beschreven: *Daer stont in een lyoen rampant, Van kelen root [...] Anders was die scilt van goude* (vs. 1617-1619). En volgens de historische heraldiek voerden de vroege Hollandse graven de klimmende rode leeuw op gouden veld. De lijn tussen Alexander en Floris is een feit.

Zo heeft de didactiek in *Alexanders geesten* een zeer doelgerichte functie. Op feitelijk niveau verschaft Maerlant zijn publiek een welkome wereldoriëntatie, die de eigen positie in tijd en ruimte diepte geeft. Hij bevordert daarmee een besef van continuïteit, van de wereld te kennen, te begrijpen (en dus: te beheersen) in haar gedaante van verleden en heden, inclusief haar geografie en biologie, en helpt aldus de eigen plaats te bepalen en consolideren. Met heel zijn oeuvre bewerkstelligt Maerlant voor zijn lezers en zijn luisteraars een tot dan toe in dit milieu ongekende horizonverbreding, die hun greep op de

wereld verstevigt. Uiteraard wordt hiermee ook een religieus doel gediend, in zoverre voor het middeleeuwse denken kennis steeds een transcendente dimensie heeft. Inzicht in de orde, de rijkdom en de perfectie van de schepping verdiept immers logischerwijze het ontzag en de liefde voor God. Als diens stadhouder op aarde staat in het midden van de weidse wereld dan de vorst, wiens doen en laten het lot van anderen bepaalt. Een schone, maar ook zware taak, die grote verplichtingen schept: *noblesse oblige*. Gelukkig kan de vorst zich inspireren op de grote voorbeelden uit het verleden, aan wier handelen, ook in hun zwakke momenten, hij zich kan spiegelen. Aldus gaan feitelijke en morele instructie hand in hand; het is de middeleeuwse concretisering van het idee dat kennis mensen weerbaar maakt.

De aangewezen plaats om tegenwoordig zulke kennis te verwerven, is de school. Of dit voor de dertiende-eeuwse aristocratie in gelijke mate gold, is minstens twijfelachtig. Helaas weten wij zo goed als niets van het scholingspeil van de laat-dertiende-eeuwse Hollandse adel. Voor de opvoeding van Floris V lijkt zijn tante te hebben gezorgd; maar alles wat zijn biograaf Melis Stoke daarover prijsgeeft is dat toen de jongen daarvoor de leeftijd had, *Doe dede sine ter scolen gaen, / Walsch ende Dietsch leren wel*. Niets over Latijn, en zelfs niets met zekerheid over lezen en schrijven. Misschien is het toch het verstandigst ons van de concrete schoolopleiding van Floris en de zijnen geen al te grote voorstelling te maken; en in elk geval is het, het middeleeuwse curriculum in aanmerking genomen, niet waarschijnlijk dat Floris vakken als geschiedenis, aardrijkskunde en biologie in zijn pakket had. Maar waarom zou hij ook? Daar had hij immers Maerlant voor.

Heel misschien was Maerlant, toch, Floris' 'echte' leraar: per slot van rekening was hij vast niet alléén dichter, en misschien ook koster, en vielen in de middeleeuwen het kosters- en het onderwijzersambt veelvuldig samen. Maar in elk geval gaf Maerlant Hollandse edellieden les via de literatuur. Zelf doorgewinterd in de Latijnse schooltraditie, kende hij de Latijnse leerstof, met inbegrip van glossen en commentaren, van haver tot gort. Wat hem hieruit nuttig voorkomt, geeft hij in aangepaste vorm dat wil zeggen gedoseerd, geactualiseerd, en vrij vertaald door aan een publiek waarvoor zonder zijn bemiddeling deze kennis een gesloten boek zou blijven.

Als ware man van twee werelden, en tolk tussen wetenschap en leek, wacht Maerlant zich ervoor zijn publiek te overvallen of te overvoeren. De echte leraar zoekt aansluiting bij het bekende, en Maerlant doet dat bij de ridderroman. Het is vooral de vorm daarvan die hij eerbiedigt, in zoverre hij belooft *In sconen worden ende in lichten* (*Spiegel*

historiael, proloog, vs. 72) te schrijven. Maar op het inhoudelijke vlak wijzigt hij meer en meer de koers, ongeveer zoals de spoorlijn die men luttele graden verlegt na een lang traject toch heel ergens anders uit zal komen. Maerlants oeuvre is zo'n lang traject, en in die 230.000 verzen (enkele honderden malen *Karel ende Elegast*) wordt de tendens richting 'nieuwe zakelijkheid' steeds sterker. In deze genuanceerde zin kunnen we met recht van een ontwikkelingsgang blijven spreken. Maerlants latere werken zijn veel minder aan de ridderroman geparenteerd dan aan de encyclopedie: *Der naturen bloeme*, *Spiegel historiael*, en misschien ook al de *Rijmbijbel*. Deze werken zijn in elk geval minder specifiek-ridderlijk en zijn door hun universalistische pretentie ('de hele geschiedenis', 'de hele biologie') potentieel voor een vrij breed publiek van belang. Dat bredere publiek lijken ze dan ook te hebben gevonden, want het zal geen toeval zijn dat juist van Maerlants latere werk een duidelijk groter aantal handschriften bewaard is gebleven dan van zijn vroege gedichten. En zo kon het gebeuren dat de *Spiegel historiael* in bepaalde kloosterbibliotheken als naslagwerk fungeerde, en dat de inventaris van de Gentse schepen Willem van den Pitte in 1365 vermeldt: *den Spieghel istoriaelle, in twee delen*. Maar deze aantoonbare belangstelling vanuit geestelijke en burgerlijke kring laat onverlet dat Maerlant zijn wereldgeschiedenis oorspronkelijk had geschreven als een boeiend leerboek voor graaf Floris V.

Besluit

In de vroegste middeleeuwen domineerde een conceptie van maatschappelijk leiderschap die was geërfd van de Germanen, en waarin absolute waarde werd toegekend aan martiale superioriteit. In het gunstigste geval omringden vorsten zich met enkele ondergeschikten zonder uitzondering geestelijken die op grond van hun meer intellectuele ontwikkeling de echte verstandszaken konden behartigen. Naarmate de tijden vorderden, en het bestuur bemoeienis vroeg met steeds verscheidener zaken, voldeed deze rigoureuze taakverdeling allengs minder; met name bracht het de soeverein te zeer in een afhankelijke positie. Wie zich alles moet laten voorlezen, vertalen en vertellen, kan zich veel laten wijsmaken. Vanuit deze achtergrond is het begrijpelijk en ook andere factoren droegen het hunne bij dat de vorsten zich meer gingen bekwamen op het intellectuele vlak, en de banden met de geleerdencultuur nauwer aanhaalden. De eeuwen na circa 1100 worden dan ook gekenmerkt door een voortschrijdend intellectualiseringsproces in kringen van de adel. Anders dan wij voorshands zouden verwachten, was het voornaamste

medium daarbij niet het Latijn, maar veeleer de volkstaal, en het primaire platform niet de school, maar veeleer de letterkunde. De volkstaalliteratuur werd het aangewezen middel tot lekensholing, en bracht kennis bij die men elders te kort was gekomen.

Met Jacob van Maerlant bevinden wij ons in een van de vroegste fasen van deze ontwikkeling in het Middelnederlandse taalgebied. Zelf opgeleid in de institutionele Latijnse schooltraditie, beijvert Maerlant zich om de aldaar verworven kennis, voorzover relevant en bovendien in aangepaste vorm, toegankelijk te maken voor een niet geleerd, maar wel leergierig aristocratenmilieu. Aldus verschaft hij deze elite via de literatuur een soort van 'tweede-kans-onderwijs'. En Maerlant had gelijk, of althans: de door hem gestimuleerde ontwikkeling heeft zich sindsdien onverbiddelijk voortgezet. Het belang van onderwijs en kennis voor de niet-kerkelijke sectoren van de maatschappij is overweldigend geworden, en heeft geleid tot een oneindige variëteit aan institutionele onderwijsvormen, waarvan een steeds hoger gestelde leerplicht een ieder op zijn minst voor een flink deel verzekert met daarenboven nog eens talloze mogelijkheden om een in de jeugd gestaakt scholingsproces op volwassen leeftijd via aanvullend onderwijs te vervolmaken. En naarmate het institutionele onderwijs zich meer en meer verbreidde, had de kunst op dit terrein steeds minder cruciale taken te vervullen, en verlegde zich haar waarde juist naar de mogelijkheid, bij wijze van ontspanning de nuttigheidsdwang van het leslokaal te verruilen voor de vrije schoonheidsspeeltuin van de literatuur. En daarom wordt wie tegenwoordig Maerlant leest, doorgaans zo geërgerd door diens nadrukkelijke didactiek, en moet Jacob van Maerlant het als dichter zo ontgelden. Met enige pathetiek kan men dan ook stellen dat Maerlants historische gelijk zich inmiddels tegen hemzelf heeft gekeerd en in dit opzicht is de hier ondernomen poging, hem meer op zijn eigen merites te beoordelen, te beschouwen als een daad van eenvoudige rechtvaardigheid.

Naschrift

Over de relatie tussen Maerlant en de burgerij uitvoeriger, en meer genuanceerd, hierna [12]; recente standaardwerken over de burgerlijke (literaire) cultuur zijn uiteraard Pleij 1988 en Pleij e.a. 1991. Over Maerlants biografie nader in [11]. De intellectuele dimensie van de Europese aristocratische cultuur wordt in breed verband belicht door Jaeger 1985 en Bumke 1986; over onderwijs en opvoeding in dit milieu handelt Orme 1984. Over de functie van geschiedschrijving als bron van kennis en ethiek in adellijke kring, en meer speciaal Maerlants *Spiegel historiel* in dit verband, zie Van Oostrom 1991e.

MAERLANT TUSSEN NOORD EN ZUID

Contouren van een biografie

Wenig kwesties in de medioneerlandistiek zullen zoveel geesten en pennen in beroering hebben gebracht als de biografie van Jacob van Maerlant. Was hij Vlaming, Zeeuw of Hollander? Schepenklerk of niet? Lag het Maerlant waaraan hij zijn toenaam ontleent op Voorne of in het Brugs Ambacht? Was hij koster van professie, of was Koster zijn familienaam? Ligt hij werkelijk begraven te Damme? Aan deze en vele hiermee samenhangende vragen zijn in de negentiende en twintigste eeuw meer dan vijfhonderd publikaties gewijd. Dat de zee zo hoog ging, vindt stellig niet alleen zijn verklaring in het biografisme dat ons vak soms in zijn greep heeft, noch in het feit dat het hier (als we Jan van Boendale mogen geloven) niemand minder dan de *vader der Dietse dichtren algader* betreft. Hoofdoorzaak van de vurigheid van het debat is zonder twijfel dat het werd gevoed door lokaal, regionaal en vooral nationaal chauvinisme, als gevolg waarvan ook de meest zakelijke beschouwingen werden geschreven en gelezen tegen de geladen achtergrond van rivaliteit tussen Noord en Zuid over het aandeel dat zij in Maerlant mochten claimen.

Soms werd de polemiek zo hevig, dat tijdschriften eronder dreigden te bezwijken. Aan het begin van jaargang 1957 liet *Wetenschappelijke tijdingen* een zoveelste Maerlantartikel vergezeld gaan van een voor wetenschappelijke begrippen wonderlijk redactioneel ten geleide: 'Ingelast zonder de bijbedoeling een of ander debat uit te lokken'. Voor goed begrip van dit ontmoedigingsbeleid moet men bedenken, dat juist in deze jaren vijftig het Maerlantdebat met grote heftigheid gevoerd werd, vooral sinds vanuit Vlaanderen J. Noterdaeme een oude these van Versnaeyen en Serrure nieuw leven had ingeblazen met zijn opvatting dat het Maerlant waarmee de dichter in verband moest worden gebracht niet het plaatsje Maerlant op Voorne (later opgegaan in Brielle) was, maar gelegen was in Houtave, een dorp bij Brugge.¹ Gegrondvest op breed bronnenonderzoek naar dertiende-eeuwse geschiedenis, steunde het stelsel-Noterdaeme in hoofdzaak op een tweetal pijlers: de ene de vermelding – in een oorkonde van 1262 – van de wijk *Marlant* in de parochie Zuienkerke in Houtave; de andere de verspreiding van de naam *de Costere* in diezelfde streek terzelfdertijd, met als meest markante drager een *Weitkinus de Houtawe dictus Custos*.

Beide gegevens waren al vaker met de dichter Maerlant in verband gebracht, en benut ten gunste van de hypothese dat hij telg zou zijn geweest van een geslacht *De Coster* in Marlant/Houtave. Een van de

kapitale nieuwe vondsten van J. Noterdaeme was nu dat hij hieraan een dertiende-eeuwse vermelding in het *Obituarium* van Snellegem kon toevoegen, die spreekt over een jaargeld dat heer Gerard II van Roden (overl. 1246) naliet, te bekostigen uit de pacht op het huis van *Jacobi custodis*, die woonde *infra atrium*, dus naast de kerk en op de ridderhof van deze heer te Snellegem. Hiermee maakte Noterdaeme de redenering rond dat onze dichter deze Jacob de Coster was, zoon van Weitkinus waarschijnlijk, en als klerk een gewaardeerde dienstman van de heren van Roden en Snellegem. Deze opvatting diende vervolgens als uitgangspunt voor een reeks nieuwe interpretaties en verklaringen in Maerlants werken, die vooral ten doel hadden de opdrachtgevers daarvan ofwel direct binnen het geslacht van Roden te situeren (zo Gheile van *Alexanders geesten*) dan wel hun nauwe betrekkingen met genoemd geslacht – en dus ‘bereikbaarheid’ voor deszelfs klerk – in het licht te stellen (zo Albrecht van Voorne van *Graal-Merlijn* en Nicolaes van Cats van *Der naturen bloeme*).

Aldus gebruikmakend van deels oude, in vergetelheid geraakte gegevens, maar aangevuld met nieuwe dankzij diepgaand primair bronnenonderzoek, en met ondersteuning van een verbluffende belesenheid in Maerlantliteratuur en groot combinatievermogen, deed Noterdaeme weinig minder dan de biografie van Maerlant herschrijven. Het leverde hem, eenvoudige pastoor uit Snellegem, de achting op van heel de wetenschappelijke wereld (tot in het Noorden bij W.Gs Hellinga toe), maar in diezelfde wereld ook bestrijders, met als meest ontzagwekkende opponent de Vlaming J. van Mierlo. Ofschoon laatstgenoemde moest bekennen dat de theorie van Noterdaeme ook hem aanvankelijk zowel geïmponeerd had als verheugd (‘onze dichter behoorde ons voortaan geheel toe’), meende hij bij nadere overweging dat deze toch geen steek hield – hetgeen tot gevolg had dat de dorpspastoor in de hooggeleerde jezuïet een tegenstander kreeg die qua engagement en produktiviteit niet voor hem onder deed.²

Een van de kernpunten in Van Mierlo’s kritiek was dat hij Noterdaemes uitleg van het *Obituarium* niet deelde; naar zijn mening was hier wel degelijk sprake van een kosterwoning op het kerkplein, die bij het overlijden van Gerard van Roden werd bewoond door een ambtsdrager van wie het *Obiit* slechts (en in deze context ook meer dan voldoende) vermeldde dat hij Jacob heette. Terug naar Jacob-als-koster dus, voor de begunstigde zowel als voor de dichter – waarmee de grond voor identificatie van de laatste met de eerste, en bijgevolg die van Jacob van Maerlant als klerk van de heren van Roden geheel weg zou vallen. Het is slechts een van de vele bezwaren die Van Mierlo tegen Noterdaemes stelsel inbracht. Noch was hij de enige die met

tegenbetogen kwam; in dit verband moeten in het bijzonder ook behartigenswaardige beschouwingen worden vermeld van de Vlaamse regionaalhistoricus H.C. Peeters.³

Tegen dit zware geschut van specialisten uit literatuur- en geschiedwetenschap had Noterdaeme zware strijd te leveren; en ofschoon velen van hun sympathie voor diens opvattingen getuigden, moest hij de verdediging ervan in wetenschappelijke publikaties toch in zijn eentje voeren. Maar hoe eenzaam Noterdaemes onderneming in dit opzicht moge zijn geweest, nooit heeft hij zich gewonnen hoeven (en nog minder: willen) geven.⁴ Wat dat betreft is het misschien te hopen dat hem op het einde van zijn leven is ontgaan (hij overleed in 1981, 89 jaar oud) wat Gysseling in 1977 droogweg, en nogal terloops heeft vastgesteld: 'De stelling van J. Noterdaeme, dat de dichter afkomstig was van "Marlant" te Zuienkerke [...] kan niet juist zijn omdat ze berust op een leesfout.'⁵ Daarmee wordt ook de tweede pijler van het stelsel-Noterdaeme ondergraven: leek eerder zijn hypothese over de familienaam De Coster al enigmatische suspect, nu blijkt – want Gysseling heeft juist gezien – het Brugse Ma(e)rlant in Houtave een fictie: de oorkonde leest *matlant*.

Ten aanzien van het stelsel-Noterdaeme lijken we daarmee dus weer terug bij af. Maar hierom te willen beweren dat de kruitdamp wel is opgetrokken, zou teveel zijn; de nu volgende beschouwing is juist in de allereerste plaats bedoeld om enige tekening in het strijdtoneel te brengen. Leidraad zal daarbij de vermoedelijke lijn van Maerlants leven zijn, waarbij als vanzelf de meest omstreden kwesties, de voornaamste combattanten en hun hoofdargumenten de revue zullen passeren. Men verwacht daarbij niet zozeer nieuwe gegevens (en al helemaal geen spectaculaire archivalia die de persoon van onze dichter zouden betreffen), als wel een doorlopende expositie van argumenten pro en contra – waaruit gemeenlijk weliswaar één opvatting als de meest waarschijnlijke tevoorschijn zal komen, maar niet zonder dat ook deze weer met vraagtekens omgeven zal blijken. Want welke visie men op Maerlants biografie ook wil verdedigen, er blijven altijd netelige vragen over – alleen steeds andere, afhankelijk van aan welke visie men de voorkeur geeft.

Voor een niet onbelangrijk deel zal het in deze verhandeling te doen zijn om het in kaart brengen van dergelijke openstaande vragen, die samenhangen met een visie die op hoofdpunten uiteindelijk vrij traditioneel is. Door zijn vele vraagtekens, massieve notenapparaat en de dikwijls tastende betoogtrant zal het stuk de problemen rond Maerlants biografie voor menigeen vermoedelijk eerder vergroten dan verkleinen. Behalve op één punt misschien, dat aan het begin werd aan-

geduid als hoofdoorzaak van veel van de commotie, maar waarvan mijn stelling is dat het zijn relevantie moet verliezen zodra wij ons rekenschap geven van een bredere historische context – een context die overigens zelf (zoals vrijwel alles uit de dertiende-eeuwse geschiedenis der Lage Landen) nog allesbehalve helder is. Niet dat nu een soort van ‘min maal min is plus’ zou gelden, en dat men een schimmige biografie tot klaarheid zou kunnen brengen door er een nevelige context bij te halen. Wel geloof ik (in dit opzicht niet anders dan Noterdaeme) dat ‘het Maerlantprobleem’ wel degelijk iets van zijn beklemming – maar gelukkig niets van zijn bekoring – kwijtraakt wanneer men het uit zijn neerlandistisch isolement verlost.

Vlaanderen

Voor velen staat het Vlamingschap van Maerlant vast. Als kroongetuige kan de proloog van *Sinte Franciscus leven* gelden, waarin de auteur zich bij de Utrechtse minderbroeders verontschuldigt voor het mogelijk wat vreemde taaleigen van dit dichtwerk, en daarvoor als reden opgeeft *omdat ic Vlaminc bem*.⁶ Deze op het oog vrij ondubbelzinnige verklaring vindt steun in Maerlants dikwijls geciteerde lof der vaderlandsliefde in zijn *Alexanders geesten*.⁷ Hij mijmert daar over het zijns inziens opmerkelijke feit *Dat elken minsce int herte sijn, / So soete dunct sijns selves lant*. De Brabander prijst Brabant, de Fransman Frankrijk, enzovoort:

Dus prijset elkerlijc sijn lant.
Maer seide dat hi noit en vant
Also goet lant alse Bruxambacht.
Ic waens hem daerbi heeft gedacht
Omdat hierre in was gheboren,
Bedi prijst hijt te voren.

Maar zoals wel vaker, is ook deze sleutelpassage van Maerlants biografie allesbehalve onproblematisch; vaak zijn juist zulke specifica, snel onbegrepen als ze later worden, stofnesten van tekstbederf. Het *Bruxambacht* in het derde vers is als citaat zo overbekend dat men gemakkelijk vergeet dat de lezing nuchter bezien niet meer is dan een uiterst invloedrijke emendatie van Snellaert, die in 1860 voorstelde om (na eerdere suggesties als *Broer-ambacht*, *Broeder-ambacht* en *Broecambacht*) op deze wijze te verstaan wat ons in het (enige) handschrift als *Brurambacht* is overgeleverd. Bijna in één moeite door pleegt men in hetzelfde

vers voor de feitelijke lezing *groet* het meer toepasselijke *goet* te prefereren. Voor nog grotere problemen stelt ons het tweede vers. Er is voorgesteld om *Maer* door *Maerlant* te vervangen, wat echter het nadeel heeft dat de dichter zich nergens in zijn werk ooit kortweg als *Maerlant* aanduidt.⁸ Wat dat betreft zou het meer in de rede liggen – om aan de conjecturen nog een toe te voegen – om in de lijn van andere plaatsen in *Alexanders geesten* (Franck 1882, VII, vs. 694 en X, vs. 1526) ook hier *Jacob* te willen lezen, en aan te nemen dat deze lezing nadien associatief/corrigerend in de richting van de inmiddels meer bekende toenaam zou zijn verbasterd. Doch sinds L. Willems (1934) heeft vooral de suggestie brede steun gevonden om hier *maer* te handhaven, en het *seide* in dit vers te lezen als *seidi*.⁹ Wat hiervan zij, het lijkt hoe dan ook aannemelijk dat de dichter in deze verzen heeft gezinspeeld op zijn eigen geboortestreek, die het Brugs Ambacht zou zijn.

Het zou dus in West-Vlaanderen zijn geweest dat Jacob werd geboren. Volgens menigeen spreekt ook Maerlants idiolect wat dat betreft zeer duidelijke taal. Reeds C.A. Serrure noemde Maerlants 'westvlaemsche, ja zelfs brugsche tongval, welke voor eenieder, die niet vooringenomen is, dadelyk in byna al zyne schriften in het oog loopt.'¹⁰ Maar zo onomstotelijk lijken de feiten hier toch niet te zijn. De passages in *Der naturen bloeme* bijvoorbeeld die in dit verband vaak worden aangehaald omdat ze Maerlants vlaamstaligheid zouden documenteren, bewijzen strikt genomen slechts dat de dichter kennis droeg van bepaalde Vlaamse taalkenmerken (bijv. II, vs. 1769-1770: *Een eghel heetet in dietsche tale; / In Vlaendren een herts, dat wetic wale*).¹¹ Een ander probleem is dat (onze kennis van) het middeleeuwse (West)Vlaams (nog) niet zo specifiek is dat zich dit taaleigen haarscherp laat afgrenzen van het Zeeuws – uitgerekend het dialect dat in het geval van Maerlant de voornaamste andere kandidaat is als zijn moedertaal. Bovendien is reeds het dertiende-eeuwse Middelnederlandse materiaal vaak te zeer doortrokken van een supraregionale literatuurtaal om eenduidige conclusies toe te laten. Een laatste complicatie is tenslotte dat de overlevering van Maerlants werken voor een groot deel op beduidend latere handschriften steunt; slechts de *Rijmbijbel* en *Der naturen bloeme* zijn compleet bewaard in dertiende-eeuwse bronnen.¹²

Al met al blijkt daarmee ook deze hoeksteen van ons Maerlantbeeld bij nadere inspectie minder solide dan men wel zou wensen. Puur Westvlaams lijkt Maerlants taal toch niet.¹³ Recentelijk is scepsis dienaangaande het verst doorgevoerd door de taalgeleerde Maurits Gysseling, volgens wie bepaalde elementen in de dertiende-eeuwse Maerlantbronnen, zoals *Dutsch* en *nuwe* en in het bijzonder spellingen

als *hi-wi-si*, zelfs zo slecht te rijmen zijn met een 'noordelijk westvlaams' auteurschap dat hij het ervoor houdt dat de dichter van de Zuidhollands-Zeeuwse eilanden stamde, en dus Noordnederlander geweest zou zijn!¹⁴ Daarmee wordt de oude strijdvraag over Jacobs al dan niet vermeende noordelijke of zuidelijke herkomst, die volgens Van Mierlo in 1946 'slechts nog retrospectieve betekenis' had, opnieuw hoogst actueel.¹⁵ Zeg nooit nooit in de medioneerlandistiek.

Toch is het de vraag of Gysseling niet teveel gewicht wil hechten aan on-Vlaamse eigenaardigheden in de vroegste Maerlantbronnen, het taalkleed van de handschriften niet te gemakkelijk voor dat van de dichter zelf verslijt, en daarmee de schaal te ver door laat slaan. In de eerste plaats zijn er, zoals hierboven bleek, ook andere argumenten om Maerlant voor een geboren Vlaming te verslijten, en het valt te betreuren dat Gysseling aan deze contra-indicaties geen woorden vuil maakt. Bovendien wemelt het in Maerlants werk van Vlaamse vormen, zoals – in de sfeer der klankverschijnselen – het geregelde ontbreken van de anlaut-h (*evet, ore*), ee voor ei (*clene, spreedene*) en u voor o (*vul, up*).¹⁶ In het bijzonder lijkt het lopend onderzoek naar Maerlants rijmwoorden op een overduidelijk Westvlaams substraat te wijzen; wat daarvan afwijkt, valt op rekening te boeken van ofwel Maerlants eigen en roemruchte *misselike tonghe* (de techniek om terwille van het rijm bij andere dialecten leentjebuurt te spelen), ofwel latere kopiïsten.¹⁷

Zo lijkt het dus, bij alle noodzakelijke reserves, toch wel degelijk het meest waarschijnlijk dat Jacob van Maerlant inderdaad in Vlaanderen, en meer speciaal het Brugse, werd geboren. Ook in de tijd laat die geboorte zich wel enigermate plaatsen. Gegeven het feit dat Maerlants arbeid aan zijn laatste hoofdwerk, de *Spiegel historiael*, omstreeks 1285 plaatsvond (met mogelijk het strofische gedicht *Van den lande van oversee*, als klacht over de val van Akko stellig kort na 1291 geschreven, als zwanezang) en anderzijds het feit dat zijn wellicht vroegste werk, *Alexanders geesten*, zich redelijk nauwkeurig in de jaren 1257-1260 laat dateren, lijkt het verantwoord om de gedachten te bepalen op circa 1225 als Jacobs geboortjaar. Misschien zelfs nog wat later, in de jaren dertig van de dertiende eeuw: mij althans komt een jeugdig auteur voor *Alexanders geesten* meer waarschijnlijk voor dan een bejaarde voor de *Spiegel historiael*.

In wat voor milieu zou Jacob ter wereld zijn gekomen? Volgens Noterdaeme moeten we ons hem voorstellen als geboortig uit 'een welstellende boerenfamilie'; maar nu zijn hypothese over de hereboer Weitkinus Custos als 's dichters vader vervalt, resteren voor Jacobs semi-boerse afkomst geen directe argumenten – wat uiteraard niet

uitsluit dat Noterdaeme het hier toch bij het rechte eind gehad kan hebben.¹⁸ Een zekere vorm van welstand binnen Maerlants directe omgeving lijkt vrij aannemelijk, aangezien het onderwijs dat hij zo zichtbaar heeft genoten (en waarover aanstonds nader) in het vroeg-dertiende-eeuwse Vlaanderen in eerste instantie open lag voor jongelui met geld achter de hand – ook al had het derde Lateraans Concilie in 1179 *expressis verbis* anders bepaald, en zou ook Maerlant later, in de *Heimelijkheid der heimelikheden*, voor armeluiskinderen een soort van studiebeurs bepleiten.¹⁹ Anderzijds is het natuurlijk allesbehalve uitgesloten dat men ook buiten Jacobs ouderlijk milieu diens bijzondere aanleg heeft herkend en hem voor zijn onderwijs met geld en/of relaties heeft gesteund. En als men een volgende gissing toestaat: zou het ook denkbaar zijn dat Jacob als verboden vrucht van edelman of hoge geestelijke ter wereld is gekomen? Het zou misschien zowel zijn 'sociale anonimiteit' als zijn toegang tot de elitaire scholen helpen verklaren, en wie weet ook zijn affiniteit met (en wie weet erfelijke dispositie tot) de wereld van de boeken en de wapens.²⁰ Maar misschien gaat deze gissing zelfs voor een speculatie veel te ver.²¹

Wat voor de verandering niet voor twijfel vatbaar is, is dat de jonge Maerlant intensief naar school moet zijn gegaan. Dat dit zo zeker is, is overigens niet omdat hij het zelf met zoveel woorden zegt, maar omdat zijn werk per implicatie in dit opzicht duidelijke taal, en letterlijk boekdelen spreekt. Een zo grondige kennis van Latijn en de geleerde geschriften in die taal kan uitsluitend zijn verworven via meer dan degelijke scholing. Nu viel die toentertijd vanuit het Brugse zeker te verwerven: het Vlaamse onderwijs was in de eerste helft van de dertiende eeuw volop ontwikkeld.²² Wat vergelijkenderwijs vooral bijzonder was, waren de stadsscholen, zoals ze onder andere voor Gent en Ieper vanaf de twaalfde eeuw gedocumenteerd zijn, en die – vaak officieel onder het toezicht van de kerk, maar in de praktijk al sterk verzelfstandigd – opleidden voor de handel.²³ En misschien is het verleidelijk om ons de jonge Jacob, nadien als dichter toch tenminste sympathisant der burgerij,²⁴ hierop voor te stellen. Toch is dat vrijwel zeker niet het geval geweest, getuige het type ontwikkeling waarvan de dichter Maerlant blijk geeft. Betrekken wij die in de beschouwing, dan zien we niet zozeer de praktijkgerichte vorming van de hogere burgerschool, maar de klassieke humaniora van het kerkelijke onderwijs. Maerlants 'Bildung', met zijn allesoverheersende accent op de *latinitas* van canonieke schoolauteurs, van kerkvaders en andere elementaire theologie en wetenschap is veeleer van klassiek-geestelijke dan van praktijk-burgerlijke snit. Het is daarom veel meer waarschijn-

lijk dat hij niet een vrijgemaakte stadsschool, maar enige traditioneel-kerkelijke onderwijsinstelling heeft gefrequentieerd.

Nu maken ook die kerkelijke scholen in de vroege dertiende eeuw een grote bloei door; zowel die van de kloosters als van de kapittels. Vooral de laatste zijn in opkomst: sinds Lateranen III (1179) en IV (1215) had elk groot kapittel verplicht een school binnen zijn muren. Deze scholen voorzien de kerk van intelligente clerus, maar leveren met hun alumni tevens een wezenlijke bijdrage aan het wereldlijk bestuur. In het algemeen is dit trouwens een van de belangrijkste achtergronden, zonet de hoofdoorzaak, van de schitterende bloei van het middeleeuwse onderwijs in de twaalfde en dertiende eeuw (bekroond in de oprichting van universiteiten): de behoefte aan geschoolde staf voor de toenemende bureaucratie van zowel de kerkelijke als de wereldlijke centra van bestuur.²⁵ Naast 'autonome' weetgierigheid wakkerde dit carrièreperspectief de studiezijn van leerlingen en hun magisters in niet geringe mate aan: eenmaal behoorlijk geschoold, kwamen aantrekkelijke functies binnen hun bereik, zeker voor hen die er niet van konden uitgaan dat zij alleen al door aanzienlijke geboorte wel terecht zouden komen. Ook in Vlaanderen speelden zich dergelijke ontwikkelingen af, en bovendien betrekkelijk vroeg en intensief; niet toevallig zou de kanselarij der Vlaamse graven tot de vroegst-ontwikkelde professionele bestuurscentra van West-Europa gaan behoren.²⁶ Voor Dewitte vormt een en ander zelfs reden om in Brugge al in de dertiende eeuw een afzonderlijke 'klerkenschool' te veronderstellen, maar zoiets zal toch wel *fata morgana* zijn: de geletterden in de entourage van het Vlaamse landsbestuur moeten hun scholing hebben ontvangen in de klassieke kerkelijke onderwijsinstellingen, de kapittelschool voorop.²⁷

Gezien nu Maerlants latere connecties met het wereldlijk bestuur (zie verderop), ligt het in de lijn om aan te nemen dat ook hij – al dan niet doelbewust – een dergelijk 'carrièrepad' betreden heeft. Maar via welke Vlaamse school? Als meest aantrekkelijke gegadigde hiervoor kandideert stellig de Brugse kapittelschool van Sint-Donaas, die in de dertiende eeuw een grote bloei bereikte, en tevens 'hofleverancier' was voor de Vlaamse grafelijke kanselarij.²⁸ De proost van Sint-Donaas was zelfs qualitate qua de kanselier van Vlaanderen, en ook al zal het hier in hoge mate om een erefunctie zijn gegaan, het duidt toch op een nauwe band tussen Sint-Donaas en het Vlaams-grafelijke hof. Die band wordt ook van andere zijde bevestigd; zo is de bewaarde dertiende-eeuwse boekenlijst van Sint-Donaas, met tal van juridische naast de gebruikelijke kerkelijke teksten, een welsprekende getuige dat deze kapittelschool niet alleen een ambiance was om zuiver te

leren zingen, maar ook om 'zakelijk Latijn' te leren, in casu de *ars dictaminis* en de fijnere kneepjes van het bestuursbedrijf. Wat dat betreft is voor een Bruggeling van omstreeks 1240 de school van Sint-Donaas de ideale instelling om te leren wat Maerlant heeft geleerd, en zich te kwalificeren als geletterde, inzetbaar op het brede terrein van kerkelijk en wereldlijk bestuur. En als we dan in de *Spiegel historiael* te lezen krijgen dat in de twaalfde eeuw relieken van de heilige Donatiaan werden begraven in de Brugse burchtkapel die *was ghemaect na der Aecsschen ghewerke*, dan is het wel bijzonder verleidelijk – maar eerlijk gezegd ook niet veel meer dan dat²⁹ – om deze toevoeging van Maerlant ten opzichte van het *Speculum historiale* te verklaren vanuit de gedachte dat de auteur zijn kennis omtrent de in de late twaalfde eeuw gesloopte kerk en haar voormalige architectuur heeft opgedaan tijdens zijn schooljaren in het Sint-Donaaskapittel.

De kapittelschool van Sint-Donaas komt dus wel het meest in aanmerking als Jacobs alma mater; maar toch valt niet volkomen uit te sluiten dat hij zijn opleiding (mede?) in een klooster heeft gekregen. Dat moet dan wel een klooster zijn geweest waar men – op zijn minst in één geval – als leerlingen ook jongens toeliet die niet tot de orde gingen behoren, hetgeen in deze tijd en regio voorstelbaar is van benedictijnen, en misschien van cisterciënzers.³⁰ Van Mierlo heeft in dit verband, maar zonder nadere argumentatie, de benedictijnen van Elmare als kandidaat genoemd, die echter door het feit dat hun klooster met bronnen en al in 1377 gedeeltelijk, en in 1414 compleet door de zee verzwolgen werd een vrijwel onbeschreven blad blijven; ook acht hij de cisterciënzers van Zuid-Beveland mogelijk, wier kandidatuur voor Maerlants scholing reeds door Jonckbloet en ook door Maximilianus nog fermer is gesteld.³¹ Toch valt zeer te betwijfelen of dit laatste klooster, zo al toegankelijk voor ongeordende scholieren, in de jaren dertig van de dertiende eeuw als opleidingscentrum het niveau had dat men voor Maerlant moet veronderstellen. In dit geval is noch omtrent onderwijs, noch over enig boekenbezit ook maar iets bekend, en wie de geschiedenis van cisterciënzers in Zeeland nagaat (zie noot 97), vindt hen gedurende de dertiende eeuw vooral verwickeld in scheepvaart, schapenteelt en een taaie strijd tegen het water.

Wat dat betreft zijn er, als het om cisterciënzerkloosters gaat, in de omgeving van Brugge wel instellingen te noemen die veeleer in aanmerking komen, vanwege het simpele feit dat zij in Maerlants jeugd bij uitstek nabijgelegen centra van geleerdheid waren: de abdijen van De Duinen en Ter Doest. Hun bibliotheken, en vooral die van de moederabdij De Duinen, behoren tot de rijkste die de middeleeuwse Lage Landen hebben voortgebracht, zoals bewaarde bibliotheeklijsten

en handschriften nog steeds kunnen getuigen.³² Over hun onderwijsactiviteiten is concreet minder bekend dan in het geval van Sint-Donaas, maar dat er onderwezen werd behoeft men niet te betwijfelen, al was het maar omdat een monnik nu eenmaal *litteratus* moest zijn. Het lijkt alsof de cisterciënzers hun onderwijs doorgaans vooral op het niveau van deze elementaire priesterscholing hebben afgestemd³³ – wat in het geval van Maerlant toch stellig iets te weinig van het goede geweest zal zijn – maar juist voor De Duinen zijn er aanwijzingen dat de abdij ook dienst deed als opleidingsinstituut voor latere *notarii*, klerken geschoold in de bestuurlijke briefkunst van de *ars dictaminis*.³⁴ In dit opzicht lijkt er dus niet zo'n verschil te zijn tussen wat een jongen omstreeks 1230 kon leren in Sint-Donaas en bij de naburige cisterciënzers, al is en blijft de vraag of een extraneus bij de laatstgenoemden als leerling welkom was.

Maar in feite vormt de keus tussen de kapittel- of de kloosterschool voor ons in dit verband een nogal overkomelijk probleem. Ofschoon men natuurlijk graag precies zou weten waar Maerlant nu daadwerkelijk is schoolgegaan, kunnen we veilig aannemen dat zowel het Brugse Sint-Donaas als de nabijgelegen abdijen tot zijn vorming hebben bijgedragen. Tussen deze instellingen bestaan immers zoveel betrekkingen dat we ze in de praktijk kunnen beschouwen als een netwerk – tevens bolwerk – van studiezin en boekencultuur, waarvan de leden tot op grote hoogte één circuit vormden. Als sprekende voorbeelden valt in dit verband te wijzen op de nog altijd boeiende hypothese van Lieftinck, die meende dat veel van de handschriften uit de bibliotheken van De Duinen en Ter Doest in Sint-Donaas geschreven zijn, en op de ettelijke personele unies, bijvoorbeeld via de vele cisterciënzers van De Duinen die tevens kanunnik waren van Sint-Donaas.³⁵

Dit is waarschijnlijk dus de achtergrond waartegen wij ons Maerlants scholing moeten denken. Ze valt niet te bewijzen in die zin, dat hij zichzelf met zoveel woorden over deze schooltijd uitspreekt, of dat wij zijn naam zouden tegenkomen in enige bewaarde – quod non – alumnielijst (trouwens: als zo'n lijst wel was bewaard, zouden we de grootste moeite hebben om de latere dichter aan te wijzen, aangezien de jonge Jacob toen nog niet Van Maerlant kan zijn genoemd!). Maar men kan de redenering bijna uit het ongerijmde voeren: waar anders dan in de schoot van Sint-Donaas en de abdijen kan in het Brugs Ambacht van omstreeks 1240 een geest op het niveau van Maerlant zijn gevormd? In feite is het haast ondenkbaar dat een Bruggeling met Maerlants studiezin, gevormd door de vroeg-dertiende-eeuwse schoolboekencultuur, géén contacten met genoemde instellingen zou hebben gehad. Dit waren in Jacobs omgeving nu eenmaal de aange-

wezen centra op dit terrein; de rest mocht nauwelijks naam hebben. Vandaar ook de nauwe banden onderling: het was een wereldje dat kwantitatief even beperkt was als kwalitatief hoogwaardig.

Gegeven het niveau van deze Brugse onderwijsinstellingen in Maerlants jeugd, is het feitelijk onnodig om in zijn geval ook universitaire vorming aan te nemen. De goede en veelzijdige ontwikkeling waarvan hij in zijn werk getuigt, moet zonder meer op Sint-Donaas bereikbaar zijn geweest, alwaar de laatste jaren van het curriculum gelijkwaardig waren aan de eerste van de universitaire *artes*-faculteit. En ook al is Maerlant voor Middelnederlandse maatstaven, en stellig ook voor die van zijn publiek, een geleerd auteur geweest, dat impliceert natuurlijk niet dat hij beslist de universiteit moet hebben bezocht. Voorzover bekend, is er ook niets in zijn werk – ook in de meest filosofische gedeelten niet – dat hierop onmiskenbaar wijst, en waar hij zelf met geen woord van universitaire vorming rept, noch de magistertitel voert, lijkt het verreweg het meest plausibel om aan te nemen dat het bij scholing in het Brugse (en natuurlijk *éducation* permanente sindsdien) is gebleven.³⁶

Dit wat de 'eindtermen' van Maerlants onderwijs betreft; een andere kwestie is waar het formele eindpunt lag. Dit spitst zich toe op de vraag of Jacob wellicht zuiver leek zou zijn gebleven, dan wel de lagere geestelijke wijdingen zou hebben ontvangen of zelfs priester is geworden. Binnen de vakliteratuur lopen de meningen hierover sterk uiteen; helaas meestal zonder dat men een poging doet die mening te beargumenteren.³⁷ Een duidelijke uitzondering is in dit opzicht Maximilianus, die heeft betoogd dat Maerlant, vooral in *Sinte Franciscus leven* en mogelijk ook in zijn *Rijmbijbel*, getuigt van zoveel kennis van de theologie dat hij wel priester geweest moet zijn. Maar ofschoon zijn redenering de waarde heeft te stoelen op concreet tekstmateriaal van Maerlants hand, valt toch te betwijfelen of ze dwingend is. Was dergelijke kennis, zo al niet vaste bagage, dan toch gemakkelijk bereikbaar voor eenieder die de school van Sint-Donaas bezocht? Daar komt nog bij dat Maerlant op ettelijke plaatsen in zijn overige werk – vooral de proloog van *Spiegel historiael* – juist zo omzichtig afstand houdt ten opzichte van *dat paepschap*, een collectief waartoe hij zichzelf uitdrukkelijk niet lijkt te rekenen, en waarvoor hij zelfs enigszins beducht lijkt.

Daartegenover staat dat Maerlant toch weer teveel geestelijk profiel toont om hem zonder meer voor leek te kunnen verslijten; behalve argumenten als die van Maximilianus pleit daartegen trouwens ook dat het überhaupt de vraag is of scholen als die van Sint-Donaas rond 1230 geacht kunnen worden voor leken open te staan. Het lijkt dus al

met al het meest plausibel om Maerlant voor een geestelijke te houden die lagere wijdingen ontvangen heeft, een type waarvoor het Middelnederlands vaak de aanduiding *clerc* gebruikt. Bijkomend voordeel hiervan is dat het zich goed laat rijmen met zijn latere kostersambt (waarover aanstonds nader), en dat Maerlants werk veelvuldig aansluiting zoekt bij auteurs die hij, met positieve nadruk, als *clerken* aanduidt. Bij Te Winkel lezen we dat Maerlant ook zichzelf 'meermalen' *clerc* zou noemen, maar dit is toch de vraag: Te Winkel geeft – zijn volledighedsdrang kennende al een veeg teken? – geen enkele bewijsplaats, en schrijver dezes is niet meer bekend dan één passage in de *Rijmbijbel*, die bovendien nogal suspect is.³⁸ Maar dit neemt niet weg dat Maerlant, alles afwegende, zeer goed geestelijke met lagere wijdingen kan zijn geweest, en qua profiel een *clerc*. In elk geval was hij geletterd en geschoold, waarmee in de steeds sterker verschriftelijke wereld van zijn dagen vele wegen voor hem open kwamen te liggen. De Vlaamse *litterati* zwermde dan ook uit.³⁹ De een ging naar Parijs (Hendrik van Gent voorop), de ander voor vervolgstudie naar Orléans of Montpellier of zelfs Bologna; weer anderen traden direct in dienst van kerkelijk of wereldlijk bestuur, bijvoorbeeld bij de Vlaamse kanselarij. Jacob belandde vanuit Brugge in het Noorden; in mijlen eigenlijk niet eens zo ver verwijderd, maar in milieu zoveel te meer.

Voorne

Jacob moet nog vrij jong geweest zijn toen hij naar het Noorden toog. Dit blijkt het duidelijkst uit het feit dat hij nog minstens dertig werkzame jaren als creatief auteur voor de boeg zou hebben, en misschien ook wel uit het gegeven dat hij pas hier zijn eigenlijke naam zou krijgen. Zou het niet voor de hand hebben gelegen dat als hij eerst op rijpere leeftijd in het Noorden was beland, hij van meet af aan getooid was geweest, en ook gebleven, met hetzij een Vlaamse familienaam, hetzij een toenaam als 'van Brugge', 'de Vlaming' of iets dergelijks? Maar niets van dit alles blijkt, hetgeen het eens te meer aantrekkelijk maakt om aan te nemen dat het een jong auteur was die zich in *Alexanders geesten* als Jacob presenteerde, om daarna als Jacob van Maerlant gekend en bekend te worden.

Dit Maerlant moet dus toch wel op Voorne worden gelokaliseerd, wat Noterdaeme en – met minder weerklank – E. Cramer-Peeters ook aan alternatieven in het geding hebben gebracht.⁴⁰ Een natte streek, in deze jaren, zijn etymologie uit *marilant* getrouw.⁴¹ Het eiland Oost-

Voorne, waar Maerlant lag, bestond in het midden van de dertiende eeuw voor het grootste deel uit gorzen: bedijkte stukken land, hoofdzakelijk benut voor schapenteelt. De bevolking was voornamelijk geconcentreerd in een aantal polders langs de Maas, en had als hoofdmiddelen van bestaan de schapenteelt en visvangst, en daarmee samenhangend slooptransport. Maar zo vlak en nat en leeg als deze polders mochten zijn, hun heren vielen niet te onderschatten.⁴² Ze stamden uit een zeer illustre geslacht, dat wellicht vermaagschap was aan het Hollandse gravenhuis. In elk geval beschikten zij over rechten die voor het overige aan die graven waren voorbehouden, zoals het recht om zelf de doodstraf uit te spreken en zelf tot krijgsdienst op te roepen. Vanaf de dertiende eeuw oefenen zij namens de graaf het burggraafschap over heel Zeeland uit, waarmee zij in die streken de machtigste heren zijn na deze graaf, en tevens diens meest aanzienlijke leenman. In de huidige gemeente Oostvoorne bewoonden zij een machtige burcht, waarvan donjon en wenteltoren zich ver verhieven boven alles in de wijde omtrek.⁴³

Luttele mijlen ten oosten van de Voornse burcht lag in de polder Groot-Oosterland de landbouwgrond die als Maerlant werd aangeduid, en die tot in de eerste helft van de dertiende eeuw van de Voornes in leen gehouden werd door heren van Maerlant. Toen laatstgenoemd geslacht, nog vóór 1250, kwam uit te sterven, verviel het leen, en daarmee ook het hofcomplex dat de heren van Maerlant bewoonden, terug aan de Voornes, die van toen af aan – totdat zij zelf een eeuw later zouden uitsterven, en alles terugviel aan de toenmalige graaf van Holland, Albrecht van Beieren – bezitter waren van twee herenverblijven op een steenworp afstand van elkaar: de burcht Oostvoorne en het hof te Maerlant. En net zoals de burcht zijn eigen kapel had (aan Sint-Pancras toegewijd, en in 1349 tot kapittelkerk verheven), had ook het hof te Maerlant die: een kerkje dat, toepasselijk genoeg in deze vissersgemeenschap, aan Sint-Petrus was gewijd.⁴⁴ Deze agrarische hof te Maerlant zou, samengesmolten met het naastgelegen dorp Den Briel, de oudste woonkern vormen van de stad-in-wording Brielle, die vorm kreeg in de tweede helft van de dertiende eeuw. Als kort na 1300 de plaats stadsrecht krijgt, wordt vlakbij de Sint-Pieter een tweede kerk gebouwd, die van Sint-Catharina, op stedelijke grond. Het ging de stad flink voor de wind; de haven lag aan de Maasmond bij uitstek gunstig voor handelsverkeer tussen het Rijnland en Engeland. De heren van Voorne deden zoveel mogelijk om deze handel te bevorderen: ze plaatsten vuurbakens voor de schepen, gaven vrijgeleide en bemiddelden bij geschillen. Wat goed was voor de haven, was goed voor Voorne.

De leefgemeenschap rond de dorpen Briel en Maerlant bevond zich juist op de drempel van deze ontwikkeling toen, niet lang voor 1260, een jonge Vlaming Jacob zich daar moet hebben gevestigd als koster van de Sint-Pieterskerk – tenzij natuurlijk Noterdaeme toch gelijk had, dan wel niet met zijn lokalisering van (het) Maerlant, noch met zijn identificatie van de persoon in kwestie, maar wel met het door hem gerevitaliseerde idee dat *de coster* niet een functie, maar een familie zou aanduiden. Ook nu de kern van Noterdaemes Maerlantvisie als onjuist kan worden aangemerkt – het toponiem ‘Maerlant’ houdt wel degelijk verband met Voorne – is het methodisch nog niet uitgesloten dat de dichter met *de coster* toch wel degelijk zijn (Vlaamse) familienaam verwoordde op die éne plaats (hieronder geciteerd) waarop de hele kwestie rust.

Nog onlangs heeft Gysseling beide alternatieven (van functie- én familienaam) voor mogelijk gehouden,⁴⁵ maar het is toch zeer de vraag of ze als zodanig gelijkwaardig zijn. Historisch zijn ze geen van beide uit te sluiten, maar mag de mogelijkheid van de familienaam toch zeker de minst waarschijnlijke worden genoemd. De ontwikkeling van appellativa (dat wil zeggen persoonsgebonden roep- en bijnamen) naar erfelijke familienamen zet juist in de dertiende eeuw in. Weliswaar zouden wij in Jacob de Coster een vroeg geval ontmoeten, doch onmogelijk is dit niet, zeker niet waar het een landsman betreft uit het relatief dichtbevolkte Brugs Ambacht.⁴⁶ In het Voorne van die tijd liggen de kaarten echter zonder twijfel anders, en het is de vraag of alleen al dit niet zo zwaar zou moeten wegen dat de schaal toch naar de andere kant – die van de functieaanduiding – zou behoren door te slaan.⁴⁷ Per slot is het op Voorne dat Jacob zich op deze wijze presenteert, als hij in vs. 37 van de proloog van zijn *Historie van den Grale*, omstreeks 1261 opgedragen aan heer Albrecht van Voorne, zichzelf *jacob de coster van merlant* noemt. Zou het middelste deel van deze woordgroep zijn Vlaamse familienaam behelzen, dan gold het hier zo goed als zeker een familie die op Oostvoorne verder onbekend was; en als de jonge dichter toch zo sterk aan deze familienaam gehecht was, valt slecht in te zien waarom hij haar slechts hier gebruikt, en niet tevoren in zijn *Alexanders geesten*, noch nadien in enig werk, ook later (terug) in Damme niet.

Zulke problemen rijzen niet wanneer wij het erop houden dat *coster* Jacobs Voornse functie was ten tijde van de *Graal-Merlijn*. In de eerste plaats past een dergelijke naamstijl veel beter bij de toenmalige gebruiken in de regio. Verder staat sinds het meest recente onderzoek naar dertiende-eeuwse Voornse geschiedenis (zie noot 44) wel vast dat er toentertijd in Maerlant een parochiekerkje stond, en dus ook een

kostersfunctie te vervullen was. Bovendien is het in deze interpretatie allesbehalve zinloos dat Jacob zich als de koster *van Maerlant* specificert, zeker tegenover Albrecht van Voorne: de dichter beklemtoont hiermee dat hij natuurlijk niet de koster is van de Sint-Pancraskapel op 's heren burcht, maar van het kerkje te Maerlant, dat evenzeer onder diens patronaat stond sinds het leen aan Voorne was teruggevallen. En misschien identificeerde hij zich, anderzijds, in deze tekst juist nog als de *koster* van Maerlant om, zeker tegenover hun voormalige leenheer, zelfs niet een schijn van indruk te wekken dat hij zich als nazaat van het (eerst vrij onlangs uitgestorven) geslacht der heren van Maerlant zou menen te mogen presenteren. Naarmate deze heren meer in vergetelheid raakten en omgekeerd Jacob als dichter bekender werd, kon makkelijker met Jacob van Maerlant worden volstaan – volgens het beproefde gebruik om een persoon te identificeren naar zijn plaats van herkomst of verblijf, en dit temeer daar het kostersambt (zo hij dit al is blijven uitoefenen) er ook weer niet de functie naar was om als Jacob de koster, tot in het zuiden toe, door het leven te blijven gaan.

De grote dichter was dus hoogstwaarschijnlijk tevens koster. Van de inhoud van dit ambt moeten we ons enerzijds niet te weinig voorstellen, maar anderzijds ook zeker niet te veel.⁴⁸ Het kosterschap was in de middeleeuwen vaak meeromvattend dan tegenwoordig. Het behelsde in de eerste plaats de zorg in de ruimste zin des woords voor kerkgebouw en inventaris. En soms ook zorg voor de gelovigen, waarmee de functie priesterlijke kanten krijgt, en mede daarom vaak op het lijf geschreven lijkt van geestelijken met lagere wijdingen. Dat wij Maerlant voor een dergelijke klerk kunnen aanzien, werd hierboven reeds geconcludeerd, en wat dat betreft was hij als koster van Maerlant zeker op zijn plaats. Maar niet de geringste aantrekkelijkheid van Maerlant voor deze functie (en omgekeerd) moet toch geweest zijn dat zij hem de tijd en ruimte bood voor overige bezigheden, dichten voorop. Sommigen hebben het kostersambt te hoog geacht voor de jonge Maerlant, anderen juist weer te min; maar welbeschouwd was het vermoedelijk juist aan de maat, en vormde het kostersambt, waar dichter als zodanig nog lang geen beroep was, een ideale 'uitgangspositie' voor een leven in de letteren.⁴⁹

En misschien wel niet alleen de schónne letteren. Maerlants kracht was immers dat hij *litteratus* was; van daaruit lag het meer dan voor de hand om hem bij gelegenheid ook in te schakelen voor ambtelijk schrijfwerk. De heren van Voorne beschikten in het midden van de dertiende eeuw stellig nog niet over een vaste kanselarij, alleen al niet omdat de verschriftelijking van hun bestuur nog niet zover was voort-

geschreden dat er voor een dergelijke instelling voldoende werk aan de winkel was. De bewaarde ambtelijke stukken uit het Voornse (in Latijn en, veel minder en later, Middelnederlands) zijn vóór 1300 op de vingers van enkele handen te tellen, en voor de periode 1250-1280 slechts zeventien in getal; en ook al zal er stellig het nodige verloren zijn gegaan – voor de genoemde periode beredeneert Kort het verlies van een negental stukken – het kan worden uitgesloten dat de verliesfactor voor de jaren 1250-1280 zo hoog zou zijn dat we achter deze zeventien bewaarde (waarvan één in het Middelnederlands) vele honderden verloren stukken zouden moeten aannemen.⁵⁰ Het was kortom slechts tamelijk incidenteel dat de Voornse heren in de dertiende eeuw behoefte hebben gehad aan secretariële ondersteuning; in voorkomende gevallen zal hiervoor een beroep gedaan zijn op geletterde geestelijken in hun omgeving. En waar die in deze jaren zeker niet dik gezaaid zullen zijn geweest – al zal Jacob niet de enige geweest zijn in de drie parochies die het toenmalige decanaat Voorne telde – ligt het meer dan in de rede om aan te nemen dat zij bij gelegenheid hiervoor de koster zullen hebben ingeschakeld van de kerk die te Maerlant onder hun patronaat stond, wiens benoeming zij de facto zullen hebben geregeld en die ook letterkundig werk voor hen schreef. Zeker als deze koster te Sint-Donaas geschoold was – opleidingscentrum voor de Vlaamse kanselarij – zal hij voor ambtelijk schrijfwerk in Latijn (en misschien ook wel eens Diets of Frans) zijn hand niet hebben omgedraaid: misschien nog wel meer dan het formele boekschrift zal hij het cursieve kanselarijschrift in zijn vingers hebben gehad. In deze lijn doorredenerend, wordt het een opwindende gedachte dat zich onder de bewaarde Voornse bescheiden stukken zouden kunnen bevinden die door Maerlants hand tot stand gekomen zijn. Dit zal echter wel altijd een geheim moeten blijven, aangezien, in dit geval en elders, de stukken niets prijsgeven omtrent de identiteit van hun scribenten, en bovendien de qua datering meest in aanmerking komende stukken steeds slechts in latere afschriften bewaard zijn. Toch blijft het een boeiend idee dat, bijvoorbeeld, een of meer van de vier bekende (Latijnse) stukken die Albrecht van Voorne tussen 1261 en 1265 uitvaardigde, oorspronkelijk door Jacob de koster van Maerlant kunnen zijn geboekstaafd.

Maar behalve die van ambtelijk scribent, is er nog een tweede belangrijke sfeer waarin de koster van Maerlant (neven)werk kan hebben verricht: als onderwijzer. De combinatie van de functies koster en schoolmeester is vooral voor de dorpsscholen in de laatmiddeleeuwse Noordelijke Nederlanden overbekend; heel dikwijls waren beide functies in één persoon verenigd.⁵¹ Vermoedelijk hebben we hier

te doen met een traditie die ver terugreikt; het verband tussen school en kosterij is getuige de bewijsplaatsen in het *Middelnederlandsch woordenboek* vanaf het midden van de veertiende eeuw tamelijk vanzelfsprekend. Bovendien wordt vanuit ambtelijke bronnen dit verband al voor de dertiende eeuw gedocumenteerd, met als meest sprekende stuk het charter waarmee graaf Floris V in april 1290 of 1291 de stad Dordrecht het benoemingsrecht verleent voor het onderwijs binnen haar muren, in welk verband het charter spreekt van *die gift van der scolen te Dordrecht ende van der costerien aldaer*.⁵² Dat het recht tot eigen schoolmeesterskeuze, waar het hier duidelijk vooral om gaat, in één adem wordt genoemd met de aanstelling van de koster, moet wel zijn verklaring vinden in het feit dat benoeming van de een die van de ander impliceerde.

Met Floris V, Dordrecht en 1290 komen we al heel dicht in de buurt van het Voorne van diens machtigste leenman omstreeks 1260, al moet gezegd dat daar natuurlijk geen stad van het formaat van Dordrecht lag. Een gegeven uit archiefstukken van de burcht op Oostvoorne spreekt in dit verband wel bijzonder tot de verbeelding: herhaaldelijk spreekt men daar over het onderhoud van *tscoelhuys van der capelle*.⁵³ Klaarblijkelijk was aan de hofkapel een school verbonden! Jammer genoeg gaan deze vermeldingen niet verder terug dan 1516, en hebben we voor eerdere eeuwen te kampen met een totaal gebrek aan relevante bronnen, waardoor elke gedachte omtrent de voorgeschiedenis van deze school speculatief moet blijven.⁵⁴ We mogen aannemen dat het hier een dorpschool gold sedert in 1436 heer Frank van Borselen zijn residentie van Oostvoorne naar Brielle had verplaatst; indien het schoolgebouw al eerder dienst deed, dan lijkt het aannemelijk dat het ook kinderen uit Voornse hofkringen herbergde. Werd de school officieel gesticht toen vrouwe Machteld van Voorne – de laatste stamhouder – in 1349 de hofkapel van Sint-Pancras tot kapittelkerk verhief? En mogen we voor onderwijsactiviteiten op de burcht nog verder teruggaan? Per slot moest de kinderen ook daarvóór het een en ander worden bijgebracht... Zeker is in elk geval dat naarmate we verder teruggaan in de tijd, het onderricht temeer een aangelegenheid geweest zal zijn van geestelijken: wellicht de kapelaan van Voorne en/of andere priesters uit de streek – maar men zou de jeugd toch wel een slechte dienst bewezen hebben indien men voor het onderwijs niet ook de koster van het nevenhof te Maerlant zou hebben ingeschakeld: niet alleen omdat lesgeven nu eenmaal op de weg van kosters lag, maar ook en vooral omdat die koster in dit geval Jacob van Maerlant was. Te bewijzen is het volstrekt niet, maar daarom nog niet uitgesloten; en men kan zich zelfs afvragen of Maerlants didactische dichtwerk

mogelijk niet in indirect verband met een daadwerkelijk schoolmeesterschap zou kunnen staan.⁵⁵

Doch dit is slechts een voorzet voor verder onderzoek in Maerlants werken; voorlopig houden wij ons beter bij zijn biografie. Hij was op Voorne dus de jure koster, en de facto vooral: schrijver. Want voor de dichter Jacob waren het zeer produktieve jaren daar te Maerlant, waar misschien al *Alexanders geesten*, en zeker *Graal-Merlijn*, *Torec*, en de *Historie van Troyen* tot stand kwamen; vermoedelijk ook *Wapene Martijn*, de *Lapidarijs* en *Somnarijs*, mogelijk de *Heimelijkheid der heimelikheden* en wellicht zelfs nog de *Rijmbijbel* – en dat alles in een tijdsbestek van om en nabij tien jaar. Wat dat betreft lijkt de culturele ‘verbanning’ uit het grootse Zuiden naar het boerse Noorden Jacobs creativiteit allesbehalve te hebben gehinderd, en wordt het bijna weer verbazingwekkend dat hij na verloop van tijd dit Voorne toch weer heeft verruild voor Vlaanderen.

Damme

Verschillende details in Maerlants latere werk duiden erop dat het tot stand gekomen is in de geboortestreek die Jacob omstreeks 1260 had verlaten, en waarheen hij circa tien jaar later teruggekeerd zou moeten zijn. Een scharnierfunctie komt in dit opzicht *Der naturen bloeme* toe, wellicht het eerste werk dat Maerlant na zijn terugkeer in het Zuiden schreef. Zelf zegt hij in de eerste verzen van dit biologieboek dat hij het dichtte *omme te sendene tere gifte*; de geadresseerde van deze cadeauzending was de edelman Nicolaes van Cats, heer op Noord-Beveland. Het *sendene* duidt erop dat in dit geval auteur en eerste lezer op ruime afstand woonden, en zou dus als aanwijzing kunnen gelden voor Maerlants toenmalige repatriëring; doch strikt genomen is de zeggingskracht hiervan gering, omdat men het ook op de afstand tussen Voorne en Noord-Beveland zou kunnen betrekken. Ook andere gegevens in *Der naturen bloeme* die ter illustratie van Maerlants terugkeer naar het Zuiden vaak worden gereleveerd, blijken bij nader toezien minder bewijskrachtig. Dat Maerlants kennelijke vertrouwdheid met het Vlaamse dialect – waarvoor de plaatsen spreken waar hij van bepaalde dieren behalve de algemeen-Dietse ook de Vlaams-regionale naam vermeldt – geen werkelijk argument is voor een feitelijk verblijf van deze Vlaamse dichter in zijn land van herkomst, heeft Leendertz reeds uiteengezet.⁵⁶ Van meer betekenis lijken wat dat betreft de enkele plaatsen waar Maerlant zulke dialectspecificaties introduceert met *hier in Vlaenderlant*; maar ook hier is het niet alles goud wat blinkt. De in dit verband

veelvuldig geciteerde *lew/liebaert*-plaats verliest bijvoorbeeld duidelijk aan aantrekkelijkheid wanneer we zien dat het oudste handschrift ter bestemder plaatse niet (zoals de standaardeditie-Verwijs) leest: (*liebaert*) *heetmene hier int lant*, doch veel minder sprekend: *es hi in Dietsch becant*.⁵⁷

Uiteindelijk moet de Vlaamse ontstaansbodem van *Der naturen bloeme* vooral worden afgelezen aan één tekstdetail. In boek V zet Maerlant uiteen dat wat in het Latijn *lepus marinus* heet, niet dezelfde (giftige) vis kan zijn die *wi hier zeehase noemen*, hetgeen even verderop wordt geëxpliciteerd als *hier in Vlanderlant*.⁵⁸ Dit lijkt toch wel een tamelijk ondubbelzinnige aanwijzing dat Maerlant *Der naturen bloeme* in het Zuiden schreef, ten behoeve van een opdrachtgever op Noord-Beveland. Iets vergelijkbaars kan men veronderstellen voor zijn laatste grote werk, de *Spiegel historiael*, geschreven voor de Hollandse graaf Floris V; alleen al de wijze waarop Maerlant hier naar zijn eigen *Historie van Troyen* terugverwijst als *dat wi maecten te Maerlant* wettigt het vermoeden dat hij toen hij dit schreef niet meer op Voorne verbleef.⁵⁹ En ook *Sinte Franciscus leven*, door Maximilianus gedateerd tussen 1276-1282 en geschreven op bestelling van de Utrechtse minderbroeders, heeft de toon van de auteur-op-afstand, met als meest sprekende passage de hierboven geciteerde apologie van Maerlants Vlamingschap.⁶⁰

Al is dus het bewijsmateriaal bepaald niet imposant te noemen, er pleit toch juist genoeg voor het idee dat Maerlants latere werken in het Zuiden zijn berijmd. De traditie concretiseert deze Vlaamse werkomgeving tot de stad Damme; iets waarop welgeteld, alweer, één plaats in Maerlants werken wijst: waar in de (voor het overige niet exact dateerbare) *Tweede Martijn* de ene gesprekspartner tot de ander zegt: *Jacob, du woens in den dam, ende ic tutrecht; dies ben ic gram dat wi dus sijn versceden*.⁶¹ Ook al mag men niet vergeten dat (a) we hier te doen hebben met een fictieve, of tenminste literaire dialoog, en dat wat dat betreft de gesprekspartners minstens zoveel in een rol optreden als dat ze historische personen zouden zijn, en (b) er meer plaatsen in de middeleeuwse Lage Landen zijn die als *den dam* konden worden aangeduid,⁶² het heeft toch zijn bekoring om aan te nemen dat deze woorden refereren aan een inmiddels uit het Noorden naar Damme verhuisde Jacob van Maerlant. Een dergelijke interpretatie kan immers met 'circumstantial evidence' worden geschraagd: de latere legendevorming die Maerlant sterk met Damme verbindt en die aanstonds zal worden besproken, en bovendien het feit dat Maerlants onvoltooid gebleven *Spiegel historiael* vrijwel onmiddellijk werd aangevuld door Filip Utenbroeke, woonachtig in het Broek van Damme, en telg uit

een voornaam geslacht dat in die jaren onder meer een schepen van die stad leverde.⁶³

Hiermee komen wij op de functie die Maerlant volgens vrijwel alle hand- en schoolboeken te Damme zou hebben uitgeoefend: die van schepenklerk. Hoe vreemd het ook moge klinken: het op zich tamelijk obscure gegeven van Utenbroekes afkomst zou hiervoor wel eens het 'sterkste' argument kunnen zijn. In elk geval is nog nergens in Maerlants latere werken ook maar de kleinste zinspeling op een dienstverband als stadsklerk aangewezen; aan de wortel van heel dit wijdvertakte idee ligt (behalve de algemene overweging dat menigeen zich Maerlant zo goed in stadsdienst zou kunnen voorstellen) de vermelding van Sanderus, die in 1624 Jacob van Maerlant *scriba Dammensis* noemde.⁶⁴ Het gegeven is alleen al om zijn datering enigszins apocrief, en het feit dat Sanderus zich voor zijn kennis vermoedelijk baseerde op andermans interpretatie van een balksleutel in het Damse stadhuis – met de vermeende afbeelding van Maerlant – die pas in 1466 werd gehouden en waarvan het bovendien de vraag is of deze niet veeleer een oudtestamentische figuur moet voorstellen, maakt het er allemaal niet beter op.⁶⁵

Als Maerlant inderdaad stadsklerk van Damme is geweest, dan kan het haast niet anders of er zijn stukken bewaard waarin hij – en wie weet hoe letterlijk – de hand gehad heeft. Het betreft in dat geval stukken in het Middelnederlands; want voorzover bekend, maakte heel de lokaal-stedelijke bureaucratie in deze jaren van het Diets gebruik. De oorkonden in het *Corpus-Gysseling* uit Damme zijn voor de in aanmerking komende periode (ruim genomen: 1260-1300) tien in getal; een zevental hiervan is van dezelfde hand, gedagtekend in de jaren 1289-1299, en daarmee toch wel erg laat om nog bij Maerlant thuis te kunnen horen. Resteren de drie vroegste; maar ook die dateren pas van 1280 (nr. 316: een klacht van het gemeen over machtsmisbruik der schepenen; wel echt een onderwerp voor Maerlant, maar minder voor de schepenklerk...) en 1286 (het tweeluik nr. 681-682). Hiernaar te oordelen, lijkt het ambt van schepenklerk te Damme in deze jaren weinig om het lijf te hebben gehad, en mag het zelfs de vraag heten of de stad eigenlijk wel een eigen klerk had.

Nu kon een Vlaamse stadsklerk in de middeleeuwen heus wel meer dan enkel dit soort stukken schrijven. Uit onderzoek is juist gebleken dat het hier gaat om een zeer veelzijdig type ambtenaar, inzetbaar voor de meest verscheiden taken die maar scholing konden vereisen, en variërend van onderwijsgeven – waaromtrent te Damme in de genoemde periode niets bekend is – tot diplomatieke diensten, en met een zwaartepunt in de juridische sfeer van, in moderne termen, de beleids-

voorbereiding en -uitvoering.⁶⁶ Dat dergelijke taken zich aan de oudere Maerlant lieten toevertrouwen, mag men gevoeglijk aannemen; want ofschoon geen universitair gevormd jurist, lijkt hij in zijn dichtwerk voldoende vertrouwd en begaan met zulke zaken om ons hem in dergelijk verband te kunnen voorstellen.⁶⁷ Het verschil ten opzichte van zijn mogelijke Voornse nevenwerkzaamheden zou daarmee trouwens hoogstens gradueel zijn; want als hij in het Noorden inderdaad administratief (schrijf)werk heeft verricht, zal ook dit stellig vaak juridisch van karakter zijn geweest. Wat dat betreft pleit er weinig tegen om in Maerlant een griffier-achtige *scriba* te zien.

Maar in feite is ook niet zozeer voor twijfel vatbaar of Maerlant wel *scriba* zal zijn geweest, als wel hoe we Sanderus' *Dammensis* willen verstaan: 'van Damme' in de zin van 'in dienst bij de stad Damme' of gewoon 'uit Damme'? Het laatste lijkt minstens zo waarschijnlijk als het eerste: want de repatriëring van Maerlant naar Vlaanderen is één ding, de overgang van koster op een herenhof naar stadsdienst een heel ander. Welbeschouwd is er minstens zoveel reden om te veronderstellen dat Maerlant te Damme niet in de eerste plaats in dienst stond van de stad, maar werkzaam was in het bedrijf dat in deze jaren heel die stad beheerste: de haven, en misschien wel meer speciaal de tol.⁶⁸ Deze laatste viel onder bezit van de Vlaamse graaf, die haar pas in de vijftiende eeuw aan de stad zelf zou verpachten, en voordien bepaalde inkomsten uit deze goudmijn – de haven van Damme maakte rond 1250 een absolute glorie tijd door – aan edelen in leen had doorgegeven, waaronder ook aan de heren van Cats en de echtgenote van Albrecht van Voorne!⁶⁹

Ligt het niet erg in de rede om Maerlants werk te Damme hiermee in verband te willen zien? Het zou zoal niet helpen 'verklaren' (vergelijk de volgende paragraaf), dan toch beter begrijpelijk maken wat hem vanuit Zeeland weer naar Damme dreef, en tevens verantwoorden hoe hij vandaar uit toch contact bleef onderhouden met de Hollands-Zeeuwse aristocratie. In dat geval zou Maerlant te Damme dus niet primair een rol hebben vervuld als stadssecretaris, maar ingeschakeld zijn geweest in het corps van tollenaars, ontvangers en andere ambtenaren dat het reilen en zeilen van de toenmalige wereldhaven Damme hielp bestieren. Een dergelijke hypothese construeert in elk geval een veel rechtlijniger band tussen zijn noordelijke en zuidelijke leven (maar toegegeven: wie zegt dat Maerlants leven rechtlijnig moet zijn geweest?).⁷⁰ Wat wel aanleiding geeft om Maerlants biografie geen al te radicale wending te laten nemen, is het gegeven dat zijn connecties met noordelijke opdrachtgevers bleven bestaan.

Alles bijeengenomen is het latere verblijf van Jacob van Maerlant te Damme met niet minder vraagtekens omgeven dan het eerdere te Voorne, maar is er juist voldoende houvast om hem toch met enig vertrouwen de twee laatste decennia van zijn werkzame leven in deze Vlaamse stad te laten doorbrengen. Wij worden daarin gesterkt doordat men op zijn minst vanaf de vijftiende eeuw niet anders doet. Van dan af weet een reeks getuigen, deels onder invloed van elkaar maar deels ook onafhankelijk, te melden dat de grote dichter Maerlant te Damme ligt begraven; sommigen kennen zelfs de precieze plaats (onder de klokketoren van de Onze Lieve Vrouwe) en/of citeren het Latijnse (!) grafschrift.⁷¹ Omdat van dit graf geen feitelijk spoor meer over is, moeten wij het zien te doen met berichten uit de eeuwen tussen ons en Maerlant, en met de vaak indirecte getuigenissen van niet altijd even geloofwaardige personen die elkaar dan ook nog eens op onderdelen tegenspreken. We stuiten hier op een van de feiten losgezongen plaatselijke overlevering, die ook al met zich mee kon brengen dat hetzelfde graf door anderen voor dat van Tjil Ulenspiegel kon worden versleten. Al met al zijn graf en grafschrift (die in hun beschreven uitvoering ook bepaald meer een laat-vijftiende-eeuwse dan dertiende-eeuwse indruk maken, en dus in het gunstigste geval gerenoveerd lijken) meer dan apocrief genoeg om te begrijpen dat Van Mierlo de hele toestand naar het rijk der fabelen verwees.

Toch kan men zich afvragen of hier niet ook iets geldt van het bekende spreekwoord over rook en vuur. Per slot is het ook geen echt bevredigend idee dat in de vijftiende eeuw opeens zou zijn verzonnen dat Maerlant te Damme zou zijn begraven. Weliswaar moet er, misschien al vrij kort na zijn dood, allerlei mythevorming rond zijn persoon ontstaan zijn; maar nergens anders dan te Damme lokaliseert men zijn laatste rustplaats, en dit tot in de – vergelijkenderwijs opmerkelijk vroege – noordelijke bronnen toe. En omgekeerd moet Maerlant, toen hij – getuige zijn bewaarde werk, het grafschrift en daarmee verbonden beeldvorming – tussen 1291 en 1300 stierf, een ‘bekende Groot-Nederlander’ zijn geweest, van wie het slecht voorstelbaar is dat hij geheel in stilte ten grave zou zijn gedragen – waarna zijn graf pas anderhalve eeuw nadien, en dan toevallig wel te Damme, gemystificeerd zou zijn. Stellig heeft er rond dit graf en grafschrift veel mythevorming plaatsgehad, waarin zo te zien vanaf de vijftiende eeuw de rederijkers, de herauten en bevlogen regionaalhistorici een werkzaam aandeel hebben gehad; maar waar anderszijds Damme als laatste woonplaats van de dichter betere papieren heeft dan welke gemeente ook, is het toch denkbaar dat zij zich hiervoor konden baseren op lokale overlevering die een kern van waarheid bevatte en

die, via inmiddels onnaspeurlijke weg, wel degelijk terugging tot de late dertiende eeuw. Zodat heel deze barokke legendevorming misschien toch ook een laatste aanwijzing bevat dat Jacob van Maerlant wel degelijk iets met de stad Damme uitstaande had, en dat niet slechts het omgekeerde waar is.

Factoren

Met het voorafgaande is de lijn van Maerlants leven van de wieg tot aan het graf geschetst. En ook al valt die lijn globaal dan wel te (re)construeren, op sommige punten moet toch met een stippellijn worden volstaan, of zelfs met minder. Heel raadselachtig blijft bijvoorbeeld – *nomen est omen* – de *Heimelijkheid der heimelikheden*: van dit werk zijn de zo vaak als vanzelfsprekend vermelde autorisatie (Maerlant), datering (circa 1266) en bestemming (Floris V) in opklimmende lijn onzeker.⁷² Zeer problematisch is ook de ontstaansvolgorde van *Rijmbijbel* en *Der naturen bloeme*, en cruciale kwesties die daarmee onmiddellijk samenhangen: de lokalisering (Noord of Zuid?) van het eerstgenoemde werk en de datering van het tweede, en in verband met dit laatste ook de jaren van Maerlants terugkeer naar het Zuiden.⁷³ Wellicht kan gericht onderzoek op deze punten nog eens klaarheid brengen. Minder hoopvol hoeven we wat dat betreft gestemd te zijn ten aanzien van het duistere begin en dito einde van Maerlants leven. Diens geboortjaar zal wel nooit preciezer te bepalen zijn dan tussen 1220 en 1240, en de omgeving waar zijn wieg stond zal wel even schimmig blijven als die waar in het laatste decennium der dertiende eeuw zijn graf zou komen te liggen. Vooral dit laatste is opmerkelijk, omdat, stellig geheel anders dan bij Jacobs geboorte, bij zijn overlijden algemeen bekend moet zijn geweest dat het hier een zeer bijzondere man betrof, en men wat dat betreft misschien wat meer directe getuigenissen omtrent zijn laatste levensjaren zou verwachten.

Op het eerste gezicht verbaast het trouwens in het algemeen dat we van de grote dichter Jacob van Maerlant niet de geringste vermelding tegenkomen in externe bronnen uit zijn eigen tijd. Is het niet vreemd dat de reconstructie – of wat daarvoor moet doorgaan – van zijn biografie zozeer afhankelijk is van Maerlants eigen werk, en dus van zijn, volop retorische en gestileerde, zelfpresentatie? Misschien toch niet. De tijden van, bijvoorbeeld, de Hollands-Beierse administratie, waarin we letterkundigen in de ambtelijke boekhouding kunnen traceren, zijn nog een eeuw weg; en voorzover de heren in wier dienst Maerlant zich begaf al rekeningen bijhielden, is daarvan niets bewaard

gebleven. Grosso modo zijn het slechts hun oorkonden die ons zijn overgeleverd, waarin zij afspraken bezegelen over de gewichtigste zaken van hun rechtspraak en bestuur. Niet het soort bronnen waarin men snel een dichter zal ontmoeten, en evenmin de koster, onderwijzer, klerk of anderszins uitvoerende ambtenaar die Maerlant mogelijk ook was. De verschriftelijking in deze kringen was eenvoudig nog niet zover voortgeschreden dat elke markante figuur wel ergens sporen naliet; laat staan dat ze voor ons tegenwicht zou kunnen bieden voor het bronnenverlies dat latere eeuwen onvermijdelijk ook nog eens zouden aanrichten. Intussen is beginnende verschriftelijking wel een van de vermoedelijke factoren die het fenomeen dat Maerlant was 'bevorderd' hebben – waarover aanstonds. Maar in elk geval zullen we vrede moeten hebben met het feit dat wij voor eigentijdse informatie over Jacob van Maerlant aangewezen zijn op 's dichters eigen werk.

Een onzekerheid van andere orde, maar minstens zo moeilijk te aanvaarden, is dat het vrijwel ondoenlijk is achter de uiterlijke gang van Maerlants levensloop de drijfveren te zien. In het gunstigste geval kan men het ietwat grillige verloop van Maerlants leven beschrijven; dit verloop verklaard heeft men daarmee nog niet. Niet dat zich geen verklarende factoren laten vermoeden; maar het ontbreekt ons aan de mogelijkheden om zulke vermoedens te toetsen, en tegen elkaar af te wegen. Zo kunnen voor Maerlants terugkeer vanuit Voorne naar het Zuiden heel diverse motieven worden verondersteld, zowel van binnen- als buiten-literaire aard. Hierboven werd de mogelijkheid genoemd dat Maerlant 'voor zaken' naar het Zuiden ging, in het kader van een dienstverband bij een of andere Zeeuwse heer (Voorne, Cats) met belangen in het tol- of havenbedrijf aldaar. Maar stellen we Maerlants werk als letterkundige centraal, dan is er geen overdreven verbeelding voor nodig om te vermoeden dat ook uit dien hoofde zijn repatriëring opportuun kan zijn geweest. De infrastructuur voor Maerlants intensieve bronnenstudie was immers in het Zuiden zoveel beter dan op het eiland Voorne: terwijl hij op het Zeeuwse eiland in dit opzicht met zijn wensen zal hebben moeten woekeren, werkte hij in het Brugs Ambacht in het boekencentrum-bij-uitstek van de toenmalige Lage Landen.⁷⁴

Maar het is vooral de eerdere overgang van Zuid naar Noord die ons verlegen maakt om een verklaring. Hoe kwam de jonge Jacob ertoe zijn rijke Vlaamse moederland te verlaten voor het lege Hollands-Zeeuwse land? Vooropgesteld zij dat elke verklaring hier tekort zal schieten, ook als men ze in combinatie te hulp roept. Bij gebrek aan specifieke aanwijzingen kan men immers niet meer doen dan wijzen

op een aantal uiterst algemene factoren en omstandigheden die, en dan ook nog bij een zeer generaliserende beschouwingwijze, wellicht van invloed kunnen zijn geweest. De brug tussen deze algemene, 'structurele' voorstelling-van-zaken en Maerlants individuele geval kan echter hoogstens hypothetisch worden geconstrueerd; ook missen we elk zicht op de persoonlijke omstandigheden van betrokkenen, Maerlant voorop, die wellicht van doorslaggevend en misschien zelfs primair belang geweest zijn bij zijn komst naar Voorne. Wat dat betreft mag een nog nimmer serieus genomen hypothese van Delfos een teken aan de wand zijn: want ofschoon wel te begrijpen valt dat diens idee als zou de jonge dichter na de slag bij Westcapelle (1256) als Vlaams krijgsgevangene in Hollands-Zeeuwse dienst beland zijn, niet onmiddellijk een doorbraak in de Maerlantstudie heeft teweeg gebracht, is zo'n buitennissige veronderstelling als verklaring misschien wel gratuit, maar daarom nog niet per se onmogelijker dan ettelijke andere, de hier volgende inclus.⁷⁵ Zelfs de meest doorwrochte verklaringen blijven als hypothese voor dit ene, en mogelijk ook zeer bijzondere geval, goeddeels slagen in de lucht.

Maar dit wil niet zeggen dat het fenomeen van Maerlant-op-Voorne op geen enkele wijze te begrijpen valt; integendeel, een aantal omstandigheden heeft zijn komst vermoedelijk in de kaart gespeeld. Nog het meeste houvast hebben wij langs de lijn die hem verbindt met de heren van Voorne en hun entourage, en dan niet zozeer de jonge Albrecht van Voorne die pas twaalf jaar oud was toen Maerlant hem (vermoedelijk in 1261) zijn *Graal-Merlijn* opdroeg, als wel diens vader Hendrik. Door diens toedoen moet de Vlaming Jacob begiftigd zijn geraakt met het kostersambt te Maerlant, waarvan de benoeming formeel viel onder het Utrechtse bisschoppelijke gezag, maar in de praktijk prerogatief zal zijn geweest van de lokale heren, die patroon waren van de Sint-Pieterskapel op hun hof te Maerlant.⁷⁶

Maar de heren van Voorne zullen Jacob niet uit Brugge hebben laten komen omdat hij zo'n ideale koster was; anders gezegd: dat zij voor het kosterschap te Maerlant deze 'immigrant' aanzochten moet een bredere achtergrond hebben dan het specifieke kosterswerk. Doorslaggevend moet wel zijn geweest dat men in Jacob een man vond die grondig geschoold was; een man vooral die schrijven kon, literair en ambtelijk, en aanvankelijk wellicht meer nog het laatste dan het eerste. Dat er in de omgeving van de heren van Voorne een hofdichterschap te vergeven zou zijn geweest, zoals wel door Heeroma is verondersteld, is te modern gedacht.⁷⁷ Hofdichter was vrijwel nooit een functie in de middeleeuwen; en voor Voorne is wat dat betreft ook tekenend dat nog een halve eeuw later, toen het letterkundig pad door Maerlant

toch ruimschoots was geëffend, diens navolger Velthem aan Gerard van Voorne vraagt zijn *pape* te mogen worden.⁷⁸ Natuurlijk is het zeker denkbaar dat Jacobs talenten als dichter voor de heren hebben meege-speeld; maar hij zal vooral aantrekkelijk zijn geweest omdat hij *litteratus* was in de ruimste zin des woords.

De ontluikende verschriftelijking in het Noorden is vermoedelijk een bepalende factor geweest waardoor een man als Jacob zich te Maerlant kon ontplooien. Hierboven werd zijn mogelijke directe betrokkenheid bij de Voornse ambtenarij belicht; en hoe dan ook is het opmerkenswaard dat juist in de jaren dat hij in Voorne gaat verkeren, de oorkondenproductie van de heren (vergelijk noot 50) – ofschoon absoluut nog altijd klein – relatief een zeer sterke stijging vertoont. In dit opzicht is Voorne representatief voor de algehele situatie in het noordelijk bestuur: het is onder graaf Willem II – Roomskoning bovendien! – dat deze streken sterk verschriftelijken. Aan de getallen die in dit verband afleidbaar zijn uit de twee eerste delen van het nieuwe *Oorkondenboek van Holland en Zeeland* moet wegens complicerende factoren geen overdreven betekenis worden gehecht, maar ze zijn toch zonder meer indicatief. Tot 1200 tellen wij 239 oorkonden uit het Hollands-Zeeuwse, die verspreid zijn over een periode van vijf eeuwen. In de loop van de dertiende eeuw zal de produktie sterk gaan stijgen. In de jaren tussen 1200 en 1240 zien we reeds een gemiddelde van circa honderd oorkonden per decennium, met een extra stijging in de latere jaren. Maar de duidelijkste toename valt in de jaren rond 1250 waar te nemen: van 1240 tot 1250 tellen we 238 oorkonden (dus meer dan twee keer zoveel als in het decennium daarvoor), en voor de periode 1250-1256 247 stuks, een voortgezette stijging met 50%! Hoe leeg en landelijk het Noorden ook mag zijn geweest toen Maerlant er belandde, hij kreeg in elk geval te maken met een bestuur dat een sterk toenemende behoefte aan schriftelijke optekening vertoonde – en het ligt wel uiterst voor de hand om tussen Jacobs komst en deze beginnende bureaucratie enig verband te zien.

De oorkonden uit het Noorden zijn in deze jaren nog vrijwel alle in het Latijn gesteld, maar ook het Middelnederlands staat op het punt van doorbreken als ambtelijke taal.⁷⁹ Hiervoor zijn uiteraard de cijfers van het *Corpus-Gysseling* illustratief, zoals ze – voor Noord én Zuid – door Goossens zijn berekend.⁸⁰ Ook hier blijkt dat de grootste stijging wordt geboekt kort na het midden van de dertiende eeuw: ditmaal in het decennium 1260-1270 om precies te zijn, en dus alweer contemporain met Maerlants werkzaamheid. Natuurlijk ligt het zwaartepunt van dit proces niet in het noordelijke Voorne, waar rond die tijd zover bekend nog steeds het Latijn als oorkondentaal fungeert; maar

het is toch significant dat volgens Gysseling de enige dertiende-eeuwse vorsten die het gebruik van de Dietse volkstaal aantoonbaar hebben bevorderd, de graven van Holland zijn geweest.⁸¹ En daarmee komen wij op een tweede facet van noordelijke verschriftelijking in Maerlants tijd: het feit dat in die jaren juist de Noordnederlandse adel het Middelnederlands als medium moet hebben gehanteerd, in tegenstelling tot de Vlaamse (en Brabantse?) aristocratie terzelfdertijd, wier cultuurtaal sterk verfranst lijkt. Op dit gebied ligt nog een belangrijk en breed onderzoeksterrein braak;⁸² maar voorlopig lijkt het heel wel denkbaar dat Maerlants verhuizing naar het noorden mede is bevorderd door de omstandigheid dat in die jaren juist daar de adel oren had naar Diets.

Er is dus rond het midden van de dertiende eeuw in het Noorden, misschien zelfs in het bijzonder in het Zeeuwse,⁸³ sprake van een stijgende belangstelling voor het geschreven woord, op ambtelijk en meer literair gebied, en in Latijn en Middelnederlands. En ofschoon de ambtelijke sfeer vooral gericht is op Latijn, en de letterkundige sterk op de Middelnederlandse volkstaal, zijn deze circuits in de praktijk ten nauwste vervlochten, zeker op het niveau van de 'producenten': de klerken die, met Middelnederlands als moedertaal (en soms het Frans daarnaast?) geschoold waren in Latijn, en dankzij die tweetaligheid de aristocratische bestuurselite op beiderlei gebied van dienst konden zijn.⁸⁴ Van deze groep lijkt (naast Melis Stoke) Maerlant een uitgesproken protagonist, vooral omdat hij zich meer dan wie ook (tevens?) literair, en dus met naam en toenaam, heeft gemanifesteerd; maar er zijn aanwijzingen dat hij zeker niet de enige zuiderling was die op deze wijze de noordelijke adel met zijn vakmanschap van dienst was. In dit opzicht is vooral de zuidelijke invloed interessant die zich in de dertiende eeuw doet gelden in de taal van Hollands grafelijke kanselarij; of die nu door 'Überschicht' moet worden verklaard dan wel door een daadwerkelijk dienstverband van Vlaamse scribenten aldaar, het is hoe dan ook tekenend dat het Noorden zijn verschriftelijking op de expertise van het Zuiden ent.⁸⁵

Het lijkt wellicht wat vreemd en vergezocht om de 'verklaring' van het fenomeen Jacob van Maerlant, dichter en koster, zozeer te willen zoeken bij de ambtenarij. Maar te bedenken valt dat in de dertiende eeuw de professionalisering en specialisering van klerkenfuncties nog nauwelijks waren voortgeschreden. Zeker in een nog weinig ontwikkelde bestuurscultuur als die van het toenmalige Voorne, maar vermoedelijk ook nog wel te Damme, moeten we rekening houden met de – voor onze begrippen – wonderlijkste beroepscombinaties, afhankelijk van de lokale omstandigheden, de behoefte der bestuurderen

en, vooral, het beschikbare arbeidspotentieel. Geformaliseerd was hier nog vrijwel niets; de toedeling van taken aan personen verliep in vrije wisselwerking tussen vraag en aanbod. Wie een degelijke scholing had genoten, was in vergelijking met de anderen van zeer veel markten thuis, en kon dus worden ingezet (en andersom gezien: zich opwerpen) voor de meest diverse taken.

Bij de beoordeling van een man als Maerlant moet men ermee rekening houden dat hij niet alleen geen voltijds dichter was, maar vermoedelijk ook niet voor de resterende tijd steeds aan één andere functie was verkleefd, laat staan steeds aan dezelfde. Het feit dat Maerlants oeuvre met duidelijk ongelijkmatige tussenpozen tot stand kwam; dat wij hem kunnen traceren in Noord en Zuid; en letterkundig werkzaam zien voor diverse opdrachtgevers, vormt een klein aantal symptomen van een levensstijl die waarschijnlijk even wendbaar als werkzaam is geweest. Het was verre van ongebruikelijk dat in zijn tijd geletterden zo'n beetje duvelstoejager waren op elk gebied van kerk en wereld dat om scholing en alfabetisme vroeg; en misschien is de discussie over Maerlants biografie wel vooral hierdoor gehinderd, dat men er onbewust van uitging dat zijn taken in moderne zin welomschreven, homogeen en afgebakend moeten zijn geweest. Dit leidde haast vanzelf tot vrij gepolariseerde meningen, waarbinnen Maerlant ofwel koster was (Te Winkel) ofwel priester (Maximilianus) ofwel klerk van ridders (Noterdaeme) dan wel stad- (de traditie) ofwel tol-administrateur (Knuttel), vagant (Ramondt),⁸⁶ jurist (Delfos) of zelfs hofdichter (Heeroma) – dat hij van dit alles iets zou zijn geweest, kunnen wij ons nauwelijks indenken, laat staan dat hij ook nog eens zou hebben gefungeerd als onderwijzer en, wie weet, zelfs arts. Maar Maerlants werken kunnen documenteren dat de dichter van al deze zaken enigszins verstand had; en zijn tijd en milieu waren ernaar om die kennis aan te spreken als dat eens zo uitkwam.

Zo bezien pleit ook a priori niets tegen de al vaak herhaalde, maar nog nooit sluitend gemaakte hypothese dat Maerlant (mede) naar het Noorden zou zijn gekomen om te fungeren als gouverneur voor de piepjonge, in 1256 op anderhalfjarige leeftijd vaderloos geworden Floris V.⁸⁷ Dat Jacob als koster op Voorne les zou hebben gegeven, werd hierboven al waarschijnlijk geacht; de cruciale vraag is echter of zich onder zijn leerlingen ook de toekomstige graaf van Holland (en latere opdrachtgever van de *Spiegel historiael*) heeft bevonden. De jaren kloppen wel: toen Maerlant circa 1261 bij Albrecht van Voorne werkte, was Floris juist 'schoolrijp'. Ook de personen passen: Albrecht van Voorne immers, iets ouder dan graaf Floris, is juist in diens eerste regeringsjaren zijn voornaamste vertrouweling geweest,

een rol die geleidelijk aan zou overgaan op Nicolaes van Cats – uitgerekend Maerlants andere Zeeuwse opdrachtgever!⁸⁸ Het hoofdprobleem blijft echter de factor plaats: want ofschoon al vaak verondersteld is dat Floris zijn jeugd op Voorne doorbracht, kan dit allerm minst als zeker gelden. In het algemeen zijn overigens de jeugdijaren van graaf Floris in nevelen gehuld; zo is nog steeds onduidelijk welke de (mogelijk grote) rol geweest is die zijn voogdes en tante Aleid van Henegouwen hierbij heeft gespeeld – dezelfde die, met haar moeder Machteld van Brabant (de grootmoeder van Floris), wel gehouden is voor de opdrachtgeefster(s) van *Alexanders geesten*...⁸⁹

Maar hoe aanlokkelijk het ook mag zijn om hier naar combinatieredeneringen te grijpen, het is voorlopig toch nog rijkelijk speculatief – al blijft de gedachte fascineren dat tot steun en vorming van het jonge graafje dus niet alleen een beroep zou zijn gedaan op voogden uit het Zuiden, maar ook op een dichterlijke leermeester uit die gewesten. Ook dit is als globaal idee zo gek nog niet, want het zou allerm minst de enige of eerste keer zijn dat het Hollands-grafelijke milieu zich heeft versterkt met Vlaamse intelligentsia. Hierboven werd reeds melding gemaakt van Vlaanderens ‘peetvaderschap’ over Hollands kanselarijstijl; maar het vroegste en in sommige opzichten meest indrukwekkende voorbeeld is in dit verband het klooster Egmond, dat nog in de tiende eeuw door de Hollandse graven werd gesticht, en bevolkt werd met monniken uit het Gentse, en steeds nauw cultureel contact met het zuidelijke moederland zou blijven onderhouden.⁹⁰

Uit latere en andere sfeer stamt een mijns inziens niet minder sprekend voorbeeld: de uitstraling van de zogenaamde Scheldegotiek over de noordelijke Nederlanden.⁹¹ Deze bouwstijl, een generatie vóór Maerlant binnen het bisdom Doornik tot ontwikkeling gebracht en met als vroegste voldragen representanten onder andere de Onze Lieve Vrouwe kerken te Damme en Lissewege, verspreidde zich al in de eerste helft der dertiende eeuw over de Zeeuwse eilanden, om doelbewust te worden nagevolgd tot diep in Holland toe. Het vroegste voorbeeld daar was de kloosterkerk te Loosduinen, onder protectie van Floris IV en Machteld van Brabant gebouwd; het beroemdste zou een generatie later aan het Binnenhof worden gegrondvest, op initiatief van de Roomskoning Willem II, en vervolmaakt door diens zoon Floris V.⁹² Volgens Beke zou eerstgenoemde terstond na zijn kroning hebben laten *onbieden verstandele wercluden om een coninclijs palays aldaer te maken*; het kan haast niet anders of de Roomskoning heeft hiertoe een beroep gedaan op Vlaamse expertise. Niemand van deze Vlaamse vaklui wordt als persoon in onze bronnen vermeld; slechts hun werk

resteert als het getuigenis dat ook hier het ambitieuze Noorden leentjebuur speelde bij het prestigieuze Zuiden.

Het is in dit verband stellig ook significant dat de Hollandse adel in deze periode huwelijksbanden met het Zuiden smeedt. In 1231 werd het huwelijk gearrangeerd tussen Hendrik van Voorne (vader van Albrecht, en zoals hierboven vermeld vermoedelijk Maerlants meest onmiddellijke lastgever) en een dochter van Arnold van Petegem-Cysoing, een van de pairs van Vlaanderen.⁹³ Albrecht van Voorne zelf zou in het huwelijk treden met achtereenvolgens een dochter van de graaf van Loon, en met Catharina van Durbuy, uit het huis Luxemburg.⁹⁴ In 1268 huwde Floris V Beatrix van Dampierre, dochter van de aanstaande Vlaamse graaf Gui, een echtverbintenis die reeds was beklonken in 1256, toen Floris nog een peuter was.⁹⁵ Alleen al dergelijke arrangementen zijn symbool dat Holland toentertijd ambities koesterde om internationaal in tel te zijn; het lijkt of vooral het rooms-koningschap van Willem II – hoe jammerlijk geëindigd ook – hiertoe belangrijke impulsen heeft gegeven.

Dit zijn allemaal symptomen van de nauwe betrekkingen die de heren van Voorne, de graven van Holland en hun entourage onderhielden met personen en instellingen in Vlaanderen. In het bijzonder treft daarbij ook hun innige relatie met de abdijen van De Duinen en Ter Doest. In heel de dertiende eeuw hebben deze instellingen bij de Hollandse elite een streepje voor. Ten minste vanaf Floris IV verlenen de graven, en ook hun naaste getrouwen (mogelijk zelfs familieleden) de Voornes, deze abdijen gunsten, nemen ze in hun bescherming en geven ze tolvrijdom door hun gebied.⁹⁶ Wie goed doet, goed ontmoet: als wederdienst zullen de monniken niet alleen voor hun noordelijke beschermers hebben gebeden, maar waren ze bijvoorbeeld ook beschikbaar toen in 1220 Dirk van Voorne hun hulp inriep om zijn geheel ondergelopen heerlijkheid droog te maken. De Vlaamse cisterciënzers hebben hier een waar huzarenstuk verricht, zoals ze vaker een hoofdrol zouden spelen in de Zeeuwse strijd tegen het water in de dertiende eeuw; en ook ditmaal kregen zij grond als dank, in casu de Voornse polder Middellant, gelegen tussen de burcht en Maerlant, alwaar zij schapen gingen telen voor de wolexport.⁹⁷

Er ligt meer land op Voorne waar in deze jaren de abdijen van De Duinen en Ter Doest om zo te zeggen vaste voet aan de grond hebben; en de Vlaamse monniken, ter zake kundig en belanghebbend tegelijkertijd, schrijven de oorkonden waarin de heren *apud Hostworne* kond doen van besluiten dienaangaande.⁹⁸ Er liepen korte lijnen tussen de abdijen uit het Brugse en de Hollands-Zeeuwse adel in de dertiende eeuw. In vergelijking hiermee lijken de noordelijke betrekkingen met

het kapittel van Sint-Donaas in deze periode minder nauw te zijn; maar in voorkomende gevallen weet men ook Sint-Donaas te vinden: zo wordt bij een geschil in 1249 tussen de abdijen van Middelburg en Rijnsburg de bindende arbitrage toevertrouwd aan twee kanunniken van dit kapittel, een meester Willem en een meester Jacob (!).⁹⁹ Door al deze relaties moet het in de omgeving van de Hollands-Zeeuwse adel een komen en gaan geweest zijn van Vlaamse 'experts': Vlaamse klerken in de schrijfkamers, Vlaamse bouwers bij de kerken en kastelen, Vlaamse monniken op uithoven in de Zeeuwse polders en op schepen in de Zeeuwse wateren, Vlaamse magistraten voor de arbitrage, om nog maar te zwijgen van de dienaren en dienaressen van de uit Vlaanderen aangetrouwde edelvrouwen – en dat alles juist in de decennia rondom het midden van de dertiende eeuw. Dat bij al deze contacten ook ene Jacob vanuit Vlaanderen op Voorne belandde, is daarmee op individueel niveau nog niet in strikte zin verklaard, maar wel veel meer begrijpelijk geworden, en kan in elk geval door de betrokkenen nooit als een spectaculaire buitenissigheid beleefd zijn. Natuurlijk had het zijn aparte kanten, getuige alleen al het besef van andere herkomst en dito idioom waarvan Maerlant blijk geeft (zie hierboven) in zijn *Alexanders geesten* en *Sinte Franciscus leven* – maar dit waren slechts de randverschijnselen, en voorzover ze al problemen opriepen, waren die er om de baas te worden.

Een echt probleem zou het pas eeuwen later worden – toen de moderne Europese naties vorm kregen, en deze hun identiteit trachtten te definiëren in relatie tot wat als eigen cultureel verleden werd gezien.¹⁰⁰ In dat proces koesterde het Noorden zijn Gouden Eeuw, en Vlaanderen zijn middeleeuwen, en in het bijzonder ook zijn Maerlant, met terugwerkende kracht geproclameerd tot vaandeldrager van het Vlaamse zelfbewustzijn en kampioen in de strijd tegen de elitaire Franse geest. Zijn rijm van *walsch* en *valsch* leek voor die strijd gemaakt, zijn apologie *omdat ic Vlaminck ben* werd tot een strijdkreet; en tegen die achtergrond is het maar al te begrijpelijk dat men aartsvader Maerlant liefst zoveel mogelijk in eigen bodem vastgeklonken zag. En waar omgekeerd ook in het Noorden, en zeker bij lokaalhistorici van Hollands-Zeeuwse herkomst, het engagement een hoge vlucht kon nemen, kwam een klimaat tot stand waarbinnen ook verzoenende of zelfs contra-chauvinistische standpunten vrij zwakke stemmen bleven in een koor waarvan de grondtoon antithetisch was. Noord was Noord en Zuid was Zuid, en Vlaanderen en Voorne waren gescheiden werelden. Nog eens te laten zien dat dit voor Brugge en Brielle in de dertiende eeuw veel minder gold, is dan wel niet de drijfveer, maar hopelijk toch een bij-effect van dit betoog geweest; en

in het supranationale jubeljaar 1992 mogen wij ook wat dat betreft in Jacob van Maerlant onze erflater zien, een lichtend voorbeeld voor een ieder in en om de Taalunie.

Maerlant kreeg in de stad een warm onthaal. Stedelijke auteurs zagen in hem hun voorbeeld. Burgers bezaten handschriften van zijn werk. Zijn oeuvre mocht het zelfs beleven om, twee eeuwen na ontstaan, gedrukt te worden. Het zal allemaal weinig verbazing wekken, want hebben we in Jacob van Maerlant immers niet te doen met de aartsvader van de burgerlijke letterkunde? De schepenklerk van Damme – thans slaperig toeristenplaatsje nabij Brugge, toen bruisende havenstad – was immers vaandeldrager van het *nutschap ende waer*, dat door zijn toedoen in de dertiende-eeuwse Middelnederlandse letterkunde het heft in handen kreeg nadat de frivole fictie van de ridderroman – door Maerlant zo verfoeid – de eerste bloeitijd had beheerst. En achter deze literaire machtswisseling gaat een sociale schuil: de onstuitbare verdringing van de adel door de burgerij, welke laatste vroeg om literatuur – en dankzij Maerlant: kreeg – die niet de kunst, maar kennis voorop stelde. Mede gewapend met Maerlants kennis maakten de Vlaamse burgers macht.

Tot zover de kern van een Maerlantbeeld dat zich sinds het midden van de negentiende eeuw als olievlek over onze literatuurgeschiedenis heeft verspreid. Men vindt het in alle schoolboeken, waar steevast Jacob van Maerlant wordt gepresenteerd als de eerste volbloed burgerschrijver van de Lage Landen.¹ Het school(voor)beeld is de gesimplificeerde afgeleide van een wijd verbreide voorstelling van zaken in de wetenschap, waar doorgaans Maerlants dichtwerk evenzeer de overgang markeert van ridderlijke naar burgerlijke letterkunde, van kunst naar kennis, van (literatuur ter) verstrooiing naar belering – en daarmee van ijdele aristocratie naar ijverige burgerij.² Doorgaans dus, niet altijd; want men vindt ook onderzoekers die een ander Maerlantbeeld verdedigen.³ In deze wetenschappelijke controverse heeft sinds enige tijd de laatstgenoemde partij meer wind in de zeilen, al zal er nog heel wat water door de zee gaan vooraleer haar Maerlantbeeld in brede kring even geaccepteerd zal zijn als het meer traditionele, dat wil zeggen burgerlijke. Het is trouwens de vraag of het ooit zover zal komen, en of de betogen van de andere partij daarvoor voldoende krachtig zullen blijken.

Vooraf voor wie met de hier bedoelde discussie niet vertrouwd is, volgt aanstonds eerst een overzicht van argumenten pro en contra. Het is daarbij niet primair de bedoeling dit debat als zodanig verder te voeren; daarvoor zou meer ruimte vereist zijn dan nu toch al wordt genomen. Hoofddoel is het achterdoek te schetsen waartegen het twee-

de deel van dit artikel, eigenlijk het hoofddeel, gelezen dient te worden, en vooral enkele grote vraagtekens te plaatsen bij het Maerlant-beeld waarmee vrijwel elke Noord- of Zuidniederlander vanuit de middelbare school vertrouwd geworden is. Hopelijk zal dit een klimaat bevorderen waarbinnen het de moeite waard wordt om hetgeen hierboven nog overbodig kruimelwerk kon schijnen, wel degelijk eens bij elkaar te vegen.

Maerlants 'burgerlijkheid'

De argumenten voor Maerlants burgerlijkheid zijn van zowel externe als interne aard, dat wil zeggen zowel historisch als letterkundig. Historisch legt men verband tussen de dichter en de opgang van de Vlaamse steden, wier streven naar verzelfstandiging tegenover adel en kerk Maerlant zou hebben ondersteund. Dit streven baande zich, behalve juridisch-economisch, ook een eigen intellectuele weg: in Maerlants tijd tot uitdrukking komend in de speciale stadsscholen, waar de zonen van gegoede burgers werden klaargestoomd voor een leven in de handel.⁴ De stad hechte aan vrijheid van onderwijs, omdat die haar de mogelijkheid bood de inhoud af te stemmen op de specifieke noden van het zakenleven: rekenen, boekhouden, handelscorrespondentie en praktische vaardigheid in meerdere talen. In dit opzicht kon het traditionele kerkelijke onderwijs, met zijn accent op liturgie en theologie, op studie van de klassieke auteurs en wetenschappen, de stad maar matig bedienen en bekoren; die kerk moest nu met lede ogen toezien hoe haar dan nog wel niet de jure – de kerk hield officieel steeds toezicht – maar wel de facto een belangrijk deel van het onderwijs (en niet het minst levensvatbare) uit handen werd genomen. Al zou het overeenkomstige spreekwoord pas in de zestiende eeuw door Francis Bacon worden gemunt, de dertiende-eeuwse Vlaamse burgers moeten zeer wel hebben ingezien dat kennis macht kon maken. En bij Maerlant waren ze daarvoor aan het juiste adres.

Deze extern-historische redenering kan men laten sporen met interne argumenten, aan Maerlants werk ontleend. Het is immers evident dat ook dit tradities voor iets nieuws verruilt: de ridderroman maakt bij hem plaats voor didactiek. Misschien dat dit in Maerlants vroegste werken, zoals *Alexanders geesten* en *Historie van Troyen*, nog niet zonneklaar is; maar toen verbleef de dichter ook nog – volgens de meest waarschijnlijke hypothese – op het Hollands-Zeeuwse eiland Voorne, waar stad en burgerij medio dertiende eeuw nog vrijwel te verwaarlozen factoren waren. Maar ook dan reeds laat zich bespeuren

dat Maerlant met zijn literatuur de steven wendt in een richting die hij later, eenmaal te Damme met het ambt van schepenklerek bekleed, allesbeheersend zal maken: de letterkunde die de *waarheid* dient, derhalve deugdelijke kennis van de wereld bijbrengt, en die zich niet verliest in mooie, maar ook loze rijmelarij over helden die ofwel niet eens hebben bestaan, ofwel – wat nauwelijks minder erg is – door Franse fantasten wapenfeiten krijgen toegeschreven die ze (getuige de Latijnse wetenschappelijke bronnen) nooit hebben verricht. Zulke *favelen* waren Jacob van Maerlant een gruwel, en met hem de burgerij, die wel iets anders aan het hoofd had dan zich te verliezen in (in Maerlants eigen woorden) *die boerde vanden Grale*, doch vanuit een artistiek misschien wat twijfelachtig, maar sociaal volmaakt begrijpelijk Droogstoppelstandpunt riep om *nutscap ende waer*. In Maerlants werk werden dezulken op hun wenken bediend.

Het kan niet worden ontkend dat dit complex van externe en interne argumenten om Jacob van Maerlant te beschouwen als een burgerlijk auteur bij uitstek – en daarmee de eerste in de hele Middelnederlandse letterkunde⁵ – zijn bekoring heeft. Maar ook moet worden erkend dat de puzzelstukjes van dit Maerlantbeeld niet zo volmaakt aaneensluiten als het vaak wordt voorgesteld. In de eerste plaats zijn Maerlants eigen banden met de stad veel minder zichtbaar dan men wel zou wensen: weliswaar is het waarschijnlijk dat hij omstreeks 1230 in het voor die tijd al duidelijk verstedelijkte Brugs Ambacht is geboren, daar is schoolgegaan en later te Damme is beland – maar dat hij bijvoorbeeld in de laatstgenoemde stad het ambt van schepenklerek zou hebben uitgeoefend is uiterst twijfelachtig.⁶ Ook Maerlants verhouding tot het stedelijke onderwijs lijkt vooral een kwestie van chronologische parallelie; maar dat hij zelf zou getuigen van een in dit onderwijs gevormde geest, dan wel met zijn werk kennis zou bijbrengen die bij uitstek bij de stadsschool paste, is niet het geval: zowel ten aanzien van het een als van het ander lijkt Maerlant zelf veeleer produkt en tolk van de traditionele humaniora, het kerkelijke onderwijs in theologie, geleerdheid en klassieken.

Is Maerlant wat dat betreft dus meer met conservatieve kaders verbonden dan passend lijkt voor een vaandeldrager van de nieuwe tijd, hetzelfde geldt voor de enige functie waarvan wij met zekerheid weten dat hij haar heeft uitgeoefend: het ambt van koster namelijk, een rijkelijk braaf baantje van beheersmatig karakter op de grens van kerk en wereld. En al mogen aan dit gegeven geen overdreven conclusies worden verbonden, wat toch te denken geeft is dat hij in zijn letterkundige betrekkingen zozeer verbonden blijft met allesbehalve stedelijke personen en instellingen. Qua opdrachtgevers komt hij nog het

dichtste bij de stad in *Sinte Franciscus leven*, de vita van Franciscus die Maerlant berijmde in opdracht van het minderbroedersklooster *tUtrecht inde stede*; maar dit is als symptoom van stedelijke oriëntatie toch rijkelijk marginaal, waar nog bij komt dat het werk binnen Maerlants oeuvre duidelijk een buitenbeentje is.⁷ Voor het overige lijkt er in zijn kring van opdrachtgevers een duidelijk patroon te zitten, waarvan het 'nieuwste' is dat het hier de noordelijke Nederlanden betreft en niet de zuidelijke; maar nog wel steeds de aristocratie, en niet de geringste: de Hollands-Zeeuwse kring van hoge adel namelijk, met graaf Floris V in het centrum.

Nu moeten we ons op dit laatste ook weer niet onmiddellijk blindstaren. Zou het niet heel goed denkbaar zijn dat Maerlants dedicaties jegens Hollandse aristocraten in hoge mate uiterlijk eerbetoon zijn aan een groep die in die tijd nu eenmaal nog altijd aan meer touwtjes trok dan welke individuele burger ook en dus voor dichters wel het meeste kon betekenen – maar zonder dat men hieruit dient te concluderen dat zij ook Maerlants eerste lezers vormden, beoogd en/of in de praktijk? In dat geval zou de connectie met de (noordelijke) aristocratie beperkt kunnen zijn gebleven tot tamelijk losse banden, en onverlet kunnen laten dat Maerlants werk zijn daadwerkelijke publiek wel degelijk primair in stadsburgerlijke kringen vond. Hoe dikwijls wordt ook in de renaissance niet gedrukte poëzie voorzien van drempeldichten jegens hooggeplaatsten die stellig niet het zwaartepunt van het beoogde (kopers)publiek uitmaakten?

Maar al valt niet volledig uit te sluiten dat al in de dertiende eeuw hoogwaardigheidsbekleders literatuur patroniseerden ten behoeve van hun onderdanen, het is toch sterk de vraag of dit bij Maerlant opgaat.⁸ De inhoud van diens werk lijkt immers terdege – en hiermee verlaten we de externe voor de interne contra-argumenten – op de nominale opdrachtgevers afgestemd. Het is bijvoorbeeld opvallend – ofschoon nog nooit grondig onderzocht – hoeveel plaats Maerlant in zijn werken inruimt voor de ridderlijke strijd. Ook al had hij dan bezwaren tegen ridderromans wegens hun leugenachtige karakter, het nam niet weg dat hij met smaak en engagement wist te vertellen over oorlogen en tweegevechten waarvan ook de betrouwbare historische bronnen in overvloed getuigden. Zijn bekroning lijkt Maerlants 'militarisme' te vinden in zijn gloedvolle beschrijvingen van en oproepen tot kruistocht, een onderneming waarmee Maerlant moet hebben gedweept. Het gaat het bestek van deze bijdrage te buiten om hierop verder in te gaan; maar voor wie Hugenholtz' nog altijd zinrijke polariteit van ridderkrijg en burgervrede hanteert, kan het geen twijfel lijden aan welke zijde Jacob van Maerlant staat.⁹

Maar hoe zit het dan met *nutscap ende waer*? Op gevaar af van de schijn te wekken alles te willen *verneinen* – zie dan alleen al het vervolg – mogen we toch opmerken dat deze pregnante frase, zo te zien, slechts één keer in Maerlants 230.000 verzen voorkomt: waar de dichter *Der naturen bloeme* in de proloog aanprijst voor degenen aan wie *favelen vernoyen / Ende onnutte loghene moyen*, en die dan in dit werk kunnen *lesen nutscap ende waer*.¹⁰ Wat in dit verband de waarheid zeggen wil, lijkt evident: het is de wetenschappelijke waarheid over de natuur, die Maerlant in dit biologieboek heeft berijmd. Wat *nutscap* inhoudt, wordt het beste duidelijk wanneer we nagaan hoe in de eigenlijke tekst (dus na de proloog) dit begrip te pas gebracht wordt: het blijkt dan steevast te gaan om het praktische nut dat de natuur kan hebben voor de mens.¹¹ Nuttig zijn bijvoorbeeld dieren die als lastdier kunnen dienen, nuttig zijn ook eetbare waren en vooral de stenen en plantaardige en dierlijke stoffen met geneeskrachtige werking: *nutte ter medicinen* is veruit de meest gebruikelijke context waarin het nutsbegrip verschijnt.

De *nutscap* van *Der naturen bloeme* heeft dus betrekking op het nuttige gebruik van de natuur. Is het eigenlijk wel zonder meer geoorloofd om dit tamelijk pregnante nutsbegrip tot Maerlants algemene poëtische credo te verheffen, en vervolgens dit weer te identificeren met een (verondersteld) standsspecifiek utilitarisme van de burgerij? En wat de andere pijler van Maerlants literair programma betreft, de waarheid die stellig niet alleen in *Der naturen bloeme*, maar in vrijwel al zijn werken wordt omhelsd: is het niet een tamelijk gewaagde stap om hetgeen vooral de historisch-feitelijke waarheid over vorsten en hun entourage is, gelijk te stellen met het (alweer: voor een belangrijk deel veronderstelde) realisme van kooplieden-in-opkomst? In elk geval is *Der naturen bloeme*, met al zijn *nutscap ende waer*, opgedragen aan heer Nicolaes van Cats, en wordt het biologieboek deze Zeeuwse edelman nadrukkelijk ter lezing aangeboden: *Ghebiedijt here, ghisullet lesen / Die wile dat ghi ledech sout wesen* (vs. 4689-4690).

Aldus vertoont het wijd verbreide beeld van Jacob van Maerlant als burgerauteur bij nader toezien heel wat barsten, die enkel aan het oog onttrokken kunnen worden als het beeld in uiterst grove trekken wordt geschetst, en de beschouwer op aanmerkelijke afstand staat. (Hoeveel van degenen die Maerlant voor een burgerauteur verslijten hebben hem gelezen?)¹² De directe gelijkstelling van literaire didactiek en burgerlijke pragmatiek is dan ook echt te simpel. Overigens is het beslist niet alleen Maerlant wiens profiel als middeleeuwse burgerdichter zo bezien voor retouches vatbaar blijkt; het past in een brede stroom van meer

recente mediëvistiek om vraagtekens te zetten bij dit type generalisaties, waartoe het negentiende-eeuwse onderzoek, en dan vooral waar het de dertiende eeuw betrof, vaak te gemakkelijk vervallen is.¹³ Er is tegenwoordig echt meer voor nodig om een middeleeuws auteur met goed fatsoen als 'burgerlijk' te kunnen aanmerken.

De hedendaagse criteria die in dit verband opgeld doen zijn veel fijnmaziger dan grove categorieën als 'belerend', 'nuttig' of 'waarheidslievend'. Vandaar het moeizame en misschien minder tot de verbeelding sprekende, maar vermoedelijk wel meer verantwoorde speuren naar concepten als *gemeyn oerboer* of andere definities van de vorstelijke rol vanuit stadsburgerlijke optiek; naar idealisering van de individuele belangenbehartiging dankzij slim manoeuvreren in plaats van met lichamelijke kracht; naar sporen van een nieuw arbeids-ethos; naar uitgewerkt stedelijk decor of – de achterkant van hetzelfde verschijnsel – naar onbegrepen operette-hoofsheid van de buitenstaander; naar banden van auteurs of hun publiek met stedelijke culturele instituties; naar sporen van sympathie voor standsoverschrijding op basis van persoonlijke verdienste, en alle mogelijke andere voorbeelden van 'nieuwkomersmoraal', tot en met de poëtische opvatting dat dichten ook voor leken leerbaar is. En het mag een teken aan de wand zijn dat Jacob van Maerlant, gemeten aan deze aangescherpte criteria voor stadsburgerlijkheid, op al deze observatiepunten niet thuis geeft. Het laat zich inmiddels raden waarom: hij was geen stadsauteur, en ook geen burgerdichter.

Maar ook al was hij dan geen burgerschrijver, dat wil niet zeggen dat Maerlant geen oog had voor burgerij en stad. Weliswaar komen de zaken en personen uit stadsburgerlijke wereld slechts hoogst zelden aan de orde in zijn immense oeuvre, maar hier en daar toont Maerlant zich toch duidelijk begaan met de burgerlijke zaak.¹⁴ Zo adviseert hij in zijn vorstenspiegel, de *Heimelijkheid der heimelikheden*, de geïmpliceerde lezer-vorst (mogelijk Floris V) om *in steden dire moghent-hede* (vs. 731) scholen te stichten die ook kinderen van simpele komaf zullen helpen opleiden. Ook al had hij dan zelf niet de stadsschool bezocht, het nam niet weg dat de geleerde Maerlant het belang ervan wel degelijk beseftte. Op de achtergrond speelt hierbij ook een rol dat hij moet hebben ingezien dat het burgerlijk belang (dikwijls) ook vorstelijk belang was, en dat wat goed was voor de koopman, ook de landsheer baatte. Elders in de *Heimelijkheid* verwoordt hij dit besef met zoveel woorden: *Copmanne draghen tallen steden / Die ere van den groten heren; / Bi hem eist dat die renten meren, / Ende bider name van den lande / Ontsien den here sine viande* (vs. 474-478). En daarom, heren: houdt de tol betaalbaar, en de wegen veilig!¹⁵

Natuurlijk bieden deze en dergelijke plaatsen onvoldoende houvast om Jacob van Maerlant alsnog tot stadsburgerlijk auteur te proclameren; als zijn publiek per se op één stand moet worden toegespitst, dan toch de aristocratie. Maar dit neemt op zijn beurt niet weg dat de stad wel degelijk van Maerlants wereld deel uitmaakt. Geboren en getogen in het Brugse, en na zijn Voornse verblijf teruggekeerd in het Damme waar toen alles draaide om de haven en de handel, was Maerlant alleen al uit dien hoofde bekend met deze zo vitale zijde van de toenmalige maatschappij. En ook voor zijn eerstaangewezen publiek van literaire opdrachtgevers – voorzover bij naam bekend, te situeren in de noordelijke Nederlanden – vormden stad en burgerij geen andere planeet. De opdrachtgevers van *Sinte Franciscus leven* woonden, naar Maerlants eigen zeggen, *tUtrecht inde stede* (vs. 76), en waren als minderbroeders wel bij uitstek een op stad en burgerij georiënteerde orde. Maar ook de Hollands-Zeeuwse aristocraten voor wie Maerlant zo te zien vooral gewerkt heeft, hadden een open oog voor de burgerlijke zaak.¹⁶ Heer Albrecht van Voorne bevordert de koopvaart te Den Briel (gelegen naast het dorp Maerlant). Nicolaes van Cats bezorgt de poorters van Gouda tolvrijdom en andere voorrechten. Floris V beschermt stelselmatig het burgerlijk belang, waaruit men wel heeft afgeleid dat hij 'de tekenen des tijds verstond'. Die tekenen verstond Floris ook in die zin, dat hij voor financiering van zijn politiek aanklopte bij Brugse kooplieden! De tijden dat dynamische adel het zonder burgerij kon rooien, behoorden in de tweede helft der dertiende eeuw tot het verleden; en de edellieden tot wie Jacob van Maerlant in betrekking stond, behoorden juist tot de 'moderne' aristocratie, die stad en handel een goed hart toedroeg en daarmee volop in contact stond.

Het zal dankzij zulke contacten zijn geweest, van de auteur zowel als van het publiek, dat het werk van Maerlant ook bij stad en burgerij terechtgekomen is. Eén speciaal kanaal verdient daarbij nog een bijzondere vermelding: de in de stad, en meer speciaal in Brugge, gevestigde scriptoria waar vermoedelijk de eerste luxe-(dedicatie-)handschriften van Maerlants werk zijn vervaardigd.¹⁷ Vanaf de tweede helft der dertiende eeuw bedienen deze hoogstaande ateliers een kapitaalkrachtige elite van zowel de adel als het burgerlijk patriciaat, met schitterend verluchte codices in het Latijn (psalteria en gebedenboeken), het Frans (ridderteksten) en Middelnederlands – dit laatste minder vaak, maar dan wel steevast werk van Maerlant. Hier loopt, voor de studie van zowel Maerlant als het stedelijke boekbedrijf, een uiterst boeiend spoor van onderzoek, waarover vooralsnog echter niet meer te zeggen valt. Maar hoe dan ook: het werk van Maerlant belandde, op zijn hoogst een generatie na zijn ontstaan, ook bij lezers in de stad.

Auteurs, bezitters, drukkers

Afhankelijk van de datering die men voor hem aanneemt, komt Jan de Weert uit Ieper wellicht de primeur toe.¹⁸ Zijn *Disputacie van Rogier ende Janne* is van begin tot eind doortrokken van de invloed van Maerlants Martijngedichten, en meer speciaal van de klacht over het verval der hofwereld die de *Wapene Martijn* is en waarop De Weerts *Wapene Rogier* een (welbewuste) stedelijke variant vormt. Het dialooggedicht bewijst ook expliciete eer aan de grote meester, ten aanzien van wie gesprekspartner Jan (projectie van De Weert?) tot twee maal toe de hoop uitspreekt dat hij het hemelrijk deelachtig moge zijn geworden. Misschien is deze wens uitvloeisel van een zekere bezorgdheid dientrent, die dan verband zou kunnen houden met het evenzeer door Jan gememoreerde feit dat Maerlant *voer sijn dicht thoest hi boot / Voer dies hadden toren*. We hebben hier te maken met het eerste getuigenis van een traditie (mythe?)¹⁹ die tot in de zeventiende eeuw zal blijven opduiken (en ook zijn uitlopers heeft tot in het wetenschappelijke Maerlantonderzoek nadien): dat de auteur in moeilijkheden zou zijn geraakt met (kerkelijke) autoriteiten op grond van zijn *Scolastica* (beter bekend als *Rijmbijbel*), een werk dat weliswaar geen bijbelvertaling was in strikte zin, maar ook door Jan de Weert in die geest wordt beschouwd: *want die bibeles hi in Dietsche ontsloot*. Aldus getuigt het werk van Jan de Weert van grondige kennis van Maerlants *Martijn(s)*, en van tenminste kennis-bij-name van zijn *Scolastica*, en van het feit dat *Menich goet dicht uut hem vloot* – dus wie weet wat hij nog meer van Maerlant kende.

Maar ook al is Jan de Weert hiermee misschien de eerstbekende stadsauteur die Maerlants werk heeft gekend, bewonderd en gebruikt, de eer van Maerlants beste leerling in de stad komt toe aan Jan van Boendale.²⁰ In al de werken die met zekerheid aan hem kunnen worden toegeschreven, leunt deze dichter-schepenklerk (hij wel!) tegen Maerlant aan. Hij noemt dezelfde werken die ook Jan de Weert al blijkt te kennen, in casu de *Martijns* en de *Scolastica*; maar Boendale kent meer van naam en inhoud. Zijn historiewerk-op-rijm *Brabantsche yeesten* (dat zelf weer 'grundlegend' zou worden voor een stroom van Brabantse historiografie nadien) presenteert zich in de proloog nadrukkelijk als uittreksel van *den Spieghel historiaele / Daer ict uut trac altemale, / Die Jacob van Maerlant maecte, / Die goede dichter ende gheraecte, / Inden Dietsche uten Latine, / Daer omme hi hadde langhe pine*. Het is Boendale in zijn kroniek speciaal om de wederwaardigheden van het Brabantse vorstenhuis te doen, zoals die naar zijn zeggen in de *Spiegel historiael* al te vinden zijn; maar *Si staen soe onderweven / Met anderen yeesten weder ende voert – / Alsoe alsoe*

te dien boeke behoert – / Datmen vinden en weet waer, / Ende suken moet hier ende daer, / Ende daer op bliven even blint, / Want dboec meneghen es onbekint. Meteen hierna volgt de opdracht aan heer Willem Bornecolve, schepen van Antwerpen en tevens telg uit een riddersgeslacht; bleef diens historische belangstelling wellicht dichterbij huis dan Maerlant indertijd voor Floris V had aangenomen? In elk geval zijn de eerste drie boeken van Boendales *Brabantsche yeesten* te beschouwen als een op Brabant georiënteerde selectie uit de wereldkroniek die een generatie voordien als Maerlants magnum opus tot stand was gekomen.

Ook elders in zijn werk blijkt Boendale een goede kenner van de *Spiegel historiael*. In *Der leken spiegel* trekt hij fel van leer – zich daarbij expliciet in Maerlants voetspoor voegend – tegen de leugenverhalen die over Karel de Grote in omloop zijn, en in *Jans teesteye* verwijst hij via zijn alter ego Jan (ook dit dialooggedicht is aan de *Martijns* schatplichtig!) voor historische bewijzen van de wankelmoeidigheid van vrouwen naar *Troyen altemale / Enten Spiegel historiale*. Kennelijk had de Antwerpse stadsklerk ook grondige studie gemaakt van die gedeelten van de *Spiegel historiael* die hij voor de *Brabantsche yeesten* wel kon overslaan, en had hij bovendien Maerlants kroniek (en ook de *Historie van Troyen!*) gelezen als een in meer dan één opzicht leerrijk geschiedverhaal.

Boendale zal zich tot deze ‘realistische’ Maerlantinterpretatie eens te meer gerechtigd hebben gevoeld omdat hij Maerlant, geheel overeenkomstig diens wens trouwens, voor een waarheidslievend auteur hield – een eigenschap die Boendale tot de drie hoofdkenmerken van een goede dichter rekent. De andere twee zijn goed technisch vakmanschap (op basis van deugdelijke kennis van Latijn) en – jawel – een eerzaam leven; ook op het laatste gebied toont Boendale zich van Maerlants voorbeeldigheid overtuigd (op grond van werkelijke kennis of van goed vertrouwen?). Ten aanzien van het eerste punt noemt hij Maerlant niet met zoveel woorden; maar we mogen aannemen dat hij hem ook in dit opzicht hoog zal hebben gehad. Alles bijeengenomen is het maar al te begrijpelijk dat Boendale, als sprekend teken van respect, Maerlant als enige Middelnederlandse auteur bij name noemt, en hem daarbij lauwert als *thoof van allen Dietschen poeten* en – een van de meest geciteerde frases in de medioneerlandistiek – *vader der Dietse dichtren algader*.

Voor de vroeg-veertiende eeuwse auteurs-in-stadsmilieu Jan van Boendale en Jan de Weert is Maerlant dus het grote voorbeeld. Alleen al hierom hoeft het ons niet te verbazen dat in de veertiende-eeuwse

(Zuidnederlandse) stad behalve deze auteurs ook 'niet-professionele' lezers voor het werk van Maerlant interesse blijken te hebben. Het duidelijkste bewijs hiervoor ligt opgetast in een artikel dat Napoleon de Pauw meer dan een eeuw geleden publiceerde over vermeldingen van boeken in laat-veertiende-eeuwse Gentse burgertestamenten.²¹ Aan het feit dat dergelijke blijken van Maerlantreceptie eerst uit de late veertiende eeuw dateren, moeten geen overdreven conclusies worden verbonden: de gegevens omtrent dertiende-eeuws particulier boekenbezit van Middelnederlandse teksten zijn over de hele linie minimaal, en in het geval van Maerlant zelfs non-existent; we zullen erin moeten berusten dat we op dit gebied niet verder kunnen teruggaan dan de veertiende eeuw. Of we daarmee tevens moeten berusten bij het werk van De Pauw, lijkt overigens de vraag: is het niet heel goed denkbaar dat ook buiten Gent nog veertiende-eeuwse testamenten (en dergelijke bronnen meer) voorhanden zijn met gegevens over particulier boekenbezit, al dan niet van Maerlant en in de burgerij?²² Maar voorlopig zullen we het moeten stellen met de vondsten uit de negentiende eeuw – ze zijn overigens belangwekkend genoeg.

Al in 1353 laat de Gentse handschoenmaker Jan de Beere in een verder tamelijk kale nalatenschap zijn enig kind maar liefst vijf boeken na, waaronder *eenen martin* – stellig een handschrift met een of meer van Maerlants Martijn-dialoggedichten.²³ Ook de allerhoogste burgerij van Gent bezit in deze tijd soms werk van Maerlant: de schatrijke Willem van den Pitte, telg van een van de voornaamste schepenfamilies en een typische representant van aristocratisch patriciaat (compleet met zegel, riddertitel en een adellijke echtgenote) verdeelt in 1365 met zijn zoon de nalatenschap van zijn vrouw, en verwerft bij die gelegenheid behalve onder andere veel grond en enkele met parels bestikte kussens ook *deelft van den Spieghel Ystoriaelle in twee boeken ghescreven*.

Het zijn maar twee getuigenissen, maar wel van hoog tot laag; ook lijken ze op merkwaardige manier representatief in die zin dat het hier (alweer) *Martijn* en *Spiegel historiael* betreft, en dat de teksten – wat in het vervolg nog vaker aan de dag zal treden – zonder Maerlants auteursnaam worden aangeduid. Iets dergelijks tekent zich ook af in het derde getuigenis uit veertiende-eeuwse Gentse burgerkringen: het testament van Jan Wasselins, overleden in 1388 als gegoede burger, en niet in de laatste plaats gegoed door het bezit van wat in die tijd stellig een aanzienlijke bibliotheek mocht heten, en waarin zich onder een dertigtal werken uit verhalende, moraliserende en didactische literatuur een tweetal titels bevindt die van Maerlant kunnen zijn: in de eerste plaats *een Wapin Martin* die wel geen andere identificatie

toelaat, en ook nog *een dic bouc van Alexanders parabelen*, door De Pauw niet onplausibel voor een handschrift van de *Heimelijkheid der heimelikheden* versleten – een tekst die met zijn uitvoerige gezondheidsleer inderdaad goed lijkt te passen in een bibliotheek die ettelijke andere *bouckskine van medicinen* herbergt.

Gezien het feit dat in het laat-veertiende-eeuwse Gent boekenbezitters zo geregeld iets van Jacob van Maerlant in hun 'bibliotheek' blijken te hebben, viel te verwachten dat ook drukkers zich over diens werk zouden ontfermen. Toch moet daarbij dadelijk worden aangetekend dat de receptie en produktie van Maerlant door de drukpers zonder meer bescheiden is. Vergeleken met de gretigheid waarmee de drukkers zich hebben gestort op, vaak nog oudere, Middelnederlandse teksten uit de ridderepiek, komt Maerlant er bepaald bekaaid van af. De eerste druk die bovendien van hem verscheen, leunt juist tegen die ridderlijke verhaalstof aan: het is een prozabewerking van het slotgedeelte van de *Historie van Troyen*, dat beschrijft hoe de gevluchte Eneas Rome sticht.²⁴ De tekst is toegevoegd aan een vertaling-in-Middelnederlands-proza van het gezaghebbende dertiende-eeuwse geschiedwerk *Historia destructionis Troiae* van de Italiaanse rechter Guido delle Colonne, in de druk gepresenteerd als de *historie van Troyen als si bescreven is bi den rechter Guidonem vander Columnen*. Zo correct als de druk zichzelf aan het begin autoriseert, zo weinig verderop: waar de tekst naar Maerlants werk overschakelt, wordt met geen woord gerept over diens auteurschap – zodat de druk-in-kwestie wel koketteert met zijn schatplichtigheid aan een Siciliaanse rechter uit 1287, ook het vervolg aanbeveelt als *seer scoen ende ghenuechlijc om te horen*, maar daarbij over de band met de *vader der Dietse dichtren algader* zwijgt! Kennelijk was Maerlants naam voor deze drukker geen bijzondere aanbeveling, en men mag zich zelfs afvragen of hij wist dat het slotdeel van de tekst op Maerlant terugging. De drukker was overigens niet de geringste: Gheraert Leeu, die in zijn drukkerij te Gouda een klassefonds van teksten in de volkstaal opbouwde, en in dat kader op 4 juni 1479 deze Maerlant van de pers liet komen. Maar wat voor Maerlant.

Het drietal overige drukjes van Maerlants werk behelst – het wordt een rode draad – de *Martijns*. In 1496 en kort daarna drukte Hendrik Lettersnider (niet toevallig hij, die bij Leeu in de leer was geweest?) een tweetal edities van Maerlants strofische dialooggedichten, waarvan de tekst (in vergelijking met de oudste handschriften) nog vrijwel woordgetrouw ter perse is gelegd.²⁵ Hetgeen overigens zijn eigen vragen oproept. Voor ons, bewapend met het *Middelnederlandsch woordenboek* en een monumentale taalkundige vakbibliotheek, beho-

ren Maerlants *Martijns* tot de moeilijkste Middelnederlandse teksten; moeten we niet veronderstellen dat iets dergelijks, mutatis mutandis, ook al voor laat-vijftiende-eeuwse lezers in deze streken gold – en vormde de complexiteit van de *Martijns* ten tijde van de rederijkerij wellicht een uitgesproken aanbeveling? Wat dat betreft zou het wel eens veelbetekenend kunnen zijn dat uitgerekend Lettersnider (vergeleijk ook het navolgende) *Jacop van meerlant* niet alleen als *groten philozophe ende poete* aanmerkt, maar hem ook *rethorisien groot int kinnen* noemt. In elk geval zijn het juist deze (strofische!) Maerlantteksten die ten tijde van de drukpers nog levenskrachtig zijn: getuige ook de Franse vertaling van de *Martijns* die in de jaren 1477-1481 te Brugge bij Johan Brito werd gedrukt.²⁶

Maar laten we de aandacht van de drukpers voor Maerlant vooral niet overdrijven. Een geanonimiseerde bewerking van het slot van de *Historie van Troyen*, een Franse vertaling van de *Martijns* door de obscure firma Brito, en twee drukjes met hun Middelnederlandse tekst in een zo simpele uitvoering dat ze wel voor letterproef van Lettersnider versleten zijn – ziedaar de hele oogst.²⁷ Van Maerlant moest de stadsburgerlijke boekdrukkunst het duidelijk niet hebben. En ook die andere pijler van het vijftiende-eeuwse burgerlijke literatuurbedrijf, de rederijkerij, kon het zo te zien heel wel zonder Maerlant stellen. Weliswaar noemt Lettersnider hem, zoals vermeld, ook *retorisien*, en zal ook in de zestiende eeuw Marcus van Vaernewijck Maerlant als zodanig kwalificeren;²⁸ doch de echte rederijkers noemen Maerlant met geen woord, noch geven ze (voorzover bekend) ook maar ergens blijk van de geringste kennis van zijn werk. Voor hen was hij duidelijk geen *vader der Dietse dichtren algader*, hetgeen overigens de vraag naar wat dan wél de Middelnederlandse bronnen van de rederijkerij zijn eens te meer onderzoekswaardig maakt. Maar zelfs te Damme, waar in de vijftiende en zestiende eeuw getuige lokaal-historische bronnen een zekere Maerlantcultus heerste,²⁹ vinden we geen rederijkers die zich als zijn erfgenamen profileren – sterker nog: de stad heeft zo te zien niet eens een rederijkerskamer, wat trouwens ook al weer om intrinsieke redenen wonderlijk genoeg is.

Selectie, annexatie, adaptatie

Hoe meer men zich bezint op het onthaal van Maerlant in de stad, hoe meer het opvalt dat de volgroeide stedelijke literatuur zo weinig boodschap aan hem blijkt te hebben. In feite hebben alleen de *Martijns* de vijftiende eeuw glansrijk gehaald, en dan niet enkel in de stad, maar

ook in andere milieus. Al vanaf Maerlants eigen tijd moeten ze breed zijn onthaald, getuige ook reacties als een parodie, de (zeer ridderlijk getoonzette) *Vierde Martijn* van Hein van Aken, de navolging in het dialooggedicht *Scalc ende cleric* et cetera. Hierboven bleek al dat Gents burgerlijk boekenbezit in vrij brede kring tot in de late veertiende eeuw voor de *Martijns* geattesteerd is; een receptie die zich tot in de vijftiende eeuw doorzet, en van hoog tot laag: getuige reeds de boven besproken drukken, en ook een – in handschrift bewaarde – Latijnse vertaling (ten behoeve of als vrucht van schoolgebruik?) van de verder enigmatische Johannes Bukelare, en – volgende eervolle vermelding – het feit dat *een wapene martin in vlaemsche ende in walsche* deel uitmaakte van de sublieme bibliotheek van de Gentse magistraat-jurist meester Filips Wielant.³⁰

Na de *Martijns* is *Spiegel historiael* een goede tweede als het gaat om duur en breedte van receptie. Wellicht dat het werk, en dan vermoedelijk vooral om materiële redenen voortvloeiend uit zijn omvang, meer dan de alom gelezen *Martijns* bezit gebleven is van een elite. Maar binnen die elite is *Spiegel historiael* dan ook overal. Alleen al het zeldzaam grote aantal handschriften – voor Middelnederlandse én Maerlantbegrippen – waarvan ons fragmenten resteren, spreekt in dit opzicht duidelijke taal. Dat burgers de *Spiegel historiael* bezaten, bleek hierboven reeds; maar omstreeks 1400 geniet de tekst minstens zo intense belangstelling aan het Hollands-Beierse hof, met Maerlantkenner heraut Beieren voorop. En ook in kringen van de geestelijkheid leest men de *Spiegel historiael*. In kloosterbibliotheken die voor het overige geheel met Latijn gevuld zijn, is *Spiegel historiael* soms het enige Middelnederlandse bezit en wordt het dikwijls uitgeleend (ook aan relaties in de lekenwereld); ook is het, behalve dan de vier brevieren, het enige boek dat de pastoor van de Sint-Janskerk te Brugge in 1460 blijkt te bezitten, en dat – als een soort ‘coffee table book’? – bewaard wordt in diens zitkamer.³¹

Dat onder Maerlants werken juist de *Spiegel historiael* zo’n klassieker is geworden, valt niet moeilijk te begrijpen. Vanaf de dertiende tot en met de zestiende eeuw is historische belangstelling een van de meest drijvende krachten in het Middelnederlandse literaire leven geweest; getuige alleen al zulke diverse fenomenen als de vloed aan historiserende ridderromans, vervolgens Maerlants eigen werk, de vele Middelnederlandse kroniektteksten en de nadruk waarmee de vroege drukkers juist *historie* en *cronycke* tot de aandachtspunten in hun fonds maken. Voordat Maerlant met zijn *Spiegel historiael* naar buiten trad, waren er misschien wel historiografische teksten in het Middelnederlands tot stand gebracht, maar niets dat in omvang en reikwijdte ook

maar in de verste verte te vergelijken viel met Maerlants reusachtige wereldkroniek. Maar het belang van *Spiegel historiael* was niet alleen dat het al het voorafgaande op dit gebied overvleugelde; het werk zou ook zijn slagschaduw blijven werpen over al het volgende. Of het nu Velthem was of Boendale, Hennen van Merchtenen of heraut Beieren, of wie dan ook van al die anonieme Middelnederlandse historiografen, hun werk zou toch ten hoogste op onderdelen de *Spiegel historiael* 'moderniseren' – en Maerlants tekst bleef daarmee het overkoepelende standaardwerk, de encyclopedie bij uitstek voor wie in het Middelnederlands over de wereldgeschiedenis geïnformeerd wilde worden.³²

Maar zelfs die *Spiegel historiael* werd ooit natuurlijk sleets. Getuigenis hiervoor is, curieus genoeg, een druk van deze tekst die in 1515 in Antwerpen bij Claes de Grave verscheen, en die zich met nadruk presenteert als een nieuwe versie, beter dan de oude.³³ In de proloog beveelt *Den Spieghel Historiael* zichzelf aan als bestemd tot *verwekkinge van duechden, van goede manieren ende van wise leeringen voer alle kersten menschen die scriftueren beminnen, ende sonderlinge tot informacie ende leeringe van alle constelike ende Rethorizynlike [!] sinnekens*, en voegt toe dat *dese historien van den Spiegel Historiael staen hier proselijc uten latine overgheset, die te voren onverstandich ende te cort in rijme ghestelt waren*. Dat Maerlants naam hierbij niet valt, verbaast langzamerhand niet meer; vermoedelijk wist deze tekstbezorger niet beter. En ook dat men Maerlants tekst 230 jaar na dato langzamerhand *onverstandich*, dat wil zeggen slecht te snappen, is gaan vinden, laat zich denken.

Maar dat die tekst dan ook nog eens *te cort* zou zijn, is wel een beetje een gotspe. Weliswaar blijkt bij tekstvergelijking dat de druk in sommige passages uitvoeriger is dan Maerlants oude tekst, maar talrijker nog zijn de passages waar het omgekeerde geldt – en dan nog te bedenken dat de druk 'slechts' de acht eerste boeken van het *Speculum historiale* van Vincentius bestrijkt, en daarmee slechts de eerste partie, in casu een derde van Maerlants eigen *Spiegel historiael*! En ook die eerste partie moge dan varen onder de vlag van nieuwe vertaling uit het Latijn, De Vries en Verwijs hebben ondubbelzinnig vastgesteld dat het in feite een prozabewerking van Maerlants tekst betreft, waarbij slechts incidenteel de Latijnse grondtekst op de achtergrond geraadpleegd is... Maar of we Claes de Grave nu ondankbaar jegens Maerlant vinden of niet, is hier feitelijk niet relevant; kernpunt is dat we zien dat in 1515 voor de druk de tekst van deze wereldkroniek moest worden omgewerkt – vermoedelijk in de eerste plaats omdat men voor een dergelijke onderneming niet langer rijm accepteerde, maar proza eiste.

Hiermee komen we op wat vermoedelijk hoofdoorzaak is van de smalle receptie van Maerlants werken in de vijftiende eeuw. Natuurlijk mag worden aangenomen dat zijn dichtwerk naar de inhoud langzamerhand zijn langste tijd had gehad – waarbij niet in de laatste plaats het ridderlijk gehalte en de kruistochtstemming van veel van die werken parten zullen hebben gespeeld. Maar minstens zo bezwaarlijk lijkt de vorm te zijn geweest: lange werken, en dan ook nog eens op rijm. Zeker de combinatie van beide moet bezwaarlijk zijn geweest: is het rijm in de laatmiddeleeuwse Middelnederlandse letterkunde nog wel levensvatbaar voor de korte didactiek, en is men niet gekant tegen omvangrijke teksten als die in proza zijn, het feit dat Maerlants werk (behalve de *Martijns*, kort en strofisch!) zowel lang als in verzen was, wierp wel een erg hoge drempel op. We zien dan ook dat naarmate de receptie van zijn werk verloopt, er steeds meer initiatieven komen om ofwel aan die lengte ofwel aan dat rijm iets te verhelpen.

Met de tendens tot 'prozaïsering' van Maerlants rijmwerk maakten we hierboven reeds kennis: Leeus prozabewerking van het slotgedeelte van de *Historie van Troyen*. Als tweede, nog iets meer van Maerlant gedistantieerd getuigenis komt daar de *proza-Spiegel* bij. Maar de tendens is zeker ouder dan de boekdrukkunst, noch enkel met de stad verbonden: ook heraut Beieren vervatte immers de vele elementen die hij overnam uit Maerlants *Spiegel historiael*, *Historie van Troyen*, *Rijmbijbel*, *Alexanders geesten* en *Der naturen bloeme* tot een (heel bijzonder) compilatiewerk *in corten prosen*.³⁴ En welbeschouwd geeft al de veertiende eeuw signalen, en niet de geringste, dat men inhoudelijk nog graag uit Maerlant put, maar naar de vorm het proza preferert: de 'Bijbelvertaler van 1360' legt voor een belangrijk deel *Spiegel historiael* en *Rijmbijbel* ten grondslag aan zijn grote en nadien zeer invloedrijke (deels ook door Geraert Leeu gedrukte!) *proza-Bijbel*.³⁵ Is het feit dat bij diens activiteiten ook een Brussels burgermecenaat betrokken is misschien toch een aanwijzing dat de roep om prozateksten meer vanuit het zich emanciperende (en zelf lezende?) stadsburgerlijke literatuurmilieu geklonken heeft dan vanuit de traditionele aristocratische kring van luisteraars? Een veronderstelling die vraagt om nader onderzoek.

Niet minder is zulk nader onderzoek gewenst voor de punten op de tweede hierboven genoemde krachtlijn in de Maerlantreceptie: de tendens naar kortere teksten, tot uitdrukking komend in het ruime aantal excerpten, samenvattingen en selecties waartoe zijn werk aanleiding heeft gegeven. Vaak pleegt men zulke teksten af te doen als oninteressant afsnijdsel van het echte werk; maar als receptiedocument, en ook als intrinsiek verschijnsel, zijn ze interessant genoeg. Er

laat zich een verband vermoeden met de tendens (ook deze mede met 'verburgerlijking' van het literaire leven samenhangend?) naar korte, sproke-achtige teksten. In dit verband is het bijvoorbeeld opvallend dat het handschrift-Van Hulthem, naast talrijke 'nieuwe' teksten uit het sprokengenre, ook excerpten uit het werk van Maerlant bevat: de Seghergedeelten uit *Historie van Troyen* en een paar kapitels uit de *Spiegel historiael*, die hier als zelfstandige teksten (met een eigen Hulthem-nummer) in de verzameling zijn opgenomen.³⁶ In zekere zin zijn ook de drie eerste boeken van Boendales *Brabantsche yeesten*, ofschoon met bijna 10.000 verzen toch allesbehalve kort te noemen, ten opzichte van de 80.000 van de *Spiegel historiael* als een excerpt te zien; en als De Pauw gelijk heeft met zijn identificatie van hierboven, is het omineus dat in een Gentse burgerboekerij van 1388 reeds de *Heimelijkheid der heimelikheden* met zijn 2158 verzen (voor Maerlants doen een kleintje) *een dic bouc* gevonden wordt.

Willen we tot een algemene slótsom komen over de verhouding tussen Maerlants dichtwerk en de stad, dan is het niet eenvoudig om in de disparate, en vaak nogal incidenteel aandoende, gegevens een grote lijn te zien. Toch lijkt de volgende conclusie, in al haar eenvoud, niet ver bezijden de waarheid. In de dertiende eeuw (dus tijdens Maerlants leven) zal het werk slechts tamelijk incidenteel bij de burgerij beland zijn: want ofschoon geworteld in een wereld waarin ook de stad een prominente factor was, had Maerlants literatuur de (noordelijke) aristocratie als eerste klankbord. Ook in de vijftiende eeuw vindt Maerlants werk bij stad en burgerij slechts vrij gering onthaal: het blijft beperkt tot de *Martijns* en *Spiegel historiael*, en ook die teksten staan bepaald niet in het brandpunt van het literaire leven.

Het relatieve hoogtepunt van de stadsburgerlijke Maerlantreceptie valt in de veertiende eeuw, en zo te zien juist in de periode en de kringen die tot de vroegstgeprofileerde van de literaire burgeremancipatie behoren. Cruciaal moet hierbij zijn geweest dat Maerlant door de voortrekkers van die beweging, auteurs als Jan van Boendale en Jan de Weert, bewonderd werd; en gezien het belang van die bewondering is het zinvol ons nog eenmaal af te vragen waar deze in de kern op neerkomt. *Vader der Dietsche dichtren algader en thooft van allen Dietscen poeten* is Maerlant voor Jan van Boendale, en ook bij Jan de Weert wordt hij vooral geroemd omdat hij, tegen de verdrukking in, de bijbel *in Dietsche ontsloot*. Het lijkt of wij deze bewoordingen moeten lezen met het accent op *Diets*, en of Maerlant door deze auteurs vooral bewonderd wordt omdat hij voorging in de emancipatie van de

Dietse volkstaal tot medium voor serieuze (want met Latijnse bronnen verbonden?) letterkunde.

En gelijk hadden ze. Dat Maerlant deze rol aanvankelijk vooral vervuld had onder aansporing van een Hollands-Zeeuwse aristocratie die, zoals Gysseling heeft vastgesteld,³⁷ binnen de middeleeuwse adel van de Lage Landen als enige daadwerkelijk het Middelnederlands (tegenover Frans en Latijn) voor 'officieel gebruik' bevorderde, sloot allesbehalve uit dat zijn werk ook spoedig weerklank vond bij een (Zuidnederlandse) burgerij die voor haar lectuur al eveneens primair op Middelnederlands was aangewezen. Maerlants relatie tot de burgerij moge met dit alles veel minder direct zijn dan veelal is aangenomen, het neemt niet weg dat hij op deze indirecte wijze wel degelijk heeft bijgedragen tot de literaire zelfverwerkelijking van stad en burgerij, en te beschouwen is als dan wel niet de pionier, maar toch de peetvader daarvan.

HEEROMA, 'GRUUTHUSE'
EN DE GRENZEN VAN HET VAK

Zoals ieder jaar van haar traditierijke bestaan, beraadslaagde de Commissie voor taal- en letterkunde van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde – tevens: redactie van het eerbiedwaardige *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* – ook in haar meivergadering van 1965 over het vergader- en spreekbeurtschema in het komende commissiejaar. De notulen van deze bijeenkomst, opgesteld door secretaris W.J. Caron, vermelden: 'De volgende vergadering zal plaatsvinden op 29 september. De heer Heeroma zal dan spreken over "De liederen van Suster Bertken".' Maar in andere inkt en met een andere pen – de sfeer wordt al echt middeleeuws – heeft Caron de aankondiging van Heeroma's spreekbeurttitel later doorgehaald, en gewijzigd in 'Het lied van Egidius'. Dit was dan ook de titel waaronder het commissielid K. Heeroma sprak toen de vergadering van 29 september 1965 eenmaal daar was. De notulen vatten zijn betoog als volgt samen.

Het lied van Egidius en het lied van Aloëtte, beide overgeleverd in het zgn. Gruuthuse-handschrift, hebben tientallen jaren in bloemlezingen esthetisch gefunctioneerd, d.w.z. geïsoleerd, los van hun oorspronkelijke context. Het eerste is een lied van de vriendschap, een herdenking van een overleden vriend, het tweede heet een natuurlied te zijn, een verbeelding van een hoogopstijgende zingende leeuwerik. Bij nauwkeurig lezen, zelfs zonder context, moet men echter tot de conclusie komen dat Aloëtte een 'hoofs pseudoniem' van een meisje is en het lied van Aloëtte een hoofs minnelied. [...] In het lied van Egidius treffen, in hetzelfde couplet en dus waarschijnlijk wel met elkaar samenhangend, de uitdrukkingen *in de weerelt liden pijn en zinghen een liedekijn*. Het hoeft ons bij het geïsoleerd esthetisch lezen niet bepaald te storen, doordat het lied deze uitdrukkingen wel meeneemt op zijn sterke gevoelsstroom, maar zij vinden in het lied zélf toch geen duidelijke verklaring, zij komen zonder directe motivering uit de lucht vallen. Leest men de beide liederen in de context van het hele handschrift, in het bijzonder in die van de minne-allegorieën die in de uitgave van Carton als het 5e, 6e, 7e en 12e 'gedicht' zijn afgedrukt, dan wordt het duidelijk dat er tussen de dichter der liederen, de vriend Egidius en het meisje dat Aloëtte genoemd wordt, een hoofse driehoeksverhouding bestaan moet hebben. Na de dood van Egidius heeft de dichter tevergeefs getracht de geliefde van de

overledene geheel voor zichzelf te winnen. Zij is tenslotte in een klooster gegaan, maar ook op de hierdoor ontstane afstand is de dichter de hoofse verhouding nog een tijdlang blijven cultiveren. Het lied van Egidius veronderstelt de situatie van het 12e 'gedicht', het lied van Aloëtte die van het 7e. De voorzitter dankt de heer Heeroma voor zijn verrassend en boeiend betoog.

Naar toenmalige Commissieleden thans nog weten te verzekeren, is deze laatste zin een zeer gedempte weergave van de indruk die de voordracht op de vergadering maakte. Collega Heeroma had anderhalf uur lang aan één stuk gesproken, en dat zonder ook maar één aantekening, en met een bevlogenheid die betoverend werkte. Naar verluidt hadden alle aanwezigen na afloop het gevoel tegenwoordig te zijn geweest bij een historische gebeurtenis.

Dat was dan ook het geval, zoals de geschiedenis zou leren. Velen zullen het al hebben begrepen: wat zich op 29 september 1965 in de beslotenheid van de Commissie afspeelde, was de première van Heeroma's revolutionaire, en sindsdien zo geruchtmakende visie op het Middelnederlandse Gruuthusehandschrift. Men kan overigens aarzelen of men hier van visie moet spreken dan wel van visioen – het laatste dan zowel vanwege de weidsheid van Heeroma's inzicht, als om de abruptheid waarmee het zich aan hem openbaarde. Het verhaal is al vaker verteld (in de eerste plaats door Heeroma zelf) maar is veel te bijzonder om ooit te kunnen vervelen en bovendien te belangwekkend om er als irrelevante *petite histoire* aan te kunnen voorbijgaan.

Op 28 juni 1965 bezocht Heeroma in Voorschoten zijn oude studievriend A.L. de Vreese, zoon van de beroemde, in 1938 overleden neerlandicus-mediëvist. Deze De Vreese had zijn leven lang heel de wereld afgereisd om ten behoeve van zijn *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* handschriften op te sporen en te bestuderen; het is niet overdreven te stellen dat nooit voordien noch nadien iemand zoveel Middelnederlandse bronnen heeft gezien als hij. Tot de meest bijzondere ervaringen in dit rijke onderzoekersleven hoorde De Vreese's kennismaking met het Gruuthusehandschrift, waarover ook hij, zo'n dertig jaar vóór Heeroma (op 18 december 1936), een voordracht hield voor eerdergenoemde Commissie van de Maatschappij, die hij als volgt inleidde: 'Ik zou gaarne een en ander mededeelen over en naar aanleiding van een handschrift waar ik 40 jaar lang en meer naar gehengeld heb en dat ik nu eindelijk heb mogen aanschouwen: ik acht mij gelukkig dat ik niet sterven zal, zonder ook dat boek voor de "Bibliotheca Neerlandica Manuscripta" onderzocht en beschreven te hebben.'

De Vreese jr. nu stelde zijn vriend Heeroma op 28 juni 1965 uit de nalatenschap van zijn vader een zeer bijzonder boek ter hand: diens gecollationeerde exemplaar van de Gruuthuse-uitgave van Carton, waarin De Vreese de vele afwijkingen had genoteerd die deze onbevredigende, maar nog steeds wel enige editie ten opzichte van het middeleeuwse handschrift vertoonde. Terug in de trein naar Groningen waar hij hoogleraar was, bladerde Heeroma wat in de editie-Carton. Hij was op dat moment, naar eigen zeggen, 'geen betere kenner van de Gruuthuseproblemen dan iedere andere vakgenoot die zo'n beetje zijn vakliteratuur had bijgehouden.' Maar toen gebeurde het. We laten verder Heeroma zelf aan het woord:

Ik ging zo maar eens wat zitten lezen in die tekst van Carton, niet in de liederen – want die meende ik al wel te kennen –, maar in de allegorische gedichten – die ik nog nooit eerder had gelezen. En toen kreeg ik het gevoel: hier is iets mee. Ik kon thuisgekomen die gedichten niet meer kwijtraken. Ik las de hele tekst van a tot z, en nog eens, en nog eens, de dagen door en zelfs de nachten door. Ik herlas wat ik mij uit de vakliteratuur herinnerde. En toen opeens – het was meen ik in de nacht van 7 op 8 juli – toen had ik het. En de volgende dag zei ik tegen mijn vrouw en kinderen: 'Nu weet ik alles van Egidius', of woorden van gelijke strekking.

Heel de zomer werkte Heeroma aan Gruuthuse voort, en in die periode moet ook de beslissing zijn genomen om in september voor de Commissie niet over Suster Bertken te spreken maar over Egidius – en om het tweede eeuwfeest van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde op te luisteren met een groots boek over dit handschrift, in recordtempo bezorgd door jubileumvoorzitter K. Heeroma. Van de vorderingen van zijn Herculesarbeid hield Heeroma de Commissie nauwkeurig op de hoogte, en de notulen van de vergadering van 19 januari 1966 vermelden bij de rondvraag: 'Heeroma deelt mee dat hij zijn uitgave van het "Gruuthuse"-handschrift persklaar heeft.' Bij de feestelijke viering van het tweede eeuwfeest op 20 mei 1966 kreeg de Beschermvrouwe van de Maatschappij, de Koningin der Nederlanden, het door de firma Brill op vorstelijk formaat uitgevoerde boek overhandigd uit handen van een voorzitter die tevens tekstbezorger was, en voor wie een jaar tevoren Gruuthuse nog nauwelijks meer dan een naam geweest was – en nu lag daar een uitgave van alle 147 liederen uit het handschrift, vrijwel vers voor vers becommentarieerd en voorafgegaan door een reusachtige inleiding van meer dan tweehonderd pagina's. In het toch doorgaans

vrij gezapige wereldje van Maatschappij en medioneerlandistiek was het een sensatie van de allereerste orde.

De visie

Wat niet minder bijdroeg tot die sensatie was het revolutionaire van Heeroma's Gruuthusevisie. Was het handschrift tot dan toe gemeenlijk beschouwd als een weliswaar niet geheel onsamenhangende, maar toch tamelijk diverse verzameling van berijmde gebeden, allegorische gedichten en (liefdes)liederen, tussen circa 1350 en 1420 in de codex bijeengeschreven door een reeks van kopiïsten, volgens Heeroma wordt het boek gekenmerkt door vergaande coherentie, die met name op het conto komt van één formidabele auteurspersoonlijkheid: Jan Moritoen, een van de grootste en meest creatieve dichters uit heel de Middelnederlandse periode, auteur van alle liederen en de belangrijkste gedichten. Bovendien ziet Heeroma een nauwe band tussen Moritoens oeuvre en het overige werk in Gruuthuse, dat van de hand zou zijn van Jan van Hulst, vriend en leermeester van Jan Moritoen, in leeftijd diens meerdere maar in poëtisch talent zijn mindere, zij het altijd nog een respectabel vakman.

Zij beiden zijn de centrale dichterlijke gestalten in een kring van Brugse vrienden, waarvan de leden – mannen en vrouwen – ons in het elfde gedicht bij naam en toenaam worden voorgesteld: een muziek, poëzie, drank en elkaar minnend gezelschap dat samenkwam – aldus een latere publikatie van Heeroma – onder de naam 'Die Blomkin van Brucge'. In nauw contact met deze Brugse blokken stonden ook de penvoerders die het Gruuthusehandschrift hebben geboekstaafd: zij vormden een in teamverband – zij het niet zonder haperingen – werkend scriptorium, en schreven de codex in een tijdsbeslag dat volgens Heeroma veel korter was dan tot dan toe, op gezag van voornamelijk De Vreese, was aangenomen: Gruuthuse bestond niet uit een oude kern met jongere aangroeisels, maar was in korte tijd tot stand gebracht door kopiïsten van zeer verschillende leeftijd (vandaar de ogenschijnlijke dateringsverschillen).

Dit alles zou zich hebben afgespeeld in Brugse burgerkringen in de late veertiende eeuw, de creatieve glorieperiode van Jan Moritoen, de dichter die zijn tijd vooruit was, de flamboyante kunstenaar, 'de Bredero van de veertiende eeuw' met een navenant gepassioneerde levensgeschiedenis, waarvan zijn liederen, aldus nog steeds Heeroma, de vrij directe poëtische neerslag vormen. Centraal in deze levensgeschiedenis staat uiteraard de romantiek: een eerste periode waarin Jan

Moritoen liefde en literatuur wijdde aan het meisje Marie, met daarna de veelbewogen en – bezongen driehoeksverhouding tussen Moritoen, zijn jong gestorven vriend Egidius en diens geliefde Mergriete, die ook na de dood van haar beminde onbereikbaar bleef voor Moritoen en klooster boven dichter prefereerde.

Het is verleidelijk om door te gaan met Heeroma's visie te parafraseren, want zij heeft de onweerstaanbare bekoring van het volstrekt unieke. Het mag met recht worden betwijfeld of ooit iemand zulke vérstrekkende ideeën over welk werk dan ook uit heel de Middelnederlandse letterkunde heeft durven lanceren – in elk geval in de verste verte niet over Gruuthuse. Proberen wij Heeroma's revolutionaire theorie tot een aantal kernpunten te herleiden, dan vallen vier niveaus te onderscheiden. Ten eerste het niveau van 'autorisatie': de liederen zijn te danken aan één, hoogst creatieve dichter. Ten tweede het niveau van 'codicologie': het handschrift is in zijn geheel, vrij kort voor 1400, tot stand gebracht. Ten derde de 'sociologie': het boek behoorde tot een Brugse kring van muzikale burgers, een soort van vroege rederijkerskamer. Tenslotte de 'biografie': het werk van Jan Moritoen getuigt vrijwel doorlopend van diens veelbewogen leven.

De kritiek

Natuurlijk sloeg Heeroma's Gruuthuse-editie in als een bom – maar niet zoals de editeur zich dat had voorgesteld. Hij was trots op zijn grote boek, waarin hij de Nederlandse literatuurgeschiedenis even plotseling als afdoend meende te verrijken met een nieuwe grote dichter, ontdekt door een filoloog die aan de voeten van Albert Verwey dichterlijk had leren lezen. Maar Heeroma's eerste lezers begroetten zijn boek allerm minst als zondagskind uit het sprookjeshuwelijk van wetenschap en dichterschap. Geheel anders dan Heeroma lijkt te hebben verwacht, lokte zijn Gruuthuse-uitgave de hevigste kritiek uit, en werd zij inzet van een van de vurigste polemieken die de geschiedenis van de neerlandistiek heeft opgeleverd.

In die polemiek waren de partijen overzichtelijk verdeeld: het was Heeroma tegen de rest van het vak. Alle recensenten van de Gruuthuse-uitgave wezen Heeroma's ideeën af. Vooral in zijn visie op het handschrift werd hij ernstig gekritiseerd: hij die zelf toegaf 'niet meer dan een eerstejaars-student in de hogeschool der codicologie' te zijn, en die het niettemin had gedurfd lijnrecht tegen het professorale oordeel van De Vreese en Lieftinck in te gaan – en die eigenwijze opvatting vervolgens als uitgangspunt te nemen voor verdergaande specu-

laties. Terecht werd er in de kritiek op gewezen dat Heeroma's betoog als een kaartenhuis was opgebouwd, waarbij de ene verdieping de volgende moet dragen; verwerpt men de argumentatie op een van de basisniveaus – en is het handschrift bijvoorbeeld tóch de vrucht van decennia-lange verzamelwoede van allerlei poëzieliefhebbers – dan stort het hele Gruuthusebouwwerk ineen. Dit geldt voor kritiek op het niveau der codicologie, en meer nog ten aanzien van Heeroma's autorisatie: als niet steeds dezelfde dichter achter de meer dan honderd liederen schuilgaat, liggen de kaarten totaal anders. En ook op dit niveau oogste Heeroma's uitgave forse kritiek, met name ten aanzien van de stilistische 'gidskenmerken' waarmee Heeroma zijn intuïtie – ingeving – dat het hier steeds om dezelfde dichter ging, filologisch aannemelijk trachtte te maken. Moesten veel van die wendingen niet als volkomen stereotiep worden beschouwd, in plaats van als typerend voor Jan Moritoen? Wist men eigenlijk niet nog veel te weinig van Middelnederlandse stilistiek om zulke vérstrekkende uitspraken over autorisatie te kunnen doen? En ook hier sleepte de ene verdieping van Heeroma's constructie de bovenbouw in zijn val mee: waar de autorisatie verviel, ging ook de dichterlijke biografie en bijgevolg de hele vriendenkring in rook op. Zoveel te beter, volgens de recensenten; want het zal niet verbazen dat men al evenmin gecharmeerd was van het doorgedreven biografisme waarmee Heeroma de liederen interpreteerde, soms tot en met hun datering tot op de week in Jan Moritoens leven af en tot in hun gegevens omtrent diens uiterlijk en bioritme.

De toon van al deze kritiek mocht in scherpte variëren, de teneur was unisono: men verwees Heeroma's inleiding naar het rijk der fabelen. En waar deze zijn opvattingen zelf zo trots en theatraal had gepresenteerd, kon het niet uitblijven of recensenten brachten een even scherpe retoriek in stelling om van hun afkeuring blijk te geven. Een illustratief citaat uit een recensie van Overmaat: 'Het zijn louter hypothesen [...] Prof. Heeroma laat er geen gras over groeien. De vaart waarmee hij voortsnel, doet mij denken aan die van Eliza (in *De negerhut van oom Tom*) die, met het kind in de armen vluchtende over de kruierende rivier intuïtief begreep, dat haar veiligheid gelijke tred hield met de haast waarmee zij zich over de ijsschotsen voortbewoog.' Deze recensie werd heet-van-de-naald geschreven, maar toen jaren later in dezelfde *Nieuwe taalgids* een meer gerijpte reactie van de hand van W.P. Gerritsen verscheen, had de kritiek nog niets aan scherpte ingeboet. Om slechts de slotzinnen te citeren: 'Zou Heeroma's inleiding geen wetenschappelijke pretentie hebben, dan zou er alle reden zijn om de auteur te feliciteren met zijn verbeeldingskracht en zijn creatief vermogen. Nu zij die pretentie wél heeft, en dat moet men van

een jubileumuitgave van de Maatschappij toch aannemen, kan ik mijn verontrusting niet verbloemen. Naar mijn mening is de inleiding tot Heeroma's editie van het Gruuthuseliedboek op pijnlijke wijze in strijd met de goede tradities van de Nederlandse filologie.'

De repliek

Het is wel zeker dat al deze kritiek Heeroma hevig heeft aangegrepen; mensen die hem in deze jaren hebben meegemaakt, zijn er nog steeds van onder de indruk. Eénmaal ook heeft Heeroma zelf in geschrifte tot uitdrukking gebracht hoezeer hij zich miskend voelde. In 1972 publiceerde hij samen met Miedema de naamgeografische studie *Perspectief der doopboeken*; in zijn bijdrage zet Heeroma uiteen waarom zijn aandeel in het werk pas vijf jaar later zijn beslag kreeg dan dat van zijn co-auteur: 'Dit boek had vijf jaar eerder kunnen verschijnen, in 1967 in plaats van in 1972. [...] In de herfst van 1966 ben ik aan mijn bijdrage begonnen, eind december was die al een heel eind gevorderd. Toen gebeurde er echter iets in mijn leven waardoor ik totaal uit het lood geslagen werd. Het had niets met dit boek te maken maar wel met mijn wetenschappelijke werk en in het bijzonder met de collegialiteit binnen het vakconvent. Maanden lang heb ik niets kunnen doen en toen ik eindelijk weer aan het schrijven raakte was het mij psychisch onmogelijk verder te gaan waar ik op het fatale ogenblik was blijven steken. Van jaar tot jaar bleef het onafgewerkte manuscript liggen'...

Het niet-kunnen werken waarvan Heeroma hier spreekt, moet niet worden misverstaan; het betekende: niet aan iets anders kunnen werken dan aan Gruuthuse. Heeroma moet in deze periode namelijk juist koortsachtig hebben gewerkt, teneinde al zijn critici prompt van repliek te dienen. Doorgaans was de inkt van hun recensies nog maar nauwelijks droog, of Heeroma had al een weerwoord gereed; meestal zeker zo omvangrijk als de recensie zelf, en gedetailleerd en omstandig ingaand op de opvattingen van zijn opponent, en dat alles in een zeer gedreven stijl, vol van persoonlijke getuigenissen. Een enkele maal bekent hij daarbij omstandig schuld aan vergissingen, zich meestal excuserend voor te weinig specialistische kennis of voor de tijdsdruk waaronder zijn boek tot stand had moeten komen. Soms ook past hij zijn hypothesen aan, en incorporeert hij observaties van zijn critici in zijn eigen visie. Maar steeds betreft het hier per saldo ondergeschikte punten – en op de hoofdpunten houdt Heeroma voet bij stuk.

Zijn argumentatie hierbij is doorgaans tweesporig. In de eerste plaats bestrijdt hij dat de argumenten voor de visie van de critici principieel

sterker zouden zijn dan de zijne: menig criticus mocht het dan voorstellen alsof Heeroma een fantast was en hijzelf de strikte wetenschapsman, volgens Heeroma zijn de opvattingen van zijn critici niet minder sterk doortrokken van een onbewijsbaar interpretatief en dus speculatief element. En daar komt volgens hem een tweede argument bij: dat Heeroma's speculaties zijn ingegeven door een misschien niet rationeel-verdedigbaar, maar daarom nog niet minder serieus te nemen 'kenvermogen': zijn dichtelijk gehoor. Heeroma is immers behalve de professor-filoloog ook nog de dichter Muus Jacobse; geen groot of belangrijk dichter zoals hij zelf de eerste is om toe te geven, maar wel behept met een bijzondere sensibiliteit voor andere dichters. Die gave is bij hem ontwikkeld en dienstbaar gemaakt aan letterkundig onderzoek dankzij het onvergetelijke onderwijs van Albert Verwey, de dichter die professor was geworden en die de jonge Heeroma voor het leven zou doordringen van de noodzaak achter poëzie een dichtelijke persoonlijkheid te zien. 'Wie mijn "Gruuthuse"-boek recht wil doen, moet het in de eerste plaats zien als het werk van een leerling van Verwey,' zei Heeroma; dankzij deze leerschool enerzijds, en de zeer krachtige auteurspersoonlijkheid van de grote dichter Moritoen anderzijds, meende hij erin geslaagd te zijn diens stem over de grens van vele eeuwen te verstaan.

Daarom ook, zo provoceert Heeroma, heeft hij uiteindelijk zelfs maling aan de bewijskracht van zijn traditioneel-filologische argumenten; die heeft hij bijeengezocht om de scholasters te overtuigen, zelf heeft hij aan de kracht van zijn dichtelijk gehoor genoeg. Zijn Gruuthuseboek is ontstaan in de tien dagen vanaf zijn treinreis Vorschoten-Groningen op 28 juni 1965; 'Dat zijn dagen en nachten geweest van een uiterste geestelijke concentratie, zoals een mens maar een enkele maal in zijn leven kan opbrengen. Maar daarna was het boek dan ook in feite klaar, het behoefde alleen nog maar opgeschreven te worden.' In dit verband brengt Heeroma tevens een andere, al even persoonlijke geschiedenis ter sprake: zijn ontdekking van de *Tweede Rose*. In 1958 had Heeroma veel indruk op de vakgenoten gemaakt door in een tot dan toe nooit op elkaar betrokken verzameling Middelnederlandse fragmenten, verspreid gelegen over allerlei bibliotheken, nieuwe resten te herkennen van een tweede vertaling van de Oudfranse *Roman de la Rose*, van de hand van een anonieme, maar daarom niet minder meesterlijke dichter. Zijn ontdekking was alom toegejuicht: ze kon met overtuigende codicologische en literaire argumenten worden gestaafd. Maar ook hier ging aan de logische bewijsvoering een irrationele ingeving vooraf.

Het was allemaal begonnen met een brief van de bekende germanist Gerhard Eis, die Heeroma een onlangs in Beuron opgedoken Middelnederlands fragment ter identificatie had toegezonden. Van het toen gebeurde doet Heeroma als volgt verslag:

Ik kwam thuis om, laten we zeggen, half zes, vond bij de post op mijn schrijfbureau die grote envelop uit Duitsland, maakte hem open, las de begeleidende brief en begon aan het eerste fragment. Las ik de tekst filologisch? Helemaal niet, ik las de verzen. En toen ik die verzen 'hoorde', kreeg ik een heel eigenaardige gewaarwording: 'het is net of ik dit al eens eerder gelezen heb, maar waar?' Ik liep, bijna in trance, naar de middelnederlandse afdeling van mijn boekenkast, mijn blik gleed langs de boekruggen en mijn hand greep, zonder dat ik werkelijk nadacht, naar *Die Rose* van Hein van Aken. Ik bladerde daar even in, maar nee, dit was het niet. Ik zette het boek weer terug in de rij. Vlak ernaast, schuilgaand achter zijn grote broer, een beetje voddig, stond het dunne, brochureachtige 'Toevoegsel [...]'. Onwillekeurig greep ik dat dunne boekje en bladerde ook daarin. En op dat moment had ik mijn ontdekking gedaan: het waren dezelfde verzen! Toen ging ik weer achter mijn bureau zitten, nam snel het afschrift van Eis waarin ik was begonnen te lezen verder door, en jawel hoor, tegen het eind van het eerste fragment las ik [...] het begin van de Rose! Een eerste, haastige filologische controle had mijn ontdekking bevestigd. Ik bekeek de fotocopie die Eis mij had toegestuurd nog eens goed: een dubbelblad met op elke bladzijde drie kolommen van 50 regels. Ik ging weer naar mijn boekenkast, zocht in de inleiding van Verdam naar de beschrijving van het door hem uitgegeven handschrift en las: 'Het fragment bestaat uit 4 bladen in quarto, met 3 kolommen van 50 regels op iedere bladzijde'. Behoorden de fragmenten uit Beuron dan tot dezelfde codex als die uit Leipzig? Het kón haast niet waar zijn, maar het wàs waar. Ook de tweede, codicologische controle leverde een bevestiging op. De hele 'herkenning' van een volslagen onbekende tekst had, met filologische en codicologische 'bewijsvoering' en al, nauwelijks meer dan een kwartier geduurd. Het was inmiddels etenstijd.

Men zal begrijpen waarom Heeroma hier dit verhaal vertelt: destijds had zijn dichterlijk gehoor hem niet bedrogen en had men hem geloofd omdat de filologische bewijsvoering sloot; nu moge dat laatste misschien minder het geval zijn, maar wenst hij evengoed geloofd te worden, want zijn herkenning van Jan Moritoen op het oor is er niet minder om. Maar niet minder begrijpelijk is het dat Heeroma's critici voor dit

weerwoord niet door de knieën gingen, ja sterker nog: er zelfs van afzagen om Heeroma's repliek ook maar een antwoord waard te keuren. Het is nu eenmaal moeilijk argumenteren met collega's die zich beroepen op, zoals Gerritsen het formuleerde, 'een inzicht van hogere orde dan waartoe wetenschap een bijdrage kan leveren'; en de onmiskenbare arrogantie waarmee Heeroma zich op dit talent beriep deed de deur wel definitief dicht.

En zo kreeg Heeroma aangaande Gruuthuse toch het laatste woord; stellig niet omdat men hem gelijk gaf, maar omdat men zich van hem afkeerde. Zelf bleef hij als een bezetene over het handschrift publiceren, waarbij hij allerlei nieuwe ideeën ontwikkelde, deels in het verlengde van eerder werk, soms ook daarvan afstand nemend: zo relativeerde hij in latere artikelen het burgerlijke karakter van de vriendenkring, en bekeerde zich tot het pleidooi van zijn eerste criticus Lieftinck voor een ontstaansmilieu nabij de Brugse aristocratie. En in de slotzinnen van een later artikel over het *Egidiuslied* bespeuren we zelfs iets dat, ten aanzien van het biografische niveau, naar methodische inkeer zweemt: 'methodisch lijkt mij mijn hier aangeboden "close reading" van de poëtische structuur uit in elk geval beter dan mijn vroegere benadering van de veronderstelde dichtsituatie uit. De dichtsituatie moet uit de tekst zelf blijken, moet conclusie zijn en geen uitgangspunt.'

Opmerkelijk genoeg was deze belijdenis van inkeer, verwoord naar aanleiding van de literaire doodsklacht die ook voorwerp had gevormd van Heeroma's eerste voordracht over Gruuthuse, tevens de laatste publikatie terzake van zijn hand. Toen Heeroma op 21 november 1972 overleed, had hij sinds 1965 zo'n duizend bladzijden over Gruuthuse geschreven, naast overigens nog enkele honderden over de Middelnederlandse ridderroman en evenzoveel over de *Reinaert*. Onder die laatste bevindt zich ook een geheel nieuwe interpretatie van dit dierdicht als de poëtische verwerking van een sociaal debat, waarin de dichter Willem, zichzelf in zijn *Reinaert*-personage projecterend, woestend wraak neemt op het hof, zijnde de gevestigde macht van bekrompen, schijnheilige concurrenten die hem in zijn ontembaar individualisme willen fnuiken. Het doet Heeroma's eigen stijl van interpreteren alleen maar recht als wij hier achter Willem en *Reinaert* nog een andere hyperindividualistische persoonlijkheid zichzelf zien projecteren.

De tweede generatie

In de zeven jaar van zijn actieve bemoeienis met Gruuthuse publiceerde Heeroma, zoals gezegd, zo'n duizend pagina's over het handschrift; in de zeven jaar die na zijn overlijden verstreken beliep de Gruuthusestudie nog maar nauwelijks twintig pagina's druks. Dit zal geen toeval zijn: het onderwerp was zoal niet taboe, dan toch besmet geraakt. Wie over Gruuthuse zou schrijven, kon niet om Heeroma en bijbehorende discussie heen; doch men wilde eromheen, en schreef dus niet over Gruuthuse. Pas in de meest recente jaren lijkt zich dit dode tij te keren, nu zich een nieuwe generatie onderzoekers aandient die weer nieuwsgierig raakt naar dat zo bijzondere boek. Wijs geworden door de geschiedenis van het Gruuthuse-onderzoek, beginnen deze onderzoekers zeer voorzichtig: namelijk met de technische, haast waarde vrije analyse van de formele kenmerken van de Gruuthuselyriek, zoals rijmschema's en strofebouw. Men moet dit overigens niet als zwaktebod verstaan: in het moderne onderzoek van buitenlandse middeleeuwse lyriek is immers overduidelijk gebleken dat zulk formeel onderzoek, behalve van intrinsiek belang te zijn, vaak een goede toegangspoort opent naar verderstreckende literairhistorische kwesties.

Het is hier niet de plaats om op de finesses van dit nieuwe Gruuthuse-onderzoek in te gaan, slechts om globaal de uitkomsten te karakteriseren. In 1981 publiceerde Jos Houtsma een kort artikel, waarin hij naging hoe in de opeenvolgende liederen van het Gruuthuseliedboek vrouwelijk en mannelijk rijm elkaar afwisselen. Een in feite vrij simpele serie waarnemingen brengt Houtsma tot de volgende slotsom:

De conclusie uit deze observatie lijkt dwingend. We hebben duidelijk te maken met een zich ontwikkelende norm. En als dat zo is, dan moeten de liederen min of meer in chronologische volgorde in het liedboek zijn opgenomen. [...] Heeroma's aanvankelijke intuïtie dat de liederen het werk zijn van één dichter, wordt door deze conclusie wel enigszins ondersteund. Het is immers weliswaar denkbaar dat de norm die we zien ontstaan die is van een verzamelaar, of van een groep dichters; maar het lijkt toch veel aannemelijker dat wij er zich iets in zien aftekenen van de ontwikkeling van één dichterfiguur. Dus misschien uiteindelijk tóch Jan Moritoen?

Enkele jaren later, in 1984 en 1987, publiceerde Joris Reynaert twee belangwekkende artikelen over het Gruuthuseliedboek. Onderzoek naar de dichtvormen van de liederen, geplaatst tegen de achtergrond van Franse en Duitse genre-ontwikkelingen, brengt ook Reynaert tot de

gedachte dat voor het Gruuthuseliëdboek in hoofdzaak één dichter verantwoordelijk moet worden geacht, waarbij de volgorde van diens werk in het handschrift duidt 'op een dichterschap in ontwikkeling, m.a.w. op een (bij benadering) chronologische ordening van het werk van één auteur.' Het profiel van deze auteur wordt door Reynaert omschreven als 'een lid of gunsteling van de Brugse aristocratie; [...] wel degelijk ook de moderne dichtergestalte die Heeroma in hem heeft willen zien'; literairhistorisch valt de Gruuthusedichter volgens Reynaert het best te plaatsen temidden van laat-veertiende-eeuwse ontwikkelingen – wat in flagrante tegenspraak lijkt met de gezaghebbende datering door De Vreese en Lieftinck van de oudste kern van het handschrift rond het midden van die eeuw, maar weer precies strookt met Heeroma's controversiële visie... Dit vormt voor Reynaert reden om de codicologische discussie over Gruuthuse te herbezien, met als voorlopige slotsom: 'de kwestie van de datering lijkt me zeker niet definitief ten nadele van Heeroma beslecht.'

De meest recente publikatie over het Gruuthuseliëdboek is van de hand van Margreet Rierink. Ook zij neemt formele kenmerken als uitgangspunt, en komt op grond van allerlei feitelijke observaties tot verwante conclusies als Houtsma en Reynaert: het liëdboek bevat de poëzie van in hoofdzaak één dichter, geordend (en ontstaan?) in stijgende complexiteit, waarachter zich een pre-rederijkeriaans gevoel voor taal- en poëziespel laat vermoeden. Ook het slot van Rierinks artikel plaatst zowel het vroegere als het toekomstige Gruuthuse-onderzoek in een opmerkelijk perspectief; naar haar eigen oordeel mogen haar bevindingen 'toch wel enig respect afdwingen voor de geest van enkele ideeën van Heeroma. De thematische samenhang van de liëderen, het toeschrijven van de liëderen aan één dichter en het functioneren van het handschrift in een groep van ingewijden schijnen mij in elk geval niet zo onwaarschijnlijk meer toe.' En in de slotzin van haar doctoraalscriptie, waarvan het artikel uitvloeisel is, staat het nog meer onomwonden: 'Ongetwijfeld heeft Heeroma er in zijn inleiding vaak flink naast gezeten, maar het is mijn stellige overtuiging dat de wetenschap hem op bepaalde punten gelijk zal moeten gaan geven.'

De tussenbalans

Zonder naar overhaaste conclusies te willen doordraven – per slot gaat het hier nog maar om een vrij aarzelend begin van een hernieuwde Gruuthusestudie – mag toch wel worden gesteld dat zich hier iets zeer opmerkelijks lijkt af te tekenen. Had Heeroma dan tóch gelijk? Gaan

we de vier niveaus van zijn revolutionaire theorie nog eens langs. Ten aanzien van de autorisatie lijkt Heeroma's dichterlijk oor hem inderdaad niet te hebben bedrogen – de feitelijke observaties brengen alle drie de hedendaagse onderzoekers, niet weinig tot hun eigen verwondering, tot de gedachte aan een enkelvoudig auteurschap. Ook bij de codicologie lijkt Heeroma, bij al zijn tegendraadsheid, niet zo faliekant te hebben misgegrepen – misschien wel het sterkste bewijs voor de kracht van zijn intuïtie, omdat hij hier immers inging tegen het eensluidend oordeel van de specialisten. En ook de sociologische dimensie van het liedboek zoals Heeroma die schetst is niet alleen romantische, wilde fantasie: het beeld van een Brugse vriendenkring met in het literaire centrum een grote, voor zijn tijd moderne dichter heeft kennelijk ook voor meer nuchtere onderzoekers enige grond.

Het meest twijfelachtig lijkt vooralsnog nog Heeroma's kijk op het biografische niveau. Ook al heeft men recentelijk weinig gepubliceerd dat zijn visie op dit punt lijnrecht weerspreekt – en wie weet dus wat ons nog staat te wachten – deze wordt toch evenmin bevestigd, en het lijkt ook minder waarschijnlijk dat dit alsnog zal gaan gebeuren. Gelukkig maar; anders zou allicht het gevaar bestaan dat we Heeroma's methode gaan verheerlijken. Want ook al levert het recente onderzoek – en daarmee ook dit stuk – in zekere zin een rehabilitatie van diens visie op, we moeten niet vergeten dat die visie op veel punten escaleert tot de meest wilde en gewrongen speculaties, vooral op het niveau waar Heeroma het (liefde)leven van Jan Moritoen via de poëzie reconstrueert, en omgekeerd de interpretatie van de poëzie afstemt op diens veronderstelde biografie. Zo lijkt de hoogst ingenieuze chronologische ordening die Heeroma binnen het oeuvre ziet toch echt een hersenschim te zijn, en heeft hij ook de interpretatie van menig lied vertroebeld door zijn behoefte om literatuur en leven gelijk te stellen.

Een mooi voorbeeld van dit laatste is hoe Heeroma, op grond van onder andere lied 89 (*Mijn boel daer al mijn vreucht an steit*) Jan Moritoen tussen zijn liefdes voor Marie en Mergriete zelfs een periode van herenliefde toedicht. *Boel* is nu eenmaal een Middelnederlandse benaming voor de geliefde, en Heeroma was er zo vast van overtuigd dat elk lyrisch *ic* in het liedboek Moritoen zelf moest representeren, dat in zijn ogen (of liever: oren) het lied geen andere slotsom toeliet – een slotsom overigens die hem eerder zal hebben bekoord dan tegen de borst gestuit, want welke andere Nederlandse dichter zong ook al weer *Van de liefde die vriendschap heet*? Maar wie zich heeft verdiept in de conventies van het middeleeuwse hoofse lied, weet dat dit het subgenre van de 'Frauenstrophe' kent, gedicht door zowel vrouwelijke als mannelijke auteurs, waarin de liefde vanuit het ik-perspectief van

de vrouw bezongen wordt... Zo kan men Heeroma in het algemeen verwijten te weinig mediëvist te zijn om Gruuthuse goed recht te kunnen doen, en dat is geen gering verwijt. Ook moet men vaststellen dat bepaalde van zijn ideeën, juist ook de meer aantrekkelijke, in aanleg soms al door eerdere neerlandici (zoals bijvoorbeeld Kalff en Nelly Geerts) waren geopperd, zij het in nog prille vorm – en terecht heeft de kritiek Heeroma verweten erg weinig respect voor die voorgangers te tonen, en zijn eigen werk te veel te willen voordoen als de oerknal van het Gruuthuse-onderzoek.

Dit moge allemaal zo zijn – maar het is evengoed een feit dat Heeroma's Gruuthusevisie van een zeldzame intuïtie en formidabel inlevingsvermogen getuigt. Krachtens zijn inderdaad uitzonderlijke gaven, en misschien wel juist omdat hij de traditionele wetenschappelijke wegen welbewust vermeed, is hij tot inzichten gekomen die bij een meer brave filoloog voorbij de grenzen van het voorstelbare – en acceptabele – lagen. Misschien is de traditionele mediëvist wel zozeer geketend aan zijn superspecialisme, dat hij geneigd is elk voor hem nieuw object in het platte vlak te situeren van de reusachtige primaire en secundaire literatuur, en alleen kan denken in termen van het gebruikelijke en vertrouwde. Voor dit soort traditionalisme was Heeroma op geen enkele wijze bewerktuigd – in de eerste plaats omdat hij de mediëvistische vakkennis miste, maar vooral omdat hij niet naar traditionalisme taalde. Op zoek naar het uitzonderlijke, en in het volle besef van eigen uitzonderlijkheid, had hij bij Gruuthuse aan zichzelf genoeg – en lijkt daarmee op zeldzaam snelle wijze te zijn doorgedrongen tot een paar heel fundamentele inzichten. Misschien is er soms toch inderdaad een dichter nodig om een andere dichter te vangen.

De moraal

De geschiedenis van Heeroma en Gruuthuse is een geëngageerd verhaal; zo'n verhaal verleidt tot een moraal. Die is wat mij betreft drieledig. In de eerste plaats leren we iets over zieners en zwoegers in de letterkunde. De laatste categorie is kwantitatief stellig de grootste, en ook onmisbaar voor de kwaliteit van het vak als wetenschap. Maar in een vak dat zo sterk is verbonden met de artistieke creativiteit, duikt af en toe een hyperindividualist op, die vaak de schijn op zich laadt een dwaas te zijn – dat soms ook is – maar soms het soort talent kan zijn dat men nog niet meteen geniaal, maar toch uiterst begaafd en creatief moet noemen. Gemeenlijk zal zo iemand zich niet storen aan de geijkte normen van de vakbeoefening, misschien zelfs met een irritante hoogmoed de alom

gerespecteerde grenzen overschrijden. Hij (of zij) lijkt zich daarmee buiten de wetenschap te plaatsen, doet dat in zeker opzicht ook – maar is het toch waard om naar te luisteren: wie weet is het een Heeroma.

De tweede moraal is zonder meer bemoedigend. Het blijkt dat wat bij Heeroma en voor zijn critici nog voorbij de grens lag van het beredeneerbare, door later, zeer gedegen onderzoek, toch op zijn minst ten dele van een solide basis voorzien kan worden. De grenzen van het vak liggen klaarblijkelijk niet onwrikbaar vast, doch kunnen in de loop der tijden worden verlegd. Dat geeft vertrouwen in de voortgang (vooruitgang?) van zo'n 'zachte' wetenschap als die der middeleeuwse letterkunde, die het vooral moet hebben van nieuwe visies op het reeds bekende tekstenmateriaal. En de derde, laatste moraal kan kort en krachtig zijn. Eerst en vooral leert het vervolgverhaal van Gruuthuse hoe spannend ook neerlandistiek kan zijn.

Naschrift

De studie van het Gruuthusehandschrift heeft de laatste jaren duidelijk een nieuw momentum gekregen: zie Reynaert 1989, Rierink 1991 en diverse bijdragen aan Willaert e.a. 1992. Bij dit alles hebben de ideeën van Heeroma een onmiskenbare bekoring behouden. Zie voor een andere intensieve dialoog met Heeroma's werk (dit maal over de *Tweede (Vlaamse) Rose*) Van der Poel 1989.

VOORTGANG OF VOORUITGANG
IN DE STUDIE VAN DE MIDDELNEDERLANDSE
LETTERKUNDE?

Dat de studie van de Middelnederlandse letterkunde, ruim anderhalve eeuw sinds haar begin als wetenschappelijke discipline, nog steeds voortgang vindt, is zonneklaar. Maar maakt het vak ook metterdaad *voortgang*, in die zin dat wij er steeds beter in slagen de geheimen die ons studie-object zo rijkelijk omringen, te ontraadselen? Het zou ons heel wat hoofdbrekens besparen als deze vraag als irrelevant kon worden afgedaan. Daar lijkt trouwens wel het een en ander voor te zeggen. Mag van dit vak namelijk wel voortgang worden gevraagd? Is dat hele voortgangsidee niet al te zeer herkenbaar als een naïef-positivistisch verlichtingsideaal (vgl. Nisbet 1980), ontsproten aan het overoptimistische geloof dat het tot de taak en mogelijkheden van de mens behoort om zichzelf en de wereld vooruit te brengen, bij voorkeur in de richting van volmaaktheid? En voorzover voortgang dan nog als wetenschappelijk doel nastrevenswaardig is, dan toch veeleer in 'harde', vrij technische disciplines, waar men met cijfers kan bewijzen dat men meer is gaan zien, aantonen, weerleggen en verklaren, kortom weten? In geesteswetenschappen daarentegen zou het niet om dergelijke voortgang gaan; en al helemaal niet de historisch georiënteerde literatuurwetenschap. Volgens Maarten van Buuren (1988, 50) is in de literatuurwetenschap voortgang als wetenschappelijke doelstelling 'nauwelijks geloofwaardig'; en die andere pijler van het vak, de geschiedwetenschap, biedt hier al evenmin veel steun. Met Huizinga kunnen we geschiedenis omschrijven als de geestelijke vorm waarin een cultuur zich rekenschap geeft van haar verleden. Met die cultuur verandert ook onherroepelijk de rekenschap van het verleden, en dat zou dus zijn wat van historische vakken de ontwikkeling bepaalt: niet beter, maar anders. Het zou er dus om gaan dat elke nieuwe generatie vanuit veranderende achtergronden andere aspecten van de Middelnederlandse letterkunde interessant vindt – aan ons de taak om die aspecten voor onze eigen tijd te ontdekken. Wij beheren aldus cultureel erfgoed op wetenschappelijke wijze, en ons slagen kan niet concurrerend worden afgemeten aan de prestaties van onze ambtsvoorgangers, eenvoudig omdat het enkel kan leiden tot meten met verschillende maten. Geen wezenlijke voortgang dus in deze wetenschap, veeleer verandering; op dit terrein voortgang te vereisen zou even dwaas zijn als te eisen dat de mode voortgaat, of – in het domein der kunsten zelf – de schilderkunst, of – in de wetenschap – van theologie te vragen

dat zij steeds dichterbij God geraakt, dan wel te menen dat Sartre wel een betere filosoof moet zijn geweest dan Plato. Het zou hier dus niet om de vooruitgang hoeven gaan, en waar die toch zou kunnen worden waargenomen, zou eerder sprake zijn van bij-effect dan van een doel.

Dit relativistische standpunt heeft behalve haar rechtvaardiging ook een onmiskenbare bekoring, in zoverre het historisch iets zeer bevredigends heeft en wat mij betreft zelfs iets uitgesproken chics. Het is ook tactisch bezien zeker niet het slechtste; want het ontslaat ons van een bij voorbaat tot verlies gedoemde concurrentiestrijd met de harde wetenschap der bèta's. Laten zij desgewenst maar stoffen op hun meer, beter, sneller, warmer, kouder, groter, kleiner, wat niet al – meestal ook, zij het minder openlijk: duurder – wij mogen ons koesteren in heel andere verdiensten, met waarden die dan misschien wat minder meetbaar, maar voor de kwaliteit van de cultuur niet minder essentieel zijn. De studie van de Middelnederlandse letterkunde hoeft en kan dus niet vooruit, maar moet wel voort!

Toch vermoed ik dat dit standpunt, hoe comfortabel ook, iets te eenvoudig is. Stellig wordt elke onderzoeker van de Middelnederlandse letterkunde mede gedreven door een soort zendingsdrift om de literairhistorische dimensie van onze cultuur levend te houden. Maar ook denk ik dat zo iemand bij introspectie zal erkennen dat hij of zij toch ook de ambitie heeft om – zoals Burck (1963) het heeft uitgedrukt in een wel niet toevallig nauwelijks te vernederlandsen Duits – op wetenschappelijk gebied 'über die Leistung seiner Vorgänger hinaus einen Fortschritt zu erzielen'. Als expliciet programma is zulke vooruitgang bij mijn weten nooit in ons vak geformuleerd, en zeker niet in deze eeuw¹ (medioneerlandistiek is geen vak voor manifesten) maar impliciet wordt het wel degelijk gehuldigd – getuige talrijke recensies namelijk. Want zoals ongeveer uit literaire kritieken een literatuuropvatting kan worden afgeleid, geven wetenschappelijke recensies dikwijls een vakopvatting prijs; en de studie ervan kan heel wat leren omtrent de 'impliciete poëtica' die het forum van de specialisten erop nahoudt. Ik heb daartoe de recensies doorgenomen die op het gebied der Middelnederlandse letterkunde verschenen zijn in de tachtig jaargangen van *De nieuwe taalgids*, en daar herhaaldelijk geluiden aangetroffen die wijzen op vooruitgang als – impliciete – norm in deze wetenschap.

De meest gebruikte positieve kwalificatie waarin recensenten hun waardering verwoorden, blijft in dat opzicht nog enigmatische in het vage: want als een bepaalde studie of editie als 'een aanwinst' wordt bestempeld, kan het nog alle kanten op.² Maar meestal is daarmee toch ook duidelijk de kant van wetenschappelijke vooruitgang bedoeld,

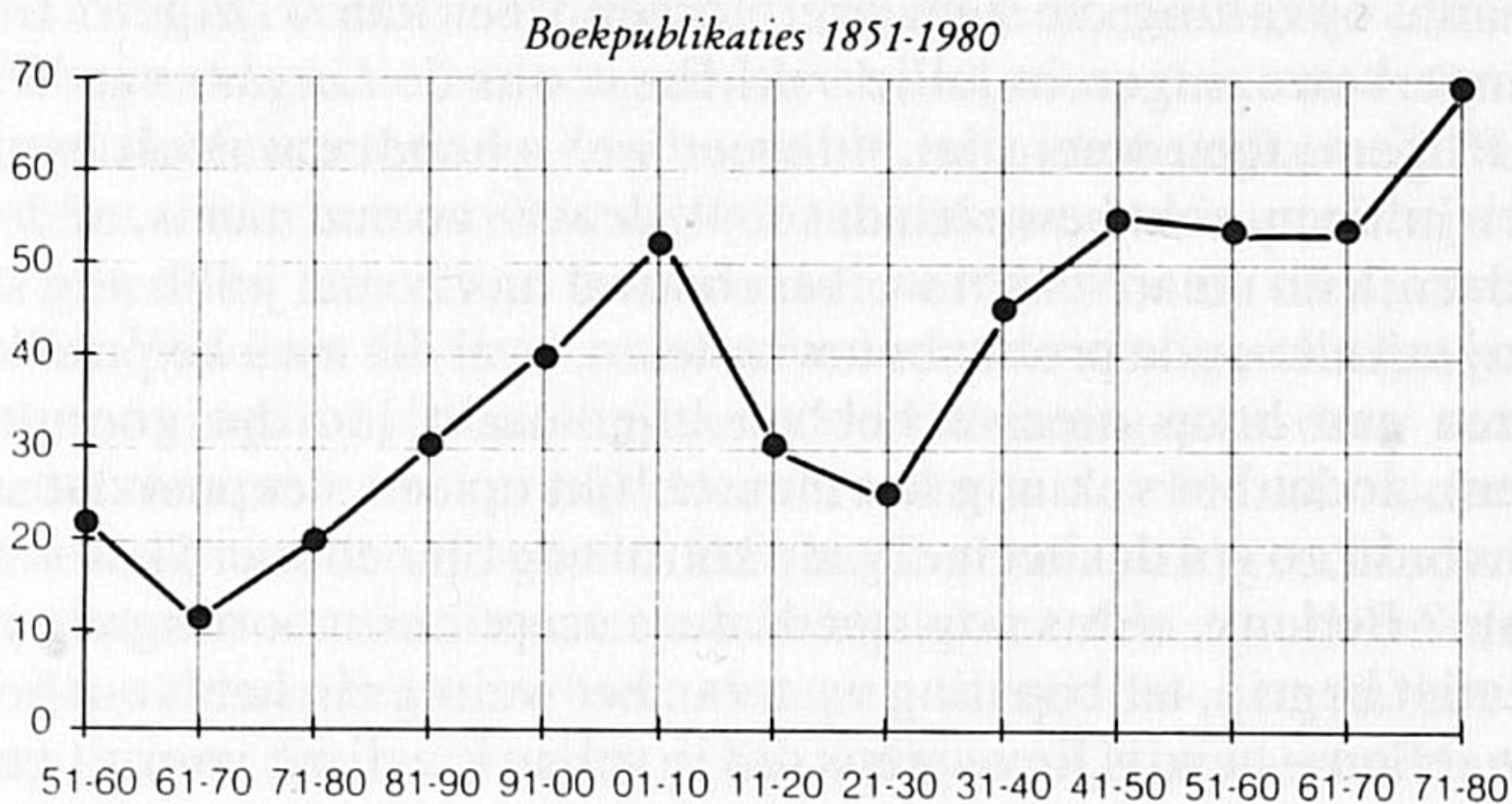
hetgeen nog duidelijker tot uitdrukking komt waar recensenten termen laten vallen als 'verrijking' van kennis of begrip (1964, 46; 1968, 410; 1976, 547), of spreken van een 'bijdrage tot beter begrip' (1981, 444), een 'welkome vermeerdering' (1935, 182) van onze kennis, een studie die 'veel waardevols toevoegt' aan het vak (1946, 187), dan wel ons 'inzicht verdiept' (1968, 410) of op tal van punten 'nieuw licht werpt' (1957, 231). Voor geen misverstand vatbaar is een oordeel als het volgende: 'Ongetwijfeld overtreffen deze bijdragen al wat totnutoe op dit gebied geleverd was' (1931, 153), of uitspraken als over een boek dat het vak 'een stap verder heeft gebracht' (1915, 262) of over een editie die 'in alle opzichten een grote vooruitgang' betekent (1954, 294). Het kan trouwens ook andersom, getuige teleurgestelde recensies als 'ondanks de verdiensten [...] geen vooruitgang' (aangetroffen in *Spiegel der letteren* 1958, 234), of 'een wezenlijke vooruitgang ten opzichte van vorige edities valt niet te constateren' (1978, 73).

Twee kanttekeningen nog bij deze kleine bloemlezing. Uit de context blijkt dat de kwestie van vooruitgang door recensenten niet als bijkomstig wordt beschouwd, maar juist als cruciaal: in veel gevallen gaat het bij de hierboven gereleveerde citaten om de slotzinnen van de recensie. Dus, om een laatste, echt-mediëvistische slotzin van een recensent te citeren: 'Er is duidelijk sprake van een avantgaerde-conceptie' (1981, 452). Ten tweede leeft deze vooruitgangsnorm vrijwel ononderbroken in de recensies voort, waarbij vooral nog moet worden aangetekend dat het simpele feit dat de eerste jaargang van *De nieuwe taalgids* van 1907 dateert, maakt dat al deze tevredenheid over de vooruitgang in dit vakgebied dateert van ná de eerste, grote glorie-tijd der negentiende-eeuwse grootmeesters. Te oordelen naar deze geluiden hebben de ontwikkelingen sindsdien de vooruitgang dus niet mogen drukken.

Maar is dit nu wel zo? Alvorens we ons gaan bewegen op het gladde ijs van kwaliteitsbepaling, is het misschien nuttig eens naar de kwantiteit te kijken. Hierachter volgt een staatje van de wetenschappelijke boekpublicaties betreffende de Middelnederlandse letterkunde, uitgedrukt in aantallen per decennium. De cijfers lijken duidelijk en be-moedigend, juist ook voor onze generatie. De laatste jaren verschijnen er meer boeken over Middelnederlandse letterkunde dan ooit te voren, van de hand van mensen die als onderzoeker allemaal menen iets aan de kennis van dit vakgebied te kunnen toevoegen – met andere woorden: tot enige vooruitgang bij te dragen.³ Ongetwijfeld zullen zij als individu zich hierin soms vergissen, maar het lijkt toch onwaarschijnlijk dat een heel vakgebied aan collectieve zelfoverschatting zou laboreren: van auteurs tot promotoren, en met inbegrip van redacties,

VOORTGANG OF VOORUITGANG?

uitgevers, subsidiegevers, en recensenten. Want om nog één keer bij de laatste groep te verwijlen: de intensiteit waarmee in onze vakre- censies van vooruitgang wordt gerept, lijkt in de laatste jaren zeker niet af te nemen, eerder het omgekeerde, getuige het enthousiasme waarmee bijvoorbeeld bepaalde proefschriften over Hadewijch en *Lantsloot vander Hagedochte* zijn onthaald. Met de vooruitgang van de medioneerlandistiek lijkt dus eigenlijk geen vuiltje aan de lucht te zijn.

Toelichting:

1. De materiaalverzameling waarop deze grafiek berust, kan geen absolute volledigheid pretenderen; het gaat hier dus niet zozeer om de precieze getallen alswel om de globale ontwikkeling.
2. Een voorlopige oriëntatie in de boekproductie van de jaren '80 duidde erop dat de opgaande lijn van de grafiek in dit decennium zal worden voortgezet.
3. Voor de verzameling en interpretatie der gegevens, en een meer principiële gedachtenwisseling over de vooruitgangskwestie, ben ik dank verschuldigd aan een gespreksgroep van promovendi en gevorderde studenten.

Maar voor we aan hoogmoed ten onder gaan, is het hoog tijd om voorzichtiger te worden. Laten we ons vooral niet blindstaren op de grafiek, en 'meer' vlotweg met 'beter' identificeren. Natuurlijk is elke nieuwe facsimile-editie zoals die in de laatste jaren veelvuldig van de pers komen – als uitvloeisel van echte vooruitgang in een ander vak, dat van de foto- en druktechniek – in zekere zin een aanwinst, maar als men dat ook al tot wetenschappelijke vooruitgang proclameert, rekt men het begrip wel erg ver uit: zo ongeveer tot alles wat er nog niet eerder was en toch van waarde is. Een scepticus kan dan ook vragen: wat gaat er bij jullie eigenlijk vooruit? Worden de dissertaties beter, de theorieën meer compleet, de methoden strikter, wordt het begrippenkader scherper gedefinieerd, kan er meer worden verklaard, wordt de argumentatie zuiverder, de consensus groter? Is er meer bewezen, of – bijna nog mooier – meer weerlegd? Weet en begrijpt men thans meer van Mid-

delnederlandse letterkunde dan Jonckbloet en Te Winkel? En als de vooruitgang dan zo manifest is, waarom blijven dan ook zeer oude publikaties in dit vakgebied vaak zo belangrijk, ja sterker nog: is heel veel van hetgeen jullie tegenwoordig publiceren niet ook al in die oude publikaties te vinden, alleen een beetje anders – vooral: ouderwets – geformuleerd? Is het probleem van de oorspronkelijkheid van het slot van de *Beatrijs* inmiddels opgelost, is men het over de interpretatie van de *Reinaert*-proloog inmiddels eens, is de biografie van Maerlant opgehelderd, of is er in al dergelijke gevallen ten hoogste sprake van een dominante opvatting die zich overmorgen weer kan wijzigen? En dan die slingerbewegingen in jullie vak! Eerst was de *Lutgart* van Willem van Affligem, toen weer niet, nu weer wel – houdt dat nooit eens op? Hebben jullie nu echt bewezen dat de *Walewein* zo oud niet is, of denken jullie dat alleen maar? Is het welbeschouwd niet zo dat jullie nog steeds met vrijwel alle oude problemen worstelen, in al die nieuwe publikaties er alleen een hoop nieuwe hebben bijgemaakt (en dat vooruitgang noemen), zodat het vak nog het meeste lijkt op een sleepnet dat steeds voller wordt, zo vol dat het met geen katrol nog binnenboord kan worden getakeld? Bedenk, aldus nog steeds deze scepticus, vooruitgang is een kwalitatief begrip, ter bepaling waarvan het weinig zin heeft om boeken te gaan tellen – bewijs liever eens dat je vak in kwaliteit vooruit gegaan is!

Een dergelijke reactie brengt ons danig in verlegenheid, want te bewijzen valt er hier niet veel. Ten dele ligt dit aan de vooruitgangskwestie zelf – vandaar dat ook in andere, zelfs harde wetenschapsgebieden de vraag naar de vooruitgang veel meer omstreden is dan men als gemakkelijk geïmponeerde buitenstaander soms zou denken. Maar wat de zaak in dit geval, waar het gaat om een historisch-interpretatieve discipline, nog eens te meer compliceert is dat harde bewijzen hier in het algemeen zo dun gezaaid zijn, en dat ook zullen blijven. Natuurlijk komt het sluitende bewijs ook hier wel voor: zo is de prioriteit van *Elckerlijc* boven *Everyman* toch werkelijk filologisch bewijsbaar, en de ontwikkeling van deze redenering door Tigg en Van Mierlo in de jaren 1939-1949 zou men dan ook een overtuigend voorbeeld van, bescheiden maar besliste, wetenschappelijke vooruitgang kunnen noemen. Een casus als deze staat niet alleen: zo mag de Bloemaerdinne-hypothese die het Hadewijchonderzoek zo lang heeft beziggehouden inmiddels toch echt wel als weerlegd worden beschouwd, en ook dat is dus een onmiskenbaar voorbeeld van vooruitgang. Maar voor het overgrote deel is het in ons vak toch niet bewijzen en weerleggen wat de klok slaat, maar hoogstens aannemelijk maken en in twijfel trekken – zeker bij bepaalde openlijk-speculatieve vormen

van mediëvistiek, maar ook waar men een tamelijk stringente methode lijkt te hanteren, zoals bij het moderne versificatorische, het tekstkritische en het dialectologische onderzoek. Niet dat eenieder daar altijd met evenveel recht het omgekeerde kan beweren, maar op essentiële punten is de acceptatie van bepaalde redeneringen op deze terreinen toch hoogstens een kwestie van plausibiliteit, en zelfs wel van – het hoge woord moet er maar uit – geloof.

Dit methodische probleem hebben wij gemeen met vrijwel alle geestes- en zeker alle historische wetenschappen: onze gegevens kunnen stuk voor stuk controleerbaar zijn, hun interpretatie en verzameling in een bepaalde visie is doorgaans toch niet meer dan een voorstel om een bepaald fenomeen op een bepaalde wijze te bekijken. Zo'n interpretatieve visie is in strikte zin niet toetsbaar, en de pretentie dat zij recht zou doen aan enige historische werkelijkheid, blijft oncontroleerbaar. Wel kan de visie meer of minder overtuigend zijn; waarbij de overtuigingskracht stellig mede wordt ingegeven door rationele factoren, maar even zeker ook door de autoriteit en het retorische talent waarmee zij wordt verwoord. Dat heeft (literatuur)geschiedenis gemeen met advocatuur; en net zoals bij advocaten zijn de meest succesvolle vakbeoefenaren hier niet per se zij die het vaakst gelijk hebben, maar die het vaakst gelijk krijgen. Als nu een wetenschap omtrent haar object zo weinig kan bewijzen, dan wordt het ook vrijwel onmogelijk om in die wetenschap vooruitgang te bewijzen. Als men maar zo zelden enig gelijk kan beredeneren, hoe dan ooit objectief vast te stellen dat het vermeende gelijk van vroeger minder juist was dan dat van tegenwoordig? Ten aanzien van de vooruitgangsvraag zullen we het in ons vak dus doorgaans moeten stellen met ontoetsbaarheid-in-het-kwadraat; de overtuiging dat ons vak nog steeds vooruitgang boekt is a fortiori een kwestie van geloof.

Toch denk ik wel dat wij, in alle bescheidenheid en met veel slagen om de arm, kunnen pretenderen dat ons vak nog steeds vooruitgang boekt. Die vooruitgang is zeker niet over de gehele linie van het vak waarneembaar, en waar wel, zeker niet overal evenredig en nimmer lineair – dat zou ook allemaal zeer vreemd zijn in een zo pluriform en musisch vakgebied. Maar het is, geloof ik, toch ook bepaald niet zo dat wij alleen maar in een kringetje draaien zonder ooit wezenlijk verder te komen. Wel is het daarbij goed om nog iets beter duidelijk te maken hoe ik in dit verband vooruitgang zou willen definiëren: bezien vanuit het standpunt van een imaginaire derde, die zich via publikaties op de hoogte wil stellen van de stand van onderzoek der Middelnederlandse letterkunde. Mijn stelling is dat die heden ten dage beter (completer, gede-

tailleerder, juister, diepgaander) geïnformeerd kan worden dan vijftig of honderd jaar geleden. Natuurlijk is dit een vrij lepe definitie van vooruitgang: zo opgevat is achteruitgang in elk geval niet mogelijk, omdat het goede oude steeds in de bibliotheek beschikbaar blijft – men hoeft enkel maar te zorgen dat men het weet te vinden en het leest, wat overigens bij onze massieve vakliteratuur met haar lange halveringstijd nog een probleem apart is. Maar in beginsel hoeft er dus enkel nieuw goed werk bij te komen om van vooruitgang te kunnen blijven spreken – en me dunkt dat het voor weinig twijfel vatbaar is dat wij dat nog steeds mogen beleven.

Er is dus *grosso modo* sprake van een vooruitgangsproces via cumulatieve verrijking van kennis en inzicht. Die vooruitgang speelt zich af op het niveau van het vak als collectief; want laat niemand denken dat de gemiddelde dissertatie beter is geworden, of dat de professoren van vandaag meer weten van de Middelnederlandse letterkunde dan Kalff of Van Mierlo. In het gunstigste geval weten ze meer van minder. Want dat is toch wel de noemer van de vooruitgang in de laatste decennia: de verrijking van het inzicht is vooral verfijning, en de vooruitgang is bereikt door specialisering. Nuchter bezien is dit vrij logisch: toen dit vak rond het midden van de negentiende eeuw vanaf de grond werd opgebouwd, lag natuurlijkerwijze het accent op het vergaren van het relevante materiaal, en het in kaart brengen van het onderzoeksterrein in zijn globale omtrekken. Hiermee gepaard ging een fase van filologisch basiswerk, vooral gestalte kriegend in grote edities die als wetenschappelijke instrumenten konden fungeren voor verder onderzoek. Hoogste prioriteit had toen, en heel begrijpelijk, het ontginnen van het brede onderzoeksterrein. Globaal gezegd kon deze grootse fase rond 1920 als afgesloten worden beschouwd, zeker waar het de teksten betrof die toen (en nu nog wel) de canon van de Middelnederlandse letterkunde vormden: de ridderepiek, het werk van Maerlant, het toneel van vóór de rederijkers. Afgaand op de kwantitatieve grafiek lijkt het alsof het vak het toen even te kwaad heeft gekregen en van de weeromstuit weinig te beginnen wist – al kan dat ook heel goed externe oorzaken hebben, zoals de economische depressie van de crisisjaren. Doch niet te lang daarna is toch de fase van verdieping en specialisering ingetreden, en ook die heeft het vak vooruit gebracht. Ook dit is eigenlijk niet meer dan vanzelfsprekend: de energie en werkkraft die mannen als Jonckbloet, De Vries en Verwijs moesten steken in het bezorgen van tekstuitgaven van honderdduizenden verzen Middelnederlandse letterkunde, konden nu worden besteed aan meer nauwlettende interpretatie; het land dat zij

hadden drooggelegd, kon verder in cultuur worden gebracht. Een rijke oogst vormde het resultaat, en bracht het vak vooruitgang.

Uit een zeer omvangrijke jurisprudentie kies ik hier één casus: de Lancelotcompilatie. Vanaf de vroegste tijden van het vak heeft men het kapitale belang van dit handschrift ingezien; niemand minder dan Jonckbloet heeft het min of meer ontdekt. Maar als we de lijn van het compilatie-onderzoek na Jonckbloet doortrekken naar Te Winkel, Van der Stempel, Draak, Gerritsen, Van Oostrom, Janssens, Lie en Besamusca dan kan men toch niet tot een andere conclusie komen dan dat wij inmiddels, bij alle vragen die nog open zijn en nieuwe die er zijn gerezen, een veel grondiger en verfijnder inzicht hebben gekregen in dit ingewikkelde boek en het complex waarmee het is verbonden dan Jonckbloet had – en in dit geval durf ik zelfs te zeggen dat Jonckbloet het daarmee eens zou zijn. Een en ander laat overigens onverlet dat de grootste sprong voorwaarts op dit terrein nog steeds door Jonckbloet is gemaakt: de man die niet alleen de compilatie ontdekte, uitgaf en voor het eerst ontsloot, maar ook de relatie met de Franse Arturromans in kaart bracht, en en passant ook nog de romanistiek de loefafstak door bij een bezoek van luttele dagen aan de Bibliothèque Nationale binnen de kortste keren tussen de tientallen handschriften van de *Lancelot en prose* dat handschrift aan te wijzen (BN 768) dat nog altijd geldt als een van de allerbelangrijkste Oudfranse bronnen. Wat dat betreft hoeven we echt niet al te trots te zijn dat wij inmiddels weten dat de *Lancelot en prose* jonger is dan Chrétiens *Chevalier de la charrette* en niet andersom zoals Jonckbloet nog meende – die trouwens tussen de bedrijven door ook van deze Oudfranse tekst de eerste uitgave zou bezorgen.

Het illustreert eens te meer: ons vak mag dan als collectief vooruitgang hebben geboekt, op individueel niveau zijn we toch dikwijls kleine jongens vergeleken bij de groten van de negentiende eeuw. Zodat we ter typering van de vooruitgang in ons vakgebied dan toch weer uitkomen op de authentiek-middeleeuwse, inmiddels bijna tot cliché geworden, maar zelden zo toepasselijke beeldspraak van de dwergen op de schouders van de reuzen. Als de dwerg zich uitrekt en ingespannen rondtuurt, ziet hij mogelijk iets verder dan de reus. Het beeld spreekt hier van vérder kijken, maar in dit geval is de vooruitgang toch niet zozeer een kwestie van verbreding van de horizon – al komt ook dit gelukkig voor – als wel te karakteriseren in trefwoorden als nuancering, verfijning, relativering, verdieping, problematisering – allemaal facetten van specialisering. Men zou ook kunnen zeggen: professionalisering, of: verwetenschappelijking, want deze tendens doet zich in heel veel vakken voor, zodat ook wij ons met zoveel andere

wetenschappen de gewetensvraag mogen stellen of de allure van het vak niet onder het reductionisme te lijden heeft, en of de vooruitgang-via-specialisering niet ook zijn duidelijke schaduwzijde heeft. Want de vooruitgang in de compilatie-studie heeft natuurlijk iets zeer betrekkelijks als men bedenkt wat daar allemaal aan intellect, en tijd en geld en menskracht aan ten koste is gelegd, en hoeveel er nog voor nodig is vooraleer de editie-Jonckbloet werkelijk zal zijn verbeterd. Naarmate een wetenschap vordert, wordt haar vooruitgang duur betaald: zie bijvoorbeeld ook het *Corpus-Gysseling* en het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*. Soms lijkt de dynamiek van het vak, om eens een andere beeldspraak te benutten, een beetje op de geschiedenis van het wereldrecord 100 meter hardlopen: kon vroeger het record door liefhebberende lords en dienders bij wijze van spreken nog jaarlijks met een seconde worden bijgesteld, heden ten dage is een horde beroepsatleten in de baan om met supersonisch materiaal en tonnen sponsoring misschien een honderdste seconde sneller te zijn – en dan moet ook de wind nog meewerken.

Daarom hoeft men ook geen overdreven cynicus te zijn om de vooruitgang zoals ik die tot nu toe schetste, als voortgang af te doen. Zeker naar rato van geïnvesteerde moeite, kan men staande houden dat vrij veel van onze vorderingen in meer recente jaren weliswaar kennis en inzicht hebben vergroot – en als zodanig welkom zijn – maar dat het belang ervan voor de ontwikkeling van onze wetenschap toch vaak ook vrij beperkt is, en bijvoorbeeld neerkomt op het kundig invullen van een evidente lege plek, of het herhalen van een beproefde benaderingswijze voor een volgende tekst. ‘Meer van hetzelfde,’ zal de advocaat van de duivel van hierboven champeren, ‘dat noem ik voortgang, geen vooruitgang.’ En erkend moet worden dat als het daarbij blijft, op zijn minst maatschappelijk en misschien zelfs wetenschappelijk, de kille vraag gewettigd is of zo’n vak de grote kosten en moeite nog wel waard is, gemeten ook aan het zeer beperkte publiek dat van die specialistische vorderingen profiteert.

Wil een wetenschap dan ook echte vooruitgang kunnen pretenderen, dan is het zeer gewenst dat zij van tijd tot tijd, in Kossmanns woorden, ‘principieel nieuwe wendingen en interpretaties’ kent.⁴ De grote natuurwetenschappen hebben zulke meer weidse dynamiek, met vrij spectaculaire doorbraken die opeens zeer nieuwe gezichtspunten mogelijk maken – de dwerg gaat opeens een andere kant op kijken, en ziet dan dingen die de reuzen niet voor mogelijk hielden. Het gaat dan om fundamenteel nieuwe inzichten of benaderingen die van het onderzoeksobject heel andere dimensies tonen en veel nieuw onderzoek genereren. Paradigmawisseling is daarvoor dan het mooie woord.

Of de medioneerlandistiek zulke paradigmawisselingen kent, is voor mij minder zeker dan dat zij er behoefte aan zou hebben. Zeker in een wetenschap waarin de interpretatie van losse onderdelen vaak zo sterk gestuurd wordt door concepties, bewust of onbewust, van het geheel, en waarin de zoeklicht-hypotheses domineren, moet bij tijd en wijle het algemene kader worden bijgesteld, wil men niet verstarren in eenzijdigheid. Zeker als ik het zo formuleer, twijfel ik er niet aan of velen zullen menen dat ons vak voorbeelden van zulke grondige heroriëntatie kent, en misschien zelfs dat wij in deze jaren zoiets meeleven. Het kan best zijn – maar het probleem is hier dat de echt belangrijke paradigmatische doorbraken pas achteraf, op ruime afstand in de tijd, waarneembaar zijn. Laten we daarom niet te snel denken dat wij zoiets meemaken: men vindt zijn eigen tijd al gauw dynamisch, en voor een ware, en zeker voor een vruchtbare paradigmawisseling in taal- of literatuurwetenschap is nog iets meer vereist dan dat men aan het meer van Konstanz of in het MIT het grote licht meent te zien schijnen. We moeten dus ernstig oppassen voor zelfbedrog, maar toch waag ik het erop te stellen, dat juist ná de Tweede Wereldoorlog ons vak heeft kunnen profiteren van de ontwikkeling van nieuwe principiële concepten en benaderingen, die voldoen aan een hoofdkenmerk waaraan in de meeste wetenschappen vooruitgang pleegt te worden afgemeten: dat ze vruchtbaar zijn voor heel veel nieuw onderzoek. Dat vele nieuwe onderzoek, daar zitten we thans middenin – en alleen daarom is het al enigszins verklaarbaar dat het nog niet of nauwelijks gestalte heeft gekregen in grote, veelomvattende boeken – laat staan in een nieuwe literatuurgeschiedenis – maar vooralsnog min of meer verstopt zit in allerlei deelstudies en monografieën. Dat betekent ook dat de ware vuurproef voor het nieuwe paradigma nog moet komen, waar het zich zal moeten bewijzen in overtuigende syntheses, die de vergelijking met de grote syntheses van vroeger kunnen doorstaan. Zover is het nog lang niet met de bundels die de moderne mediëvistiek zo kwistig publiceert; mooie initiatieven stuk voor stuk, maar waarin de synthese toch vooral een taak lijkt voor de binder. Wat dat betreft moeten we hier ook niet te vroeg over vooruitgang juichen, maar ik bespeur toch een belofte in twee, overigens sterk verbonden, tendensen in de moderne vakbeoefening: de internationalisering en de historisering.

Van deze beide is de internationalisering misschien wel de meest opvallende tendens. Om het enigszins gechargeerd maar wel kernachtig uit te drukken: waren veel van onze voorgangers in de eerste plaats neerlandicus en daarna pas mediëvist – reden waarom de meeste geschiedschrijvers van onze middeleeuwse letterkunde ook een com-

plete Nederlandse literatuurgeschiedenis voor hun rekening durfden nemen – wij zijn vaak meer mediëvist dan neerlandicus. Men mag deze ontwikkeling gerust het erepredikaat ‘interdisciplinair’ verlenen; maar voorzover zij werkelijk vooruitgang brengt, is het vooruitgang met een schaduwzijde – waarover straks. Doch ontegenzegglijk heeft het er toe geleid dat veel van onze middeleeuwse literatuur in een rijker, en soms toch ook wel juister licht geplaatst is, waarbij ik met name denk aan de waardering van de zo talrijke buitenlandse invloeden die op de Middelnederlandse letterkunde hebben ingewerkt. We moeten niet vergeten dat als wetenschappelijke discipline de negentiende-eeuwse literatuurgeschiedschrijving ontstond onder inspiratie van een wijdverbreid, en in de eigen tijd volkomen verklaarbaar, maar niettemin ook enigszins beperkt nationalisme, waarbinnen een literatuurgeschiedenis vooral de taak toekwam het vaderlandse literaire erfgoed te waarderen. Vanuit een dergelijke achtergrond is het niet onbegrijpelijk dat ‘vreemdtalige’ invloeden bezwaarlijk al te positief konden worden gewaardeerd, en als het ware moesten worden gebagatelliseerd ten gunste van de eigen emancipatie. Zo kon het komen dat de voor de Middelnederlandse letterkunde toch zo essentiële formatieve invloed van het Latijn, het Frans en ook het Duits wel nooit ontkend is, maar toch te vaak als keurslijf is gezien, of tenminste werd ondergewaardeerd. Pas nu ons vak meer Europees geworden is, begint het eerst goed mogelijk te worden de Middelnederlandse letterkunde te beschrijven als met al haar vezels verbonden aan vooral Latijnse en Oudfranse tradities, hetgeen de stoot heeft kunnen geven tot belangrijke nieuwe onderzoekingen: van vertaal- en bewerkingstechniek, van *artes poeticae* en *rhetorica*, van culturele wisselwerking over landsgrenzen heen, waardoor het bijvoorbeeld ook minder moeite kost om het Rijnland niet als een buitenplaats maar als een bakermat van onze literatuurgeschiedenis te zien. In het kader van deze internationalisering van ons vak zijn wij ook zeer gretige lezers geworden van de mediëvistiek in onze nabuurlanden, vanuit het besef dat middeleeuwse ontwikkelingen in wat nu Frankrijk en Duitsland zijn, en niet minder in de culturele onderbouw van de *latinitas*, hun parallellen en hun uitstraling zullen hebben gehad in de literatuur in onze taal.

In zekere zin is deze ontwikkeling tevens manifestatie van de tweede die ik kort zou willen aanduiden: de historisering van het vak. Het loslaten van het nationale perspectief breekt immers met de anachronistische projectie van landsgrenzen en doet aldus meer recht aan middeleeuwse historische verhoudingen. Het is slechts één van de facetten van de ook elders in de literatuurwetenschap waarneembare tendens: de literatuurhistoricus is weer historicus geworden. Natuur-

lijk gaat het hier niet om iets nieuws in strikte zin: het vak is voor een belangrijk deel zelfs uit de geschiedbeoefening voortgekomen, met mannen als Van Wijn als pionier en uitgaven van kronieken als eerste tekstedities. Maar allengs heeft het zich ook verzelfstandigd, als filologische en literaire discipline – gelukkig maar, want anders was het altijd een moederskindje gebleven, en hadden vorige generaties nooit zo goed Middelnederlands geleerd, en hadden wij nooit oog gekregen voor de literaire kant van middeleeuwse letterkunde. Maar in de laatste jaren zien we een vrij manifeste terugkeer naar de historische dimensie. Zeer opvallend is dit natuurlijk waar Middelnederlandse letterkunde nadrukkelijk in een sociale context wordt gesitueerd, zoals bij het bijna overpopulaire mecenaats- en functie-onderzoek. Toch is het zeker niet alleen deze historisering die ik op het oog heb: men zou evengoed van een historiserende tendens kunnen spreken in het vele vruchtbare onderzoek in de sfeer van het middeleeuwse wereldbeeld, de genreconventies en het literatuurbegrip – hetgeen ook onderzoek heeft gestimuleerd naar voordien zo gemakkelijk versmade genres als didactiek, *artes*-teksten, rederijkerij en laatmiddeleeuwse triviaalliteratuur, waarvan men thans beter inziet dat zij, ongeacht of misschien wel juist vanwege hun vreemdheid in modern-esthetisch opzicht, als historisch verschijnsel onderzoek verdienen. Ook geeft het tegenwoordige onderzoek blijk van een vrij verregaande historisering in de sfeer van *esthetica* en *poëtica*, waarbij het classicistische model meer en meer wordt vervangen door een aan de middeleeuwse situatie aangepaste beschrijvingswijze, met noties als register, plurale tantum en binnen- en intertekstuele analogie. Natuurlijk is het nog te vroeg om te voorspellen dat al deze concepten tot het vaste arsenaal van het vak zullen gaan behoren – het lijkt zelfs meer dan waarschijnlijk dat er enkele eendagsvliegen tussen zullen zitten – maar het fundament lijkt mij toch winst, vooruitgang zelfs: de overtuiging namelijk dat middeleeuwse literatuur benaderd dient te worden met een begrippenkader dat bepaald niet zelf middeleeuws hoeft te zijn, maar toch principieel moet proberen recht te doen aan de toenmalige *esthetica*.⁵ Dat dit nooit helemaal zal lukken staat voor mij even vast als dat men het moet proberen, en ik heb de indruk dat ons dat tegenwoordig wel wat beter afgaat dan vroeger.

Tot zover, zeer in het kort, twee van de belangrijkste tendensen in het naoorlogse onderzoek der Middelnederlandse letterkunde. Met enige goede wil zou men de beide kunnen herleiden op één gemeenschappelijke noemer, die men met Jauss de ‘alteriteit’ van de middeleeuwen zou kunnen noemen: het principiële besef dat middeleeuwse literatuur geworteld is in een cultuur die tot in haar fundamenten

anders is dan de onze. Zo geformuleerd kan men het moeilijk iets anders dan vooruitgang noemen – waartoe ik ook wel ben geneigd – mits onder de ruitelijke erkenning dat vooruitgang zich hier eens zo sterk beter geloven dan bewijzen laat. Want terwijl men binnen hetzelfde paradigma wetenschappelijke vooruitgang ook in ons vak nog wel aannemelijk kan maken – zie het voorbeeld van de Lancelotcompilatie, en vele dergelijke meer – is het vrijwel onmogelijk, ook in meer harde wetenschappen, om te beredeneren dat een nieuw paradigma ten opzichte van een vorig een sprong voorwaarts zou betekenen.⁶ Men moet dan immers het onvergelykbare vergelijken. Vaak verhouden in de geesteswetenschappen opeenvolgende paradigma's zich zelfs als elkaars tegendeel: een wonderlijke dynamiek, die vermoedelijk zijn verklaring vindt in het feit dat paradigma's bij ons niet worden ontkracht door bijvoorbeeld ontdekkingen die tot heel andere theorieën nopen, maar eerder uit de mode raken omdat men erop uitgekeken raakt, en logischerwijze omziet naar iets dat nu eens totaal anders is. Een dergelijk mechanisme zou in het ergste geval tot een vruchteloze pendelbeweging kunnen leiden, en het gevaar hiervan wordt zeker niet altijd geheel vermeden; maar toch heb ik de indruk dat de dynamiek van onze paradigma's eerder iets heeft van een wel degelijk vruchtbare dialectiek: in zoverre na actie en reactie een synthese kan komen die de beste elementen van het voorafgaande in zich verbindt. Aan het einde van dit dialectische proces ligt bepaald geen heilstaat, sterker nog: het proces kent helemaal geen einde – maar het leidt wel ergens heen: naar een zeer veelzijdige, verfijnde, rijke medioneerlandistiek namelijk, waarin bijvoorbeeld filologie, bronnenonderzoek, structuuranalyse en receptie-studie daadwerkelijk elkaars complement gaan vormen – vooruitgang dus.

Als dit dan toch vooruitgang is, wordt eens te meer een interessante vraag waaraan wij die te danken hebben. Het lijkt mij dan voor weinig twijfel vatbaar dat de ontwikkelingen die ik zojuist noemde, dat wil zeggen van internationalisering en historisering, in ons vak zijn doorgedrongen vanuit het buitenland.⁷ Bepaald diepzinnig is deze explicatie niet, zij is niet eens een echte verklaring van de ontwikkeling – want zij verschuift de vraag naar, enerzijds, onze gevoeligheid voor de ontwikkelingen elders en, anderzijds, naar het waarom van de ontwikkelingen daar. Om dit te duiden moet men waarschijnlijk sociaalpsycholoog zijn; in elk geval wil ik mij er nu niet aan wagen, en mij beperken tot de vrij oppervlakkige indruk dat onze internationalisering en historisering een afgeleide zijn van een vergelijkbare ontwikkeling in romanistiek, anglistiek, germanistiek en algemene literatuurwetenschap. Daarbij is de internationalisering vermoedelijk

voorafgegaan aan de historisering, waarbij een zeer bijzondere rol mag worden toegedacht aan het grote werk van Curtius uit 1948. Hij heeft, met generatiegenoten als Auerbach, en niet in de laatste plaats vanuit een morele afschuw tegen verse verschrikkingen van hypernationalisme, de stoot gegeven tot de europeanisering van de literatuurwetenschap, met de antieke cultuur als alma mater. Daarmee kregen noties als traditie en continuïteit, gedemonstreerd aan het begrip 'topos', dimensies die voordien nog nauwelijks waren waargenomen. Op enige afstand, maar gedeeltelijk ook in de pas hiermee, won ook het structuralisme veld, dat veel bijdroeg tot de emancipatie van de literaire tekstverklaring als zelfstandige discipline. Vooruitgang was dit alles zeer beslist, vanaf decennia nadien beoordeeld, zoals het op die afstand ook weer geheel verklaarbaar is dat op de golf van onderzoek die er het gevolg van was een tegenbeweging zou volgen. Die bleef dan ook niet uit, toen men weer scherper in ging zien dat literatuur behalve continuïteit ook discontinuïteit vertoont, dat naast traditie ook verandering een factor van belang is, en dat autonomie een assenstelsel vormt met historiciteit. Het paradigma van de historische bepaaldheid van literatuur, van de receptie-esthetica of hoe men het maar wil noemen nam het voortouw – geheel zoals ik hierboven aanstipte in veel opzichten een tegenbeweging na 'Toposforschung' en structuralisme – en eens zo gunstig voor de mediëvistiek, omdat het de middeleeuwen in bescherming nam tegen een dreigende miskennis als – de 'Toposforschung' op haar smalst – een statische cultuur, slap aftreksel van de klassieke oudheid, en juist accent ging leggen op de dynamische zijde van de periode.

Beide paradigma's drongen als gezegd ten onzent door, en bepaald niet pas vijftig jaar na dato zoals Nederlanders het een apocriefe Heine zo graag nazeggen, maar eerder binnen een jaar of tien à vijftien. Niets om ons voor te schamen: alleen al niet omdat het sinds Hoffmann von Fallersleben nooit anders is geweest (of de buitenlandse goeroes nu Grimm, Bédier of Lachmann heetten), en liever dan onszelf op grond van deze achterstand te kleineren, zou ik er iets van kracht in willen zien: het geeft ons de kans ons voordeel te doen met het meest vruchtbare van elders. Dit is al vaak gelukt, want men moet niet vergeten dat juist de studies die in de afgelopen jaren als het meest grensverleggend zijn begroet, ten opzichte van de internationale mediëvistiek een importkarakter droegen: of de geïmporteerde waar nu *artes poeticae* behelsde of registers, opdrachtgevers, carnavalscultuur of burgermoraal. De achterstand heeft zo bezien iets comfortabels, en kan ons helpen behoeden om alle modes na te jagen – en behalve het voordeel van de tijd hebben wij ook nog het ruimtelijke voordeel

waarvan onze cultuur eigenlijk al sinds de middeleeuwen kan profiteren: dat zij openstaat voor invloed uit zowel het romaanse als het germaanse taalgebied. Wat dat betreft is onze internationalisering werkelijk grootscheeps te noemen, waardoor enigszins gechargeerd gesteld van alle neerlandici misschien wel juist de mediëvist, en van de mediëvisten juist de neerlandicus als weinig anderen het gevoel heeft dat hij zijn vakliteratuur ternauwernood kan bijhouden. Alleen al op het gebied der arturistiek verschijnen per jaar tussen de vijfhonderd en duizend publikaties; ik persoonlijk heb de grootste moeite om de illusie vast te houden dat ik de germanistiek voor de periode 1200-1400 een beetje bijstof, terwijl ik in knagende onzekerheid verkeer over wat ik allemaal misloop uit Amerika, Frankrijk en Engeland, om van verder weg gelegen streken maar niet eens te spreken.

En behalve dat er zoveel valt te lezen, moet met al die lectuur dan ook nog eens iets worden gedaan – en hoeveel er nog te doen is, wordt duidelijker naarmate men meer over de grenzen leest. Dit brengt mij ten slotte op enkele kanttekeningen bij de toekomst van ons vak. Uit het onmiddellijk voorafgaande vloeit logisch voort dat wij nog veel vooruitgang kunnen boeken door belangwekkende benaderingen en gezichtspunten uit de buitenlandse mediëvistiek op ons terrein te blijven importeren. Want ofschoon het peil van onze vakbeoefening binnen de neerlandistiek vergelijkenderwijs vrij hoog lijkt – bij een recente beleidsenquête naar de waardering van neerlandistisch werk gingen de drie bovenste plaatsen naar mediëvisten – steekt ons vakgebied in vergelijking tot de mediëvistiek van onze buurlanden toch ontegenzeggelijk wat schamel af, kwantitatief zowel als kwalitatief, zodat men zich in sombere momenten afvraagt hoe het met de studie van de abele spelen gesteld zou zijn als deze in het Engels waren geschreven, en of Veldeke ons nu door politieke of door wetenschappelijke oorzaken nagenoeg uit handen is genomen... Is het eigenlijk niet een beetje genant dat de beste studie over het genre van de Middelnederlandse 'Minnereden' een 'Exkurs' is in het grote boek van Ingeborg Glier? Waar zijn of blijven toch bij ons de boeken, of soms zelfs maar de artikelen, over, bijvoorbeeld, de vele vormen van allegorie, van humor, parodie en ironie in al die zo gevarieerde Middelnederlandse teksten, studies die de aansluiting op belangwekkend buitenlands onderzoek op dit terrein zouden bewerkstelligen? Waar zijn de aan moderne maatstaven beantwoordende monografieën over de Middelnederlandse tak van genres als het heiligenleven, het raadsel, spreuken en al die andere kleine tekstsoorten? En ofschoon met betrekking tot de Middelnederlandse geestelijke letterkunde al veel werk verzet is, zijn we toch nog ver verwijderd van wat eigenlijk alleen bij

Van Mierlo in diens literatuurgeschiedenis enigszins gestalte begon te krijgen: de studie van de geestelijke en wereldlijke letterkunde in hun interferentie. Want hoe historisch verantwoord wij ook menen te werken, de sferen van middeleeuwse geestelijke en wereldlijke cultuur zijn in ons onderzoek nog goeddeels gescheiden domeinen. Ook methodisch zou kruisbestuiving vruchtbaar zijn: zo vraagt het metafoor- en beeldspraakonderzoek rond Hadewijch en Ruusbroec toch dringend om een wereldlijke pendant, terwijl anderzijds aanhangers van *Het woord van eer* zouden kunnen bedenken dat er niet alleen een dergelijk boek te schrijven valt over de teksten van het Brabantse hof, maar misschien nog wel een mooier over de letterkundige bedrijvigheid in het klooster Groenendaal.

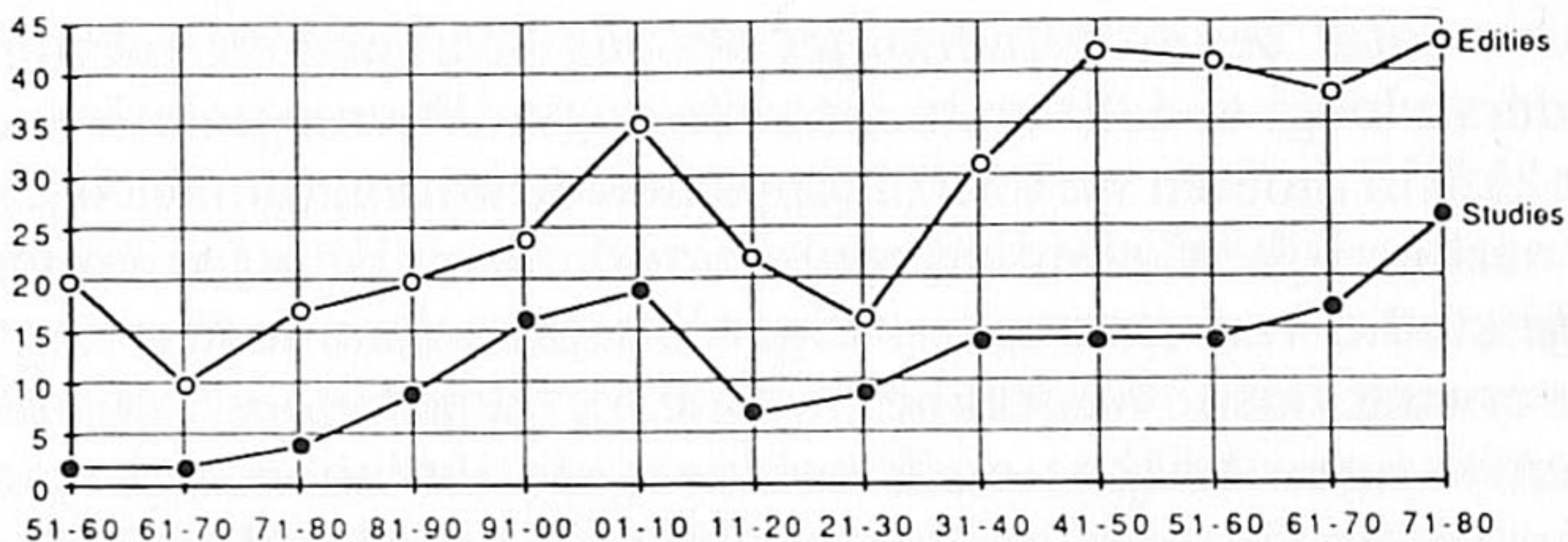
Daarbij zijn de belangwekkende perspectieven voor ons onderzoek waarachtig niet beperkt tot dergelijke modieuze methoden. Thematisch onderzoek bijvoorbeeld wordt, zeker op schaal van monografieën, als benadering internationaal misschien wat sleets gevonden, maar waar zijn intussen de studies over de Middelnederlandse verwerking van het vorstenportret, het heiligenbeeld, het mohammedanisme, het ideaal van schoon- en lelijkheid, de verraadsthematiek, en nog zo ontzettend veel meer? Waarom is er nog steeds geen boek over Middelnederlandse literatuuropvattingen, om nog maar te zwijgen van een literatuurgeschiedenis-nieuwe-stijl zoals ze in de ons omringende landen thans vrijwel jaarlijks van de pers komen?

Enkel een inhaalmanoeuvre ten opzichte van het buitenland zou ons dus al zeer vooruit helpen. (Waarmee weer eens het woord van W.F. Hermans wordt bevestigd, dat niet de leus 'We moeten vooruit' Nederlanders pleegt te activeren, maar de angst 'We mogen niet achterblijven'.) Wel moeten we daarbij oppassen de internationale standaard niet te verheerlijken⁸ en in elk geval voorkomen dat bij al dit importwerk de studie van onze meer 'eigen' literaire fenomenen nog meer wordt verwaarloosd. Want is het in feite niet te gek voor woorden dat, afgezien van een briljant maar ook zeer elementair boekje van Van Mierlo uit 1946, de meest recente monografie over Jacob van Maerlant binnenkort honderd jaar oud is? En is de situatie bij auteurs als Boendale, Velthem en Jan van Leeuwen noemenswaardig beter? En dit zijn dan nog enkel de figuren uit de canon, maar hoeveel kleingoed wacht, na te zijn uitgegeven, in feite niet nog op eerste serieuze bestudering? Dit brengt mij op een punt van werkelijke zorg: dat onze parate kennis van primaire teksten in de praktijk zo is geslonken. Het kennelijke gemak waarmee geleerden als Verdam en Te Winkel wisten te putten uit hun massieve belezenheid in heel de Middelnederlandse letterkunde, is bij ons geworden tot het kunnen dromen van een enkele tekst

– die van ons proefschrift – en een bedrieglijk globale kennis van, pakweg, een twintig andere. Er is de facto dus tóch achteruitgang, en het zal geen toeval zijn dat het hier juist de achterkant van de vooruitgang betreft: nu we meer beschouwend dan beschrijvend bezig zijn, nu we onbekende teksten niet meer bloedig hoeven af te schrijven maar snel fotokopiëren, nu we zeer gespecialiseerd zijn en vooral onze secundaire belezenheid ver over de grenzen uitbreiden, lezen we minder Middelnederlands. Het gevolg is een navrante paradox: we kunnen methodisch misschien meer dan ooit, maar op basis van steeds minder materiaal. Op die manier wordt onze vooruitgang een springprocessie, of erger nog: één stap voorwaarts, twee stappen terug.

Ik zou dus willen pleiten voor het veel meer en breder lezen van primaire teksten, wil onze methodische vooruitgang van een vruchtbare voedingsbodem verzekerd blijven, maar het zal tevens duidelijk zijn geworden dat ik de verdere vooruitgang in het onderzoek *grosso modo* eerder verwacht van nieuwe studies dan van nog meer edities. Zonder te willen verabsoluteren, zou ik de vraag durven stellen of het editoriale werk, met name na de Tweede Wereldoorlog, in ons vak niet al te dominant geworden is.⁹ Men bekijke nogmaals de kwantitatieve grafiek, nu uitgesplitst naar studies en edities; zou het voor een harmonische dynamiek niet beter zijn als, bij beschikbaarheid van deugdelijke tekstuitgaven, de lijn der studies op de curve van edities zou gaan inlopen?

Edities en studies, 1851-1980

Maar, zoals gezegd: we moeten dit niet verabsoluteren, want natuurlijk is het zo dat heel wat werken uit de Middelnederlandse letterkunde nog steeds niet wetenschappelijk bruikbaar uitgegeven zijn, terwijl er ook een pijnlijk tekort is aan moderne studie-uitgaven, juist van canonteksten, die wetenschappelijk bij de tijd zijn en didactisch bevredigend (dat wil zeggen: enthousiasmerend) – in de epiek zijn die van *Reinaert* en *Beatrijs* eerder uitzondering dan regel, en in de lyriek is *Ik zag nooit zo rooden mond*, om het eens onpoëtisch te zeggen,

helemaal een witte raaf, die bovendien niet meer in het vrije veld van de boekhandel te vangen valt. Laat dus niemand met editeursambities zich hier buitengesloten voelen; hoogstens extra goed overwegen welk object de noeste editoriale arbeid het meest waard is.

En achter de edities liggen de boeken zelf. Het lijkt een open deur, maar is iets dat in het onderzoek naar mijn indruk nog te weinig wordt verdisconteerd. De werken van Maerlant zien er voor ons geestesoog uit als de edities, met hun boek- en kapittelindeling, hun inhoudsopgaven, hun royale presentatie, verzorgde typografie en bij wijze van spreken hun registers en hun verzentelling; hoeveel inzichten zouden er nog te winnen zijn omtrent het, vermoedelijk hoogst gevarieerde, praktisch functioneren van Middelnederlandse teksten als we de handschriften eens zouden onderzoeken op hun wijze van tekstpresentatie en -geleding, hun miniaturen(programma) – of het ontbreken hiervan –, hun excerptkarakter en hun varianten, hun marginalia en dergelijke meer? Het is een van de gunstige neveneffecten van de opgang van het receptie-onderzoek dat codicologen en literatuurhistorici elkaar weer meer te vertellen hebben.

Zo hoopgevend als in beginsel onze toenadering tot codicologen zich laat aanzien, zo getroubleerd komt mij onze relatie voor met de taalkundigen. De oude tijden, toen hoogleraren taalkunde per traditie mediëvist waren en mediëvisten een fikse taalkundige bagage hadden, lijken te zijn verkeerd in een vrijwel totale vervreemding heden ten dage. Terwijl de letterkundigen de historici het hof maken, laten zij de taalkundigen in hun eigen sop gaar koken. Het heeft te maken met ontwikkelingen in beide disciplines: terwijl de letterkunde zich van de filologie verwijdert, zoekt de taalkunde het in theorievorming, waardoor de vakken elkaar steeds minder te zeggen hebben. Zij die dit als wetenschappelijke emancipatie zien, vergissen zich deerlijk waar het de medioneerlandistiek betreft, waar nu een generatie dreigt te worden opgeleid die van alles óver Middelnederlandse letterkunde weet, maar eigenlijk geen Middelnederlands kan lezen. Ik zie hierin een vrij acute bedreiging voor de kwaliteit van onze vakbeoefening, als letterkundigen geen filoloog meer zijn en daar nog trots op worden ook. Hier zou een tegenbeweging bepaald welkom zijn,¹⁰ wil een klimaat worden geschapen voor een type onderzoek waarmee ons vak naar mijn taxatie nog fraaie vooruitgang zou kunnen boeken: per slot is literatuurtaal ook taal, en zou er veel te winnen zijn bij, bijvoorbeeld, semantische studies van bepaalde letterkundig interessante woordvelden zoals *eer*, of *wijsheid*, of *scone*. Ook zou zo'n hereniging met de taalkundigen wellicht de stoot kunnen geven tot een soort van onderzoek dat ons vak toch eigenlijk schromelijk heeft verwaarloosd: dat

van de stilistiek (wie leest nog Overdieps *Ferguut?*) – en wie weet aldus zelfs een doorbraak kunnen vormen naar een oude benadering die nu dikwijls wordt verfoeid, maar welbeschouwd toch ook een plaatsje onder de zon verdient: die van het esthetisch oordeel, waarbij het mag en mogelijk wordt om na te gaan waar het hem in zit dat de *Reinaert*-auteur ook zo'n veel beter dichter lijkt dan die van *Lantsloot vander Haghedochte*...

Met dit alles ben ik in deze lange, maar toch ook zeer selectieve en ook subjectieve voorbeschouwing nog slechts perspectieven langsgegaan die men thans kan zien – terwijl het zeker is dat, wie weet binnen hoe korte tijd, er aspecten en benaderingen van Middelnederlandse letterkunde zullen worden ontdekt waarvoor we nu nog blinde vlekken hebben. Ook daarom is het zinvol, om een laatste perspectief te noemen, om meer werk te maken van de bestudering van onze vakgeschiedenis (vgl. Gerritsen 1988): niet alleen uit nieuwsgierigheid naar of respect voor onze grote voorgangers, maar ook omdat zoiets bewust maakt van methode, en vooral van methodische beperkingen (die men bij anderen altijd beter ziet dan bij zichzelf) en aldus de heuristiek van nieuwe invalshoeken kan bevorderen.

Er valt dus nog heel veel te doen. Wat dat betreft zijn wij in ons vak ook eigenlijk nog met veel te weinig mensen, gemeten aan het werk dat nog voorhanden is. Met name de top en subtop van ons vak, de vakgenoten met de vaste aanstellingen, vormen een angstig klein groepje, dat dan ook nog eens alles moet verzorgen: frontlijnonderzoek, beleidscommissies, promotiebegeleiding, de boer op om te populariseren, tijdschriften en reeksen redigeren... Zeker op dit niveau is dringend versterking nodig. Maar ook als onze gelederen daar zouden groeien, dan nog zal het zo blijven dat we met te weinig zijn om al het mogelijke onderzoek daadwerkelijk te ondernemen – en betekent het dat wij keuzes moeten maken. Nu moeten wij vooral voorkomen dat dit tot dirigisme leidt, en dat wij elkaar de wet gaan voorschrijven – maar dat hoeft toch ook niet uit te sluiten dat men de keuze van zijn onderzoeksthema ter discussie stelt. In de eerste plaats mag zoiets een gewetensvraag zijn voor de individuele onderzoeker, die zich af kan vragen of een bepaalde keuze, gemeten aan zijn belangstelling en talenten, de meest opportune is; en ook kan het geen kwaad om nu en dan het reilen en zeilen van ons vak in de groep te gooien. Iets meer discussie kan geen kwaad, want terwijl de sociale wetenschappen wel eens kunnen worden vergeleken met pupillenvoetbal, waarbij alle veldspelers rond de bal zijn samengeklonterd, zijn in ons vak ongeveer even veel ballen in het veld als er spelers zijn, of staat tenminste elke universiteit rondom zijn eigen keeper (lees: pro-

fessor) doeltje te trappen. Ook het recensiewezen is zieltogend: enerzijds symptoom van onderbezetting en overbelasting, anderzijds van een individualisering die contraproductief is. Op zich zijn de doorgaans goede persoonlijke verhoudingen binnen ons vakgebied een zegen die niet genoeg te waarderen valt, maar een meer regelmatige discussie en kritiek hoeft die niet op het spel te zetten.

Tot slot een vrij persoonlijke herinnering. Toen ik zo'n beetje voor het eerst bij mijzelf de ambitie voelde om in het onderzoek van Middelnederlandse letterkunde door te gaan, werd die gedrevenheid niet weinig getemperd door een angst waarvan het me niet zou verbazen als menig-een die kende. Staande voor de overladen boekenkasten op de studie-zaal, met de imposante lijsten van primaire en secundaire literatuur voor ogen en met een zogenaamd vermakelijk bibliografisch *Ganzenbord* in handen dat nog veel meer in het vooruitzicht stelde, bekroop mij de vertwijfeling dat aan dit vak al zoveel was gedaan, dat je toch wel minstens de *Madoc*, of liever nog – het was per slot in Utrecht – het eerste deel van de Lancelotcompilatie moest vinden om in dit vak nog met iets nieuws te kunnen komen. Het was natuurlijk de koudwatervrees van de beginner, en naarmate ik meer in het vakgebied thuisraakte, begon ik in te zien hoeveel er in feite nog in onze bibliotheek ontbreekt. Vermoedelijk is het theoretisch denkbaar dat de interpretatiemogelijkheden van een tekst, zelfs in haar breedste context, ooit min of meer zijn uitgeput, en dat er nauwelijks nog vooruitgang valt te boeken, of het moest zijn het verzamelen en kritisch schiften van reeds geleverd werk – het type onderzoek dat in de commentaartraditie van de klassieke filologie zozeer gebruikelijk is, en waarvan classici (toegegeven: met een borrel op) mij wel eens hebben bekend dat het niet in de laatste plaats zo opportuun was omdat over Vergilius en Horatius werkelijk niets nieuws meer te beweren zou zijn. Ook in ons vak valt zo'n verza-digingspunt theoretisch niet uit te sluiten, en misschien zijn er zelfs teksten waarvoor zoiets kan gelden – waarbij ik bepaald niet denk aan de *Reinaert*, maar dan nog eerder aan *Lantsloot vander Haghedochte*, waar werkelijke vooruitgang – en dat mocht dan ook wel eens, na honderd jaar stilstand – mij binnen overzienbare termijn toch vooral afhankelijk lijkt van de vondst van nieuwe bronnen. Toch is dit veel meer uitzondering dan regel, en vandaar dat naar mijn indruk het ook niet de nieuwe handschriften- of incunabelvondsten zijn die de vooruitgang van ons vak bepalen. Natuurlijk zijn ze meer dan welkom, en zijn er ook in recente jaren op dit gebied nog fraaie resultaten te vermelden: de *Tweede Rose*, het *Alexius*-leven, de *Florigout* om er een paar te noemen, en heel wat in de sfeer van laatmiddeleeuwse triviaal- en

artes-literatuur. Maar de tijden dat men als abonnee van het *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* elk kwartaal nieuw ontdekte Middelnederlandse teksten in de bus kreeg, zijn toch sinds lang voorbij – en niettemin zit er nog meer dan enkel voortgang in ons vak. De vooruitgang is heden ten dage evenwel niet zozeer afhankelijk van nieuwe objecten, als wel van nieuwe vragen en benaderingen, kortom van de nieuwe kijk op het bekende materiaal.

En in verband met deze behoefte aan grensverleggende studies wijs ik tenslotte op de bijzondere rol van dissertaties in ons vak. Heel anders dan in veel andere wetenschappen zijn die het juist die de vooruitgang stuwen: wie een lijstje opmaakt van de belangrijkste boeken in ons vak, zal daar voor zeker driekwart proefschriften op aantreffen. Promotie-onderzoek is een van de belangrijkste vormen van literairhistorisch onderzoek, en vrijwel alle monografieën zijn dissertaties. Misschien moet men dit zelfs enigszins betreuren, en moeten we bezorgd zijn dat zovelen het na een knap proefschrift bij die ene grote studie laten. Maar ook kan het beginnende vakgenoten tot bemoediging strekken. Die grote studies waar zij zo terecht tegenop kijken, over het lied in de middeleeuwen, over de Middelnederlandse vertalingen van het oude en het nieuwe testament, over Jan de Weert, *Des coninx summe* en de Limburgse sermoenen, over Middelnederlandse legenden en exempelen en over Maerlants werken als spiegel van de dertiende eeuw (en meer recente voorbeelden kan men zelf wel invullen), dat zijn allemaal ‘slechts’ proefschriften, geleverd door misschien niet altijd jonge, maar steevast toch tamelijke beginners in dit vak – die niettemin in staat bleken dat vak indrukwekkende diensten te bewijzen. Als gevolg van hún inzet en creativiteit, en die van al die anderen die nu al anderhalve eeuw ons vak verrijken met bescheiden en opvallende, met grote maar ook kleine, met brave en briljante boeken en artikelen werken wij in een traditie die ontzag wekt en verplichtingen schept – maar voorzover ik zie, zijn dat verplichtingen waarmee te leven en te werken valt, en kunnen wij erin slagen die traditie op overtuigende wijze voort, ja zelfs vooruit te helpen.

Naschrift

Veel van de hier gesignaleerde tendensen hebben zich inmiddels binnen de medio-neerlandistiek voortgezet; zie voor een nog recentere barometer Van Oostrom 1991a. Zo is de grafiek van ill. 1 inderdaad scherp voortgestegen: in het decennium 1981-1990 verschenen honderd wetenschappelijke boeken op het terrein der Mid-

VOORTGANG OF VOORUITGANG?

delnederlandse letterkunde. Op één punt is echter een snelle en sterke reactie gekomen: de dominantie van edities boven studies (vgl. ill. 2) is welhaast in het tegendeel verkeerd; vgl. Van Buuren 1991. Van lieverlee dreigt dit een vak te worden zonder 'gewone' tekstuitgaven. Ook op ander gebied heersen er paradoxen: zoals steeds weer moet worden vastgesteld bij NLCM-themagroepen, paart de medioneerlandistiek haar tegenwoordige bloei aan soms schrijnende lacunes op het gebied van repertoria, indices, bibliografieën en ander basiswerk. Tot hoeveel tevredenheid de huidige stand van het vak ook aanleiding mag geven, evenwichtig kan men haar niet noemen; vgl. Gerritsen 1991.

GEMANGELD EN GEKOESTERD
Middeleeuwen tussen literatuur en wetenschap

‘Op een ochtend in augustus van het jaar 1776 stond een sjofel geklede, rijzige heer van stand aan de kade van de Rotterdamse haven. Pijp in de mond, zijn steek nonchalant geplaatst op een pruik die betere tijden had gekend, sloeg hij met grote aandacht de vloot houtaken gade die langzaam richting Dordrecht voer.’ Zo opent hoofdstuk 3 van *Citizens* (in Nederlandse vertaling *Burgers*) van Simon Schama, de man die door Kees Fens ‘een groot schrijver’ is genoemd en die dat naar verluidt het mooist-denkbare compliment vindt – maar die een boek als *Burgers* schreef in zijn hoedanigheid van hoogleraar in de geschiedwetenschap te Harvard. Het citaat is karakteristiek voor de toon die Schama in zijn wetenschappelijke werk aanslaat. Hier klinkt de stem van een verteller.

Terwijl moderne romanciers zich doorgaans verre houden van ouderwetse verhaalconventies, cultiveert de smaakmaker onder de tegenwoordige historici de klassieke middelen ten volle. En men kan zich zelfs afvragen of de tegenstelling niet een causaliteit verbergt in die zin, dat het grote succes van de moderne (tevens modieuze), sterk verhalende geschiedschrijving ten dele ook te danken is aan het ontbreken van traditionele vertellers onder tegenwoordige literaire auteurs. Door zulke kunstgrepen na te laten als te negentiende-eeuws voor hun moderne woorden, zouden deze laatsten een publiek van zich hebben vervreemd dat primair leest om door het pakkende verhaal geboeid te worden, en nu door de historici op deze wenken wordt bediend.

Want hoe dan ook zijn de succesvolle publieksboeken over geschiedenis allemaal sterk verhalend van karakter: het oeuvre van Schama en Barbara Tuchman, van Robert Darnton en Robert Hughes, en natuurlijk ook van Franse geleerden, onder wie markante mediëvisten als Duby, Le Goff en Le Roy Ladurie. Zij zijn allemaal vertellers met een lange adem, aan het woord in boeken die door hun omvang kennelijk meer aantrekken dan afstoten, en waarvan alleen de linnen band al uitstraalt dat we hiermee iets in huis halen dat ons de vakantie of de winter doorhelpt. Maar niet alleen als steun en toeverlaat in vrije uren is de verhalende historicus in tel. Ook binnen wetenschappelijke kring is de opvatting dat veel van de geschiedschrijving een dergelijk verhaal is en moet zijn, op dit moment een open deur. Maar minder dan een generatie terug leek deze zelfde deur voorgoed potdicht, en werd er slechts gemeesmuild over de historicus als mooischrijver.

Geschiedenis was immers wetenschap; en netzomin als het er in, pakweg, de scheikunde toe doet om fraai te schrijven, moest de historicus proberen een stilist te zijn. Het ging om harde feiten, bij voorkeur dienovereenkomstig hardgekookt opgediend.

Het waren de sociale wetenschappen die in dit klimaat model stonden, model ook in die zin dat tellen en meten, liefst longitudinaal en met voldoende statistische betrouwbaarheid, het fundament van werkelijk solide vakbeoefening werd geacht. Alleen zo zou de geschiedbeoefening uit haar pre-wetenschappelijke stadium van onfalsifieerbaar impressionisme te verlossen zijn, om haar partijtje mee te kunnen blazen in het koor van echte wetenschappen. De komst van de computer gaf deze vlucht naar voren vleugels, met als strijdleus de beroemde uitspraak van Emmanuel Le Roy Ladurie: 'de historicus van de toekomst zal programmeur zijn, of hij zal niet zijn.' En binnen twee decennia is deze zelfde Le Roy Ladurie geëvolueerd tot een van de vendelzwaaiers van het vertellersgilde, en handelen zijn boeken niet langer over klimaatgeschiedenis of rurale economie, maar over het wereldbeeld van losbandige kettters of over de mentaliteit achter laat-achttiende-eeuwse volksverhalen. Zeg nooit nooit in de geesteswetenschappen.

Grafiek en ganzeveer

Tegenwoordig geldt het meetbare niet meer als alfa en omega van de geschiedbeoefening, en met de terugtocht van de grafiek herneemt de ganzeveer haar rechten. Vanwaar deze opmerkelijke restauratie? Als ik het goed zie, zijn drie factoren van doorslaggevend belang geweest. In de eerste plaats moesten de hooggespannen verwachtingen van het exacte paradigma wel op teleurstelling uitlopen. De theorie van werken binnen een harde wetenschap mocht nog zo bekoorlijk zijn, de harde praktijk viel toch een beetje tegen. Er was geen allesoverkoepelende theorie om te omhelzen, gesteld tenminste dat men niet tevreden was met banaliteiten of dogmatiek. Terzelfdertijd verging het overigens de literatuurwetenschap niet anders, zodat ook daar de pure theoretici, na enige tijd koning te hebben gekraaid, inmiddels ettelijke toontjes lager zingen en zelfs de ouderwetse comparatisten (in de jaren zeventig beschouwd als deerniswekkende Prikkebenen) weer aan de borst der Algemene Literatuurwetenschap worden gedrukt.

De exactheid van de geesteswetenschappen, ook de geschiedenis, is juist nu zij zo fanatiek is nagejaagd, ook vrij betrekkelijk gebleken; want met de statistiek deed ook het besef dat men daarmee haast

evengoed kan liegen zijn intrede. (Soms lijkt het of juist binnen de mediëvistiek zich de geschiedenis herhaalt: toen Huizinga met zijn gestileerde *Herfsttij* kwam, werd het vak in Nederland gedomineerd door de school van Oppermann, die met de strengste methoden oorkonden als vervalsingen ontmaskerde en een dienovereenkomstig hoge standaard van wetenschappelijkheid nastreefde; inmiddels zijn vrijwel alle van Oppermanns bevindingen op hun beurt verworpen, geldt zijn benadering voor niemand meer als toonbeeld van wetenschappelijkheid, en kent het gedweep met Huizinga geen grenzen.)

Maar behalve dat de hardheid ervan tegenviel, was het vooral een gemis dat de sociaalwetenschappelijke geschiedbeoefening van haar kortstondige aanspraak op de alleenvertegenwoordiging onthief. Weliswaar zijn overal de afdelingen sociaalhistorische en -economische geschiedenis, met alles wat daar aan tijdschriften, congressen en promoties omheen zit, sterk gegroeid – maar zelfs daarbinnen wordt thans toegegeven dat men langs deze weg aan bepaalde historische vragen nimmer toekomt. In andere ‘kampen’, waar men inmiddels uit zijn schulp gekropen is, worden die beperkingen met graagte uitgemeten en neemt men nu een beetje wraak voor de verwijten die eerlang aan ‘boterzachte mooischrijvers’ werden gemaakt. In een van de stellingen bij zijn proefschrift over narratieve geschiedschrijving bracht F.R. Ankersmit het als volgt onder woorden: ‘Veel moderne sociaal-wetenschappelijke geschiedschrijving herinnert aan het Centre Pompidou te Parijs: wat slechts een dienende functie heeft, wordt gepresenteerd als zou het de essentie zijn.’ En inderdaad: hoe informatief het onderzoek naar graanproductie op het Achterhoekse platteland in de Napoleontische tijd ook moge zijn, en hoezeer ook een vergelijkend onderzoek naar lichaamslengte van dienstplichtigen een licht mag werpen op de relatieve welvaart in Zuid- en Noord-Frankrijk over een lange periode, men wil toch ook wel eens iets horen over wat de mens nog meer kan drijven dan het materiële: meer over dromen en idealen, meer over het psychologische en persoonlijke element, meer over politiek en cultuur et cetera. Binnen de ‘harde’ geschiedwetenschap kwam dit niet-procesmatige al gauw tekort, en trouwens: de middeleeuwen tot aan 1400 schoten er doorgaans al helemaal bij in, omdat zich voor genoemde periode welhaast niets statistisch bruikbaar laat kwantificeren.

Zo kwamen zij die in de objectivering der historische wetenschappen heil zagen, van een vrij koude kermis thuis. Niet dat de bijdrage vanuit sociaalwetenschappelijke hoek zich ooit nog zou laten wegcijferen; want al met al heeft het historisch bedrijf wel degelijk een gedaante-

verandering ondergaan die naar het zich laat aanzien blijvend is. Het getal is uit de geschiedwetenschap niet meer weg te denken, en ook menige vlotte essayist probeert zijn visies cijfermatig te staven. De resultaten van de empirische geschiedwetenschap mogen zich dan laten relativieren, het vak raakte wel goed bepaald bij de wenselijkheid van feitelijke onderbouwing. Daar komt nog bij dat tel- en meetwerk extra aantrekkelijkheden heeft voor juist de onervaren onderzoekers, die hierin het zo gewenste concrete houvast vinden – reden waarom het als recept voor doctoraalscripties en proefschriften nog dikwijls opportuun is. En zeker waar zulk vlijtig telwerk wordt geïntegreerd in een breed kader, spreken de bevindingen duidelijke taal; we hebben er niet de slechtste gedeelten van de recente *Algemene geschiedenis der Nederlanden* aan te danken.

Maar men zal niet veel historici meer vinden die het ‘grote werk’ in deze richting zoeken. De een weliswaar veel uitgesprokener dan de ander, zijn de meesten tegenwoordig toch van mening dat de veelvormigheid van het verleden zijn bekroning krijgt in de verhalende synthese, die dan wel kan steunen op getallen, maar tenslotte toch haar kracht zal moeten ontlenen aan het woord waarmee een originele geest, en op noodzakelijkerwijs vrij individuele en ten dele subjectieve wijze, zijn visie presenteert. Waarmee we terug zijn bij het individu, zowel op het niveau van het object als dat van de beschouwer. Voor deze herontdekking van het individuele object spreken de portretten (geschreven, gesproken en gefilmd) van erflaters en andere markante persoonlijkheden ondubbelzinnige taal; en voor de individualistische historici de Schama's en de Tuchmans en de vele mindere goden wier boeken steevast drijven op een hoogstpersoonlijke stijl.

Daarmee zijn we bij de derde factor aangeland: het is bij uitstek deze zeer persoonlijke geschiedbeoefening die zich in grote publieke aandacht kan verheugen. Er is immers geen enkele noodzaak voor het niet-professionele publiek om studies over het verleden ter hand te nemen; de concurrentie op de boekenmarkt is immens, terwijl het boek als medium ook nog een taaie strijd moet leveren met andere vormen van vrijetijdsbesteding. De leek neemt dus alleen de moeite van een lange reis naar het verleden indien hij zich geboeid voelt. Daarvoor is herkenning weliswaar geen absolute voorwaarde – per slot is het juist ook het vreemde, onbekende dat ons in het verleden trekt. Maar die vreemdheid wil een breed publiek wel graag gestalte zien krijgen in medemensen van vlees en bloed, in – net als in echte literatuur – herkenbare personages. De succeshistorici van onze decennia weten dit maar al te goed; en vandaar dat bijvoorbeeld Barbara Tuchman haar publieksboek over de veertiende eeuw liet dragen door een bio-

grafische lijn: het veelbewogen leven van Enguerrand de Coucy, de edelman die protagonist is op het historisch schouwtoneel dat Tuchman ons voor ogen stelt met veel gevoel voor 'human interest'. En Enguerrand is slechts een van de prominenten in het wassenbeeldenmuseum dat moderne historici van het verleden hebben geboetseerd: de molenaar van Ginzburgs *De kaas en de wormen*; de Martin Guerre van Natalie Davis; de tot in de heimelijkheid van hoofd en hart en lendenen invoelbare ketters van *Montaillou*; Guillaume le Maréchal van Duby et cetera.

Het is deze in dubbel opzicht persoonlijke, dramatische en literaire vorm van geschiedschrijving die veel hedendaagse historici tot megasterren in een mediacircus heeft gemaakt, waarmee ze tevens onder druk kwamen om liefst elk jaar met een nieuw opvallend meesterwerk te scoren – met alle gevaar voor roofofbouw, wetenschappelijke gemakzucht en effectbejag van dien. De sceptici laten niet na dit uit te meten, en inderdaad: wie het oeuvre van veel succeshistorici op de wetenschappelijke weegschaal legt, zal niet zelden achteruitgang constateren als het gaat om grondigheid en bezonkenheid. Een briljante geleerde als Robert Darnton lijkt er niet echt op vooruit gegaan sinds hij door zijn schitterende – in de rust van tamelijke anonimiteit geschreven – *The business of enlightenment* in de publieke aandacht kwam te staan, en ook Le Roy Laduries *Les paysans de Languedoc* zal vermoedelijk een langer en rijker wetenschappelijk leven beschoren blijken dan zijn *L'argent, l'amour et la mort en pays d'oc*. Een geleerde hoeft wellicht geen kluizenaar te zijn, maar al die tournees en talkshows eisen onverbiddelijk hun wetenschappelijke tol. Publiek en pen gaan met de vorser op de loop.

Maar terwijl publiekshistorici aan deze verleidingen blootstaan, voelt paradoxaal genoeg ook het gilde der anonieme vakwetenschappers een vergelijkbare druk. Hun ijdelheid is namelijk op voorhand niet kleiner dan die van de megasterren; ook zij hebben hun menselijke trekjes, en voelen zich ongemakkelijk tegenover een buitenwereld in wiens ogen zij het verwijt van vergelijking lezen, en waartegen zij zich moeilijk kunnen verweren zonder de schijn van jaloezie op zich te laden. Natuurlijk moet worden bestreden dat bij het onderzoek de publiciteit de maat der dingen wordt; en het geeft te denken dat ik onlangs iemand volstrekt trouwhartig hoorde spreken over 'mediavistiek' – maar zelfs de grootste 'diehards' zijn toch niet geheel immuun voor het virus van de publieke gunst. En volgens hun eigen criteria mogen zij dat ook niet zijn. Immers: in tijden van bezuiniging zoals wij die aan Nederlandse universiteiten vrijwel permanent beleven, mogen de geesteswetenschappen zich maar al te graag beroepen op

hun algemeen-maatschappelijke naast louter-wetenschappelijke taak: de natie haar cultuur te leren kennen. Zolang echter de vakbeoefening daarmee geen ernst maakt door in die buitenwereld overtuigend op te treden, keert deze pretentie als een boemerang naar de geleerden terug. Dus is over de hele linie sprake van oorzakelijk verband tussen het publieke succes en het verhalende karakter van veel modern historisch werk.

Iets dergelijks lijkt trouwens voor de creatieve literatuur te gelden. Zoals bekend zijn de extreem-geconstrueerde romans maar matig in de markt te slijten. Nu hadden ook de Nederlandse naturalisten in hun eigen tijd nauwelijks enig publiek, en kan ook ditmaal de geschiedenis nog uitwijzen dat auteurs als Ferron en Vogelaar op artistiek gebied hun tijd verre vooruit waren. Maar contemporain bezien is het toch onmiskenbaar dat áls een 'moeilijke' auteur een sterk verhalend boek publiceert – zie *Hersenschimmen*, zie *De aanslag* – de verkoop vele malen groter is, zoals ook Eco heel goed wist toen hij *De naam van de roos* aan de oppervlakte de structuur van een detective meegaf. Ook het laatste 'cultbook' in dit genre, Charles Pallisers *Quincunx*, combineert een filosofisch niveau met een spannend verhaal, en dankt zijn succes voor een groot deel aan het laatste. Volgens Diny Schouten (*Vrij Nederland*, 9 februari 1991) vormen 'dikke leesboeken' momenteel de trend op de Nederlandse romanmarkt; en in hetzelfde spoor beleeft Hella Haasse haar tweede jeugd, en lijkt het slechts een kwestie van tijd tot vanuit de neerlandistiek zal worden verkondigd dat Jan de Hartog toch zo'n onbeduidende schrijver nog niet is.

De hang naar het pakkende verhaal is klaarblijkelijk onuitroeibaar, en gretig dromt het publiek rond zijn vertellers samen, vanaf de markt in Marrakech tot op de Buchmesse. En als het om rasvertellers gaat, mag hier een anonieme kaste wel even worden geprezen: de ouderwetse schoolmeesters, onder wier gehoor generaties muisstil werden. Niemand van hen is ooit maar een fractie zo beroemd of rijk geworden als Simon Schama, maar op diens recept voor geschiedenis als adembenemend verhaal hadden zij al patent voor hij geboren werd. Want het was vooral het vak geschiedenis dat zich voor sfeervolle vertelling leende, al dan niet ondersteund door guur weer buiten en met binnen platen van Isings aan de wand. En bovendien een welvoorzien schoolbibliotheek met historische jeugdverhalen en meer studieuze vertelboeken over het vaderlands (!) verleden. Men hoeft heus niet zo oud te zijn om zich de Gulden Sporen-serie te herinneren, of iets als *Op de vleugels van de tijd*; bestaat dit type boeken nog, of is het (met het vak vaderlandse geschiedenis zelf?) aan de dijk gezet en verdronken door 'meer eigentijdse' probleemboeken en quasi-literatuur?

Stijl en wetenschap

De terugkeer van het verhaal binnen de geschiedwetenschap is zeer opvallend, en op bescheidener schaal lijkt in de (Nederlandse) literatuurwetenschap iets vergelijkbaars aan de hand. Niet dat de grafiek daar ooit een prominente rol gespeeld heeft; maar ook hier heeft men 'verwetenschappelijking' gekend, vooral tot uitdrukking gekomen in de bloei van algemene en theoretische literatuurwetenschap. Waarschijnlijk hangt ook de onderzoekspopulariteit rondom editietechniek, de bibliografie en zelfs de 'close reading' met deze hang naar objectivering samen – en hoezeer deze ook het vak hebben verrijkt en deels zelfs een niet meer weg te denken plaats hebben verworven, het is toch onmiskenbaar dat in de laatste jaren andere genres uit een winterslaap ontwaken.

Binnen de historische Nederlandse letterkunde is opvallend dat het maken van edities, en in het algemeen: de fixatie op één primaire tekst, terrein verliest – tot aan het uiterst zorgelijke opheffen en verramsjen van reeksen tekstedities toe. Toch is de belangstelling voor het literairhistorische object niet afgenomen, misschien zelfs wel integendeel: zij is alleen verschoven (zowel aan de kant van onderzoekers als van lezers) naar het verhaal óver en rondom de teksten, met als blikvangers van deze ontwikkeling de vaak in één adem genoemde – maar ook nogal verschillende – *De Sneeuwpoppen van 1511* en *Het woord van eer*. Waar het de moderne letterkunde betreft is minstens zo opmerkelijk, dat de auteursbiografie een wedergeboorte doormaakt: wat in de jaren zeventig werd beschouwd als wetenschappelijk irrelevante anekdotiek, hooguit gecultiveerd door enkele Couperusadepten maar verder zonder veel belang, wordt nu met prijzen en proefschriften bedacht – en de voorhoede van de moderne literatuurwetenschap haalt de neus niet langer op voor zoiets traditioneels als 'leven en werken'. En ook hier: uitgevers en algemeen publiek spinnen er zijde bij – vooral als de neerlandici-in-kwestie behoren tot de in deze kring verrassend kleine garde van de schrijftalenten.

Want voor het verhaal, in literatuur- en geschiedwetenschap gelijkelijk, geldt uiteraard in hoge mate dat het door zijn stijl moet boeien. De compositie van het boek klemmt zoveel te meer dan als het een strikt-rapporterend wetenschappelijk werk betreft: is daar een heldere, logische opbouw gemeenlijk voldoende, naarmate men meer in de richting van de verhalende synthese opschuift, gaan literaire vormgevingsprincipes nadrukkelijker een woordje meespreken. Ter illustratie een bekentenis uit eigen keuken: dat *Het woord van eer* besluit met het afsterven van de Hollands-Beierse hofliteratuur, is zeker niet alleen

verkozen omdat de lijn van opkomst-bloei-verval in literairhistorisch opzicht zinnig is, maar minstens zozeer omdat het boek aldus mooi tragisch afliep – als een moderne roman. En ook op microniveau is de stijl voor de vertellende historicus voorwerp van aanhoudende zorg: de confidentie van Barbara Tuchman, dat zij haar proza in gedachten voorleest met het oog op zinsritmiek, is tekenend.

Dat de stijl, behalve de man, ook de historicus maakt, wordt thans vooral door Simon Schama uitgedragen. Kenmerkend is hoe hij in het woord vooraf van *Citizens* zijn assistente dankt, van wie hij duidelijk onmisbare steun heeft ondervonden en verklaart dat zij 'did virtually everything for this book except write it'. Zo zit het waarschijnlijk precies – niet alleen met deze Fiona Grigg, maar ook met Schama zelf, wiens aandeel in het boek nu juist heeft ingehouden dat hij het opschreef. Zoals de topchirurg in actie komt op het moment suprême van de operatie, en het openmaken en dichtnaaien van de patiënt aan assistenten overlaat, zo concentreert Schama zijn inspanningen voor een belangrijk deel op formuleren. Dat is de kern van de zaak; het dienend onderzoek kan ook door mindere goden worden uitgevoerd.

Ook al mag het bovenstaande enigszins overdreven zijn, van Herodotus tot en met Kossmann doen de historici hun uiterste best het verleden te belichten in een welverzorgde, literaire stijl. Dit lijkt niet alleen noodzakelijk om niet-kenners te kunnen boeien, maar wel degelijk ook om intrinsieke redenen. Want zoals de geschiedfilosoof Ankersmit met recht heeft opgemerkt, is een zorgvuldige, verfijnde schrijfstijl voorwaarde wil de historicus recht doen aan zijn meestal uiterst complexe stof, waarin grote en kleine verschijnselen en ontwikkelingen doorgaans zo onontwarbaar verweven zijn dat het om te beginnen een aanzienlijke woordenschat, en vervolgens ook een groot compositorisch en beeldend vermogen vereist om de materie uit de verf te laten komen. Genoemde Ankersmit is binnen Nederland stellig de meest uitgesproken voorstander van een geschiedbenadering die – zeker in haar recente, postmoderne gedaante – de essentie van het historisch werk gelegen acht in het verhaal dat de historicus vertelt – een verhaal dat in laatste instantie niet overtuigt omdat het logisch te beredeneren valt, maar omdat het als interpretatie van een onherroepelijk verleden de moderne lezer (vakgenoot en leken) aanspreekt.

In deze opvatting komt de geschiedschrijving de (verhaal)kunst dicht nabij; wat in Huizinga's beroemde intreerede nog schoorvoetend als 'het esthetische bestanddeel' der geschiedkundige voorstellingen werd benoemd, is hier de kwintessens geworden. En omgekeerd kan men het uiterst boeiende werk van Ankersmit, en zeker zijn meest recente publikaties zo lezen dat zich de conclusie opdringt dat Hella

Haasse zo ongeveer 's lands grootste historicus moet zijn. De grens tussen geschiedwetenschap en woordkunst is bij Ankersmit cum suis, zoal niet volledig opgeheven, dan toch verregaand vervaagd; het verschil lijkt vooral gelegen in het feit dat de ene auteur zich wat openlijker in het ene, en de ander in het andere kamp zal profileren – bijvoorbeeld door het sjibbolet van voetnoten.

Tussen reconstructie en projectie

Dat de voorstanders van een meer 'harde', empirische en systematische geschiedwetenschap van een visie als de bovenstaande gruwen, laat zich denken. En ook wat mij betreft gaat deze opvatting te ver. Ondanks alles wil ik graag blijven geloven in een principieel en ook nastrevenswaardig verschil tussen het gestileerde geschiedverhaal en literaire kunst, een verschil dat mij gelegen lijkt – alvorens verderop ook dit gerelativeerd zal moeten worden – in de wijze waarop historicus en pur sang literator tegenover het verleden staan. Misschien is het het eerlijkst hun verschillende posities te karakteriseren waar zij elkaar het meest nabij komen: in de historische roman aan ene zijde, en het literair gekleurde geschiedverhaal aan andere kant. Als concrete voorbeelden weet ik niet beter te doen – de schijn van zelfverheerlijking voor lief nemend – dan *Het woord van eer* te vergelijken met *De naam van de roos*.

De roman van Eco getuigt van een sublieme kennis van de middeleeuwen, en valt – zeker als het gaat om kennismaking met scholastici, monialen, bedelorden en geleerden, kwesties van kerk en staat en ketterij – als introductie in de middeleeuwse (denk)wereld verre te verkiezen boven vrijwel alle studieboeken. Tekenend voor de wetenschappelijke kwaliteiten van het werk is ook ditmaal de receptie: vooraanstaande mediëvisten hebben elkaar verdrongen om *De naam van de roos* te loven. Zouden zij er in het andere geval niet als de kippen bij geweest zijn om historische blunders uit te meten en het boek als 'niet meer dan een roman' te brandmerken? Maar het tegendeel is het geval gebleken; en de ene Droogstoppel die pal na verschijnen geurde met de betweterij dat Eco ten onrechte een mornik Apuleius' *Metamorfosen* van het Grieks in het Latijn vertalen laat (het werk was oorspronkelijk al in het Latijn gesteld), zit zich inmiddels in een hoekje dood te schamen voor zoveel kleingeestigheid.

Maar hoe magistraal en verantwoord Eco's verbeelding van de middeleeuwen ook mag zijn, in eerste en in laatste instantie is het hem toch om iets heel anders te doen. *De naam van de roos* is, als een filosofische roman, vooral een demonstratie (en uiteindelijk: apologie)

van Eco's mens- en wereldbeeld, waarvan humor en humanisme de voornaamste dragers zijn. Wat dat betreft vormen de middeleeuwen in *De naam van de roos* niet meer dan het toneel van handeling, een demonstratieobject – zeer goed gekozen uiteraard, niet alleen omdat het past bij Eco's eruditie, maar ook omdat juist voor deze periode de spanning tussen een gesloten (van abdijs en inquisitie) en een open wereldbeeld (van William van Baskerville en zijn relativisme), en de uiteindelijke – in Eco's ogen – humane superioriteit van laatstgenoemde zich fraai laat thematiseren. Korter gezegd: het gaat om Eco's hedendaagse wereldbeeld; de selectie van middeleeuwse gegevens staat in dienst daarvan.

Zonder de objectiviteit van *Het woord van eer* ook maar in enig opzicht te willen overschatten, meen ik toch te mogen zeggen dat hier de verhouding tussen auteur en object fundamenteel anders ligt. Er is hier althans sprake van een poging om 'l'histoire pour elle-même' te benaderen, om Nederlands meest vereerde historicus maar weer eens aan te halen. Op zoek naar een geschikte proeftuin voor de contextuele benadering van Middelnederlandse teksten, viel indertijd het oog al snel op Hildegarsberch: als dichter tamelijk nauwkeurig plaatsbaar en dateerbaar, weinig onderzocht, en met de relevante bronnen (literair en archivalisch) onder handbereik. Toen bleek dat in het publieksmilieu van Hildegarsberch ook ettelijke andere schrijvers werkzaam waren, lag uitbreiding naar de 'complete' context voor de hand – en was de basis voor *Het woord van eer* gelegd. De selectie van hoofdbronnen werd daarbij geheel gestuurd door wat de historische situatie aan teksten aanbod – preciezer: zoals die zich aan de beschouwer voordeed – en wat dat betreft legden de hoofdstukken zichzelf op. Eigen voorkeuren deden daarbij niet ter zake; het simpele feit dat voorzover bekend geen enkele Middelnederlandse ridderroman met het Hollands-Beierse hof verbonden is, 'versperde' bijvoorbeeld elke liefde voor dit type hofliteratuur de weg. *Het woord van eer* probeert, natuurlijk met inzet van literaire middelen, maar in wezen toch vanuit een klinische, wetenschappelijk-(re)construerende benadering, een stuk van ons literaire verleden te beschrijven en te duiden. Het mens- en wereldbeeld van de auteur zijn daarbij buiten de orde.

Vervolg bovenstaand betoog met nog enkele stappen, en men belandt bij de stelling dat wetenschappelijke geschiedschrijving objectief en waarde vrij zou zijn. Weinig is minder waar. Ook al kan men het métier (proberen te) beoefenen op een wijze die zo zuiver mogelijk is en dus ook rationele wetenschappelijke discussie mogelijk maakt, aan het daadwerkelijke onderzoek gaat meestal iets vooraf dat beslist niet louter rationeel is, doch in hoge mate voor-wetenschappelijk, en vaak

ten nauwste met de persoonlijkheid van de onderzoeker zelf verbonden. Het laat zich vooral gelden in de keuze van methode en object, vooral het laatste. Persoonlijke affiniteit speelt vaak een doorslaggevende rol bij de keuze van het historisch werkterrein.

Het duidelijkst blijkt dit in twee specialismen die de laatste jaren, zeker in Nederland, druk aan de weg getimmerd hebben: de vrouwen- en de homogeschiedenis – beide als wetenschappelijke disciplines ontsproten aan een uitgesproken en gewild emancipatiestreven. Nu lijken dit misschien, wegens hun actualiteit en evidente ideologisering, gemakkelijke en onrepresentatieve voorbeelden. Maar laten we niet vergeten dat ook de ‘strikt-wetenschappelijke’, kwantitatieve benadering van het verleden vaak dreef op sociaal engagement: de afkeer van elites enerzijds, en de behoefte om de anonieme massa stem te geven. In het algemeen trekt trouwens de economisering van ons wereldbeeld diepe sporen in de geschied- en literatuurwetenschap: zodat wij ons zo langzamerhand als drijfveer achter oude oorlogen niets dwingenders dan handelsbelangen kunnen denken, en achter literaire werken opdrachtgevers. Maar op zichzelf is hiermee niets nieuws onder de zon. Een al lang tot statig standaardwerk verheven boek als Ernst Robert Curtius' *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* begon destijds al evenzeer met wetenschappelijke projectie: de behoefte namelijk om een dam op te werpen tegen de barbarij van het nazisme, die Curtius ertoe dreef de culturele eenheid van het avondland te demonstreren – een eenheid die hij vervolgens als vanzelf overbelichtte, maar waarmee hij niettemin de wetenschap de ogen opende voor een dimensie aan tradities (vanaf Homerus tot en met Goethe) die voordien nog nauwelijks was bevroed, en die nog altijd, telkens als het begrip ‘topos’ valt, van invloed is.

Dergelijke voorbeelden zouden zich met tientallen laten vermeerderen, en zelfs met duizenden als men de moeite zou nemen af te dalen tot de correlatie tussen allerlei vormen van projectie in de minder spectaculaire sfeer van scripties en dissertaties. Omdat de mogelijke onderwerpen werkelijk onbepaald zijn, het onderzoek bovendien sterk individueel wordt uitgevoerd (is het oorzaak of gevolg?) en dan ook nog eens niet wordt gebreedeld door de beschikbaarheid van iets als apparatuur, ontstaat in de praktijk een uiterst veelzijdig (en dus ook rommelig, en grillig) wetenschappelijk bedrijf, waarbinnen ieder alle ruimte heeft om onderzoek te doen dat bij zijn of haar karakter past. Trouwens ook om onderzoek te laten dat daar niet bij aansluit: vandaar de, wetenschappelijk gesproken niet wel te verdedigen onderbedeling van een vakgebied als krijgsgeschiedenis ten onzent. En zolang onze letterenfaculteiten voor de dienstplicht zozeer bolwerken van uit- en

afstel zullen blijven, kan het lang duren voor een vak als medioneerlandistiek de vele studies krijgt over de krijgs- en strijdbeschrijvingen waartoe de Middelnederlandse teksten zo overvloedig aanleiding geven.

Kortom, en in overbekende termen: niet alleen het object van het historisch onderzoek, maar ook dat onderzoek zelf heeft zijn historische bepaaldheid. En daarmee ook de waardering die zulk onderzoek geniet – zoals ten overvloede blijkt uit de studies die de afgelopen jaren voortrekkers zijn geweest van onze middeleeuwenmode. *De naam van de roos*: moord en conflicten in een klooster; *Montaillou*: ketterse boeren met hun wilde opvattingen, niet in de laatste plaats *in sexualibus*; *A distant mirror*: chaos van pest, schisma, oorlog en de zwakke mens die temidden van de maalstroom naar wat houvast zoekt. Onder de geleerde mediëvisten is Barbara Tuchman het meest openlijk in de erkenning dat bij haar het middeleeuwenbeeld direct gerelateerd is aan onze eigen tijd: zij ziet (met karakteristiek Amerikaans optimisme) de turbulente veertiende eeuw als een bemoedigend bewijs dat de mensheid zich wel vaker aan de rand van de afgrond staande heeft weten te houden. Vandaar die 'verre spiegel' in haar titel. De uitgever van de Nederlandse vertaling verkoos wat grovere effecten, maar was wel zo gis om het boek *De waanzinnige veertiende eeuw* te noemen; was de titel eenvoudig *De veertiende eeuw* geweest, dan was het boek voor onze tijd niet half zo aantrekkelijk geweest.

Het is het buitenissige dat ons tegenwoordig in het verleden trekt. Veel van de succesboeken over geschiedenis, en zeker die over de middeleeuwen, tonen de lezer de verborgen zijde: de gruwelen der Franse revolutie (Schama), de literaire onderwereld (Darnton), de obscure pauper (Ginzburg), de barokke evenementen (Le Roy Ladurie *Carnaval de Romans*, Pleijs *Sneeuwpoppen*), het verbodene en angstaanjagende (Le Goff). De achterkant van het verleden fascineert ons, ook van de middeleeuwen – de dynamiek van een periode die er op het eerste oog zo braafjes bijligt. Het kan klaarblijkelijk verkeren, ook met de middeleeuwen zelf. Ooit, in de negentiende eeuw, was het 'a dream of order' die de geesten naar de periode lokte: een tijdperk waarin de mens, in Gods bestel, zijn plaats nog kende. Vermoedelijk was het diezelfde reputatie van geordendheid – maar nu als: braafheid, saaiheid, naïveteit – die de middeleeuwen later uit de gunst verdreef. Maar sinds men de wanordelijkheid van het tijdvak heeft ontdekt (en dat van tafelmanieren tot en met de strijd tussen de standen en de seksen), kunnen de middeleeuwen bij ons niet meer stuk. Het is nu zelfs mogelijk dat boeken die voordien obscuur waren (zoals Iris

Origo's *De koopman van Prato*) uit de motteballen worden gehaald en door marktgevoelige uitgevers nieuw leven krijgen ingeblazen.

Een ware kunst

Het zou de wetenschappelijkheid van de (historische) humaniora ten goede komen als men de subjectiviteit die hier zoëven werd belicht, kon isoleren in de fase vóór het eigenlijke onderzoek. Zo kan men zich van biologen indenken dat de keuze om een larf dan wel een leeuw te onderzoeken net zo goed door temperament wordt ingegeven (het zal geen toeval zijn dat zekere romancier het als bioloog hield op ratten en stekelbaarzen) – doch bij het feitelijke onderzoek richt zo'n subjectief moment vervolgens weinig schade aan. Maar in de geesteswetenschappen ligt die verdeling heel wat minder helder, en loopt de onderzoeker van begin tot eind gevaar om in zijn eigen fuik verstrikt te raken. Zo komt de geschiedschrijving dan toch weer gevaarlijk dicht bij 'echte' literatuur: niet enkel het middel (de stijl) is dikwijls identiek, maar ook de annexerende en projecterende geest daarachter – en volgens sommigen zelfs het doel.

In dat geval is men van heel wat zorgen af. Het is er dan historicus en romancier gelijkelijk om te doen om voor de eigen tijd een wereld op te roepen die boeiend wordt gevonden, die ons als interpretatie(voorstel) aanspreekt en als zodanig standhoudt totdat een andere tijdgeest om iets anders vraagt. Dat een deel van deze activiteiten als geofficialiseerde wetenschap behoort tot het domein der universiteit, is dan een erfenis vanuit een naïef-positivistisch tijdperk, die in een postmoderne tijd hoogstens de charme heeft dat zij de erfgenamen van een werkplek en pensioen verzekert. Maar principieel zouden zij eerder bij WVC behoren dan bij Onderwijs en Wetenschappen – al zou het misschien het allermooiste zijn als de aloude troika Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen in ere zou worden hersteld. Maar verder moet vooral een ieder doen wat hij of zij niet laten kan, en zeggen wat hem voor de mond komt. Vrijheid, blijheid, en leve het leesplezier.

Wat minder vrij en vrolijk kunnen zich degenen voelen die bij alle besef van de betrekkelijkheid van elke historische constructie, toch nog zoiets oudbakkens als de waarheid willen achterhalen. Zij kunnen zichzelf de oren (laten) wassen met de mislukkingen van voorgangers. Wie de immense literatuur over Jacob van Maerlant doorneemt, ontmoet daarin een fervent-Vlaamse Maerlant naast een nuchtere Nederlands-Zeeuwse, een vurige vrijdenker naast een vroom katholiek, een burgerlijke naast een aristocratische geest, en zelfs een communisti-

sche – en bij nadere studie blijken deze beelden minstens zoveel van hun subject als hun object bloot te geven. Toch gaan in elke generatie vol goede moed de nieuwe vorsers aan de slag. Jagen zij hersenschimmen na? Misschien niet helemaal, als hun de volgende troost vergund is.

Natuurlijk is het verleden (niet anders dan het heden) veel te veelvormig om ooit door wie ook maar volledig recht te kunnen worden gedaan, tenzij men genoeg neemt met geschiedschrijving die supermicroscopisch, maar dan ook al gauw zeer onbeduidend is. Wie meer wil, zal zichzelf en anderen misleiden. Maar er gloort hoop in die zin, dat in de wirwar van zo'n wetenschap gezichtsbedrog gelukkig wisselend verdeeld is. Meer positief gezegd: dat naarmate meer fuiken worden uitgezet, de vangst in het verleden toeneemt – en daarmee ook het inzicht in de aard en omvang van hetgeen er in die eindeloze zee zwemt. Spitst men dit toe op studie van de Middelnederlandse letterkunde, dan zou het dwaasheid zijn dit vak te houden voor een harde wetenschap als sommige andere – al kunnen onderdelen ervan de toets van vergelijkende wetenschapskritiek heel wel doorstaan. Maar evenzeer zou het onzin zijn te beweren dat ons inzicht in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen nooit verbetert, enkel maar verandert. Wie, pakweg, de literatuurgeschiedenis van Jonckbloet, zelfs in zijn sterkste hoofdstukken – die over de middeleeuwen gaan – opslaat en de huidige stand der medioneerlandistiek kent, zal kunnen bevestigen (en zonodig: bewijzen) dat Jonckbloet niet enkel door zijn schrijfstijl achterhaald is. Wat dat betreft is medioneerlandistiek wel degelijk een wetenschap die net als andere vooruitgang zoekt en boekt. Maar ook is mediëvistiek een vak van modes, juist nu zij zelf zo in de mode is. Maar of dat erg is? Al worden de middeleeuwen misschien wel eens wat erg gemakkelijk gemangeld, per saldo varen ze er toch wel bij, cultureel zowel als wetenschappelijk. Aldus bezien beleven wij in deze jaren een voornamelijk vreugdevolle fase in de driehoeksverhouding tussen wetenschap en literatuur en middeleeuwen.

NOTEN EN LITERATUUR

Noten en literatuur bij 'Onderzoek van opdrachtgevers'

- * Dank aan Herman Pleij en Frank Willaert voor hun commentaar op een eerdere versie.
1. Zie voor eerste aanzetten Kalff 1906, 535, n. 17 en Lievens 1966-1967, alsmede het korte overzicht in Van Oostrom 1983a, 9-10. Wederom (vgl. in dit boek [13]) mag ook K. Heeroma hier met ere worden vermeld; zie bijv., hoe speculatief ook, Heeroma 1973b. Internationaal is de situatie uiteraard aanmerkelijk rooskleuriger, met als hoofdwerken Bumke 1979 en 1986 (hoofdstuk 7), alwaar overvloedige verdere literatuuropgaven.
 2. Zie Marrow 1991, 55.
 3. Maar is het niet té toevallig dat de bekende exemplaren alle stammen uit de kring die tevens het best onderzocht is, nl. het Hollands-Beierse hof? Wellicht liggen nog andere kandidaten verscholen; te denken valt bijv. aan het *Nederrijns moraalboek* en aan de Middelnederlandse vertaling van Christine de Pisan.
 4. Zie voor een recent-ontdekt en kras geval Steer 1990. Een sprekend Middelnederlands voorbeeld biedt Ampe 1971.
 5. Zie Van Mierlo 1944.
 6. Zie voor *Alexanders geesten* Janssens 1985 (overigens doet de Middelhoogduitse dichter Ulrich von Etzenbach in diens vertaling van de *Alexandreïs* op de parallelle plaats iets vergelijkbaars in de richting van zijn opdrachtgever); voor Fierabras Kalff 1886, 178-179; voor Segher zie hierna [3], Janssens 1987b, 80-83, en een toekomstige publikatie van Van Anrooij. Overigens zijn dergelijke heraldische knipoogjes ook een belangrijk signaal voor het interpretatiekader van het werk: kennelijk was er sprake van een (gedroomde) associatie tussen hoofdfiguur en opdrachtgever.
 7. Vgl. Van Oostrom 1991b, 142. Het lijkt mij dan ook zeker dat veel subtiele toespelingen in middeleeuwse literatuur volstrekt onbegrijpelijk of zelfs onherkenbaar zijn geworden; denk in dit verband bijv. aan de curieuze Cleas vanden Briele in Maerlants *Torec* (vgl. Heeroma 1973b).
 8. Dit mede ten antwoord op de verwondering van Ebels-Hoving 1990, wier kritiek ook anderszins nogal eens van onbegrip getuigt: vgl. Van Oostrom 1990 en Marrow 1991, 54, n. 2.
 9. Zie Arkenbout 1985, 130; duidt overigens het feit dat dit gegeven min of meer bij toeval werd gevonden in een voor ons vak tamelijk excentrische publikatie erop dat er ook op dit gebied meer moet zijn? Aan drs. Robert Stein dank ik een ander voorbeeld: de betaling in 1447 van 200 Rijnse guldens door de Bourgondische hertog van Brabant aan zijn secretaris Edmond de Dynter, o.a. *pour recompensation de la paine et labour qu' il a prins pour faire ung livre de certaines croniques du pays et duchié de Brabant* (e.e.a. in het Latijn); het verschil in honorering weerspiegelt de werelden van de Voornse schoolmeester en de Bourgondische secretaris!
 10. Aldus een brief van mevr. Leroy dd. 15 april 1992; t.z.t. uitvoeriger hierover in haar dissertatie.
 11. Zie Warlop 1971, 61, n. 4.
 12. Vgl. Nijsten 1992. Voor kennismaking met de hoogontwikkelde hofliteratuur van China en Japan zie De Bruijn e.a. 1986.

13. Zie voor treffende voorbeelden uit de middeleeuwse Nederlanden Mekking 1991 en 1992.
14. Vgl. Van Houts 1991 en Tyson 1979.
15. Vgl. Van Anrooij 1991 en Van Leusden 1986.
16. Vgl. hierna, aanduidenderwijs, [3] en [4]; dr. A.L. Hage bereidt op dit gebied een studie voor.
17. Wat dat betreft heeft Schröder 1989 in zijn vileine kritiek op Behr 1989 wel enigszins gelijk.
18. Zie voor de (Middel)Nederlandse situatie Hogenelst en De Vries 1982, Van Oostrom 1992, 34-35 en 296-297 en Nijsten 1992.
19. Vgl. Willaert 1992a en Willaert e.a. 1992b.
20. Vgl. Kinable 1989 en 1991 en Van Oostrom 1989a.
21. Voor *Alexanders geesten* heeft Peeters 1964 in dit opzicht een zeer interessant spoor gewezen; mevr. Marjan Andringa bereidt op dit gebied een proefschrift voor. Zie voor de *Heimelijkheid* Verdenius 1917, die in de bewerkingstechniek extra aanwijzingen bespeurt voor een geïmpliceerde jonge lezer. Over de *Torec* zie Heeroma 1973b, Gerritsen 1979 en Koekman 1988.
22. Vgl. hierna [3], over de verschillende bronnen van de Lancelotcompilatie; zie in breder verband ook Berteloot 1990a en Bumke 1991.
23. Zie voor een aanzet Gerritsen 1979 en Van Oostrom 1991e.

Noten en literatuur bij 'Hoofse cultuur en literatuur'

1. Henry 1939. Over deze en andere imitaties van Arturromans in de middeleeuwse werkelijkheid bestaat een uitvoerige literatuur, waarvan ik slechts noem Loomis 1939. Vaak, onder andere door Huizinga 1973, zijn deze imitaties beschouwd als decadentievervalsingen, typerend voor de nadagen der hoofse-ridderlijke cultuur; dit wordt op goede gronden bestreden door Keen 1977. [Zie ook [8] in dit boek.]
2. Vgl. voor deze en de volgende paragraaf (in enigszins ander verband) het slot-hoofdstuk van Van Oostrom 1981.
3. Voor kritiek op deze werken zie Liebertz-Grün 1977, Peters 1973 (tegen Köhler) en Peters 1975 (tegen Kaiser). Belangrijk zijn ook Bumke 1976 en 1979.
4. De beschouwing over het literaire leven aan het Vlaamse hof berust op Stanger 1957.
5. In het interfereren van deze voor ons zo verscheiden genres binnen een-en-dezelfde publiekskring zie ik een van de aantrekkelijkste studievelden voor de literaire mediëvistiek. Vgl. voor een eerste aanzet Gerritsen 1979 en Van Oostrom 1982b [3] en 1983a en b.
6. Over de amuserende functie van Arturromans zie met name Guiette 1978. Voor de meer 'ernstige' functies zie de eerder genoemde studies van Köhler, Kaiser, Peters en Liebertz-Grün.
7. Sodmann 1980, vs. 14-19.
8. Ford 1966. Van de hand van G.B. Ford verscheen ook een Engelse vertaling van *Ruodlieb* (1965). Er is ook een facsimile-editie met een meesterlijke inleiding van Walter Haug (1974). Op *Ruodlieb* als prototype van de hoofse roman legt Dronke (1970) veel nadruk.
9. Roques 1968, vs. 1-3.
10. *Lancelot du Lac* 1488, f.aa4r. (Cursivering in het citaat van mij, FPvO.)

11. Huby 1968, 389. Huby's ideeën zijn overigens voorwerp van discussie, vgl. Wolf 1977. Zie ook Van Oostrom 1981, VII, 3.
12. Rückert 1852. De meest recente studie over het leerdicht is Corneau 1979. Aldaar verdere literatuur.
13. Rückert 1852, vs. 1026-1055.
14. Over de late voortbrengselen der hoofd-literaire cultuur op Franse bodem zie Pickford 1960 en 1961. Voor het Duitse taalgebied zie Brandstetter 1971, Rischer 1973 en Becker 1977.
15. Het (geïdealiseerde, maar daarom nog niet onwerkelijke) portret van de kastelen in de hoofse epiek wordt geanalyseerd door Wiesinger 1976.

Noten en literatuur bij 'Mecenaat en Middelnederlandse letterkunde'

1. *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* dl. 10 (1937), kol. 427.
2. Jansen 1979a, 107-108.
3. *Geschiedenis van Vlaanderen* 1938, 114-117.
4. Van der Aa z.j., 80.
5. Jansen 1979b, 345-346; van dezelfde auteur 1979c, 59, en 1979a, 127.
6. Bormans 1869, bk. VII, vs. 17.053-17.090.
7. Vgl. ook Bumke 1979, 13-21. (Uiteraard heeft Bumkes recente standaardwerk mijn onderzoek in velerlei opzicht beïnvloed; verder heb ik veel te danken aan de deelnemers van twee Utrechtse doctoraalwerkgroepen tijdens de cursus 1980-1981.)
8. Verdenius 1917, vs. 2091-2108.
9. Bisschop e.a. 1870, 109, vs. 162-164.
10. Knuvelde 1970, 307.
11. Hauck 1965, 167.
12. Vgl. Van Kampen e.a. 1980, 105 en 121.
13. Uit de omvangrijke literatuur noem ik Peters 1977 en Green 1980.
14. Zie voor de literatuur onder Hendrik III Henry 1948 en Henry 1951-1971.
15. De Ridder 1979, met name 80 en 97.
16. Vgl. Willaert 1980. (Frank Willaert zei me overigens toch te twijfelen aan het experimentele karakter van Jans poëzie; Willaerts Hadewijchonderzoek doet immers een vroegere traditie van Middelnederlandse hoofse lyriek vermoeden. Zijn de Lundse liederen van deze traditie de enigbewaarde representanten?)
17. Zie De Ridder 1979.
18. Knuttel 1938, 101.
19. Vgl. Janssens 1979, XXVIII-XXIX.
20. Dinaux 1863, 145.
21. De enige uitgave is nog steeds die van Serrure e.a. 1852-1854. De voornaamste studies over de tekst dateren uit het midden van de vorige eeuw; ze worden vermeld in de inleiding van de editie.
22. Calin 1962.
23. Calin 1962, 142.
24. Vgl. Peeters 1964, 275-279.
25. Vgl. Deschamps 1972, nr. 11.
26. Draak 1976, 18-37.
27. Heeroma 1973b.

28. Ook in dit procédé ging Maerlant hem voor: vgl. Gerritsen 1979, 79-80, en 1981, 382.

Noten en literatuur bij 'Hoe snel dichtten middeleeuwse dichters?'

De probleemstelling in het eerste deel van dit artikel is geïnspireerd op Eis 1962; voor de Middelnederlandse letterkunde is in dit verband belangrijk Obbema 1976. Obbema's visie en de mijne nuanceren elkaar wederzijds. Het tweede deel van het artikel berust en bouwt voort op eigen werk. Zie Van Oostrom 1982b [3], 1983c [2] en 1984b [6]; andere studies over methode en praktijk van onderzoek naar de Middelnederlandse hofliteratuur zijn Van Oostrom 1981 en 1983a en b.

Noten en literatuur bij 'De vrijheid van de middelnederlandse dichter'

- * Aan de deelnemers van een Leidse doctoraalwerkgroep in het tweede semester van de cursus 1983-1984 heb ik veel te danken.
1. Moltzer 1890. Het gedicht zou meer gedetailleerd onderzoek verdienen: het vertegenwoordigt een boeiend genre ('representatieve herautenjournalistiek'?) op boeiende wijze. Vooral interessant is ook de overlevering in een Berlijns handschrift, in *MNW/Bouwstoffen*, nr. 912, 2a curieus genoeg op 'circa 1460' gedateerd...
 2. Zie voor die historici Lindner 1876; Vaughan 1973; Jongkees 1973; Paravicini 1976.
 3. Waarvan overigens de precieze inhoud nog ter discussie staat. De veronderstelling in Boese 1973, VI dat *De natura rerum* bij uitstek een predikershandboek zou zijn, is door Engels 1974 bestreden. Prediking lijkt ook Maerlants hoofdoogmerk niet te zijn geweest, al is het (ook in verband met wat volgt) opmerkelijk, dat hij in een aantal van zijn moralisaties de directe en invectieve aanspreekvorm hanteert die aan de preekstijl doet denken: zie bijv. in Verwijs 1878, bk. III, vs. 1119-1130, vs. 2443, vs. 2887-2892. Zie ook n. 20.
 4. Naast de neventhema's wellust en pluimstrijkerij, twee andere topoi uit de hoofse didactiek. Zie voor het eerste bijv. bk. II, vs. 614-616 en vs. 1511-1512 (hier sluit hoofsheid kennelijk overspel uit; maar vergelijk ook de toegevoegde verzen 690-692); voor het (zeer frequente) tweede zie onder meer bk. II, vs. 3255-3268; bk. IV, vs. 219-224, 989-994; bk. VI, vs. 695-704.
 5. Vgl. Proost 1928 en Serrarens 1928. Naast *Der naturen bloeme* zijn hierbij vooral de *Strofische gedichten* van belang, die trouwens in het algemeen voor de problematiek van de vrijheid van de Middelnederlandse dichter aandacht verdienen. Onzekerheid met betrekking tot attributie en interpretatie is hier echter een complicerende factor. Wel lijkt mij Heeroma's typering van de *Wapene Martijn* voorbarig: 'Diesem Gedicht fehlt nicht nur eine eigentliche Gönner-bindung, sondern es könnte dem Inhalt nach auch kaum irgendeinem weltlichen Gönner angenehm sein. Der Dichter verhält sich den "herren" gegenüber sehr kritisch' (Heeroma 1976, 61). Het is waarschijnlijk geen toeval dat Maerlants felste kritiek is vervat in het genre van het dialooggedicht (vgl. n. 20 hierna).
 6. Bij dit alles speelt, naast opvattingen omtrent kritiek en publiek, nog een tweede ideeëncomplex een rol; dat de dertiende-eeuwse didactiek bij uitstek met burgerlijke belangstelling zou sporen. Dit axioma zou afzonderlijke toetsing verdienen.

7. Ook andere plaatsen wijzen op de nauwe betrokkenheid van Cats bij Maerlants biologieboek: zo zou men op grond van de proloog, vs. 101 en bk. XIII, vs. 148-154 kunnen vermoeden dat Maerlants keuze voor het bestiarium als literaire onderneming (mede) werd ingegeven door de uitdrukkelijke wens van deze edelman.
8. Zijn veelzeggend zelfportret als dichterlijk didacticus meen ik te mogen lezen in een door Maerlant toegevoegde moralisatie naar aanleiding van de hen, die voor haar kuikens voedsel in stukken breekt dat anders te groot is om te verteren: *Dit sietmen an goeden meesters* (bk. III, vs. 2028 e.v.) – en zo deed Maerlant met Thomas van Cantimpré.
9. De passage vs. 1460-1461 behoeft wellicht specialistisch commentaar; betreft het hier valkerij-jargon? De diverse handschriften van *Der naturen bloeme* vertonen ter plaatse nogal wat varianten (omdat ze tot stand kwamen in kringen van secundaire receptie, alwaar de 'ars venandi cum avibus' onbekend was?); ik heb voor de tekstvaststelling gebruik gemaakt van Gysseling 1977-1987, dl. 2. (Vergelijkbaar met Maerlants behandeling van de valk is zijn bespreking van de sperwer in bk. III, vs. 2763-2808.)
10. Gerritsen 1975a, 136. Het sociologische Maerlantbeeld is uiteraard niet bij alle literatuurhistorici identiek, en dus zal een 'schoonmaakbeurt' dikwijls een eerder onder het stof geraakte opvatting nieuwe glans geven. Zo komt mij de visie van Van Mierlo op dit punt zeer bevredigend voor (Van Mierlo 1946, 142), terwijl ook Heeroma in zijn laatste publikaties – het doorgedreven biografisme daargelaten – Maerlant met nadruk in relatie stelt tot het Hollandse hofmecenaat (Heeroma 1973b en 1976). [Vgl. [10], [11], [12] in dit boek].
11. Vgl. de behandeling van Hildegarsberch door Te Winkel 1922, 105-119 en Kalff 1906, 537-552 (die overigens ook oog heeft voor de esthetische kant van Willems werk). Zie ook Van Oostrom 1984b [6].
12. Vgl. Bisschop e.a. 1870, 66, vs. 77-90 en gedicht XLVII.
13. Vgl. 169, vs. 494-499:
Lozen waen heeft zere bedroghen
Den ghenen, die selve gheen archeit en myenen;
Want wye ter schalkernye dienen,
Die toghen menich schoen beraet,
Daer die goede hem op verlaet
Ende blijft bedroghen alte mael.
14. Maar ook daar komt hij voor uit, zodat niemand de illusie hoeft te koesteren dat het alleen elders mis is:
Wye sy sijn dat sal ic helen;
Want ic seide in mijn beghin,
Wolde ic dichten om ghewin,
Soe most ic lyden metten brode;
Want die waerheyt hoortmen node,
Dair die schuldigen sijn voir oghen,
Die met ghewelt om tfordeel poghen.
(17, vs. 104-110)
15. Zie inmiddels Meder 1991a en b.
16. Zie voor een eerste schets van deze literaire hofcultuur, en verdere literaturopgave, Van Oostrom 1982b [3] en 1983c [2]; vgl. [1]. Zie ook Peters 1981, alwaar ook aandacht voor de hofkritische traditie.

17. In dit opzicht is de voorstelling in Peters 1981 te simpel; genuanceerder is Hahn 1979. Soms kunnen zelfs binnen één werk idealisering en desillusionering elkaar afwisselen; zie voor een frappant voorbeeld Van Oostrom 1981, 220.
18. Ten aanzien van de grens ter andere zijde valt te bedenken, dat excessieve panegyriek voor het middeleeuwse publiek minstens zo doorzichtig was als voor ons, en dat men in de middeleeuwen ook wel wist dat literatoren zich soms voor regelrechte propaganda leenden. Daarom viel voor opdrachtgevers waarschijnlijk meer eer te behalen aan subtiele zelfpromotie, zoals bijv. via heraldische 'sluikreclame' (zie voor een voorbeeld Van Oostrom 1982b [3]; vgl. [1]).
19. Hetzelfde lijkt te gelden voor Middelhoogduitse auteurs. Schupp 1974, 49, n. 50 spreekt in dit verband van 'eine fast heuchlerische Scheu'. Een vuistregel lijkt dan ook te kunnen zijn, dat waar man en paard worden genoemd, het (ver) afwezig is.
20. De onmiskenbare correlatie tussen kritische intenties en de keuze van bepaalde genres, is een weids onderzoeksterrein dat nadere verkenning behoeft; zie bijv. Henderson 1981 en Green 1979, 373-377. Wat betreft de 'omslachtheid' is ook de verhouding tot de 'poëtica van de preek' interessant; zie bijv. Dirc van Delfts *Tafel van den kersten ghelove*, Daniëls 1938, dl. 3a, 343-344.
21. Vgl. Kaiser 1978, 14; Hruby 1979, 275; Bumke 1982, 16.
22. Die daarom overigens niet minder interessant zijn!
23. Beiden kijken dan ook ten eerste neer op de ijdelheidsliteratoren: zie bijv. Maerlant over de *menestrele* in *Der naturen bloeme*, bk. III, vs. 2133-2150 en in *Wapene Martijn*, vs. 385-390, en Hildegasberch 45, vs. 12-14, hierboven geciteerd.
24. Lezend in Hildegasberch, krijgt men vooral de indruk dat het laatste regel was: zie bijv. het slot van gedicht XX; 53, vs. 17-20; 232, vs. 1-4; gedicht CXI. Wel kan dergelijk zelfbeklag uiteraard behoren tot Willems persuasieve strategie.

Noten en literatuur bij 'Achtergronden van een nieuwe vorm: de kleinschalige epiek van Willem van Hildegasberch'

1. Bisschop e.a. 1870.
2. Zie de literatuurgeschiedenissen voor deze periode, bijv. Knuvelder 1970, 305 en Van Mierlo 1949, 378-397.
3. Vgl. Sengle 1957, 299-306. Typerend is ook dat waar de omvang van literaire werken toch aandacht krijgt, dit veelal geschiedt in verband met getalsymboliek: het kwalitatieve van het kwantitatieve.
4. Nl. De Vooy 1918, met een kleine aanvulling hierop van Tiemeyer 1919.
5. Vgl. 'Prilheid' in Fens 1980, 20-22.
6. Deze redenering leent zich voor omkering: voor langademige werken zou het relatief eerder noodzakelijk zijn geweest ze schriftelijk vast te leggen dan voor korte, die op het orale niveau grotere levenskansen hadden.
7. Vgl. Schirmer 1969, 23-29.
8. Zie over *brevitas* Curtius 1969, Exkurs XIII en Gallo 1971, 188-195. Volgens Faral 1962, 85 'Cette théorie ne paraît pas intéresser beaucoup la littérature en langue vulgaire [...] parce que la brièveté n'y est pas souvent recherchée'. Inderdaad zijn de korthedsformules in de middeleeuwse roman gemeenlijk van andere orde; vgl. Mayer 1972.
9. Vgl. De Boor e.a. 1955-1990, dl. 1, 221-231. Der Stricker vertoont overigens opvallende overeenkomsten met Hildegasberch (trouwens ook met Dirc Potter);

- het is in dit verband opvallend hoe hij door het recente onderzoek wordt gerehabiliteerd van decadentie-auteur tot vernieuwer. Zie met name Ragotzky 1981.
10. Uiteraard is in deze schets de ontwikkeling gesimplificeerd; het gaat slechts om de dominante tendens in de beeldbepalende nieuwe creaties. Met name de situatie in Frankrijk is gecompliceerd; vgl. Zumthor 1972, hoofdstuk 8. Zie daarnaast voor het voortleven van de grootschalige epische traditie tot in de renaissance Stierle 1980.
 11. Van den Berg 1983, 152-153.
 12. Vgl. Van Oostrom 1982b [3].
 13. Zie bijv. *Vlaamse Aiol*, vs. 215: *Langhe tale is ledechede* (veelzeggend genoeg op een plaats waar de topische *amplificatio* van een rouwscène evenzeer mogelijk was geweest), en vgl. Pleij 1985.
 14. Van Veerdeghem 1899, XXXV.
 15. Bk. III, vs. 15-18. In verband met deze en andere actualiseringen van de voordrachtsituatie is een onderzoek van de *Lutgart* vanuit dit perspectief zeer gewenst.
 16. Karakteristiek genoeg is het veertiende-eeuwse *Leven van Lutgart* (door Broeder Geraert) dan ook aanmerkelijk korter. In het algemeen lijkt bij twee Middelnederlandse versies van dezelfde tekst de kortere meestal de jongere. Eens te meer opmerkelijk is daarom de zestiende-eeuwse prozavertaling van Vincentius' *Speculum*, die verklaart Maerlants *Spiegel historiael* (vgl. De Vries e.a. 1863, inleiding, LI) *te cort* te achten, overigens zonder zelf langer te zijn. [Zie ook [12] in dit boek]. Een nog opvallender 'tegenvoorbeeld' is *Karel ende Elegast*, die in zijn korte vorm als oud geldt, en volgens Duinhoven 1975-1982 zelfs nog een verlening is van de vroegste Middelnederlandse versie.
 17. Oudemans 1857, vs. 31-32. De associatie kort-waar wordt pas in later tijd werkelijk richtinggevend, maar is reeds ouder: zo zegt Maerlant al in *Der naturen bloeme*, bk. III, vs. 3664 *Ic dichte corte ding ende waer* (is Maerlant hier overigens in tijdnood? vgl. de nabijgelegen brevitasformule van bk. IV, vs. 14-17). Zie voor het internationale kader van deze ontwikkeling de inleiding van Vinaver 1973, LVIII-LXIV, en Spearing 1972, hoofdstuk 8, alwaar ook verband wordt gelegd met de preekstijl – ook dit verband zou voor Hildegasberch relevant kunnen blijken.
 18. Vgl. Gerritsen 1975b.
 19. Vgl. het inhoudsoverzicht van Serrure 1859-1860.
 20. Elk van deze ontwikkelingen zou afzonderlijke studie verdienen.
 21. Verdam 1906. De tekst heeft alleen aandacht gekregen van Vanderheyden 1961, met name 248-251.
 22. Zie over dit type Bumke 1979, 68-72, en de aldaar overvloedig genoemde literatuur.
 23. Vgl. het lemma *Berufsdichter* in het *Lexikon des Mittelalters*, en Van Oostrom 1984a [4].
 24. Zie over dit type Franz 1974; Fischer 1983, hoofdstuk IV; Lämmert 1970, afdeling 11. Deels verouderd, maar als materiaalverzameling voor het romaanse gebied onovertroffen is Faral 1971. Voor het Middelnederlands wordt een aanzet gegeven door Pleij 1977 en Hollaar e.a. 1980.
 25. Dit leidt ook tot een andere wijze van 'signeren', teneinde op het juiste moment de aandacht te trekken. De grootschalige epiek van de klerken is als het ware voorwaardelijk gefinancierd, en logischerwijze beveelt de auteur zichzelf en zijn werk in de proloog bij zijn opdrachtgever aan. De zwervende dichters van de korte vorm worden pas na afloop van de voordracht beloond, en eindigen dus met

- zichzelf te noemen. Zie voor talrijke voorbeelden hiervan bij Hildegasberch de inleiding van Bisschop e.a. 1890, VII en IX; vgl. verder Fischer 1983, 142 en Lämmert 1970, 18.
26. Ook in andere historische bronnen vallen vondsten te verhoppen: naar aanleiding van een voordracht bij de Werkgroep Holland 1300-1500 berichtte dr. G.M. de Meyer (Schalkhaar) mij dat Hildegasberch eveneens voorkomt in de kameraarsrekeningen van Utrecht van het jaar 1402 – een bewijs voor zijn connecties met stedelijke overheden!
 27. Hof 1976, 99. Willems beloning is aanzienlijk: het is bijv. aanmerkelijk meer dan een groep *pipers van Alkmer* op Allerheiligen ontvangt. Bij zijn Utrechtse optreden (zie n. 26) verdiende Willem twee gulden, evenveel als de 26 speellui die aldaar op het feest van Maria optraden (mededeling dr. De Meyer). Willems beloning aan het Hollandse hof komt per optreden grosso modo overeen met het weekloon van meesterambachtslieden (mededeling dr. De Boer).
 28. Van Hasselt 1805, 210. (Ik dank deze verwijzing aan dr. A.M.J. van Buuren.)
 29. Zie in de editie bijv. 11, vs. 534; 25, vs. 37; 164, vs. 25; 172, vs. 87; 202, vs. 244. De uitdrukking zou nadere bestudering verdienen; is het de favoriete zelftypering van het hoofse publiek? Vgl. Van Oostrom 1981, 220-221.
 30. Eenzelfde argumentatie vindt men bij De Boer e.a. 1955-1990, dl. 1, 227.
 31. Hoeveel sproken Hildegasberch per optreden voordroeg, staat niet vast en zal zeker hebben verschild; groot zal het aantal echter zelden zijn geweest. De rekening van 1404 vermeldt dat Willem *alrehande gedichten* voordroeg, die van 1408 vermeldt *ene sproke*.
 32. Zoals samen met hem in de rekeningen vermelde dichters als *enen spreker toebehorende den grave van Hoeusten*. Hollaar e.a. 1980 houden het voor mogelijk dat ook Willem in vaste dienst (van het Hollandse hof) is geweest; dit lijkt echter weinig waarschijnlijk.
 33. Willems 1843.
 34. Vgl. Van Oostrom 1984c [5].
 35. Zie in de editie bijv. 71, vs. 10-20 en 45, vs. 21-37, waarin de lekedichter zich zegt te verlaten op klerken. Willems precieze scholingsgraad is vooralsnog onduidelijk. De zeldzame keren dat hij een geschreven bron noemt, geschiedt dit in bewoordingen die suggereren dat hij die alleen van horen zeggen kent, terwijl ook andere plaatsen aan zijn analfabetisme doen geloven. Anderzijds sluiten enkele gedichten zo woordelijk bij *Der leken spiegel* aan dat een schriftelijk bewerkingsproces waarschijnlijk lijkt, en wijst het formele en inhoudelijke peil van zijn oeuvre allesbehalve op ongeschooldheid; vgl. ook Willems *meester*-titel (zie n. 38).
 36. Vandaar ook dat de poëtische inleiding van vele gedichten het voor Hildegasberch reële probleem van de *inventio materiae* tematiseert; zie als voorbeeld uit vele nr. LXXIV.
 37. Zie voor het meer populaire slag Pleij 1977 en Kalff 1884, hoofdstuk VII.
 38. Vgl. de bespreking van de titel *meister* bij Franz 1974, 87-100. Waarschijnlijk speelt hier informeel (?) gebruik van gildeterminologie een rol; vgl. de titel *gheselle* in de in n. 33 genoemde tekst.
 39. Reeds vermeld in de inleiding van Bisschop e.a. 1890, IX.
 40. De Hollands-Duitse relaties op politiek en cultureel gebied in de veertiende en vijftiende eeuw wachten nog op exploratie; zie voor een aanzet Ramondt 1944. Zie voor een meer literair-immanent perspectief Gerritsen e.a. 1976.
 41. Zie bijv. Legge 1959.

42. Hiermee correspondeert een opvallende verschuiving in het vertelperspectief: van de auctoriële vertelwijze van verhalende en didactische epiek in de richting van de (quasi-)autobiografische ik-vertelling.
43. Vgl. Kuhn 1980 en Ranke 1940. Beide studies – waaraan ik veel te danken heb – leggen ook verband tussen lange, resp. korte vorm en een tijdgeest van synthese, resp. desintegratie. Zie ook Sengle 1957, 302-305.
44. Uiteraard vindt men ook bij Maerlant (en niet toevallig juist in de kortere strofische gedichten?) klachten over dergelijke wantoestanden; deze zijn in diens oeuvre echter minder endemisch dan bij Willem van Hildegarsberch.
45. Van collega T. Anbeek leerde ik dat Frans Kellendonk als achtergrond voor de opkomst van het korte 'Revisor-proza' (na de bloeiperiode van de grote roman) heeft genoemd: het ontbreken van een samenhangend wereldbeeld bij zijn generatie.

Noten en literatuur bij 'Schetskaart of geschiedverhaal?'

- * Dit artikel heeft veel te danken aan een tussentijdse beoordeling door T. Anbeek, J. Goossens, J.J. Kloek, H. Pleij en F. Willaert.
1. Knuvelder z.j., 197-200.
 2. Goossens 1982.
 3. De (even welkome als ongezochte) gelijkenis met de visie van H. Pleij op de latere Middelnederlandse literatuurgeschiedenis (zie bijv. Pleij 1982) illustreert waarschijnlijk voldoende, hoezeer ook mijn visie – hoe omstandig beredeneerd ook – weer tijdgebonden is.
 4. Ik beperk mij tot het vermelden van enkele Duitse studies die ik in theoretisch en praktisch opzicht inspirerend acht: Wenzel 1974, hoofdstuk F; Kaiser 1978; Thum 1980; Müller 1982; Peters 1983. Zie ook het didactische Sprandel 1982 en de bundels Kaiser 1977 en 1980.
 5. Zie hierover zijn beginselverklaring-achteraf in Knuvelder z.j., vanaf 99.
 6. Het tegendeel lijkt zelfs het geval, getuige Peters 1983, hoofdstuk 1.
 7. (Mede) daardoor wordt begrijpelijk, dat de middeleeuwse literatuur zo'n sterk didactisch stempel draagt: de letterkunde had in sterkere mate educatieve taken te vervullen, en bracht dikwijls kennis bij die toen door enkelen (thans door elkeen) in de schoolbanken kon worden verworven. Vgl. Van Oostrom 1985 [10].
 8. Hetgeen niet wil zeggen dat hij zich tegenover dit publiek geen kritische opstelling kon permitteren; vgl. Van Oostrom 1984c [5].
 9. Vgl. De Vries 1846, bk. III, cap. 15, vs. 13. Ook Boendales insisteren op de dichtelijke waarheid heeft een dergelijke achtergrond. E.e.a. sluit overigens niet uit dat de middeleeuwse literatuur óók een geïntendeerde vermaaksfunctie kan vervullen. Vgl. Guiette 1978; maar zie daarnaast ook Störmer 1972.
 10. Van Mierlo 1942, 136.
 11. Willaert 1984. Een voorstudie verscheen als Willaert 1982.
 12. Uit dit alles blijkt mijns inziens dat in de 'methodenstrijd' uit 1977 tussen Weevers/Guest en Willaert laatstgenoemde 'modern' was en de andere partij conservatief, ook al stelde Weevers het omgekeerd voor. Vgl. Weevers 1977 en Willaert 1977.
 13. Zo acht ik het historisch gesproken weinig bevredigend, dat in beide concepten het werk van één auteur veelal wordt verkaveld over verschillende genres/stof-complexen. Hoe subjectief echter dit bezwaar is, blijkt bij Knuvelder z.j., 176.

- alwaar nadrukkelijk wordt bepleit dat Veldekes minneliedereren los van diens *Eneïde* worden besproken: 'de auteur ervan is weliswaar door een personele unie verbonden met die van de *Eneïde*, maar als men geleidelijk wil komen tot hogere eenheden in het historisch verloop, tot afgrenzingen in de ene ontwikkelingsgang, moet men allereerst op de werken letten, en groepeert men dus bij de *Eneïde* de overige hoofse ridderromans'. Ontegenzeggelijk kunnen bij genrewijze groepering zeer belangwekkende literairhistorische inzichten worden gewonnen; zie voor een recent voorbeeld (binnen een territoriaal ordeningskader) Goossens 1984. Ik betwijfel alleen of het genrebegrip nog voldoet als primair ordeningsconcept voor een omvattende geschiedenis der Middelnederlandse letterkunde.
14. Daarom spreekt het mijns inziens ook vanzelf dat voor andere perioden in de (Nederlandse) literatuurgeschiedenis andere ordeningsconcepten de voorkeur kunnen genieten. Zo ligt bijv. voor de classicistische periode een genregerichte indeling wellicht meer in de rede.
 15. Dit wil idealiter zeggen dat niet alleen de nieuwgecreëerde teksten van een bepaald milieu in de beschouwing verdienen te worden betrokken, maar ook de oudere werken die in deze kring nog aantoonbaar (bijv. via latere kopieën) belangstelling genieten. Vgl. Gerritsen 1975b, 102. Dit houdt in dat ook het onderzoek naar de secundaire receptie van Middelnederlandse teksten (dat wil zeggen naast de primaire, gericht op de kring van ontstaan) een belangrijke bijdrage kan leveren.
 16. Het navolgende neemt een ruim voorschot op een toekomstige monografie; daarom heb ik van gedetailleerde argumentatie afgezien. Zie voor eerdere verkenningen Van Oostrom 1984b [6] en c [5].
 17. Vgl. Van Oostrom 1983b. Zie ook Steer 1983.
 18. Zie bijv. Avonds 1982.
 19. In dit verband is het volgende opmerkelijk. Voorafgaand aan de publikatie in *De nieuwe taalgids*, was Gerritsens 'Geschiedverhaal of schetskaart' een voordracht op het 29e Vlaams filologencongres. In de (in de *Handelingen* van dit congres gepubliceerde) samenvatting van Gerritsens lezing vertoont de hierboven geciteerde passage een saillante variant: de gedachte dat een geschiedschrijving van de Middelnederlandse letterkunde voorlopig als een 'hersenschim' moet worden beschouwd wordt daar beperkt door een bijzin: 'althans voor wat het premaerlantiaanse tijdperk betreft'. In *De nieuwe taalgids* is deze bijzin weggebleven, waarmee Gerritsens sceptis de complete Middelnederlandse periode is komen te bestrijken.
 20. Vgl. laatstelijk Gerritsen 1984.
 21. Opmerkelijk genoeg lijkt bij de huidige stand van zaken juist de historische context van de Vlaamse literatuur in het Middelnederlands nog het minst overzichtelijk; dit geldt ook voor de periode na 1260. Wel zijn er tal van aanknopingspunten voor nader onderzoek, zoals de positie van Gruuthuse, een familie als de Adornes en met name ook de vroege Brugse Hanzekringen.
 22. Van den Berg 1983.
 23. Dit vormt het onderzoeksterrein van de dissertatie van mevr. drs. A.B. Arentzen.
 24. Alleen al het Duitse onderzoek op dit gebied heeft in de laatste jaren een enorme vlucht genomen. Naast de in n. 4 genoemde studies verwijs ik naar de bundels Haubrichs 1973 en 1977; Rupp 1977; Wenzel 1980.
 25. Binnen de neerlandistiek heeft Anbeek van der Meijden 1982 reeds met nadruk gewezen op de methodische gidsfunctie van de geschiedwetenschap.

26. Zie De Boor e.a. 1955-1990; Gysi 1965-...; Von See e.a. 1972-...; Heinzle 1984-...; Bertau 1972-1973; Wehrli 1980. Een greep uit de discussie: Schupp 1973-1975; Schweikle 1983; Ruh 1982; Bertau 1983.
27. Waartussen ook weer een synthese denkbaar is; vgl. Kuhn 1980.

Noten en literatuur bij 'De oude orde in verval?'

Dit artikel bevat de bewerkte tekst van een voordracht in het kader van de Leidse Studium Generale-cyclus 'Zekerheid en onzekerheid in de middeleeuwen'. De hier in verkennende vorm gepresenteerde ideeën zullen nader worden uitgewerkt in een toekomstig boek over de Hollandse hofliteratuur van omstreeks 1400. Over de betekenis en waarderingsgeschiedenis van Huizinga's *Herfsttij* zie Hugenholtz 1973 (helaas weggelaten in latere drukken van *Herfsttij*); zie ook Koops e.a. 1973. Moderne studies die het debat met Huizinga centraal stellen zijn bijv. Vale 1981 en Keen 1984. Voor een globaal panorama van de Hollandse hofliteratuur van voor en (vooral) rondom 1400 zie Van Oostrom 1986; zie ook Van Buuren 1985. Voor de interpretatie van Middelnederlandse teksten tegen de achtergrond van 'shame' en 'guilt' zie Van Buuren 1984. Het standaardwerk over Dirc Potter is Van Buuren 1979.

Noten en literatuur bij 'Dirc van Delft en zijn lezers'

Dit artikel kwam tot stand met medewerking van Annemieke de Jong, Ben Vaske en Theo Verbeij. Bijzondere dank gaat uit naar Geert Warnar voor bibliografische en inhoudelijke naspeuringen. Over het primaire en secundaire publiek van Jacob van Maerlants *Der naturen bloeme* zie Van Oostrom 1984c [5], Heniger 1985 en Matla 1986. De studie van Heniger is tevens een mooie illustratie van de bijzondere diensten die de heraldiek – de studie van (middeleeuwse) wapentekens, die vaak als bezitterskenmerk in handschriften voorkomen – de receptiegeschiedenis kan verlenen. Zie daarvoor ook Lieftinck 1959. De monumentale editie van de *Tafel* is bezorgd door L.M.Fr. Daniëls O.P. 1937-1939. In de inleiding besteedt Daniëls veel aandacht aan de verhouding van Dirc tot zijn bronnen, die in uiterst waardevolle aantekeningen bij specifieke plaatsen in de tekstuitgave nader wordt uitgediept. Minder sterk is het handschriftkundige gedeelte van Daniëls' werk; in de 'Bijlage' bij dit artikel zijn de meest basale gegevens omtrent de handschriften van de *Tafel* zonodig aangevuld en/of gecorrigeerd. Naast Daniëls' reuzenarbeid (zie ook zijn Nijmeegse dissertatie uit 1932) steekt de verdere literatuur over de *Tafel* mager af. Met ere valt te noemen De Vooy's 1903, waarin Dircs werk voor het eerst bij neerlandici werd geïntroduceerd. Verder zijn er twee artikelen van St. Axters, uit 1939 en 1940; uiteraard wordt Dirc ook besproken in Axters' standaardwerk uit 1950. Voor een ultrakorte, maar gezaghebbende plaatsing van de *Tafel* binnen het middeleeuwse geestelijke proza zie Ruh 1978. De monumentale studie van Steer over Hugo Ripelin dateert uit 1981; hier vindt men op voorbeeldige wijze handschriften-, varianten- en receptiestudie bijeen. Belangrijk is ook Steer 1983. Over de miniaturen in de handschriften van de *Tafel* – in het bredere verband van de Noordnederlandse boekverluchtingstraditie – bestaat vrij veel (kunsthistorische) literatuur. Twee belangrijke studies zijn Rickert 1949 en Finke 1963. Een fundamentele studie over de betekenis van illustratie-onderzoek

voor de publieks- en functiebepaling van middeleeuwse handschriften is Ott 1984. Over het belang van vrouwen als (hoofs) literatuurpubliek zie Hogenelst e.a. 1982. Zie voor vrouwen als geestelijk literatuurpubliek voor het Middelnederlands onder andere Ampe 1971, Willeumier-Schalij 1981 en Stutvoet-Joanknecht 1984 en 1990. Over het boekenbezit van de (Haarlemse) begijnen zie Vaske 1988 en 1990. Reeds Daniëls kende het bestaan van de incunabeldruk van de *Tafel*; zie 102-110 van zijn Inleiding. Niettemin stelt *De vijfhonderdste verjaring van de boekdruk-kunst in de Nederlanden* 1973, nr. 6 dat de tekst nooit de drukpers haalde. Pikant genoeg staat in een andere bijdrage aan hetzelfde standaardwerk de eerste bladzijde van het *Tafelboek* afgebeeld! (Dit zijn zo de schaduwzijden van wetenschappelijke coprodukties.) Hoe de codicologie de receptiegeschiedenis van Middelnederlandse (geestelijke) teksten kan helpen belichten wordt (behalve in het hierboven vermelde artikel van mevr. Willeumier) amper getoond in twee recente dissertaties Ubbink 1978 en Mertens 1986. Zeer belangwekkend is ook de wat oudere studie Lieftinck 1959. De variantenstudie als ingang tot receptie-onderzoek wordt voor het Middelnederlands op hoog niveau beoefend in het *Reinaert*-onderzoek van F. Lulofs: zie onder andere Lulofs 1975.

Noten en literatuur bij 'Jacob van Maerlant, een herwaardering'

Van belang voor de herziening van het Maerlantbeeld zijn vooral enkele artikelen van Gerritsen: 1975b, met name 98-100; 1975a en 1979. Zie ook De Graaf 1978 en 1980, en Van Oostrom 1984c [5]. Over het middeleeuwse onderwijs, en meer speciaal het kennispeil van de aristocratie, bestaat een enorme literatuur. Als inleidend overzicht zijn geschikt (want bij de tijd, informatief en genuanceerd) Boehm 1982 en Sprandel 1982. Het besproken boek van Scholz dateert uit 1980.

Noten en literatuur bij 'Maerlant tussen Noord en Zuid'

- * Deze publikatie is voortgekomen uit een opdracht van de Taalunie. Voor medewerking dank ik drs. Petra Berendrecht, lic. Mieke Leroy en Anke Witteveen; dr. J. van Herwaarden was een gul en kritisch klankbord. Op tal van onderdelen heb ik kunnen profiteren van specialistisch advies; zie de noten te bestemder plaatse.
1. De voornaamste publikaties van J. Noterdaeme zijn Noterdaeme 1951, 1959, 1960a en b, 1961a, 1964. Zie ook zijn replieken, vermeld in n. 4.
 2. Zie vooral Van Mierlo 1952.
 3. Zie Peeters 1964.
 4. Zie Noterdaemes ferme repliek op de in vorige noten vermelde kritiek, resp. Noterdaeme 1961a en b en (samen met H.P. Schaap) 1966. Volgens Ballegeer 1982-1983, m.n. 100, kon Noterdaeme al de polemiek goed velen, 'Doch met een zeker genoegen deelde hij ons mee dat Van Mierlo op 't einde van zijn leven (mondeling, nooit schriftelijk!) toegegeven had dat Noterdaeme gelijk had'. Dit lijkt weinig geloofwaardig, aangezien Van Mierlo (overl. 1958) nog in 1957 een artikel publiceerde (Van Mierlo 1957, 121-122) waarin hij over Noterdaemes stelsel zegt: 'Deze in zeker opzicht zo verlokkelijke theorie is nu wel voor goed gebleken te berusten op een misverstand', en uit Noterdaemes – naar zou blijken: slechts tijdelijke – stilzwijgen meende hij te mogen opmaken 'dat ook hij zijn vergissing heeft ingezien'.

5. Zie Gysseling 1977-1987, dl. 1, nr. 22, 77-78; zie ook zijn inleiding bij *Der naturen bloeme* (Gysseling 1977-1987, dl. 2), X, en Gysseling 1971, 31.
6. Maximilianus 1954, vs. 125. Is het overigens toeval dat Maerlant de 'taalbarrière' juist ter sprake brengt in zijn, wat opdrachtgevers betreft en voorzover bekend, meest 'noordelijke' werk?
7. Snellaert 1860-1861, I, vs. 1092-1097; Franck 1882, I, vs. 1093-1098. Zie voor bespreking van de passage o.a. Van Mierlo 1946, 9-10; Te Winkel 1892, 29; Leendertz 1869, 529-532.
8. Als zelfaanduidingen figureren *Jacob*, *Jacob van Maerlant* en (eenmaal) *Jacob de coster van Maerlant*; zie het overzichtje aan het begin van Maximilianus 1949, 1-10.
9. Zie Willems 1934, 281-286.
10. Serrure 1861, 3. Zie ook Jacobs 1927, 70-74.
11. Zie bijv. Van Mierlo 1946, 8, en de terechte kritiek op dergelijke argumentatie door De Vreese 1894-1895, 78-79.
12. En als zodanig uitgegeven onder de literaire bescheiden van Gysseling 1977-1987, resp. dl. 3 en 2. Daarbij moet nog worden aangetekend dat de vroege datering van het Detmoldse handschrift van *Der naturen bloeme* omstreden is (vgl. Goossens 1984a); misschien rest ons als dertiende-eeuws bronnenmateriaal van deze tekst niet meer dan de schamele negenhonderd verzen van de Münchense en Trierse fragmenten (de laatste bekend gemaakt in Biemans 1984). Daar staat tegenover dat Gentse fragmenten van *Alexanders geesten*, en het zgn. fragment-Ackersdijk van de *Historie van Troyen* door sommigen nog in de dertiende eeuw worden gedateerd; vgl. Kienhorst 1988, 8-9 en 197.
13. Zie reeds de lichte aarzeling in de slotzin van Leendertz 1869, en vooral Te Winkel 1892, 443. Men kan alleen maar instemmen met de visie van A. Berteloot, die onlangs de analyse van Maerlants taal een desideratum van de eerste orde heeft genoemd (Berteloot 1988, 51; zie ook Berteloot 1990a, 161).
14. Zie de inleidingen van Gysseling 1977-1987, resp. dl. 3 en 2, resp. XIV en XII. Overigens lijkt het noordelijke Westvlaams wel degelijk ook *i*-spelling naast *ie* te kennen; vgl. Berteloot 1984a, kaart 120 en p. 88 (met dank aan prof.dr. J. Goossens).
15. Van Mierlo 1946, 7, n. 3.
16. De voorbeelden zijn ontleend aan Van Gestel e.a. 1990, 12-14 (met dank voor inzage van deze ongepubliceerde syllabus).
17. Zie (kort) over *misselike tonghe* Van Oostrom 1991a, 7. Voor informatie over het lopend dialectonderzoek ben ik veel dank verschuldigd aan dr. A. Berteloot; zie van diens hand (behalve het in n. 13-14 genoemde) ook Berteloot 1990b; en (samen met E. van den Berg) ter perse. Ook dank ik mevr. drs. M. Mooijaart en prof.dr. P.C. Paardekooper voor hun expertise; zie ook Paardekooper 1991a.
18. Zie van de talrijke publikaties van J. Noterdaeme o.a. Noterdaeme 1961b.
19. Verdenius 1917, vs. 731-736. Over studiebeurzen in dertiende-eeuws Vlaanderen zie Warlop 1971. Volgens Rogghé 1960, 21 is er 'geen twijfel over dat het merendeel der klerken tot de gegoede stand, tot de oude en nieuwe patriciërsklasse behoorde'. Anderzijds moet worden aangetekend dat volgens Strubbe 1942, 25-26 ook deze in veel opzichten met Maerlant vergelijkbare tijd- en streekgenoot van nederige komaf was – waren hij en Maerlant spreekwoordelijke uitzonderingen op de regel? Prof.dr. H. de Ridder-Symoens, die zo vriendelijk was mij te laten delen in haar expertise omtrent de sociale status van middeleeuwse intellectuelen, wilde 'een meer bescheiden afkomst van Maerlant niet uitsluiten'.

20. Laatstgenoemde kant, die van de militante Maerlant, is in het onderzoek m.i. nog te weinig belicht; vgl. Van Oostrom 1991b en c.
21. Vgl. Lievens 1981.
22. Wat niet wil zeggen dat er een goed standaardwerk over bestaat. Voor algemene oriëntatie moet men zich behelpen met een verouderde studie als De Rijcker 1881.
23. De basisstudie is Pirenne 1929; zie ook Blockmans 1938, 350-353, en Voordec-
kers-Declercq 1963.
24. Vgl. Van Oostrom 1991d [12].
25. Het klassieke artikel op dit gebied is Classen 1966. Methodisch lastig is dat de concrete gegevens pas voor later eeuwen rijkelijk beschikbaar zijn; vgl. De Rid-
der-Symoens 1986.
26. Vgl. De Hemptinne e.a. 1984.
27. Vgl. Dewitte 1972, 148-149, tegengesproken door De Hemptinne e.a. 1984, 442;
vgl. ook De Hemptinne e.a. 1980, 178 en 194-197.
28. De literatuur over het dertiende-eeuwse St.-Donaas is, gemeten aan het belang van de instelling in het Vlaanderen van die tijd, in feite nog steeds klein; wat vooral ontbreekt is een grote monografie als complement van De Schrevel 1895, die vooral de latere eeuwen behandelt. Wel zijn allerlei facetten besproken in verschillende deelstudies, zoals ze recentelijk vooral door Dewitte zijn gepubli-
ceerd: zie naast zijn in n. 27 genoemde artikel o.a. ook Dewitte 1971. Zie verder de tentoonstellingscatalogus *Vlaamse kunst op perkament* 1981, en de aldaar opgegeven literatuur.
29. De Vries e.a. 1863, IV, I, 44/15-17. De plaats is aan het licht gebracht door Noterdaeme 1951, 18. Zolang Maerlants bron(nen) voor de Vlaamse geschiedenis nog niet zijn thuisgebracht, blijft de zaak vrij ongewis; ook moet men rekening houden met kennis van-horen-zeggen. Sterk voor St.-Donaas als Maerlants alma mater is geporteerd Noterdaeme 1964, 47-48; voorzichtiger, maar toch ook posi-
tief, is Dewitte 1971, 209 en 1972, 16.
30. Prof.dr. L. Milis berichtte mij desgevraagd het laatste voor 'hoogst onwaarschijn-
lijk' te houden; Lekai 1980, 168 houdt de deur op een kier, in het bijzonder voor de Lage Landen. Natuurlijk kan men in dit verband ook denken aan de bedelorden, door wier gedachtengoed Maerlant stellig is beïnvloed; het valt echter te betwij-
felen of hun onderwijs gedurende diens jeugd in het Brugs Ambacht al het vereiste peil had.
31. Zie Van Mierlo 1946, 11. Over klooster Elmare zie Schoengen 1942, 41; de aldaar genoemde annalen helpen voor ons doel niet verder. L. Milis betwijfelt dat het 'piepkleine priorijtje' ook maar enig onderwijs verzorgd heeft, en waarschuwde voor Van Mierlo's 'scholen bouwen in functie van de nabijheid van Jacob van Maerlant'. M.b.t. de cisterciënzers zie ook Jonckbloet 1855, 156 (daar toen nog verbonden met een visie op Maerlant als Zuid-Bevelander: zie 28); Maximilianus 1949, 2. In een latere bijdrage (Van Mierlo 1956, 183) houdt Van Mierlo het eenduidig op St.-Donaas – het enige punt waarop Noterdaeme hem heeft kunnen overtuigen?
32. Zie voor inleiding en verdere verwijzing de catalogus *Vlaamse kunst op perkament* 1981, 61-71.
33. Zie voor een grondig en genuanceerd beeld Lekai 1980; vgl. ook Roislin 1947.
34. Vgl. Yernaux 1913, 116.
35. Vgl. *Vlaamse kunst op perkament* 1981, 63-68 en Lieftinck 1953. Voor kritiek op Lieftincks visie zie Smeyers e.a. 1984. De intense betrekkingen binnen de der-
tiende-eeuwse Vlaamse intelligentsia beperken zich uiteraard niet tot het Brugse;

- ook heeft men van hieruit nauw contact met bijv. kloosters en scholen te Gent. Zie bijv. brief 13 bij De Pauw 1913.
36. In het algemeen werd trouwens in de dertiende eeuw voor geletterden-in-publieke-dienst ten vervolge op hun (kathedraal)school dikwijls een praktijkopleiding verkozen boven universitaire studie; vgl. Turner 1978.
 37. Zie bijv. Te Winkel 1892, 43; Maximilianus 1949, en het oordeel van De Paepe 1988, 477. Veel explicieter in zijn argumentatie is De Bruin 1977, 53-54; het navolgende stemt goeddeels met De Bruins visie overeen.
 38. Zie Te Winkel 1892, 43 en ook Maximilianus 1949, 1-2, en vgl. Gysseling 1977-1987, dl. 3, vs. 15.252 (is het tweede *wi* een ingeslopen kopiistenglos?).
 39. Zie bijv. Strubbe 1942; De Smet 1937; Rogghé 1960, 26; Dewitte 1971, 216; Cramer 1966, 223-224.
 40. Zie hierboven, en Cramer-Peeters 1977.
 41. Zie voor de etymologie Gysseling 1977-1987, dl.1/1, 77; Gysseling verklaart *mari-lant* als 'waterplas'. Minstens zo plausibel lijkt 'land aan het brede water'; vgl. Schönfeld 1955, 195-197 (met dank aan drs. J.Ph. van Oostrom). Zie over de geografie van Voorne in de middeleeuwen De Jong 1943; Ramaer 1900, hoofdstuk XXXII.
 42. Zie over de heren van Voorne als meer recente literatuur Hoek 1979; Kort 1972; Coenen 1986; Lenselink e.a. 1976.
 43. Vgl. Arkenbout e.a. 1983, en van dezelfde auteurs een artikel onder dezelfde titel uit 1974.
 44. Zie voor de situatie Oostvoorne/Den Briel/Maerlant, de kerken en kapellen aldaar en de verhouding van de heren tot dit alles vooral Hoek 1969; verder Van der Knoop 1965; Arkenbout 1970; Arkenbout e.a. 1972. In het licht van deze publicaties vervallen de bezwaren tegen de 'Voorne-these' van Noterdaeme e.a. 1966 en Schaap 1966.
 45. Al lijkt zijn oordeel wisselend. Zie Gysseling 1977-1978, dl. 1/1, 77 (1977: ' "De Coster" is misschien zijn oorspronkelijke familienaam'); 2/2, IX (1981: '...uit een kostersgeslacht stamde of zelf deze functie uitoefende of uitgeoefend had'); 2/3, XI (1983: '...zal dus koster geweest zijn').
 46. Vgl. De Man 1948, die de overgang naar familienaam voor Leuven juist vaststelt in de tweede helft van de dertiende eeuw. Een brede studie is Van Loon 1981.
 47. Een sprekend getuigenis vormt in dit opzicht (het namenregister van) Kort 1972, waarin bijv. de Jacobs voor het overgrote deel door patro-, toponymica en andere bijnamen blijken te worden aangeduid.
 48. Zie over aard en inhoud van het middeleeuwse kostersambt Nolet e.a. 1951, 344-346; *Dictionnaire de droit canonique* 1949; *Lexikon des Mittelalters* 1984-1986, kol. 395-396; *Lexikon für Theologie und Kirche* 1961, kol. 698-699; *Katholieke encyclopedie* 1936, kol. 819-820; een monografie is mij niet bekend.
 49. Vgl. in breder verband Van Oostrom 1984a [4]. Zie eerder over de geschiktheid van Maerlant voor het kostersambt en andersom Van Mierlo 1946, 13; Knuttel 1938; Noterdaeme 1960a, kol. 293. Zie ook de slotparagraaf van deze verhandeling.
 50. Over de verliesfactor op ambtelijk gebied zie Gysseling 1968, 138-139 en 1971, 28. Zie ook Kruisheer 1971, dl. 1, 18-19. De dertiende-eeuwse Voornse oorkonden zijn niet geheel volledig vermeld door Noterdaeme e.a. 1966, 117-118; zie voor het complete overzicht (en tekstuitgaven) via de registers van de verschillende uitgaven van het *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, resp. Van den Bergh 1866-1873, Koch 1970 en Kruisheer 1986. De drie Middelnederlandse stukken

- zijn ook uitgegeven in Gysseling 1977-1987, nrs. 196, 323, 1261. Uit dertiende-eeuws Voorne zijn geen Franse stukken bewaard, maar mogelijk zijn die er wel geweest, bijv. over huwelijksonderhandelingen (zie de slotparagraaf). In elk geval bevatte de archiefkist van de Vrouwe van Voorne in 1372 *een coffer mit veel walsche brieve, van houte mit ijser beslagen, ende twee duutsche brieve* (zie Kort 1972, X).
51. Vgl. Post 1954, 85-89, met als vroegst gedocumenteerde voorbeelden 1409 en 1410. Het *MNW* (3, kol. 1981) voert verder terug: Elburg 1358. De bewijsplaatsen aldaar steunen de opinie van De Rijcker 1881, 287, volgens wie het verband vooral de noordelijke Nederlanden zou betreffen. Toch lijkt het verband ook voor het zuiden geattesteerd: Dewitte 1972, 35 vermeldt dat de met St.-Donaas verbonden *custodie* te Blankenberge annex een *scholastrie* had; zie verder ook de ambtelijke bescheiden in Gysseling 1977-1987, nr. 374 (1281), waar de schepenen van Brugge voor de Wijngaard een gift oorkonden aan de priester, de twee kapelaans en *ter scoliere boef ende tes costers*. De band tussen koster en onderwijs geldt overigens niet alleen de wereldgeestelijkheid: ook in Egmond is de koster een intellectueel, belast met de school en het contact met leken; Hof 1973, 206-208 en 277.
 52. Zie als meest recente uitgave de ambtelijke bescheiden in Gysseling 1977-1987, nr. 1021; ik dank mevr. drs. Jeanne Verbij-Schillings, die het document onder mijn aandacht bracht.
 53. Zie Arkenbout e.a. 1972, 245 (eveneens blijkt tegen de kapel een kosterwoning aangebouwd). Nog (?) in 1571 maken de *Verlagen van kerkvisitatiën in het bisdom Utrecht* (Rappard e.a. 1911, 310) melding van kosterlijk onderwijs te Oostvoorne: *non habet scholam; custos tamen, si aliqui veniant, docet pueros a,b,c et talia*. Dezelfde visitatie vermeldt (282) voor de St.-Pieterskerk van het naburige Maarland een *custos sic satis bene fungitur officio suo et est hypodidasculus*; was de geest van diens grote voorganger nog over hem vaardig?
 54. Ik dank A.A. Arkenbout voor zijn nadere oordeel terzake.
 55. Zie voor nadere, maar ook voorlopige suggesties Van Oostrom 1989a, 22-23.
 56. Zie Leendertz 1869, 516.
 57. Zie Verwijs 1878, II, vs. 2109-2111; Gysseling 1977-1987, dl. 2, vs. 2765-2768. Uiteraard hoeft hier de oudstbekende lezing niet noodzakelijkerwijs de meest oorspronkelijke te zijn; de context doet zelfs enigszins suspect aan.
 58. Verwijs 1878, V, vs. 337-339 en vs. 625-638; Gysseling 1977-1987, dl. 2, vs. 9810 en 10.106; significante varianten zijn mij niet bekend. Leendertz 1869, 516-517 bespreekt wel de tweede plaats, maar vergeet de eerste, die terecht door Verwijs (inleiding, XXXVI) in de beschouwing is betrokken. (Overigens zijn deze en andere Vlaamse dialectspecificaties onafhankelijk van Maerlants Latijnse bron).
 59. De Vries e.a. 1863, I, II, 16, vs. 26. Ook de prompte medewerking van Filips Utenbroeke uit Damme (zie hierna) pleit voor genese in het Zuiden.
 60. Zie over de datering de inleiding van Maximilianus 1954, 380-385, met verwerking van eerdere, afwijkende opvattingen. Overigens spreekt Maerlant ook in dit geval (vs. 10.539) over het *senden* van zijn werk naar de bestemmelingen.
 61. Strofe 2, beginverzen. Blijkens *Den anderen merten* (Mertens 1978, 111-112) volgen alle bronnen deze lezing, m.u.v. het Comburgse handschrift (wel de oudste tekstgetuige!), dat i.p.v. Utrecht *Dordrecht* leest.
 62. Vgl. *MNW*, dl. 2, kol. 47: 'veelvuldig in namen van plaatsen, vooral in Noord-Nederland'...

63. Utenbroeke verdient meer aandacht. Interessante achtergronden zijn aan het licht gebracht door Noterdaeme 1960c, kol. 193-200; zie ook Noterdaeme 1961b. Onder mijn leiding bewerkte drs. Els Sneep een doctoraalscriptie over de *Spiegel historiael*, die o.a. aanwijzingen opleverde dat de connectie tussen Maerlant en Utenbroeke nauwer was dan gewoonlijk wordt aangenomen; een publikatie is voorgenomen.
64. Sanderus 1624, 80; vaak geciteerd, zelden echt bestudeerd. Vgl. Maximilianus 1949, 10; Viaene 1962, 346 maakt aannemelijk dat Sanderus zich baseerde op de zestiende-eeuwse heraut Cornelis Gailliard.
65. Zie over de balksleutel en zijn interpretatie het in de vorige noot genoemde artikel van Viaene, alsmede Van Mierlo 1956, 172-173; ook reeds Te Winkel 1892, 57.
66. Rogghé 1960 en De Smet 1937; zie ook Gilissen 1947.
67. Vgl. ook Delfos 1957a, die Maerlant overigens wel erg van de juridische kant wil zien; vgl. de kritiek door Van Mierlo 1957.
68. Zie over haven en tol van Damme rond het midden van de dertiende eeuw o.a. Hoste 1956, 52-56, met oudere literatuur.
69. Zie de stukken bij Obreen 1922, m.n. nr. I en II. De twee stukken roepen overigens ieder weer hun eigen complicaties op: de een t.a.v. de familierelaties van Blanchard (Witte) van Cats in 1259 met de latere bestemming van *Der naturen bloeme*, de ander t.a.v. de chronologie: in 1282 zou Maerlant al lang en breed in Damme moeten zijn gevestigd. Of viel zijn vertrek zuidwaarts inderdaad beduidend later dan doorgaans wordt verondersteld? Vgl. n. 73. Dat Maerlants verblijf te Damme verband zou kunnen houden met Cats' betrokkenheid bij de tol aldaar, is al vaker geopperd: zie Knuttel 1938, 227, met adhesie van Bruch 1950, 237, n. 3; zie ook reeds Verwijs 1878, inleiding, XLIV. Ook Noterdaeme 1958 zag, zij het in andere context, verband tussen Maerlant en haven en tol te Damme. Terzijde zij vermeld dat zowel *Alexanders geesten* (Franck 1882, V, vs. 1233) als de *Heimelijkheid der heimelikheden* (Verdenius 1917, vs. 467-478) van Maerlants betrokkenheid bij tolkwesties getuigen.
70. Gezien de veelheid aan courante hypotheses mag het overigens verbazend heten dat – zover ik zie – nog nooit de mogelijkheid geopperd is dat Maerlant te Damme, net als op Voorne, koster zou zijn geweest, bijv. van de Onze Lieve Vrouwe kerk – en mede daarom onder de klokken van die kerk (zie hierna) begraven zou zijn.
71. De relevante literatuur is zeer omvangrijk. Zie als meest recente serieuze publikaties Viaene 1962; Bruch 1950; Delfos 1957a en b, alsmede de repliek Van Mierlo 1957 op beide, m.n. 131-133; en vooral Huyghebaert 1988. Een spil bij dit alles is de Latijnse vertaling van de *Tweede Martijn* door Johannes Bukelare, die mogelijk de vroegste vermelding van het Damse graf bevat, maar waarvan de datering zeldzaam problematisch is: niet lang voor 1453 volgens Van Mierlo 1949, dl. 2, 358, omstreeks 1400 volgens Viaene 1962, nog in de veertiende eeuw volgens Bethune 1888, 435, of zelfs kort na Maerlants dood volgens De Vreese 1894-1895 en Serrure 1861. Volgens de mediolatinist dr. C.H. Kneepkens (die ik voor zijn adviezen dank) valt de stijl van Bukelares werk ten hoogste te dateren als 'niet vroeger dan midden veertiende eeuw'.
72. Zie m.n. Van Mierlo 1944.
73. In de vakliteratuur wordt doorgaans de volgorde *NB-RB* verkozen, en in samenhang hiermee een datering ca. 1270 voor het eerste werk; zie bijv. de inleiding van Verwijs 1878, XLVII-L. Voor een latere datering hebben o.a. Knuttel 1938a, 226 en Delfos 1957b (met Van Mierlo 1957 als repliek) gepleit. (Situëert men *RB* nog in het Noorden en *NB* later, dan wordt het tevens mogelijk om, zoals Knuttel

- doet, in Maerlants controversie met *niders* en kerk waarop *RB* wijst een/de aanleiding te zien tot zijn vertrek.) T.a.v. de *Rijmbijbel*-problematiek zie nog Van Oostrom 1991b. E.e.a. illustreert ook het 'domino-effect' van heel wat Maerlantonderzoek: een veranderde visie op het ene onderdeel heeft consequenties voor het andere, en antwoorden hier roepen elders vragen op.
74. Houdt men de traditionele dateringen aan, dan moet wel worden vastgesteld dat Maerlants repatriëring niet heeft geleid tot aantoonbaar grotere produktiviteit. Maar uiteraard is kwantiteit hier niet hetzelfde als kwaliteit; onmiskenbaar is bijv. dat Maerlants latere werk een nog nadrukkelijker 'geleerd' stempel draagt, waarvoor in het Zuiden betere bibliotheekcondities waren. Overigens moet niet worden uitgesloten dat Maerlant ook al eerder terugviel op Vlaamse contacten voor bronnengebruik en boekproductie. Zie ook Van Oostrom 1991f.
 75. Zie Delfos 1955, kol. 201-210. Van vergelijkbare orde is Knuttels gissing dat Maerlant staakte met het werk aan *Spiegel historiael* omdat zijn gezichtsvermogen terugliep en hij niet over een bril beschikte (Knuttel 1938a, 228), of die van Willems 1934, 288-289, dat Maerlant naar Damme zou zijn teruggekeerd omdat hij een erfenisje had gekregen.
 76. Vgl. hoe in 1279 Niclays, zoon van Claes Scriver (spreekende functienaam!) door toedoen van Albrecht van Voornes weduwe Catharina de Durbuy pastoor te Maerlant werd: zie Hoek 1971, 24-25.
 77. Vgl. Heeroma 1973b en 1976, 60-70. Zie ook Van Oostrom 1984a [4].
 78. Anderzijds is het natuurlijk tekenend voor de 'letterkundige' dimensie van deze functie dat Velthem als *pape* solliciteert d.m.v. een berijmde kroniek. Vgl. Van Oostrom 1982a en 1982b [3].
 79. Vgl. Obreen 1935, die deze ontwikkeling juist omstreeks 1263 situeert; zie ook Gysseling 1971 en 1968. Zie ook Kruisheer 1971, dl. 1, 197.
 80. Goossens 1979. De cijfers: tot 1250 7 stukken; 1251-1260: 12; 1261-1270: 81; 1271-1280: 233; 1281-1290: 684; 1291-1300: 1037.
 81. Gysseling 1971, 32; vgl. ook Mooijaart 1990, 171. Overigens wijzen referenties in Maerlants werk erop dat hij bij zijn publiek ook kennis impliceert van (letterkunde in) het Frans.
 82. Waar al te schematische voorstellingen wel uit den boze zullen zijn; het is althans opvallend hoe het recente onderzoek toch weer naar meertaligheid van de dertiende-eeuwse Vlaamse aristocratie neigt: zie bijv. Bouwman 1991.
 83. Aldus een terzijde van dr. J.G. Kruisheer bij een voordracht voor de Leidse werkgroep Holland 1300-1500 in februari 1990. Zie over het verschriftelijkingsproces bij de Hollandse grafelijkheid verder Kruisheer 1971, dl. 1, o.a. 18.
 84. In dit verband zij ook gewezen op het fenomeen van de in gemengd Latijn/Middel-nederlands gestelde stukken, die volgens Kruisheer veel talrijker zijn dan het *Corpus-Gysseling* doet uitkomen (Kruisheer 1979); ook Roelandts 1979 wijst op de symbiose van Latijn en Nederlands, 'in verschillende graden, die rechtstreeks getuigt van een administratieve tweetaligheid der klerken in de periode van overschakeling naar de volkstaal'. Vgl. in ander verband ook Lieftinck 1954 (is de scribent tevens auteur?), en de connecties van de Latijnse *Reinaert*-vertaling met St.-Donaas (Huygens 1968, 21-27). Vgl. ook, weer anders, hoe in Maerlants eigen terminologie *dichten* ook voor ambtelijk schrijfwerk gelden kan: zie Verdenius 1917, vs. 2091-2099.
 85. Zie Berteloot 1984, 100 en ook 51, 56, 62. Vgl. ook Goossens 1979, 260, en de kritiek van Berteloot 1984b; Paardekooper 1991b, 17. Wel wees mevr.drs. M.

- Mooijaart mij erop dat kwantiteit en kwaliteit van deze verschijnselen niet moeten worden overschat.
86. Zie Ramondt 1933.
 87. O.a. vermeld bij Knuttel 1938a, 227; Verdenius 1917, 99; Peeters 1964, 280; Gerritsen 1979; Van Oostrom 1985 [10].
 88. Vgl. Coenen 1986, 98-111, die ook nauw verband ziet met de hierna te noemen voorged. Aleid.
 89. Vgl. Peeters 1964, 266-269 en Janssens 1985. Over Aleid zie o.a. Duvivier 1894. Maerlants betrokkenheid bij de partij der Avesnes is al vaker verondersteld, en zelfs als mogelijk motief voor zijn vertrek uit Vlaanderen genoemd: zie o.a. Jonckbloet 1889, 32 en Verwijs 1878, XXXIX, n. 1.
 90. Zie Hof 1973; Van Winter 1983; speciaal over culturele betrekkingen zie *Ysen-grimus* (Mann 1987, 174-181) en Gumbert 1990, 4-8.
 91. Vgl. Devliegher 1964, kol. 171-186; Ter Kuile 1978.
 92. Zie sinds kort de rijk gedocumenteerde studie van Mekking 1991. (Ik dank de auteur voor zijn adviezen rondom de Scheldegotiek.)
 93. Vgl. Warlop 1976, 1058.
 94. Aldus Toll 1913, 318. Vgl. Hoek 1979, 141; ook Kort 1972, VI.
 95. Vgl. Van Herwaarden 1986, 7.
 96. Zie talrijke stukken bij Obreen 1922 met vervolgen in 1926, 1928 en 1929; zie ook Hoek 1979, 117, 127, 139. Ere wie ere toekomt: ook Noterdaeme heeft op zulke relaties gewezen, zij het vanuit ander perspectief; zie vooral Noterdaeme 1959.
 97. Zie Dekker 1971, m.n. dl. 2, hoofdstuk 3. Ter Doest verwierf ook door aankoop grond van de heren van Voorne: zie Kruisheer 1986, nr. 493 en 1043 (tevens relatie met St.-Donaas). Het zal aan deze contacten te danken zijn dat de architectuur van de beroemde abdijshuur van Ter Doest nog in de dertiende eeuw invloed heeft nagelaten op de Voornse kerk te Abbenbroek; vgl. Janse 1964, kol. 194-195. (Ook ziet dit artikel een parallel in de kapconstructie van de Grote Zaal te 's-Gravenhage.) Verbonden en verwant lijkt de ontwikkeling op het gebied der molenbouw en -terminologie: door cisterciënzers in West-Vlaanderen geperfectioneerd, en naar het Noorden uitgestraald; zie Stroop 1979.
 98. Zie de relevante stukken bij Koch 1970, nr. 404 (1220), en Kruisheer 1986, nr. 465 (1226) en 583 (1237).
 99. Zie de nrs. 810-812 in Kruisheer 1986. Ook bezit het kapittel goederen te Zeeland: zie Dekker 1971, 79. Interessant is ook het geval van Kruisheer 1986, nrs. 699-701, oorkonden van december 1246, waarin gravin Margareta van Vlaanderen het convent van De Duinen bevestigt in de rechtmatigheid van zijn bezit in Zeeland, nadat zij hiertoe archiefonderzoek heeft laten verrichten door *duos viros discretos et litteratos*, kanunniken van St.-Donaas, onder wie *magistrum Iacobum dictum Futchelare*. Laatstgenoemde is alleen al om zijn bijnaam ('de beuzelaar'?) een interessante figuur; vgl. ook Lieftinck 1953, 34, n. 4, en Derolez 1966, nr. 63. Is het overigens uitgesloten dat hij dezelfde is als eerdergenoemde?
 100. Zie over dit 'cultureel nationalisme' in negentiende-eeuws Nederland recentelijk Bank 1990.

Noten en literatuur bij 'Maerlant tussen stad en burgerij'

1. Zie bijv. Knuvelde 1979, 24-25 en Lodewick 1977, 37-40.
2. Een greep, beperkt tot enkele standaardwerken: Jonckbloet 1889, 7-17; Te Winkel 1922, 471-489; Knuvelde 1970, 212.
3. Vgl. Knuttel 1938a; Van Mierlo 1946; Peeters 1964; Gerritsen 1979; Van Herwaarden 1983; Van Oostrom [11].
4. Zie voor een breed overzicht Ennen 1976. Voor de specifieke Vlaamse situatie (vergelijkenderwijs vroeg in Europees verband) zie Van Oostrom [11].
5. Naast, uiteraard, de onvergelijkelijke *Van den vos Reinaerde*. Zie over de al even problematische 'burgerlijkheid' van deze tekst Van Oostrom 1983a en Pleij 1983.
6. Zie over deze en volgende aspecten van Maerlants biografie Van Oostrom [11], met uitvoerige literatuurverwijzingen.
7. Vandaar ook dat men heeft betwijfeld of Maerlant echt wel de auteur was: zie bijv. Leendertz 1869, m.n. 522. Sinds onderzoek door Maximilianus (o.a. 1947) pleegt men echter het herziene oordeel van Van Mierlo 1946, 55 te volgen: 'Te groote scepsis ware in dezen misplaatst'.
8. Vgl. ook de discussie met H. Pleij in Van Oostrom 1984c [5].
9. Vgl. Hugenholtz 1959. Uiteraard valt ook op deze tweedeling wel weer het e.e.a. af te dingen; toch lijkt het geringe 'militarisme' van de latere, echte burgerauteurs wel enigszins voor het idee te pleiten (vgl. ook het concept van slimheid tegenover kracht). Het maakt overigens Boendales passie voor kruistocht extra pikant; vgl. Kinable 1991.
10. Vs. 85-87. Zie echter ook (met dank aan Petra Berendrecht) vs. 25-29 van de *Rijmbijbel*, een tekst die Maerlant vrijwel gelijktijdig met *Naturen bloeme* schreef.
11. De plaatsen zijn betrekkelijk gemakkelijk te vinden via de woordindex van Gyseling 1977-1987, dl. 2/2; zie bijv. vs. 1150, 1362, 1456, 2314, 3741, 4559, 6288, 9581, 12.895, 12.992, 13.028, 13.109, 13.306, 14.237, 14.485, 14.540. Volgens Nischik 1986, 356 heeft *nut* in *Der naturen bloeme* ook een morele dimensie, betrekking hebbend op de (verborgen) lessen van de natuur. Dat deze dimensie een rol speelt, lijkt zeker; minder ben ik ervan overtuigd, dat dit voor Maerlant hier ook onder (het) *nut* viel. (E.e.a. moge illustreren, dat betekenisonderzoek van *nut* in Middelnederlandse teksten een desideratum is.)
12. Dit geldt uiteraard niet voor de grote negentiende-eeuwers, die hun Maerlant heel goed kenden. Des te opmerkelijker dat zij hem, sterk polariserend, als pure burgerdichter konden profileren; vooral Jonckbloet ging hierin heel ver (Te Winkel is aanmerkelijk voorzichtiger). Speelde bij eerstgenoemde ook de schoolstrijd van zijn eigen tijd een rol? Vgl. (kamerlid!) Jonckbloet 1866 en Boekholt e.a. 1987.
13. Vgl. Peters 1983; Schnell 1978, 54-61 en Klinkenberg 1979.
14. Men verwarre deze optiek niet met een andere kwestie, die Maerlant duidelijk veel hoger zit: het machtsmisbruik van rijk (adel en gearriveerde burgerij) tegenover arm (boeren en ambachtslieden), welke laatste wel zijn warme sympathie genieten, maar stellig niet zijn eerstbeoogde lezers zijn. Zie hierover Te Winkel 1892, hoofdstuk 6.
15. Vgl. vs. 467-473, en zie ook de beroemde Rupelmondepassage in *Alexanders geesten* (V, 1233); vgl. ook inleiding en slot van Noterdaeme 1958.
16. Zie voor de navolgende voorbeelden Van der Knoop 1965; Van den Bergh 1873, nr. 237 en 249; Van Herwaarden 1986.
17. Vgl. Van Oostrom 1991f en Carlvant 1978. Binnen het NLCM-programma verricht de kunsthistorica Martine Meuwese dissertatie-onderzoek op dit gebied.

18. Vgl. Brinkman 1991. Zie voor De Weerts Maerlantontleningen Kausler 1866, vs. 43-78, alsmede die van Maerlants *Strofische gedichten* (Verdam e.a. 1918), LXI, n. 1 en CII.
19. Vgl. (de literatuur genoemd in) Van Moolenbroek e.a. 1991, met name de bijdragen van Van Moolenbroek en Van Oostrom (1991b).
20. Zie voor Boendales Maerlantreferenties de edities van *Brabantsche yeesten* (Willem 1839), vs. 21-38; *Der leken spiegel* (De Vries 1844-1848), II, 35, vs. 7-18 en 37, vs. 87-94 en III, cap. 15; *Jans teesteye* (Snellaert 1869), vs. 812-815 en 3622-3623. Zie ook Verdam e.a. 1918, CI, en Te Winkel 1892, 502-507.
21. Zie De Pauw 1879.
22. Aan Herman Brinkman dank ik op de valreep het bewijs dat De Pauw zelf de eerste was om het schootsveld te verbreden: al in 1334 blijkt een Brugs testament de *vive deel van den Speghel Istoriale* te vermelden! Zie het 'Aanhangsel' in De Pauw 1914, 425.
23. Ook bezat De Beere *eenen bouc die men het Bestiaris, en de Ewangeliën in vlaems* – het is denkbaar dat hierachter (delen van) *Naturen bloeme* (of het verloren werk van Willem Utenhove, telg uit een Gents geslacht?) en/of *Scolastica* (of een evangeliënharmonie?) schuilgaan.
24. Zie Gerritsen 1987.
25. Zie Te Winkel 1892, 512, en meer recentelijk *De vijfhonderdste verjaring* 1973, nr. 233 en Breugelmans 1986. (Ook deze laatste publikatie blijft tot in de titel spreken van een druk van *Wapene Martijn*, terwijl de bewaarde tekst ondubbelzinnig uitwijst dat tenminste ook de *Tweede Martijn* (en vermoedelijk ook de derde) werd gedrukt.)
26. Zie over deze druk Verdam e.a. 1918, XVIII-XIX; *De vijfhonderdste verjaring* 1973, nr. 112, en Huet 1900. Vanwege de fragmentarische overlevering, valt niet uit te maken of de druk Maerlant in proloog of colofon heeft vermeld.
27. Tenzij twee zeer versholene sporen alsnog anders zouden uitwijzen: die van *Hieronymus bloemen* (gedrukt excerpt uit *Spiegel historiael*?) en van de gedrukte *Legende van Sinte Clara* (prozabewerking van Maerlants verloren hagiografie?). Zie voor het eerste Nijhoff-Kronenberg nr. 01293bis; voor het tweede Schoutens 1904.
28. Vgl. Te Winkel 1892, 514; Van Vaemewijck kent Maerlant (behalve van zijn graf) als auteur van *Der naturen bloeme* (en *ander subtile wercken*); de bron voor deze weinig-doorsnee kennis is vooralsnog onduidelijk. Op zijn beurt lijkt hij bron voor Sanderus, die Maerlant in 1624 behalve (als eerste!) *scriba Dammensis* ook *orator* noemt, en melding maakt van zijn auteurschap van een natuurencyclopedie *praeter alia ingeniosissima opuscula*; vgl. Sanderus 1624, 80. (Een dun lijntje tussen rederijkerij en Maerlant loopt nog vanaf de vijftiende-eeuwse *Lof van Antwerpen*: zie Prims 1937, 270.)
29. Vgl. Van Oostrom [11].
30. Zie Van den Auweele e.a. 1981. De auteurs identificeren de Vlaamse tekst als een zelfstandige bron, en de Franse als een exemplaar van de hierboven genoemde druk van Brito; misschien is het ook denkbaar dat het om (een handschrift van) een 'paralleleditie' ging, zoals de Latijnse tekst van Bukelare ook met de Vlaamse overgeleverd is?
31. Zie resp. Derolez 1966, nr. 2 en 7.3/7.5, en Viaene 1968.
32. Wel lijkt het daarbij standaard dat het werk wordt genoemd, en waarschijnlijk zelfs gekend, zonder de bijbehorende auteursnaam. Vgl. behalve de hier genoemde voorbeelden ook hoe Gilis de Wevel in 1365 in zijn *Leven van St. Amand* (1365)

- verwijst naar *de Spieghel*; vgl. ook hoe de Comburgversie van de *Brandaen* een verwijzing naar *die Spieghel* toevoegt. Zie voor de citaten de inleiding van De Vries e.a. 1863, XLIX-L. Overigens had Maerlant er in zijn tekst ook weinig aan gedaan om anonimisering te voorkomen; vgl. [1] en Van Oostrom 1991b, 142.
33. Zie over deze druk (en een mogelijke herdruk hiervan door Jan van Ghelen in 1556) de inleiding bij De Vries e.a. 1863, XXV en L-LII.
 34. Vgl. Van Oostrom 1992, hoofdstuk IV, alsmede de toekomstige dissertatie van mevr. J. Verbij-Schillings.
 35. Zie De Bruin 1968-1969, 153-154; over de druk Gerritsen 1978b.
 36. Zie Van Anrooij e.a. 1991 (vooral 385 n. 5), en verder Janssens 1987a; wat *Spiegel historiael* betreft bevat Hulthem als afzonderlijke teksten de kapittels I, VII, cap. 70 en III, II, cap. 25-26; vgl. Serrure 1859-1860, 160, nr. 175 en 152, nr. 90-91. Voor mogelijke andere signalen van 'Maerlantexcerpering' zie de bij De Pauw 1897, 162 en 169 genoemde *cleennen Spieghel* en *Pietagoras bloeme*, alsook de in n. 27 genoemde *Hieronimus bloemen*.
 37. Gysseling 1971.

Noten en literatuur bij 'Heeroma, "Gruuthuse" en de grenzen van het vak'

Dit artikel is de tekst van een lezing gehouden ter gelegenheid van de opening van het cursusjaar 1988-1989 aan de opleiding Nederlands van de Nutsacademie te Rotterdam op 9 september 1988. De notulen van de Commissie voor Taal- en Letterkunde berusten in de handschriftencollectie van de Leidse Universiteitsbibliotheek (Mij. Ned. Letterk. Inv. No. 44). Het (postuum verschenen) artikel van W. de Vreese dateert uit 1940. Heeroma's Gruuthuse-editie verscheen in 1966a. Belangrijke kritieken hierop zijn: Lieftinck 1967; Ern  1967; Overmaat 1967; Gerritsen 1969. Replieken van Heeroma verschenen in 1967 en 1969a. Latere studies van zijn hand verschenen veelal in hetzelfde tijdschrift (*TNTL*), en werden deels gebundeld (soms in herziene versie!) in Heeroma 1969b; het slotartikel over 'Het lied tot Egidius' verscheen in 1973a. Voor Heeroma's methode, en zijn verwantschap met Verwey, zijn karakteristiek Heeroma 1963 (daterend van voor de Gruuthusecommotie!) en 1966b. Over zijn persoon en werk handelt op uitstekende wijze Meertens 1972-1973, 137-150. Het recente onderzoek over Gruuthuse omvat Houtsma 1981; Reynaert 1984 en 1987; Rierink 1989. Vermeldenswaard is ook Rens 1980.

Noten en literatuur bij 'Voortgang of vooruitgang in de studie van de Middelnederlandse letterkunde?'

1. Het zal geen toeval zijn dat negentiende-eeuwse medioneerlandici wel dergelijke geluiden laten horen: zie bijv. Jonckbloet 1859, [V] en De Vries e.a. 1861, II. Zie ook nog Te Winkel 1922, XI, die met tevredenheid bericht in deze tweede druk van zijn *Ontwikkelingsgang* de middeleeuwse periode beter te hebben behandeld dan in de eerste druk, daartoe genoopt 'door den rusteloozen vooruitgang der wetenschap'.
2. *NTg* 1980, 251; 1987, 161; 1981, 450; 1984, 248; 1982, 266; 1970, 222; 1914, 151; 1955, 295.

3. Het zou natuurlijk interessant zijn vergelijkbare gegevens te vergaren voor artikelen; ik ben er niet van overtuigd dat die grafiek hetzelfde beeld zou vertonen.
4. Kossmann 1984, 60. Dit artikel vormt een bijdrage aan de boeiende discussie over de koers van het vak zoals die de laatste jaren onder Nederlandse historici op gang komt; zie o.a. ook Wesseling 1984-1985 (expliciet over de vooruitgangskwestie) en Davids e.a. 1988. Men zou wensen dat neerlandici ook hierin zouden volgen!
5. Tenzij men uiteraard bewust de omgekeerde keuze doet, zoals de deconstructivisten, op wier invloed ons vak nog schijnt te moeten wachten.
6. Vgl. Van Buuren 1988, 34-40, die overigens terecht betwijfelt of men in de literatuurwetenschap wel van paradigma's spreken mag; bevindt het vak zich niet veeleer in een 'pre-paradigmatische' fase (en dan waarschijnlijk zonder er ooit uit te komen)? Men bedenke overigens wel dat Van Buuren hier de algemene literatuurwetenschap op het oog heeft; misschien staat de literaire mediëvistiek iets steviger in haar schoenen.
7. En daar dan ook soms in verwante termen zijn getypeerd en als vooruitgang zijn begroet; zie bijv. Wehrli 1984, 11-16.
8. Zie in dezelfde zin t.a.v. de geschiedbeoefening Kossmann 1984, 60.
9. Zie trouwens ook al de mening van Brom, geciteerd door De Buck 1930, 223.
10. En ook dit is een internationale kwestie: vgl. Gumbrecht 1983, 615.

Noten en literatuur bij 'Gemangeld en gekoesterd: middeleeuwen tussen literatuur en wetenschap'

Een even heldere als boeiende inleiding in de benadering(en) der geschiedenis biedt Ankersmit 1984. Daarin ook uitvoerig aandacht voor de verhalende geschiedschrijving, waarvan Ankersmit zich een nog meer uitgesproken (en post-moderne) voorstander toont in zijn recente boek uit 1991. Behartigenswaardige kritiek op het anti-rationalisme in veel moderne narratieve geschiedbeoefening geeft Vries 1990; als tegengif warm aanbevolen. Rond *De naam van de roos* is inmiddels zelf een kleine bibliotheek gegroeid; een goede inleiding biedt Kerner 1988. De buitenlandse studies over het middeleeuwenbeeld door de eeuwen heen zijn talloos; het Nederlandse taalgebied heeft hiermee de aansluiting nog niet gevonden. Een aanzet geven o.a. Teunis e.a. 1986, Buijsters 1984, Pleij 1990, 220-234 en Van der Woud 1990.

L I T E R A T U U R L I J S T

<i>BMGN</i>	<i>Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden</i>
<i>LiLi</i>	<i>Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik</i>
<i>Ntg</i>	<i>De nieuwe taalgids</i>
<i>SpL</i>	<i>Spiegel der letteren</i>
<i>TNTL</i>	<i>Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde</i>
<i>VMVA</i>	<i>Verlagen en mededelingen Vlaamse Akademie</i>
<i>ZfdA</i>	<i>Zeitschrift für deutsches Altertum</i>

- Aa, A.J. van der, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*. Dl. 9. Haarlem, [z.j.].
- Ampe, A., 'De bestemmeling van Ruusbroec's Spiegel en Trappen', in: *Ons geestelijk erf* 45 (1971), 241-289.
- Anbeek van der Meijden, A.G.H., *'In puinhopen voel ik mij prettig, ergens anders hoor ik niet thuis'*. Over de wederopbouw van de Nederlandse literatuurgeschiedschrijving. Amsterdam, 1982.
- Ankersmit, F.R., *Denken over geschiedenis*. Groningen, 1984.
- , *De navel van de geschiedenis. Over interpretatie, representatie en historische realiteit*. Groningen, 1991.
- Anrooij, W. van, *Spiegel van ridderschap. Heraut Gelre en zijn ereredes*. Amsterdam, 1990.
- , 'Feit of fictie? Medioneerlandistiek en geschiedwetenschap', in: Van Oostrom e.a. 1991, 98-110.
- & A.M.J. van Buuren, 's Levens felheid in één band: het handschrift-Van Hulthem', in: Pleij e.a. 1991, 184-199.
- Arkenbout, A.A., 'Het hof van de heren van Voorne te Brielle in de jaren 1373-1564', in: *Holland* 2 (1970), 34-45 en 53-68.
- & H. van der Graaf, 'De kapel en het kapittel van St. Pancras op het Hof te Oostvoorne', in: *Holland* 4 (1972), 240-263.
- & H. van der Graaf, 'De burcht van Oostvoorne', in: *Holland* 6 (1974), 97-126.
- & H. van der Graaf, *De burcht van Oostvoorne*. [Z.pl.], 1983.
- , 'Dokters en apothekers aan het hof van heer Frank van Borselen te Voorne', in: *Castellogica* 3 (1985), 127-133.
- Asselbergs, W.J.M.A., 'Calander en charadrius', in: Idem, *Nijmeegse colleges*. Zwolle, 1967, 11-33.
- Auweele, D. van den, G. Tournoy & J. Monballyu, 'De bibliotheek van meester Filips Wielant (1483)', in: *LIAS* 8 (1981), 145-187.
- Avonds, P., 'Mystiek, ideologie en politiek. Jan van Leeuwen, de "goede kok" van Groenendaal over de hofhouding van Hertog Jan III van Brabant', in: Janssens 1982a, 228-239.
- , *Brabant tijdens de regering van Hertog Jan III (1312-1356)*. Dl. 1. *De grote politieke krisissen*. Brussel, 1984. Dl. 2. *Land en instellingen*. Brussel, 1991.
- Axters, S., 'Meester Dirc van Delf en zijn Dietsche summa', in: *Kultuurleven* 10 (1939), 350-354.
- , 'De geestelijke physionomie van meester Dirc van Delf', in: *Roeping* 1940, 583-596.
- , *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden*. Antwerpen, 1950. 4 dln.

L I T E R A T U U R L I J S T

- Ballegeer, J.J., '[Levensbericht] J. Noterdaeme', in: *Jaarboek Maatschappij der Nederlandse letterkunde 1982-1983*, 99-102.
- Bank, J., *Het roemrijk vaderland. Cultureel nationalisme in Nederland in de negentiende eeuw*. 's-Gravenhage, 1990.
- Becker, P.J., *Handschriften und Frühdrucke mittelhochdeutscher Epen*. Wiesbaden, 1977.
- Behr, H.-J., *Literatur als Machtlegitimation. Studien zur Funktion der deutschsprachigen Dichtung am böhmischen Königshof im 13. Jahrhundert*. München, 1989.
- Berg, E. van den, *Middel nederlandse versbouw en syntaxis. Ontwikkelingen in de versifikatie van verhalende poëzie ca. 1200-ca. 1400*. Utrecht, 1983.
- , 'Genre en gewest. De geografische spreiding van de ridderepiek', in: *TNTL* 103 (1987), 1-36.
- Bergh, L.Ph.C. van den (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, Amsterdam [enz.], 1866-1873. 2 dln.
- Bertau, K., *Deutsche Literatur im europäischen Mittelalter*. München, 1972-1973. 2 dln.
- , *Über Literaturgeschichte*. München, 1983.
- Berteloot, A., 1984a, *Bijdrage tot een klankatlas van het dertiende-eeuwse Middel-nederlands*. Gent, 1984.
- , 1984b, 'Overwegingen bij de "lieden/luden"-kaart', in: *TNTL* 100 (1984), 29-45.
- , 'De mogelijkheden voor toekomstig onderzoek op basis van het Corpus-Gysseling', in: *Jaarboek Stichting Instituut voor Nederlandse lexicologie* 1988, 47-52.
- , 1990a, 'Von der Kodexgeographie zum Literaturatlas', in: *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 57 (1990), 137-166.
- , 1990b, 'Een vormleerhoofdstukje uit de Maerlant-grammatica', in: R. Damme e.a. (red.), *Franco-Saxonica. Münstersche Studien zur niederländischen und nieder-deutschen Philologie*. Neumünster, 1990, 15-28.
- , 'Een acrostichon in "Reinaerts historie"', in: *Tiecelijn* 5 (1992), 3-5.
- & E. van den Berg, 'Taalgeografische variabelen in Middel nederlandse rijmen' (ter perse).
- Besamusca, B., 1991a, 'De Vlaamse opdrachtgevers van Middel nederlandse literatuur: een literair-historisch probleem', in: *Ntg* 84 (1991), 150-162.
- (ed.), 1991b, *Lanceloet, Pars 2. Met een inleidende studie over de vertaaltechniek*. Assen [enz.], 1991.
- Bethune, J., 'Le tombeau de Jacob van Maerlant à Damme', in: *Bulletin des commissions royales d'art et d'archéologie* 27 (1888), 435.
- Biemans, J., 'Middel nederlandse fragmenten in de stadsbibliotheek van Trier I', in: *TNTL* 100 (1984), 134-147.
- Bisschop, W. & E. Verwijs (ed.), *Gedichten van Willem van Hildegarsberch*. 's-Gravenhage, 1870 (herdr.: Utrecht, 1981).
- Blockmans, F., *Het Gentsche stadspatriciaat tot omstreeks 1302*. Antwerpen, 1938.
- Boehm, L., 'Das mittelalterliche Erziehungs- und Bildungswesen', in: *Propyläen Geschichte der Literatur*. Dl. 11. Berlin, 1982, 143-181.
- Boekholt, P.Th.F.M. & E.P. de Booi, *Geschiedenis van de school in Nederland*. Assen [enz.], 1987.
- Boese, H. (ed.), *Thomas Cantimpratensis, Liber de natura rerum*. Dl. 1. Berlin [enz.], 1973.
- Boor, H. de & R. Newald, *Geschichte der deutschen Literatur*. München, 1955-1990. 7 dln. in 10 bdn.
- Bormans, J.H. (ed.), *Jan de Klerk, Brabantsche yeesten*. Dl. 3. Brussel, 1869.

L I T E R A T U U R L I J S T

- Bouwman, A.Th., 'Na den Walschen boucken. Neerlandistiek en romanistiek', in: Van Oostrom e.a. 1991, 45-56.
- Brandstetter, A., *Prosaauflösung. Studien zur Rezeption der höfischen Epik im frühmittelhochdeutschen Prosaroman*. Frankfurt, 1971.
- Breugelmans, R., 'Een fragment van een onbekende druk van de "Wapene Martijn"', in: G. van Eemeren & F. Willaert (red.), *T ondersoeck leert*. Leuven [enz.], 1986, 125-136.
- Brinkman, H., 'De stedelijke context van het werk van Jan de Weert (veertiende eeuw)', in: Pleij e.a. 1991, 101-120.
- Bruch, H., 'Grafscript en sterfjaar van Jacob van Maerlant', in: *BMGN* 5 (1950), 231-237.
- Bruin, C.C. de, 'Bespiegelingen over de Bijbelvertaler van 1360 II', in: *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, n.s., 49 (1968-1969), 135-154.
- , 'Jacob van Maerlant: een gelovige revolutionair of een revolutionair gelovige?', in: Idem (red.), *Geloof en revolutie*. Amsterdam, 1977, 51-64.
- Bruijn, J.T.P., W.L. Idema & F.P. van Oostrom (red.), *Dichter en hof. Verkenningen in veertien culturen*. Utrecht, 1986.
- Buck, H. de, *De studie van het Middelnederlandsch tot in het midden der negentiende eeuw*. Groningen [enz.], 1930.
- Bumke, J., *Ministerialität und Ritterdichtung*. München, 1976.
- , *Mäzene im Mittelalter. Die Gönner und Auftraggeber der höfischen Literatur in Deutschland 1150-1300*. München, 1979.
- , 'Einleitung', in: Idem (red.), *Literarisches Mäzenatentum*. Darmstadt, 1982, 1-31.
- , *Höfische Kultur. Literatur und Gesellschaft im hohen Mittelalter*. München, 1986. 2 dln.
- , 'Untersuchungen zur Überlieferungsgeschichte der höfischen Epik im 13. Jahrhundert', in: *ZfdA* 120 (1991), 257-304.
- Burck, E. (red.), *Die Idee des Fortschritts. Neun Vorträge über Wegen und Grenzen des Fortschrittsglaubens*. München, 1963.
- Buuren, A.M.J. van, *"Der minnen loep" van Dirc Potter. Studie over een Middelnederlandse ars amandi*. Utrecht, 1979.
- , 'Dat scamelheit thoechste poent es van minnen', in: J.J.Th.M. Tersteeg & P.E.L. Verkuyl (red.), *Ic ga daer ic hebbe te doene*. Groningen, 1984, 127-148.
- , '1400', in: *Literatuur* 2 (1985), 349-355.
- , 'Want ic ghen litteratuyre en kenne. Medioneerlandistiek en bibliografie', in: Van Oostrom e.a. 1991, 157-170.
- Buuren, M. van, *Filosofie van de algemene literatuurwetenschap*. Leiden, 1988.
- Buijnsters, P.J., 'Kennis van en waardering voor Middelnederlandse literatuur in de 18de eeuw', in: *Documentatieblad Werkgroep achttiende eeuw* 1984, 38-58.
- Calin, W.C., *The Old French epic of revolt*. Genève [enz.], 1962.
- Carlwant, K., *Thirteenth-century illumination in Bruges and Ghent*. Ongepubl. diss. Columbia University 1978.
- Classen, P., 'Die Hohen Schulen und die Gesellschaft im 12. Jahrhundert', in: *Archiv für Kulturgeschichte* 48 (1966), 155-180.
- Coenen, J.M.A., *Graaf en grafelijkheid. Een onderzoek naar de graven van Holland en hun omgeving in de dertiende eeuw*. [Z.pl.], 1986.
- Cormeau, C., *"Wigalois" und "Diu Crône". Zwei Kapittel zur Gattungsgeschichte des nachklassischen Artusromans*. München, 1977.

L I T E R A T U U R L I J S T

- Cormeau, C., 'Tradierte Verhaltensnormen und Realitätserfahrung. Überlegungen zu Thomasins "Wälschem Gast"', in: Idem (red.), *Deutsche Literatur im Mittelalter: Kontakte und Perspektiven*. Stuttgart, 1979, 276-295.
- Cramer, F., *Geschichte der Erziehung und des Unterrichts in den Niederlanden während des Mittelalters*. Aalen, 1966.
- Cramer-Peeters, E., 'Jacob van Maerlant', in: *Wetenschappelijke tijdingen* 36 (1977), kol. 41-46.
- Curtius, E.R., *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. 7e dr. Bern [enz.], 1969.
- Daniëls, L.M.Fr., *Meester Dirc van Delf. Zijn persoon en zijn werk*. Nijmegen [enz.], 1932.
- (ed.), *Dirc van Delf, Tafel van den kersten ghelove*. Antwerpen [enz.], 1937-1939. 3 dln. in 4 bdn.
- Dauids, K., J. Lucassen & J.L. van Zanden, *De Nederlandse geschiedenis als afwijking van het algemeen menselijk patroon*. Amsterdam, 1988.
- Defoer, H.L.M., A.S. Korteweg & W.C.M. Wüstefeld, *The golden age of Dutch manuscript painting*. Stuttgart, 1989.
- Dekker, C., *Zuid-Beveland. De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de middeleeuwen*. Dl. 2. Assen, 1971.
- Delfos, L., 'Maerlant's "scone die mi peisen doet"', in: *Wetenschappelijke tijdingen* 15 (1955), kol. 201-210.
- , 1957a, 'Maerlant en Italië', in: *Wetenschappelijke tijdingen* 17 (1957), kol. 105-116.
- , 1957b, 'De veertien laatste jaren van Maerlant's leven', in: *Wetenschappelijke tijdingen* 17 (1957), kol. 1-11.
- Derolez, A., *Corpus catalogorum Belgii*. Dl. 1. Brussel, 1966.
- Deschamps, J., *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken*. 2e dr. Leiden, 1972.
- Devliegheer, L., 'Enkele aantekeningen over de scheldegothiek', in: *Bulletin Koninklijke Nederlandse dienst voor oudheidkundig bodemonderzoek*, 6e serie, 17 (1964), kol. 171-186.
- Dewitte, A., 'De grafelijke Sint-Donaaskerk te Brugge als middeleeuws cultuurcentrum', in: *Studiën en berichten* 68 (1971), 207-224.
- , 'Scholen en onderwijs te Brugge gedurende de middeleeuwen', in: *Handelingen Société d'émulation* 109 (1972), 145-217.
- Dictionnaire de droit canonique*. Dl. 4, Paris, 1949.
- Dinaux, A., *Les trouvères Brabançons*. Paris [enz.], 1863.
- Draak, M., 'The workshop behind the Middle Dutch Lancelot manuscript', in: *Neerlandica manuscripta*. Dl. 3. Amsterdam, 1976, 18-37.
- Dronke, P., *Poetic individuality in the middle ages*. Oxford, 1970.
- Duinhoven, A.M., *Bijdragen tot reconstructie van de "Karel ende Elegast"*. Assen [enz.], 1975-1982. 2 dln.
- Duvivier, C.A., *La querelle des d'Avesnes et des Dampierres*. Bruxelles, 1894.
- Ebels-Hoving, B., 'Het woord van eer of het pad der deugd?', in: *BMGN* 105 (1990), 378-384.
- Eis, G., *Vom Werden altdeutscher Dichtung*. Berlin, 1962.
- Engels, J., 'Thomas Cantimpratensis redivivus', in: *Vivarium* 12 (1974), 124-132.
- Ennen, E., 'Stadt und Schule in ihrem wechselseitigen Verhältnis vornehmlich im Mittelalter', in: C. Haase (red.), *Die Stadt des Mittelalters*. Dl. 3. Darmstadt, 1976, 455-479.
- Emé, B.H., '[Recensie van Heeroma 1966a]', in: *Levende talen* 1967, 270-273.

L I T E R A T U U R L I J S T

- Faral, E., *Les arts poétiques du XIIe et du XIIIe siècle*. 2e dr. Paris, 1962.
- , *Les jongleurs en France au moyen age*. 2e dr. Paris, 1971.
- Fens, K., *Waarom ik niet tennis (en ook niet hockey)*. Baarn, 1980.
- Finke, U., 'Utrecht – Zentrum nordniederländischer Buchmalerei. Seine Bedeutung in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts', in: *Oud Holland* 78 (1963), 27-66.
- Fischer, H., *Studien zur deutschen Märendichtung*. 2e herz. dr. Tübingen, 1983.
- Fleckenstein, J., 'Friedrich Barbarossa und das Rittertum', in: *Festschrift für Hermann Heimpel*. Dl. 2. Göttingen, 1972, 1023-1041.
- Ford, G.B., *The "Ruodlieb". The first medieval epic of chivalry from eleventh-century Germany*. Transl. from the Latin. Leiden, 1965.
- (ed.), *The "Ruodlieb"*. Leiden, 1966.
- Franck, J. (ed.), "*Alexanders geesten*" van Jacob van Maerlant. Leiden, [1882].
- Franz, K., *Studien zur Soziologie des Spruchdichters in Deutschland im späten 13. Jahrhundert*. Göppingen, 1974.
- Frappier, J. (ed.), *La mort le roi Artu. Roman du XIIIe siècle*. Paris, 1936.
- , *Chrétien de Troyes*. Paris, 1968.
- Gallo, E., *The Poetria Nova and its sources in early rhetorical doctrine*. The Hague [enz.], 1971.
- Gerritsen, W.P., 'Het spoor van de viervoetige locusta', in: *Ntg* 61 (1968), 1-16.
- , 'Kritische kanttekeningen bij de inleiding tot Heeroma's editie van het Gruuthuseliedboek', in: *Ntg* 62 (1969), 187-215.
- , 'Het beeld van feodaliteit en ridderschap in middeleeuwse literatuur', in: *BMGN* 89 (1974), 241-261.
- , 1975a, 'Pollites, Pirrus en Penthiseleye: compositietechniek in Maerlants "Historie van Troyen"', in: R. Jansen-Sieben, S. de Vriendt & R. Willewyns (red.), *Spel van zinnen. Album A. van Loey*. Bruxelles, 1975, 125-136.
- , 1975b, 'Geschiedverhaal of schetskaart? Overwegingen bij Knuvelders "Handboek", deel I, vijfde druk', in: *Ntg* 68 (1975), 89-109.
- & B. Schludermann, 'Deutsch-niederländische Literaturbeziehungen im Mittelalter', in: *Akten des V. internationalen Germanisten-Kongresses*. Dl. 2. Bern [enz.], 1976, 329-339.
- , 1978a, *De clepsydra, een tunnel naar de antipoden, en de natuur in een middeleeuwse proeftuin. Een beschouwing over wereldbeeld en natuur in de middeleeuwen*. Utrecht, 1978.
- , 1978b, 'Gheraert Leeu's "Historie van Alexander" en handschrift Utrecht, U.B., 1006', in: H.F. Hofman, K. van der Horst & A.H.H.M. Mathijsen (red.), *Uit bibliotheektuin en informatieveld*. Utrecht, 1978, 139-63.
- , 'Wat voor boeken zou Floris V gelezen hebben?', in: *Floris V. Leven, wonen en werken in Holland aan het einde van de dertiende eeuw*. Den Haag, 1979, 71-86.
- , 'Jacob van Maerlant and Geoffrey of Monmouth', in: K. Varty (red.), *An Arthurian tapestry*. Glasgow, 1981, 368-388.
- , 'Walewein van Melle (anno 1118) en de Oudnederlandse Arturlitteratuur', in: *Naamkunde* 16 (1984), 115-134.
- , 'Een onbekende prozaversie van Maerlants "Aeneis"-bewerking', in: E. Cockx-Indestege & F. Hendrickx (red.), *Miscellanea neerlandica. Opstellen voor dr. Jan Deschamps*. Dl. 2. Leuven, 1987, 163-173.
- , 'De plaats van Maartje Draak in de neerlandistiek', in: D.R. Edel, W.P. Gerritsen & K. Veelenturf (red.), *Monniken, ridders en zeevaarders. Opstellen aangeboden aan Maartje Draak*. Amsterdam, 1988, 91-95.

L I T E R A T U U R L I J S T

- Gerritsen, W.P., '“De lust voor dezen studietak”'. De medioneerlandicus en zijn publiek', in: Van Oostrom e.a. 1991, 171-187.
- Geschiedenis van Vlaanderen*. Dl. 3. Amsterdam, 1938.
- Gestel, F. van & J. Nijen Twilhaar, *Over oude zinnen gesproken*. Utrecht, 1990. Ongepubliceerde syllabus.
- Gezelle, G. (ed.), Hennen van Merchtenen, *Cornicke van Brabant (1414)*. Gent, 1896.
- Gielen, J., e.a., *Massaliteratuur. Een onderzoek naar de schriftroman “Saskia”*. Nijmegen, 1974. 2 dln.
- Gilissen, J., 'Les légistes en Flandre aux XIIIe et XIVe siècles', in: *Handelingen Koninklijke Commissie voor de uitgave der oude wetten en verordeningen van België* 15 (1947), 117-231.
- Goossens, J., 'De ambtelijke teksten van het Corpus-Gysseling', in: *TNTL* 95 (1979), 247-261.
- , 'Oudnederlandse en Vroegmiddelnederlandse letterkunde', in: *TNTL* 98 (1982), 241-272.
- , 1984a, '“Der naturen bloeme” in het Corpus-Gysseling', in: *TNTL* 100 (1984), 201-209.
- , 1984b, 'Literairhistorische vragen rond Middelnederlandse Maaslandse heiligenlevens', in: *Verslagen en mededelingen Vlaamse Academie* 1984, 273-303.
- (red.), *Woeringen en de oriëntatie van het Maasland*. Hasselt, 1988.
- Graaf, K. de, 'The last days of Alexander in Maerlant's “Alexanders geesten”', in: W.J. Aerts, J.M.M. Hermans & E. Visser (red.), *Alexander the Great in the middle ages*. Nijmegen, 1978, 230-266.
- , 'Maerlant historicus', in: M.M.H. Bax, K. Iwema & J.M.J. Sicking (red.), *Wie veel leest heeft veel te verantwoorden...* Groningen, 1980, 68-80.
- Green, D.H., *Irony in the medieval romance*. Cambridge [enz.], 1979.
- , *Poets and princepleasers*. Toronto [enz.], 1980.
- Grootes, E.K., 'De paradoxen van de literatuurgeschiedschrijving', in: *Spektator* 18 (1988-1989), 241-261.
- Guiette, R., 'Li conte de Bretagne sont si vain et plaisant', in: Idem, *Forme et senefiance. Etudes médiévales recueillies*. Genève, 1978, 73-83.
- Gumbert, J.P., *The Dutch and their books in the manuscript age*. London, 1990.
- Gumbrecht, H.U., 'Rekurs/Distanznahme/Revision: Klio bei den Philologen', in: B. Cerquiglini & H.U. Gumbrecht (red.), *Der Diskurs der Literatur- und Sprachhistorie*. Frankfurt, 1983, 582-622.
- Gysi, K., e.a. (red.), *Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Berlin, 1965-...
- Gysseling, M., 'De aanvang van de Middelnederlandse geschreven literatuur', in: *VMVA* 1968, 132-144.
- , 'De invoering van het Nederlands in ambtelijke bescheiden in de 13de eeuw', in: *VMVA* 1971, 27-35.
- (ed.), *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. Reeks I (ambtelijke bescheiden) en II (literaire handschriften). 's-Gravenhage, 1977-1987. 15 dln.
- Hage, A.L.H., *Sonder favele, sonder lieghen. Onderzoek naar vorm en functie van de Middelnederlandse rijmkroniek als historiografisch genre*. Groningen, 1989.
- Hahn, G., 'Möglichkeiten und Grenzen der politischen Aussage in der Spruchdichtung Walthers von der Vogelweide', in: C. Cormeau (red.), *Deutsche Literatur im Mittelalter. Kontakte und Perspektiven*. Stuttgart, 1979, 338-355.
- Hasselt, G. van, *Bijdragen voor d'oude Gelderse maaltijden*. Arnhem, 1805.

L I T E R A T U U R L I J S T

- Haubrichs, W. (red.), *Soziologie mittelalterlicher Literatur*. Frankfurt, 1973 (*LiLi*, afl. 11).
- (red.), *Höfische Dichtung oder Literatur im Feudalismus?* Frankfurt, 1977 (*LiLi*, afl. 26).
- Hauck, K., 'Haus- und sippengebundene Literatur mittelalterlicher Adelsgeschlechter', in: W. Lammers (red.), *Geschichtsdenken und Geschichtsbild im Mittelalter*. Darmstadt, 1965, 165-199.
- Haug, W. (ed.), *Ruodlieb*. Facsimile-uitgave. Wiesbaden, 1974.
- Haupt, B., 'Rollenspiel im Prolog des "Willehalm" Wolframs von Eschenbach', in: *Euphorion* 75 (1981), 29-49.
- Heeroma, K., 'Literatur und Wissenschaft' in: Idem, *Der Mensch in seiner Sprache*. Witten, 1963, 78-96.
- (ed.), 1966a, *Liederen en gedichten uit het Gruuthusehandschrift*. Leiden, 1966.
- , 1966b, 'Herdenking van Albert Verwey', in: *TNTL* 82 (1966), 1-36.
- , 'Defence of adventure', in: *TNTL* 83 (1967), 161-186.
- , 1969a, 'Het Gruuthuse-handschrift en zijn teksten', in: *TNTL* 85 (1969), 249-285.
- , 1969b, *Spelend met de spelgenoten*. Den Haag, 1969.
- , 1973a, 'Het lied tot Egidius', in: *TNTL* 89 (1973), 45-51.
- , 1973b, *Maerlants "Torec" als 'sleutelroman'*. Amsterdam [enz.], 1973.
- , 'Die Dichtsituatie des "Wapene Martijn"', in: *Neerlandica manuscripta. Essays presented to G.I. Lieftinck*. Dl. 3. Amsterdam, 1976, 60-70.
- Heinzle, J., *Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zum Beginn der Neuzeit*. Königstein/Ts., 1984-...
- Hemptinne, Th. de, W. Prevenier & M. Vandermaesen, 'La chancellerie des comtes de Flandre (12e-14e siècle)', in: *Landesherrliche Kanzleien im Spätmittelalter*. München, 1984, 433-454.
- & M. Vandermaesen, 'De ambtenaren van de centrale administratie van het graafschap Vlaanderen van de 12e tot de 14e eeuw', in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 93 (1980), 177-209.
- Henderson, A., 'Animal fables as vehicles of social protest and satire: twelfth century to Henryson', in: J. Goossens & T. Sodmann (red.), *Third international beast epic, fable and fabliau colloquium Münster, 1979*. Köln [enz.], 1981, 160-173.
- Heniger, J., 'Jan van IJsselstein en "Der naturen bloeme"', in: *Historische kring IJsselstein* nr. 33-34 (1985), 261-280.
- Henry, A. (ed.), *Sarrasin, Roman du Hem*. Paris, 1939.
- , *L'oeuvre lyrique d'Henri III duc de Brabant*. Brugge, 1948.
- (ed.), *Les oeuvres d'Adenet le Roi*. Brugge, 1951-1971. 5 dln.
- Herwaarden, J. van, 'Maerlants "Rijmbijbel"', in: *Jaarboek Instituut voor Nederlandse lexicologie* 1983, 55-63.
- , 'Graaf Floris V en het reizen in zijn dagen', in: E.H.P. Cordfunke e.a., *Handel en wandel in de dertiende eeuw*. [Z.pl.], 1986, 7-28.
- Heymans, J.G. (ed.), *"Van den derden Eduwaert". Met een inleiding over de Brabantse historiografie tussen ca. 1270 en ca. 1350*. Nijmegen, 1983.
- Hoek, C., 'Den Briel en Maerlant', in: *Holland* 1 (1969), 182-198.
- , 'Maerlant en Teylingen', in: *Holland* 3 (1971), 24-25.
- , 'De heren van Voorne en hun heerlijkheid', in: *Van Westvoorne tot St. Adolfsland. Historische verkenningen op Goeree-Overflakkee*. Ouddorp, 1979, 115-145.
- Hof, J., *De abdij Egmond van de aanvang tot 1573*. 's-Gravenhage, 1973.
- (ed.), *Egmondse kloosterrekeningen uit de XIVde eeuw*. Groningen, 1976.

L I T E R A T U U R L I J S T

- Hogenelst, D. & S.C.J. de Vries, 'Die scone die mi peisen doet... De vrouw als opdrachtgeefster van middeleeuwse literatuur', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 3 (1982), 325-346.
- , 'Sproken in de stad: horen, zien en zwijgen', in: Pleij e.a. 1991, 166-183.
- Hollaar, J.M. & E.W.F. van den Elzen, 'Het vroegste toneellevens in enkele Noordnederlandse plaatsen', in: *Ntg* 73 (1980), 302-324.
- Horst, K. van der & J.-C. Klamt (red.), *Masters and miniatures*. Doornspijk, [1991].
- Hoste, F. (red.), *Damme*. Antwerpen, 1956.
- Houts, L. van, 'Geschiedschrijving en patronage in de middeleeuwen', in: *Spiegel historiael* 26 (1991), 481-488.
- Houtsma, J., 'Iets over de ordening van de liederen in het Gruuthuse-handschrift', in: *SpL* 23 (1981), 303-304.
- Hruby, A., 'Hartmann als artifex, philosophus und praeceptor der Gesellschaft', in: C. Cormeau (red.), *Deutsche Literatur im Mittelalter. Kontakte und Perspektiven*. Stuttgart, 1979, 254-275.
- Huby, M., *L'adaptation des romans courtois en Allemagne au XIIe et au XIIIe siècle*. Paris, 1968.
- Huet, G., 'La traduction française des "Martins" de Maerlant', in: *Romania* 29 (1900), 94-104.
- Hugenholtz, F., *Ridderkrijg en burgervrede. West-Europa aan de vooravond van de Honderdjarige Oorlog*. Haarlem, 1959.
- , 'Herfsttij der middeleeuwen 1919-1969', in: Huizinga 1973, IX-XVIII.
- Huizinga, J., *Herfsttij der middeleeuwen*. 12e dr. Groningen, 1973.
- Huygens, R.B.C. (ed.), *Reynardus vulpes*. Zwolle, 1968.
- Huyghebaert, J., 'Ulenspiegels graf in Damme', in: *Brugs Ommeland* 28 (1988), 17-64.
- Jacobs, J., *Het Westvlaamsch van de oudste tijden tot heden*. Groningen [enz.], 1927.
- Jaeger, C.S., *The origins of courtliness. Civilizing trends and the formation of courtly ideals 939-1210*. Philadelphia, 1985.
- Janse, H., 'De abdijshuur van Ter Doest', in: *Bulletin KNOB*, 6e serie, 17 (1964), kol. 189-202.
- Jansen, H.P.H., 1979a, *Middeleeuwse geschiedenis der Nederlanden*. 6e dr. Utrecht [enz.], 1979.
- , 1979b, *Geschiedenis van de middeleeuwen*. 2e dr. Utrecht [enz.], 1979.
- , 1979c, *Kalendarium*. 4e dr. Utrecht [enz.], 1979.
- Jansen-Sieben, R., *Repertorium van de Middelnederlandse artes-literatuur*. Utrecht, 1989.
- Janssen, W., 'Ein niederrheinischer Fürstenhof um die Mitte des 14. Jahrhunderts', in: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 34 (1970), 219-251.
- Janssens, J.D., *Ridderverhalen uit de middeleeuwen*. Amsterdam [enz.], 1979.
- , 'Drie Augustijnerpriorijen in Zoniën', in: *Eigen schoon en de Brabander* 1981, 241-367.
- (red.), 1982a, *Hoofsheid en devotie in de middeleeuwse maatschappij*. Brussel, 1982.
- , 1982b, 'Hoofsheid en gesproken woord in de ridderroman', in: Janssens 1982a, 41-70.
- , '1300', in: *Literatuur* 2 (1985), 356-358.
- , 1987a, 'De handschriftelijke overlevering van de "Trojeroman" van Segher Diengotgaf', in: E. Cockx-Indestege & F. Henderickx (red.), *Miscellanea neerlandica. Opstellen aangeboden aan dr. Jan Deschamps*. Dl. 2. Leuven, 1987, 153-161.
- , 1987b, 'De Brabantse literatuur in de 13de eeuw: oude problemen en nieuwe mogelijkheden', in: *De Brabantse folklore* afl. 253 (1987), 71-84.

L I T E R A T U U R L I J S T

- Janssens, J.D., *Dichter en publiek in creatief samenspel. Over interpretatie van Middelnederlandse ridderromans*. Leuven [enz.], 1988.
- , 'De Brabantse literatuur en de Lotharingische ambities van de hertogen. Een voorlopige schets', in: P. Avonds & J.D. Janssens, *Brabant en de Slag bij Woeringen (1288)*. Brussel, 1989, 101-144.
- , 'De "Vlaamse" achtergronden van de Lancelotcompilatie', ter perse.
- Jonckbloet, W.J.A. (ed.), *Roman van Lancelot (XIIIe eeuw)*. 's-Gravenhage, 1846-1849. 2 dln.
- , *Geschiedenis der Middennederlandschen dichtkunst*. Dl. 3. Amsterdam, 1855.
- , *"Beatrijs" en "Carel ende Elegast"*. Amsterdam, 1859.
- , *De schoolwet-agitatie*. Amsterdam, 1866.
- , *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. 4e dr. Dl. 2. Groningen, 1889.
- Jong, D.L. de, 'Voorne', in: *Tijdschrift aardrijkskundig genootschap*, 2e serie, 60 (1943), 301-333 en 457-481.
- Jongkees, A., 'Trier 1473', in: *Spiegel historiael* 8 (1973), 551-557.
- Kaiser, G. (red.), *Literatur-Publikum-historischer Kontext*. Bern [enz.], 1977.
- , *Textauslegung und gesellschaftliche Selbstdeutung. Die Artusromane Hartmanns von Aue*. 2e herz. dr. Wiesbaden, 1978.
- , 'Minnesang – Ritterideal – Ministerialität', in: H. Wenzel (red.), *Adelsherrschaft und Literatur*. Bern [enz.], 1980, 181-209.
- (red.), *Gesellschaftliche Sinnangebote mittelalterlicher Literatur*. München, 1980.
- Kalff, G., *Het lied in de middeleeuwen*. Leiden, 1884. (herdr.: Arnhem, 1972).
- (ed.), *Middelnederlandsche epische fragmenten*. Leiden, 1886 (herdr.: Arnhem, 1968).
- , *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Dl. 1. Groningen, 1906.
- Kampen, H. van e.a. (ed.), *Het zal koud zijn in 't water als 't vriest*. Den Haag, 1980.
- Katholieke encyclopedie*. Dl. 15. Amsterdam, 1936.
- Kausler, E. von (ed.), *Denkmäler altniederländischer Sprache und Litteratur*. Dl. 3. Leipzig, 1866.
- Keen, M., 'Huizinga, Kilgour and the decline of chivalry', in: *Medievalia et humanistica*, n.s., 8 (1977), 1-20.
- , *Chivalry*. New Haven [enz.], 1984.
- Kerner, M. (red.), *"... eine finstere und fast unglaubliche Geschichte" ? Mediaevistische Notizen zu Umberto Ecos Mönchsroman*. Darmstadt, 1988.
- Kienhorst, H., *De handschriften van de Middelnederlandse ridderepiek*. Dl. 1. Deventer, 1988.
- Kinable, D., 'De opdrachten in Boendales "Jans teesteye" en "Der leken spiegel" als receptiegegeven', in: M. de Clercq e.a. (red.), *Ingenti spiritu. Hulde-album W.P.F. de Geest*. Brussel, 1989, 131-163.
- , 'Geïntendeerde publieksgroepen in Boendales "Lekenspiegel" en "Jans teesteye"', in: Pleij e.a. 1991, 69-100.
- Klinkenberg, H.M., ' "Bürgerliche Bildung" im Mittelalter', in: R. Schützeichel (red.), *Studien zur deutschen Literatur des Mittelalters*. Bonn, 1979, 334-370.
- Knoop, L.C. van der, 'De resultaten van een onderzoek naar de historische ontwikkeling van het Brielse stadsbestuur gedurende de middeleeuwen', in: *Zuid-Hollandse studiën* 9 (1965), 172-199.
- Knuttel, J.A.N., 1938a, 'Enkele vragen betreffende Jacob van Maerlant', in: *TNTL* 57 (1938), 223-228.
- , 1938b, 'Segeer dien God gaf en de hoofsche liefde', in: *De gid* 102 (1938), 92-102.
- Knuvelder, G.P.M., *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*. 5e dr. Dl. 1. 's-Hertogenbosch, 1970.

LITERATUURLIJST

- Knuvelder, G.P.M., *Schets geschiedenis Nederlandse letterkunde*. 41e dr. Den Bosch, 1979.
- , *Onachterhaalbre tijd*. Den Bosch, [z.j.].
- Koch, A.C.F. (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*. 's-Gravenhage, 1970.
- Köhler, E., *Ideal und Wirklichkeit in der höfischen Epik*. 2e dr. Tübingen, 1970.
- Koekman, J., 'Torec in de Kamer van Wijsheid: over het interpreteren van Middelnederlandse teksten', in: D.R. Edel, W.P. Gerritsen & K. Veelenturf (red.), *Monniken, ridders en zeevaarders. Opstellen aangeboden aan Maartje Draak*. Amsterdam, 1988, 141-153.
- Koops, W.R.H., E.H. Kossmann & G. van der Plaat (red.), *Johan Huizinga 1872-1972. Papers delivered to the Johan Huizinga conference*. Den Haag, 1973.
- Kort, J.C., *Het archief van de heren van Voorne, burggraven van Zeeland, 1272-1371*. 's-Gravenhage, 1972.
- Kossmann, E.H., 'Kantelend geschiedbeeld', in: *BMGN* 99 (1984), 55-62.
- Kruisheer, J.G. (ed.), *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299*. 's-Gravenhage [enz.], 1971. 2 dln.
- , '[Recensie Gysseling, "Corpus", reeks I]', in: *Naamkunde* 11 (1979), 33-43.
- (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*. Assen [enz.], 1986.
- Krul, W.E., *Historicus tegen de tijd. Opstellen over leven en werk van J. Huizinga*. Groningen, 1990.
- Kuhn, H., *Entwürfe zu einer Literatursystematik des Spätmittelalters*. Tübingen, 1980.
- Kuile, E.M. ter, 'De bouwgeschiedenis van het grafelijk paleis op het Binnenhof', in: *Holland* 10 (1978), 313-328.
- Lämmert, E., *Reimsprecherkunst im Spätmittelalter*. Stuttgart, 1970.
- Lancelot du Lac 1488*. Facsimile-uitgave. London, 1975. 2 dln.
- Leendertz, P., 'Jacob van Maerlant', in: *De navorscher* 19 (1869), 510-532.
- Legge, M.D., 'The influence of patronage on form in medieval French literature', in: P. Böckmann (red.), *Stil- und Formprobleme in der Literatur*. [Z.pl.], 1959, 136-141.
- Lekai, L.J., 'Studien, Studiensystem und Lehrtätigkeit der Zisterzienser', in: K. Elm e.a. (red.), *Die Zisterzienser. Ordensleben zwischen Ideal und Wirklichkeit*. Bonn, 1980, 165-170.
- Lenselink, W.H. & A.D.A. Monna, *Studies over het Zeeuwse en het Leidse burggraafschap*. Groningen, 1976.
- Leusden, A. van, 'St. Servaas, heilige tussen paus en keizer. Peilingen naar de context van Hendrik van Veldeke's "Sint Servaeslegende"', in: *Ntg* 79 (1986), 134-151.
- Lexikon des Mittelalters*. Dl. 3. München, 1984-1986.
- Lexikon für Theologie und Kirche*. Dl. 6. Freiburg, 1961.
- Liebertz-Grün, U., *Zur Soziologie des 'amour courtois'*. Heidelberg, 1977.
- Lieftinck, G.I., *De librijen en scriptoria der West-Vlaamse Cisterciënzerabdijen Ter Duinen en Ter Doest in de 12e en 13e eeuw en de betrekkingen tot het atelier van de kapittelschool van Sint Donatiaan te Brugge*. Gent, 1953.
- , 'Twee dertiende-eeuwse minnedichten in een handschrift van Ter Doest', in: *TNTL* 72 (1954), 135-139.
- , *Problemen met betrekking tot het Zutphens-Groningse Maerlant-handschrift*. Amsterdam, 1959.
- , 'Avontuurlijke wetenschap', in: *TNTL* 83 (1967), 27-51.
- Lievens, R.G., 'Middelnederlands mecenaat', in: *Jaarboek Maatschappij der Nederlandse letterkunde 1966-1967*, 17 [vermelding van een lezing gehouden op 31 mei 1967].
- , 'De vader van Ruusbroec', in: *Handelingen Zuidnederlandse* 35 (1981), 192-200.

L I T E R A T U U R L I J S T

- Lindner, F., *Die Zusammenkunft Kaiser Friedrich III mit Karl dem Kühnen von Burgund im Jahre 1473 zu Trier*. Cöslin, 1876.
- Lodewick, H.J.M.F., *Literatuur. Geschiedenis en bloemlezing*. 32e dr. Dl. 1. Den Bosch, 1977.
- Lods, J., *Le "Roman de Perceforest"*. Genève, 1951.
- Loomis, R.S., 'Chivalric and dramatic imitations of Arthurian romance', in: W.R.W. Koehler (red.), *Medieval studies in memory of A. Kingsley Porter*. Dl. 1. Cambridge, 1939, 79-97.
- Loon, J. van, *Bijdrage tot de morfeemgeschiedenis en -geografie der Nederlandse toenames*. Handzame, 1981.
- Lulofs, F., *Nu gaet reynaerde al hutten spele. Over commentaar en interpretatie*. Amsterdam, 1975.
- Man, L. de, 'De bijstelling met "dictus" en het probleem van de vaste familienaam', in: *Naamkunde* 24 (1948), 25-32.
- Mann, J. (ed.), *Ysengrimus*. Leiden, 1987.
- Marrow, J.H., 'Dutch manuscript painting in context: encounters with the art of France, the Southern Netherlands and Germany', in: Van der Horst e.a. 1991, 53-88.
- Matla, J., 'Het bouwen van boeken. Over de lay-out van "Der naturen bloeme"', in: *Literatuur* 3 (1986), 84-92.
- Maximilianus, P., 'De auteur van het berijmde Mnl. "Franciscus' leven"', in: *Ons geestelijk erf* 20 (1947), 304-311.
- , 'Jacob die coster van Merlant', in: *TNTL* 66 (1949), 1-10.
- (ed.), *"Sinte Franciscus leven" van Jacob van Maerlant*. Zwolle, 1954.
- Mayer, H., 'Topoi des Verschweigens und der Kürzung im höfischen Roman', in: F. Hundsnurscher & U. Müller (red.), *'Getempert und gemischt' für Wolfgang Mohr zum 65. Geburtstag*. Göttingen, 1972, 231-249.
- Meder, T., 1991a, *Sprookspreker in Holland. Leven en werk van Willem van Hildegarsberch (ca. 1400)*. Amsterdam, 1991.
- , 1991b, 'Willem van Hildegarsberch: spreker tussen hof en stad', in: Pleij e.a. 1991, 151-165.
- Meertens, P.J., '[Levensbericht] K. Heeroma', in: *Jaarboek Maatschappij der Nederlandse letterkunde 1972-1973*, 137-150.
- Mekking, A.J.J., 'De "grote zaal" van Floris V te Den Haag', in: W. van Anrooij e.a., *Holland in wording. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw*. Hilversum, 1991, 65-90.
- , *Het spel met toren en kapel. Bouwen pro en contra Bourgondië van Groningen tot Maastricht*. Zutphen, 1992.
- Mertens, Th. (ed.), *Den anderen merten*. Nijmegen, 1978.
- , *Hendrik Mandé (?-1431)*. Nijmegen, 1986.
- Metke, H., 'Kritische Züge in einigen Dichtungen des 12. und 13. Jahrhunderts', in: *Wissenschaftliche Zeitschrift Friedrich Schiller Universität Jena* 20 (1971), 513-526.
- Mierlo, J. van (ed.), Hadewijch, *Strophische gedichten*. Dl. 2. Antwerpen [enz.], [1942].
- , 'De echtheid van de "Heimelichede der heimelicheit" als werk van J. van Maerlant', in: H. Draye (red.), *Feestbundel H.J. van de Wijer*. Dl. 2. Leuven, 1944, 235-246.
- , *Jacob van Maerlant. Zijn leven – zijn werken – zijn beteekenis*. Antwerpen [enz.], 1946.
- , *De letterkunde van de middeleeuwen*. 2e dr. 's-Hertogenbosch [enz.], 1949. 2 dln.
- , 'Jacob, die coster van merlant', in: *VMVA* 1952, 49-70.
- , 'Jacob van Maerlant', in: Hoste 1956.

LITERATUURLIJST

- Mierlo, J. van, 'De ontwikkelingsgang van Jacob van Maerlant', in: *VMVA* 1957, 119-137.
- MNW*: E. Verwijs & J. Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek*. 's-Gravenhage, 1885-1941. 11 dln.
- Moltzer, H.E. (ed.), *Frederik III en Karel de Stoute te Trier 1473*. Groningen, 1890.
- Moolenbroek, J. van & M. Mulder (red.), *Scolastica willic ontbinden. Over de "Rijmbijbel" van Jacob van Maerlant*. Hilversum, 1991.
- Mooijaart, M.A., 'Spelling- en taalvariatie bij zeven 13e-eeuwse klerken', in: *Voortgang* 11 (1990), 155-179.
- Müller, J.D., *Gedechtnus. Literatur und Hofgesellschaft um Maximilian I*. München, 1982.
- , 'Aporien und Perspektiven einer Sozialgeschichte mittelalterlicher Literatur', in: W. Vosskamp & E. Lämmert (red.), *Kontroversen, alte und neue*. Dl. 11. *Historische und aktuelle Konzepte der Literaturgeschichtsschreibung*. Tübingen, 1986, 56-66.
- Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. Dl. 10. Leiden, 1937.
- Nisbet, R., *History of the idea of progress*. New York, 1980.
- Nischik, T., *Das volkssprachliche Naturbuch im späten Mittelalter*. Tübingen, 1986.
- Nolet, W. & P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de middeleeuwen*. Amsterdam, 1951.
- Noterdaeme, J., 'Jacob van Maerlant, klerk van de heren van Roden te Snellegem', in: *Handelingen Société d'émulation te Brugge* 88 (1951), 5-25.
- , 'De ridders van Roden en de wolhandel', in: *Handelingen Maatschappij geschiedenis en oudheidkunde Gent* 12 (1958), 52-59.
- , 'Jacob de Costere van Maerlant – het geslacht de Costere te Houtave', in: *Ons heem* 13 (1959), 147-152.
- , 1960a, 'Jacob van Maerlant', in: *Wetenschappelijke tijdingen* 20 (1960), kol. 291-300.
- , 1960b, 'Het Maerlandt probleem', in: *Ons heem* 14 (1960), 203-219.
- , 1960c, 'De "Spiegel historiaal"', in: *Wetenschappelijke tijdingen* 20 (1960), kol. 193-200.
- , 1961a, 'Jacob de coster van Maerlant', in: *Handelingen Zuidnederlandse* 15 (1961), 233-272.
- , 1961b, 'Jakob van Maerlant', in: *West-Vlaanderen* 10 (1961), 197-199.
- , 'De ridders van Roden en Jakob de Coster van Maerlant', in: *Appeltjes van het Meetjesland* 15 (1964), 45-115.
- & H.P. Schaap, 'Nieuwe Maerlantproblemen', in: *TNTL* 82 (1966), 81-119.
- Nijsten, G., *Het hof van Gelre. Cultuur ten tijde van de hertogen uit het Gulikse en Egmondse huis (1371-1473)*. Kampen, 1992.
- Obbema, P.F.J., 'De overlevering van de Middelnederlandse letterkunde', in: A. Demyttenaere e.a., *Literatuur en samenleving in de middeleeuwen*. Wassenaar, 1976, 101-117.
- Obreen, H., 'Oorkonden ter toelichting van de politieke betrekkingen van Holland met Vlaanderen, 1259-1299', in: *Bijdragen en mededelingen Historisch genootschap* 43 (1922), 26-44.
- , 'Onuitgegeven oorkonden uit de 13e eeuw, betreffende Zeeland', in: *Bijdragen en mededelingen Historisch genootschap* 47 (1926), 170-225; 49 (1928), 237-269; 50 (1929), 193-237.
- , 'L'introduction de la langue vulgaire dans les documents diplomatiques en Belgique et aux Pays-Bas', in: *Revue belge de philologie et d'histoire* 14 (1935), 90-98.
- Oostrom, F.P. van, "*Lantsloot vander Haghedochte*". *Onderzoekingen over een Middelnederlandse bewerking van de "Lancelot en prose"*. Amsterdam [enz.], 1981.

L I T E R A T U U R L I J S T

- Oostrom, F.P. van, 1982a, 'De Middelnederlandse "Proza-Lancelot"', in: *Spiegel historiael* 17 (1982), 626-633.
- , 1982b, 'Maecenaat en Middelnederlandse letterkunde', in: Janssens 1982a, 21-40. [3]
- , 1983a, *Reinaert primair. Over het geïntendeerde publiek en de oorspronkelijke functie van "Van den vos Reinaerde"*. Utrecht, 1983.
- , 1983b, *Beatrijs en tweefasenstructuur. Over de betrekkingen tussen wereldlijke en geestelijke cultuur in de middeleeuwen*. Utrecht, 1983. Inaugurele rede Leiden.
- , 1983c, 'Hoofse cultuur en litteratuur', in: R.E.V. Stuip & C. Vellekoop (red.), *Hoofse cultuur*. Utrecht, 1983, 119-138. [2]
- , 1984a, 'Hoe snel dichtten middeleeuwse dichters? Over de dynamiek van het literaire leven in de middeleeuwen', in: *Literatuur* 1 (1984), 327-335. [4]
- , 1984b, 'Achtergronden van een nieuwe vorm: de kleinschalige epiek van Willem van Hildegarsberch', in: *Vorm en functie in tekst en taal*. Leiden, 1984, 48-72. [6]
- , 1984c, 'De vrijheid van de Middelnederlandse dichter', in: J.J.T.M. Tersteeg & P.E.L. Verkuyl (red.), *Ik ga daer ic hebbe te doene*, Groningen, [1984], 45-61. [5]
- , 'Jacob van Maerlant: een herwaardering', in: *Literatuur* 2 (1985), 190-197. [10]
- , 'Van hoofs tot herfsttij. Litteratuur aan het Hollandse hof, ca. 1200-ca. 1400', in: J.T.P. de Bruijn, W.L. Idema & F.P. van Oostrom (red.), *Dichter en hof. Verkenningen in veertien culturen*. Utrecht, 1986, 57-74.
- , 'Litteratuur en levensloop: de succesmoraal van Dirc Potter, ambtenaar-auteur aan het Hollandse hof (ca. 1400)', in: D.E.H. de Boer & J.W. Marsilje (red.), *De Nederlanden in de late middeleeuwen*. Utrecht, 1987, 98-112.
- , 1989a, 'Lezen, leren en luisteren in klooster, stad en hof', in: N. Heimeriks & W. van Toorn (red.), *De hele Bibelebontse berg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland en Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden*. Amsterdam, 1989, 15-40.
- , 1989b, 'Miniatuur en mecenaat: handschriften aan het hof', in: *Kunstschrift* 33 (1989), afl. 6, 10-16.
- & F. Willaert (red.), *De studie van de Middelnederlandse letterkunde: stand en toekomst*. Hilversum, 1989.
- , 'Weer-woord van eer?', in: *BMGN* 105 (1990), 389-393.
- , 1991a, 'Postmoderne medioneerlandistiek', in: Idem e.a. 1991, 7-24.
- , 1991b, 'Slotbeschouwing: de "Rijmbijbel", balans en perspectief', in: J. van Moolenbroek e.a. 1991, 127-143.
- , 1991c, 'De strijd van goed en kwaad', in: *Kunstschrift* 35 (1991), afl. 5, 52-55.
- , 1991d, 'Maerlant voor stad en burgerij', in: Pleij e.a. 1991, 52-68. [12]
- , 1991e, 'Geschiedenis als "spiegel historiael"', in: *Spiegel historiael* 26 (1991), 472-480.
- , 1991f, 'An outsider's view', in: Van der Horst e.a. 1991, 39-49.
- e.a., *Misselike tonghe. De Middelnederlandse letterkunde in interdisciplinair verband*. Amsterdam, 1991.
- , *Het woord van eer*. 3e dr. Amsterdam, 1992.
- Orme, N., *From childhood to chivalry. The education of the English kings and aristocracy 1066-1530*. London, 1984.
- Ott, N.H., 'Überlieferung, Ikonographie – Anspruchsniveau, Gebrauchssituation. Methodisches zum Problem der Beziehungen zwischen Stoffen, Texten und Illustrationen in Handschriften des Spätmittelalters', in: K. Stackmann (red.), *Literatur und Laienbildung im Spätmittelalter und in der Reformationszeit*. Stuttgart, 1984, 356-386.

LITERATUURLIJST

- Oudemans, A.C. (ed.), *"Der ystorien bloeme". Dat is: de legende der heiligen, in Dietsche dichtmaat.* Amsterdam, 1857.
- Overmaat, B., '[Recensie van Heeroma 1966a]', in: *Ntg* 60 (1967), 148-157.
- Paardekooper, P.C., 1991a, 'Leeft "ik bem" nog?', in: *Leuvense bijdragen* 80 (1991), 1-14.
- , 1991b, 'Het Vlaamse /zu/ enz. "zij" enz.: stervend en springlevend', in: *Leuvense bijdragen* 80 (1991), 15-42.
- Paepe, N. de, '[Samenvatting lezing en discussie over Maerlants "Rijmbijbel"]', in: *VMVA* 1988, 476-477.
- Paravicini, W., *Karl der Kühne. Das Ende des Hauses Burgund.* Zürich [enz.], 1976.
- Pauphilet, A., *Le legs du moyen age.* Melun, 1950.
- Pauw, N. de, 'Bijdragen tot de geschiedenis der Middelnederlandsche letterkunde in Vlaanderen', in: *Nederlandsch museum* 1879, afl. 2, 129-176.
- , 'La vie intime en Flandre au moyen age d'après des documents inédits', in: *Bulletin de la commission royale d'histoire* 82 (1913), 1-96.
- (ed.), *Middelnederlandsche gedichten en fragmenten.* Dl. 2. Gent, 1914.
- Peeters, H.C., 'Nieuwe inzichten in de Maerlantproblematiek', in: *Handelingen Zuidnederlandse* 18 (1964), 249-285.
- Peters, U., 'Niederer Rittertum oder hoher Adel?', in: *Euphorion* 67 (1973), 244-260.
- , 'Artusroman und Fürstenhof', in: *Euphorion* 69 (1975), 175-196.
- , 'Stadt, "Bürgertum" und Literatur im 13. Jahrhundert', in: *LiLi* 7 (1977), afl. 26, 109-126.
- , *Fürstenhof und höfische Dichtung. Der Hof Hermanns von Thüringen als literarisches Zentrum.* Konstanz, 1981.
- , *Literatur in der Stadt.* Tübingen, 1983.
- , 'Literaturgeschichte als mentalitätsgeschichte? Überlegungen zur Problematik einer neueren Forschungsrichtung', in: G. Stötzel (red.), *Germanistik – Forschungsstand und Perspektiven.* Dl. 2. Berlin [enz.], 1985, 179-198.
- Pickford, C.E., *L'évolution du roman arthurien en prose vers la fin du moyen age.* Paris, 1960.
- , 'Les éditions imprimées de romans arthuriens en prose antérieures à 1600', in: *Bulletin bibliographique de la Société internationale arthurienne* 13 (1961), 99-109.
- Pirenne, H., 'L'instruction des marchands au moyen age', in: *Annales* 1 (1929), 13-28.
- Pleij, H., 'Volksfeest en toneel in de middeleeuwen II: entertainers en acteurs', in: *De revisor* 4 (1977), afl. 1, 34-41.
- , *De wereld volgens Thomas van der Noot.* Muiderberg, 1982.
- , '[Recensie van Van Oostrom 1983a]', in: *Forum der letteren* 24 (1983), 233-237.
- , 'Literatuur als medicijn in de late middeleeuwen', in: *Literatuur* 2 (1985), 25-34.
- , *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd.* Amsterdam [enz.], 1988.
- , 1990a, *Nederlandse literatuur van de late middeleeuwen.* Utrecht, 1990.
- , 1990b, 'Dirck van Delft in Göttingen', in: *Literatuur* 7 (1990), 325-326.
- e.a., *Op belofte van profijt. Stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen.* Amsterdam, 1991.
- , 'Over Huizinga's "Herfsttij" en de stedelijke literatuur van de lage landen', in: *Bulletin. Geschiedenis, Kunst, Cultuur* 1 (1992), 3-19.
- Poel, D.E. van der, *De "Vlaamse Rose" en "Die Rose" van Heinric. Onderzoekingen over twee Middelnederlandse bewerkingen van de "Roman de la Rose".* Hilversum, 1989.

L I T E R A T U U R L I J S T

- Post, R.R., *Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de middeleeuwen*. Utrecht [enz.], 1954.
- Prims, F., *Geschiedenis van Antwerpen*. Dl. 6. Antwerpen, 1937.
- Proost, K.F., 'Uitingen van klassenhaat in onze middeleeuwse letterkunde', in: *De socialistische gids* 13 (1928), 514-525.
- Proske-van Heerdt, D., 'The Dirc van Delft-style: structure and chronology', in: Van der Horst e.a. 1991, 245-254.
- Ragotzky, H., *Gattungserneuerung und Laienunterweisung in Texten des Strickers*. Tübingen, 1981.
- Ramaer, J.C., *Geographische geschiedenis van Holland bezuiden de Lek en Nieuwe Maas in de middeleeuwen*. Amsterdam, 1900. Koninklijke Nederlandse akademie van wetenschappen, afd. Ltk, n.r., 2/3.
- Ramondt, M., 'Maerlant en het vagantisme', in: *Neophilologus* 18 (1933), 215-226.
- , 'Problemen in en om het Haagse liederenhandschrift', in: *TNTL* 63 (1944), 63-81.
- Ranke, F., 'Zum Formwillen und Lebensgefühl in der deutschen Dichtung des späten Mittelalters', in: *Deutsche Vierteljahresschrift* 8 (1940), 307-327.
- Rappard, F.A.L. ridder van & S. Muller, *Verlagen van kerkvisitatiën in het bisdom Utrecht*. Amsterdam, 1911.
- Renger, M.O., 'Some distinctive Utrecht workshop procedures around 1400', in: Van der Horst e.a. 1991, 315-326.
- Rens, L., 'Een anatomy of melancholy: lied 140 uit het Gruuthuse-handschrift', in: J. Veremans (red.), *Liber amicorum G. Degroote*. Brussel, 1980, 93-112.
- Reynaert, J., 'De liefdeslyriek in het Gruuthuse-handschrift', in: *Jaarboek de Fonteyne* 34 (1984), 35-48.
- , 'Aspecten van de dichtvorm in het Gruuthuse-liedboek', in: *SpL* 29 (1987), 165-195.
- , 'Literatuur in de stad? Op zoek naar een voorgeschiedenis van het Gruuthuse-liedboek', in: Van Oostrom e.a. 1989, 93-108.
- Rickert, M., 'The illuminated manuscripts of meester Dirc van Delfs "Tafel van den kersten ghelove"', in: *The journal of the Walters Art Gallery* 12 (1949), 79-108.
- Ridder, P. de, 'Dynastiek en nationaal gevoel in Brabant onder de regering van hertog Jan I (1267-1294)', in: *Handelingen Zuidnederlandse* 33 (1979), 73-99.
- Ridder-Symoens, H. de, 'Possibilités de carrière et de mobilité sociale des intellectuels-universitaires au moyen age', in: N. Bulst & J.-P. Genet (red.), *Medieval lives and the historian. Studies in medieval prosopography*. Kalamazoo, 1986, 343-357.
- Rierink, M., 'Variaties en experimenten. De Gruuthusedichter als vormkunstenaar?', in: *SpL* 31 (1989), 161-177.
- , 'De missing link: het Gruuthuseliedboek als schakel tussen het hoofse lied en rede-rijkerskunst', in: Pleij e.a. 1991, 135-150.
- Rijcker, L. de, 'Het openbaar onderwijs in Vlaanderen tijdens de middeleeuwen', in: *Nederlandsch museum* (1881), afl.1, 270-320.
- Rischer, C., *Literarische Rezeption und kulturelles Selbstverständnis in der deutschen Literatur der 'Ritter-renaissance' des 15. Jahrhunderts*. Stuttgart, 1973.
- Roelandts, K., '[Recensie Gysseling, "Corpus", reeks I]', in: *Naamkunde* 11 (1979), 20-32.
- Rogghé, P., 'De Gentse klerken in de XI^{ve} en XV^{ve} eeuw', in: *Appeltjes van het Meetjesland* 2 (1960), 5-142.
- Roislin, S., 'Réflexions sur la culture intellectuelle en nos abbayes cisterciennes médiévales', in: *Miscellanea historica in honorem Leonis van der Essen*. Dl. 1. Brussel [enz.], 1947, 245-256.
- Roques, M. (ed.), Chrétien de Troyes, "Le chevalier au lion" ("Yvain"). Paris, 1968.

L I T E R A T U U R L I J S T

- Rückert, H. (ed.), *Thomasin von Zerclaere, Der Wälsche Gast*. Quedlinburg, 1852.
- Ruh, K., 'Geistliche Prosa', in: W. Erzgräber (red.), *Europäisches Spätmittelalter. Neues Handbuch der Literaturwissenschaft*. Dl. 8. Wiesbaden, 1978, 565-606.
- , 'Ars regia der Literaturgeschichtsschreibung', in: *ZfdA* 111 (1982), 227-243.
- Rupp, H. (red.), *Philologie und Geschichtswissenschaft*. Heidelberg, 1977.
- Sanderus, A., *De scriptoribus Flandriae*. Antverpiae, 1624.
- Schaap, H.P., 'Een kostersambt te Maerlant in de 13de eeuw?', in: *TNTL* 82 (1966), 81-128.
- Schenkeveld-van der Dussen, M.A., *Retorica van onderzoek: vormgeving en publiek van Nederlandse literatuurgeschiedenissen*. Utrecht, 1990.
- e.a. (red.), *Nederlandse literatuur: een geschiedenis* (ter perse).
- Schirmer, K.H., *Stil- und Motivuntersuchungen zur mittelhochdeutschen Versnovelle*. Tübingen, 1969.
- Schnell, R., *Zum Verhältnis von hoch- und spätmittelalterlicher Literatur*. Bern, 1978.
- , 'Grenzen literarischer Freiheit im Mittelalter', in: *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen* 133 (1981), 241-270.
- Schönfeld, M., *Waternamen in het Nederlands*. Amsterdam, 1955.
- Schoengen, M., *Monasticon Batavum*. Dl. 3. Amsterdam, 1942.
- Scholz, M.G., *Hören und Lesen. Studien zu primären Rezeption der Literatur im 12. und 13. Jahrhundert*. Wiesbaden, 1980.
- Schoutens, St. (ed.), *Legende van Sinte Clara*. Hoogstraten, 1904.
- Schrevel, A.C. de, *Histoire du séminaire de Bruges*. Bruges, 1895.
- Schröder, W., 'Die Rolle der Mäzene und der wahre Patron des Ulrich von Etzenbach', in: *ZfdA* 118 (1989), 243-279.
- Schupp, V., 'Literaturgeschichtliche Landeskunde?', in: *Allemannisches Jahrbuch* 1973-1975, 272-298.
- , 'Er hât tûsent man betoeret. Zur öffentlichen Wirkung Walthers von der Vogelweide', in: *Poetica* 6 (1974), 40-59.
- Schweikle, G., 'Das Klischee in der (mediaevistischen) Literaturgeschichtsschreibung', in: T. Cramer (red.), *Literatur und Sprache im historischen Prozess*. Dl. 1. Tübingen, 1983, 57-76.
- See, K. von e.a., *Neues Handbuch der Literaturwissenschaft*. Wiesbaden, 1972-...
- Sengle, F., 'Der Umfang als Problem der Dichtungswissenschaft', in: R. Alewyn, H.E. Hass & C. Heselhaus (red.), *Gestaltprobleme der Dichtung*. Bonn, 1957, 299-306.
- Serrarens, E.A., 'Kommunisme in de Middelnederlandse letterkunde', in: *Tijdschrift voor taal en letteren* 16 (1928), 1-32 en 77-127.
- Serrure, C.P., 'Het groot Hulthemsch handschrift', in: *Vaderlandsch museum* 3 (1859-1860), 136-164.
- , *Jacob van Maerlant*. Gent, 1861.
- & Ph. Blommaert (ed.), *De "Grimbergsche oorlog", ridderdicht uit de XIVde eeuw*. Gent, 1852-1854. 2 dln.
- Smet, J. de, 'Maître Nicolas de Biervliet', in: *Etudes d'histoire dédiées à la mémoire de H. Pirenne*. Bruxelles, 1937, 143-159.
- Smeyers, M. & B. Cardon, 'Vier eeuwen Vlaamse miniatuurkunst in handschriften uit het Grootseminarie te Brugge', in: A. Denaux & E. Vanden Berghe (red.), *De Duinenabdij en het Grootseminarie te Brugge*. Tielt [enz.], 1984, 140-149.
- Smit, J.G., 'De graven van Holland en Zeeland op reis. Het grafelijk itinerarium van het begin van de 14de eeuw tot 1425', in: W. van Anrooij e.a., *Holland in wording. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw*. Hilversum, 1991, 91-124.

L I T E R A T U U R L I J S T

- Snellaert, F.A. (ed.), *"Alexanders geesten" van Jacob van Maerlant*. Brussel, 1860-1861. 2 dln.
- (ed.), *Nederlandsche gedichten uit de veertiende eeuw*. Brussel, 1869.
- Sodmann, T. (ed.), Jacob van Maerlant, *"Historie van den Grale" und "Boek van Merline"*. Köln, 1980.
- Spearing, A.C., *Criticism and medieval poetry*. 2e dr. London, 1972.
- Sprandel, R., *Gesellschaft und Literatur im Mittelalter*. Paderborn [enz.], 1982.
- Stanesco, M., *Jeux d'errance du chevalier médiéval. Aspects ludiques de la fonction guerrière dans la littérature du moyen âge flamboyant*. Leiden [enz.], 1988.
- Stanger, M.D., 'Literary patronage at the medieval court of Flanders', in: *French studies* 11 (1957), 214-229.
- Steer, G. (ed.), *Hugo Ripelin von Strassburg. Zur Rezeptions- und Wirkungsgeschichte des "Compendium theologiae veritatis" im deutschen Spätmittelalter*. Tübingen, 1981.
- , 'Der Laie als Auftraggeber und Adressat deutscher Prosaliteratur im 14. Jahrhundert', in: W. Haug, T.R. Jackson & J. Janota (red.), *Zur deutschen Literatur und Sprache des 14. Jahrhunderts. Dubliner Colloquium*. Heidelberg, 1983, 354-367.
- , 'Der deutsche "Lucidarius" – ein Auftragswerk Heinrichs des Löwen?', in: *Deutsche Vierteljahresschrift* 64 (1990), 1-25.
- Stein, R., 'Wanneer schreef Jan van Boendale zijn "Brabantsche Yeesten"?', in: *TNTL* 106 (1990), 262-280.
- , 'Jan van Boendales "Brabantsche Yeesten": antithese of synthese?', in: *BMGN* 106 (1991), 185-197.
- Stierle, K., 'Die Verwilderung des Romans als Ursprung seiner Möglichkeit', in: H.U. Gumbrecht (red.), *Literatur in der Gesellschaft des Spätmittelalters*. Heidelberg, 1980, 253-313.
- Störmer, W., 'König Artus als aristokratisches Leitbild während des späteren Mittelalters', in: *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 35 (1972), 946-971.
- Stroop, J.P.A., *Molenaarstermen en molengeschiedenis*. 2e verb. dr. Arnhem, 1979.
- Strubbe, Eg., *Egidius van Bredene (11..-1270), grafelijk ambtenaar en stichter van de abdij Spermalie*. Brugge, 1942.
- Stutvoet-Joanknecht, C.M., 'Het "Bijenboek" van Thomas van Cantimpré in relatie met de Moderne Devotie', in: A.J. Geurts (red.), *Middeleeuwse boeken en teksten uit Oost-Nederland*. Nijmegen [enz.], 1984, 30-46.
- , *"Der Byen boeck". De Middelnederlandse vertalingen van "Bonum universale de apibus" van Thomas van Cantimpré en hun achtergrond*. Amsterdam, 1990.
- Teunis, H.B. & L. van Tongerloo (red.), *Middeleeuwen tussen Erasmus en heden. Bundel aangeboden aan F.W.N. Hugenholtz*. Amsterdam, 1986.
- Thum, B., *Aufbruch und Verweigerung. Literatur und Geschichte am Oberrhein im Mittelalter*. Waldkirch, 1980.
- Tiemeyer, W.F., 'Naar aanleiding van W. v. Hildegard's gedicht "Van mer"', in: *TNTL* 38 (1919), 311-312.
- Toll, H., 'La race aînée des van Voorn', in: *De navorscher* 62 (1913), 303-343.
- Tollebeek, J., *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860*. Amsterdam, 1990.
- Tschirch, F., 'Das Selbstverständnis des mittelalterlichen deutschen Dichters', in: Idem, *Spiegelungen. Untersuchungen vom Grenzrain zwischen Germanistik und Theologie*. Berlin, 1966, 123-166.
- Turner, R.V., 'The "miles literatus" in 12th and 13th century England', in: *American historical review* 83 (1978), 928-945.

LITERATUURLIJST

- Tyson, D.B., 'Patronage of French vernacular history writers in the twelfth and thirteenth centuries', in: *Romania* 100 (1979), 180-222.
- Ubbink, R.A., *De receptie van Meister Eckhart in de Nederlanden gedurende de middeleeuwen. Een studie op basis van Middelnederlandse handschriften*. Amsterdam, 1978.
- Uhlig, C., *Hofkritik im England des Mittelalters und der Renaissance*. Berlin, 1973.
- Vale, M., *War and chivalry*. London, 1981.
- Vanderheyden, J.F., 'Literaire theorieën en poëtië in Middelnederlandse geschriften', in: *VMVA* 1961, 173-275.
- Vaske, B.A.M., 'De handschriften van het Haarlemse begijnhof', in: *Ons geestelijk erf* 62 (1988), 311-348.
- , 'Boekvermeldingen in archivalia. Over de omgang met boeken door begijnen te Haarlem en elders', in: *De boekenwereld* 6 (1990), 162-170.
- Vaughan, R., *Charles the Bold. The last Valois duke of Burgundy*. Glasgow, 1973.
- Veerdeghem, F. van (ed.), *Leven van Sinte Lutgart*. Leiden, 1899.
- Verdam, J., 'De tekst van "Ons Heren passie"', in: *TNTL* 25 (1906), 206-242.
- & P. Leendertz (ed.), *Jacob van Maerlant, Strofische gedichten*. Leiden, 1918.
- Verdenius, A.A. (ed.), *Jacob van Maerlant, Heimelijkheid der heimelikheden*. Amsterdam, 1917.
- Verwijs, E. (ed.), *Jacob van Maerlant, Naturen bloeme*. Groningen, 1878 (herdr.: Amhem, 1980).
- Viaene, A., 'Maerlant in grafschrift en kroniek', in: *Biekorf* 63 (1962), 342-352.
- , 'Woning en huisraad van Jakob Balderan', in: *Biekorf* 69 (1968), 337-342.
- Vinaver, E. (ed.), *Malory's Works*. 2e dr. Oxford, 1973. 3 dln.
- Vlaamse kunst op perkament. Handschriften en miniaturen te Brugge van de 12de tot de 16de eeuw*. Brugge, 1981.
- Voordeckers-Declercq, M.H., 'De S. Veerlescholen en de schoolstrijd te Gent tot het einde der XIIIe eeuw', in: *Collationes Brugenses et Gandavenses* 9 (1963), 382-393.
- Vooy, C.G.N. de, 'Iets over Dirc van Delf en zijn "Tafel vanden kersten ghelove"', in: *TNTL* 22 (1903), 1-36.
- , 'Willem van Hildegarsberch's gedicht "Van mer"', in: *TNTL* 37 (1918), 154-160.
- Vreese, W. de, 'Maerlant, Jacques van', in: *Biographie nationale de Belgique*. Dl. 13. Bruxelles, 1894-1895, kol. 64-119.
- , 'Het Gruuthuse-handschrift', in: *TNTL* 59 (1940), 241-261.
- Vries, M. de (ed.), *Jan van Boendale, Der leken spiegel*. Leiden, 1844-1848. 3 dln.
- & E. Verwijs (ed.), *Jacob van Maerlant, Spiegel historiael*. Leiden, 1863. 3 dln.
- Vries, P.H.H., *Vertellers op drift. Een verhandeling over de nieuwe verhalende geschiedenis*. Hilversum, 1990.
- Vijfhonderdste verjaring van de boekdrukkunst in de Nederlanden, De*. Brussel, 1973.
- Wackers, P., '“Geschiedverhaal of schetskaart” revisited. Overwegingen bij de studie van de Middelnederlandse letterkunde', in: Van Oostrom e.a. 1989, 223-242.
- Warlop, E., '“Pariteit” in het bisdom Doornik in de dertiende eeuw', in: *Horae Tornacenses*. Tournai, 1971, 60-67.
- , *The Flemish nobility before 1300*. Dl. 4. Kortrijk, 1976.
- Weevers, Th., 'Het conflict tussen mediaevistiek en moderne literatuurbeschouwing', in: *SpL* 19 (1977), 35-38.
- Wehrli, M., *Geschichte der deutschen Literatur. Vom frühen Mittelalter bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*. Stuttgart, 1980.

L I T E R A T U U R L I J S T

- Wehrli, M., *Literatur im deutschen Mittelalter. Eine poetologische Einführung*. Stuttgart, 1984.
- Wenzel, H., *Frauendienst und Gottesdienst*. Berlin, 1974.
- (red.), *Adelsherrschaft und Literatur*. Bern [enz.], 1980.
- Wesseling, H.L., 'Over de vooruitgang der geschiedwetenschap in Nederland sinds 1945', in: *Jaarboek Maatschappij der Nederlandse letterkunde 1984-1985*, 3-15.
- Wiesinger, P., 'Die Funktion der Burg und der Stadt in der mittelhochdeutschen Epik um 1200', in: H. Patze (red.), *Die Burgen im deutschen Sprachraum*. Dl. 1. Sigmaringen, 1976, 211-264.
- Willaert, F., 'Repliek', in: *SpL* 19 (1977), 39-42.
- , 'A propos d'une ballette de Jean Ier', in: *Etudes germaniques* 35 (1980), 387-397.
- , 'De poëतिक van het hoofse minnedicht en Hadewijchs Strofische gedichten', in: Janssens 1982a, 71-84.
- , *De poëtica van Hadewijch in de Strofische gedichten*. Utrecht, 1984.
- , 'Over "Ic sac noit so roden munt" van hertog Jan I van Brabant', in: *Ntg* 79 (1986), 481-492.
- , 1989a, 'Het minnelied als danslied. Over verspreiding en functie van een ballade-achtige dichtvorm in de late middeleeuwen', in: Van Oostrom e.a. 1989, 71-91.
- , 1989b, ' "Dw welt dw ist an allen orten reinisch" . Über die Verbreitung zweier rheinischer Liedgattungen im Spätmittelalter', in: *Zeitschrift für deutsche Philologie* 108 (1989), 156-171.
- , 1992a, 'Wel an, wel an, met herten gay! Minnelieder en hofdansen in de veertiende eeuw', in: *Literatuur* 9 (1992), 8-14.
- e.a., 1992b, *Een zoet akkoord. Middeleeuwse lyriek in de Nederlanden*. Amsterdam, 1992.
- Willems, J.F. (ed.), Jan van Boendale, *Brabantsche yeesten*. Brussel, 1839.
- (ed.), 'Samenspraek tusschen een gezeten en een rondzwervenden menestrel', in: *Belgisch museum* 7 (1843), 318-324.
- Willems, L., 'Maerlant-studieën', in: *VMVA* 1934, 281-292.
- Willeumier-Schalij, J.M., 'Ruusbroecs werk in het middeleeuwse tijdsbeeld. Een receptie-onderzoek', in: *Ons geestelijk erf* 55 (1981), 298-390.
- Winkel, J. te, *Maerlant's werken, beschouwd als spiegel van de dertiende eeuw*. 2e dr. Gent [enz.], 1892 (herdr.: Utrecht, 1979).
- , *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*. 2e dr. Dl. 2. Haarlem, 1922 (herdr.: Utrecht [enz.], 1973).
- Winter, J.M., 'Dirk I bis, een nieuwe Hollandse graaf', in: *Holland* 15 (1983), 185-198.
- Wolf, A., 'Die "adaptation courtoise" . Kritische Anmerkungen zu einem neuen Dogma', in: *Germanisch-romanische Monatsschrift*, N.F., 27 (1977), 257-283.
- Woud, A. van der, *De Bataafse hut. Verschuivingen in het beeld van de geschiedenis (1750-1850)*. Amsterdam, 1990.
- Wüstefeld, W.C.M., *De boeken van de Grote of Sint Bavokerk: een bijdrage tot de geschiedenis van het middeleeuwse boek in Haarlem*. Hilversum, 1989.
- Yernaux, J., 'Les notaires publics du XIIIe au XVIe siècle', in: *Bulletin de la commission d'histoire* 82 (1913), 111-182.
- Zemel, R., *Op zoek naar Galiene. Over de Oudfranse "Fergus" en de Middelnederlandse "Ferguut"*. Amsterdam, 1991.
- Zumthor, P., *Essai de poétique médiévale*. Paris, 1972.

VERANTWOORDING

- [1] 'Onderzoek van opdrachtgevers' (niet eerder gepubliceerd).
- [2] 'Hoofse cultuur en litteratuur', in: R.E.V. Stuip en C. Vellekoop (red.), *Hoofse cultuur. Studies over een aspect van de middeleeuwse cultuur*. Utrecht: Hes Uitgevers, 1983.
- [3] 'Maecenaat en Middelnederlandse letterkunde', in: J.D. Janssens (red.), *Hoofsheid en devotie in de middeleeuwse maatschappij. De Nederlanden van de 12de tot de 15de eeuw*. Brussel, 1982, 21-40.
- [4] 'Hoe snel dichtten middeleeuwse dichters? Over de dynamiek van het literaire leven in de middeleeuwen', in: *Literatuur* (Hes Uitgevers) 1 (1984), 327-335.
- [5] 'De vrijheid van de Middelnederlandse dichter', in: J.J.T.M. Tersteeg en P.E.L. Verkuyl (red.), *Ik ga daer ic hebbe te doene. Opstellen aangeboden aan prof.dr. Lulofs ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de Nederlandse taal- en letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Groningen*. Groningen: Wolters-Noordhoff, [1984], 45-61.
- [6] 'Achtergronden van een nieuwe vorm: de kleinschalige epiek van Willem van Hildegarsberch', in: *Vorm en functie in tekst en taal. Bundel opstellen verschenen ter gelegenheid van de voltooiing van het honderdste deel van het 'Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde'*. Leiden: E.J. Brill, 1984, 48-72.
- [7] 'Schetskaart of geschiedverhaal? Over methode en praktijk van (een) geschiedschrijving van de Middelnederlandse letterkunde', in: A.M.J. van Buuren, O.S.H. Lie, H. van Dijk [e.a.], *Tussentijds. Bundel studies aangeboden aan W.P. Gerritsen ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag*. Utrecht: Hes Uitgevers, 1985, 198-216.
- [8] 'De oude orde in verval? Hollandse hofliteratuur en Huizinga's "Herfsttij"', in: *Literatuur* (Hes Uitgevers) 3 (1986), 202-210.
- [9] 'Dirck van Delft en zijn lezers', in: W. van den Berg en J. Stouten (red.), *Het woord aan de lezer. Zeven literatuurhistorische verkenningen*. Groningen: Wolters-Noordhoff, [1987], 49-71.
- [10] 'Jacob van Maerlant, een herwaardering', in: *Literatuur* (Hes Uitgevers) 2 (1985), 190-197.
- [11] 'Maerlant tussen Noord en Zuid' (niet eerder gepubliceerd).
- [12] 'Maerlant voor stad en burgerij', in: H. Pleij e.a., *Op belofte van profijt. Stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen*. Amsterdam: Prometheus, 1991, 52-68.

VERANTWOORDING

- [13] 'Heeroma, "Gruuthuse" en de grenzen van het vak', in: *Literatuur* (Hes Uitgevers) 5 (1988), 260-268.
- [14] 'Voortgang of vooruitgang in de studie van de Middelnederlandse letterkunde?', in: F.P. van Oostrom en F. Willaert (red.), *De studie van de Middelnederlandse letterkunde: stand en toekomst*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 1989, 243-263.
- [15] 'Gemangeld en gekoesterd: middeleeuwen tussen literatuur en wetenschap', in: *Literatuur* (Hes Uitgevers) 8 (1991), 225-234.

REGISTER

Opgenomen zijn de namen van behandelde teksten en personen (vóór 1800), alsmede enkele belangrijke Middelnederlandse 'literatuurkringen' (Brabant, burgerij, Vlaanderen). Er is gealfabetiseerd volgens de meest gangbare benaming, en dus niet altijd consequent: Jan van Leeuwen vindt men op zijn voornaam, Ruusbroec op diens achternaam. Anonieme werken staan onder hun titel; de overige zijn onder de auteur vermeld.

- abele spelen 130, 133, 266
 Adenet le Roi 55, 101
 Adomes 297
Aiol (Limburgse) 101; (Vlaamse) 73, 294
 Albrecht van Voorne 19, 24, 37, 61, 176, 186, 198-200, 205, 209, 212, 214, 223
 Albrecht van Beieren 12, 19, 23, 87, 94, 109, 126-127, 140, 154, 156-159, 165, 167, 170, 196
 Aleid van Henegouwen 182, 213, 306
 Augustijnken 113
 Avesnes 61, 126
- Beatrijs van Nazareth 71, 162
Beatrijs 104, 130, 256, 268
 Beere, Jan de 226
 Beka, Johannes de 80, 156, 213
Berte aux grans piés 36
Bijbel van 1360 54, 130, 231
Boec vander wraken 57
Boec van vier oefeninghen des herten 166
 Boendale, Jan van 16, 24, 53, 57, 64, 65, 71, 74, 103, 109, 122, 129, 185, 224-225, 230, 267
Brabantsche yeesten 16, 49, 56, 80, 224-225, 232; *Leken spiegel* 72, 105, 160, 164, 225; *Jans teesteye* 225
Boexken van die passie ons heren Ihesu Christi 166
Borchgravinne van Vergi 73, 104
 Bornecolve, Willem 225
 Boudewijn VIII van Vlaanderen 35
 Brabant, hof (en literatuur) van 55-60, 64, 76-77, 129, 135, 267
Brandaen 105, 130, 309
 Brito, Johan 228
 Broeder Geraert 71, 109, 130, 162, 294
 Brugman, Jan 164
 Bukelare, Johannes 229, 304, 308
- burgerij, als (Middelnederlands) literatuurmilieu 11, 53-54, 84-86, 131, 175-177, 184, 217-233
Byen boeck, Der 80, 162, 164
- Caesarius van Heisterbach 33
 Calfstaf (en Noydekijn) 65
Cassamus 73
Chanson de Roland 35, 73
 Châtelain de Couchi 35
 Chrétien de Troyes 41, 44, 65, 77, 100
Erec 38; *Yvain* 38; *Lancelot* 259; *Perceval* 35, 73
 Christine de Pisan (Mnl. versie) 288
 Cleas vanden Briele 63, 288
 Conon de Béthune 35
Couronnement Renart, Le 36
- Damme 202-207, 228
Deen gheselle calengiert den anderen die wandelinghe 111
Des coninx summe 160, 166, 272
 Diederic van Assenede 65, 71, 109
Floris ende Blancefloer 73
Dietsche doctrinael 57
 Dirc van Delft 18, 60, 65, 71, 77, 109, 143-145, 150, 152-170, 179
Tafel van den kersten ghelove 12, 19, 25-26, 127, 130, 293
 Dirc Potter 18, 60, 65, 71, 77, 109, 127-128, 146-151
 Dirk van Voorne 214
Doon de Mayence (Mnl. versie) 14
 Duinenabdij 193-195, 214
 Dynter, Edmond de 288
- Egmond 110
Elckerlijc 256
 Elisabeth van Vermandois 35
Enfances Ogier 36
Esopet 50

REGISTER

- Ferguut* 46, 50, 73, 78, 133, 270
 Filips van de Elzas 35
 Filips Utenbroeke 71, 109, 203-204, 303, 304
 Filips de Goede 160
Flandrijs 79
Florigout 271
 Floris IV 213
 Floris V 11, 16, 19, 20, 26, 61, 84, 94, 129, 175, 178, 182, 183, 201, 203, 207, 212-214, 220, 222, 223, 225
Flovent 101
 Frank van Borselen 15, 201
 Friezen 63
 Froissart 127
- Gailliard, Cornelis 304
 Gautier de Châtillon (*Alexandreïs*) 68, 73
 Gautier d'Arras 35, 36
 Geert Grote 164
 Gelre, hof (en literatuur) van 19, 110
 Gerard van Voorne 18, 61-63, 210
 Gillis de Wevel (*Leven van Sinte Amand*) 80, 308
 Gottfried von Strassburg 42, 65
 Grave, Claes de 230
Grimbergse oorlog 50, 56, 58-60
 Groenendaal 267
 Gruuthusehandschrift 130, 237-251, 297
 Gui van Dampierre 35
- Haags liederenhandschrift 77, 126, 129, 135, 145
 Hadewijch 23, 71, 122-124, 133, 162, 255, 256, 267
 Hanze 297
 Hartmann von Aue 42, 46, 65, 101
 Heelu, Jan van 65, 71, 109
 Slag van Woeringen 25, 56, 64, 103
 Hein van Aken 65, 71, 109, 129, 229
 Hendrik van Voorne 24, 209, 214
 Hendrik Herp 164
 Hendrik III van Brabant 55, 57
 Henegouwen, hof (en literatuur) van 76, 126
 Hennen van Merchtenen 17-18, 21, 230
 Heraut Gelre/Beieren 127, 135, 142-143, 145, 150-151, 229, 230, 231
 Hollandse kroniek 12
- Holland, hof (en literatuur) van 60-63, 76-77, 91, 97-170, 229
 Hulst, Jan van 240
 Hulthem, handschrift-Van 105, 111, 232
- Istorien bloeme, Der* 104
- Jacoba van Beieren 141
 Jan van Beieren 158-159
 Jan I van Brabant 25, 55-56, 57, 64, 71, 77
 Jan II van Brabant 57
 Jan III van Brabant 57
 Jan IV van Brabant 48-50
 Jan Keyl (schoolmeester) 15
 Jan van Leeuwen 71, 80, 109, 130, 267
 Jan Praet 65, 130
 Jan van Rode 71, 109
 Jan de Weert 65, 71, 109, 130, 224-225, 232, 272
 Jean Bodel 36
 Jean Renart 35
Jonatas ende Rosafiere 104
- Kaetsspel ghemoralizeert, Dat* 54
Karel ende Elegast 65, 79, 117, 131, 294
Karel de Stoute en Frederik III te Trier 81-82, 94, 95
 kloosters, als (Middelnerlands) literatuurmilieu 11, 71, 109, 130, 135, 161-164
- Lanceloet en het hert met de witte voet* 103, 133
 Lancelotcompilatie 62-63, 64, 79, 103, 114, 259-260, 271, 289
Lantsloot vander Haghedochte 65, 73, 78, 79, 102, 255, 270, 271
 Leeu, Gheraert 227, 231
Legende van Sinte Clara 308
 Lettersnider, Hendrik 227-228
Leven van Lutgart (Willem van Affligem?) 73, 102, 103, 104, 106, 256
Leven van Sint Alexius 66, 271
Lof van Antwerpen 308
Lorreinen 56, 66
- Machteld van Brabant 213
 Machteld van Voorne 201
Madoc 66, 72, 271

REGISTER

- Maerlant, Jacob van 14, 16, 18, 24, 27, 52, 53, 61, 65, 70-71, 73, 79, 82-87, 90, 94, 95, 102-103, 109, 112, 114, 117, 129, 173-233, 256, 267, 269, 272, 286
- Alexanders geesten* 14, 24, 25, 68, 73, 102, 173-181, 186, 188-189, 190, 196, 198, 202, 213, 215, 218, 231, 300, 304, 307; *Graal-Merlijn* 19, 24, 37, 61, 73, 174, 176, 186, 198, 202, 209; *Torec* 25, 63, 79, 174, 202, 288; *Historie van Troyen* 16, 73, 78, 130, 174, 202, 203, 218, 225, 228, 231, 232, 300; *Heimelijkheid der heimeligheden* 13-14, 16, 25, 51-52, 64, 176, 179, 191, 202, 207, 222, 227, 232, 304; *Der naturen bloeme* 16, 19, 26, 66, 73, 82-87, 95, 115, 152, 174, 175, 176, 183, 186, 189, 202-203, 207, 221, 231, 293, 294, 308; *Rijmbijbel (Scolastica)* 14, 26, 66, 73, 130, 183, 189, 195, 196, 202, 207, 224, 231, 308; *Sinte Franciscus leven* 16, 73, 176, 188, 195; *Spiegel historiael* 14, 16, 19, 26, 50, 61, 66, 69, 73, 78, 102, 105, 115, 164, 174, 176, 183, 184, 190, 193, 195, 203, 212, 224, 232, 294, 305, 308; *Strofische gedichten* (o.a. *Martijns*) 190, 202, 203, 224, 225-229, 291, 293, 304, 308; *Lapidarijs* 103, 202; *Somnarijs* 202; *Leven van Sinte Clara* 308
- Margaretha van Engeland 25, 56
- Maria van Berlaer 61
- Melis Stoke 18, 65, 71, 109, 129, 211
Rijmkroniek 20, 95, 103
- Monmouth, Geoffrey of (*Historia regum Britanniae*) 20, 39
- Moriaen* 65, 79, 133
- Moritoen, Jan 240-242, 244-245, 247, 249
- Nederrijns moraalboek* 288
- Nicolaes van Cats 19, 84, 152, 176, 186, 202, 205, 213, 221, 223
- Nuttelijc boec* 12
- Ogier van Denemarken* 102
- Ons Heren passie* 105-106
- Ons Heren wrake* 71, 109
- Parthonopeus van Bloys* 73
- Penninc (en Vostaert) 65
- Perceforest* 41, 44
- Perchevael* 73
- Pitte, Willem van den 183, 226
- Proza-Lancelot* 20, 37, 41-42, 44, 61-63, 66, 72, 73, 74, 78, 101, 259
- Reinaert* 16, 50, 53, 66, 67-69, 72-73, 78, 117, 122, 130, 131, 133, 246, 256, 268, 270, 271, 305, 307
- Reinaert II* 127, 129, 135
- Reinoud van Gelre 46
- Renout van Montalbaen* 73, 101
- Ridder metter mouwen* 79, 103
- Rijnsburg, abdij/abdis van 16, 25, 110
- Rinclus* 50, 65
- Roelantslied* 73, 101
- Rogier van Leefdale 57
- Roman van Limborch* 50, 56, 72, 103-104, 129
- Roman van Caesar* 66
- Roman du Hem (Sarrasin)* 32, 38, 46
- Roman de Troie (Benoit de St.-Maure)* 35, 73, 78
- Roman van de roos* 20, 73, 78, 101; *Tweede (Vlaamse) Rose* 73, 133, 244-245, 251, 271
- Roman van Walewein* 50, 72-73, 79, 102, 117, 131, 133, 256
- Roman d'Alexandre* 35
- Rudolf von Ems 78
- Ruodlieb* 39-40, 46, 47
- Ruusbroec 71, 109, 130, 162, 267
- Saksenspiegel* 12
- Sanderus 204-205, 308
- Scalc ende clerc* 229
- Scheldegotiek 213
- Seghelijn van Jerusalem* 79
- Segher Diengotgaf 14, 56-57, 73, 105, 117, 129, 131, 232
- Seifried Helbling 179-180
- Sielentroest* 166
- Sint-Donaas, kapittel(school) 192-195, 200, 215
- Stricker, Der 101, 113
- Suchenwirt 113
- Tay, Jan 54

REGISTER

- Teichner, Der 113
 Ter Doest, abdij 193-195, 214
Theophilus 80, 104
 Thomas van Cantimpré (*De natura rerum*;
Bonum universale de apibus) 73, 82-
 86, 162
 Thomasin von Zerclaere (*Der wälsche*
Gast) 43-44
 Tilo von Kulm 69
- Ulrich von Liechtenstein (*Frauendienst*)
 177
 Ulrich von Etzenbach 288
 Uutkerke, Roelof van 54
- Vaernewijck, Marcus van 228
Van den bere Wisselau 101
Van den levne Ons Heren 101, 106
 Veldeke, Hendrik van 52, 65, 71, 101, 117,
 131, 266, 297
Sint Servaes 20-21; *Eneïde* 75
 Velthem, Lodewijk van 18, 52, 60-63, 64,
 65, 71, 79, 103, 109, 129, 210, 230,
 267
- Spiegel historiael* 21, 61, 68; *Merlijn*
 61-62
 Vincentius van Beauvais (*Speculum histo-*
riale) 73, 230, 294
 Vlaanderen, hof (en literatuur) van 35-36,
 47, 76, 80, 130-131, 135
 Vollenhove, Johannes van 170
 Voorne 196-202, 208-215
Voortzetting Brabantsche yeesten 49-50
- Walewein ende Keye* 79
 Wasselins, Jan 226
Wech der syelen salicheyt 166
 Wenceslas van Luxemburg 57
 Wielant, Filips 229
 Willem II van Holland (Roomskoning)
 210, 213, 214
 Willem VI van Holland 23, 126, 140-141,
 158
 Willem van Hildegarsberch 16, 23, 25,
 52, 60, 77, 82, 87-91, 94, 95, 99-116,
 126-127, 129, 135, 145, 283
 Willem Utenhove 71, 109, 308
 Wolfram von Eschenbach 65, 77, 78, 180
Wrake van Ragisel 73, 133